

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
VI.

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI VI.

2009. október 14–15.

Szerkesztette
Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2011

Lektorok

Bakró-Nagy Marianne

Büky László

Forgács Tamás

D. Mátai Mária

Németh Miklós

Schirm Anita

Wagner-Nagy Beáta

© Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás

Technikai szerkesztő

Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-306-115-2

BEVEZETŐ

Kötetünk a nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei címmel indult sorozatunk hatodik, 2009. október 14–15-én tartott konferenciájának anyagait tartalmazza. Az ülészen összesen 27 előadás hangzott el, ebből 20 jelenik meg most a kötetben.

Kiadványunk sajnos – különböző technikai és adminisztratív nehézségek, illetve a lektoráltatás elhúzóódása miatt – meglehetősen késéssel jelenik meg, a publikált előadások viszont a nyelvtörténeti kutatások igen széles spektrumát ölelik fel, számos új eredménnyel gazdagítva korábbi ismereteinket.

Öt tanulmány ómagyar kori változásokat vizsgál generatív nyelvészeti alapon. É. Kiss Katalin a XIV. századi magyar nyelv tagadó szerkezeit elemzi a Jókai-kódexben. Vizsgálja a tagadószó helyét, az igekötőnek a tagadott igéhez viszonyított helyét, a *se*-névmások és a tagadás viszonyát, valamint a *sem* szerepét. Egedi Barbara a határozott névelő ómagyar kori szerepét, grammatikalizációját mutatja be generatív szemlélettel. Rávilágít arra, hogy a már a legkorábbi szövegmélektől kimutatható névelő csupán szűkebb használati körében különbözik mai utódjától. Az eddigi leíró jellegű elemzések mellett magyarázata nyelvelméleti, tipológiai szempontból is érdekes. Hegedűs Veronika a Jókai-kódex névutós szerkezeit elemzi. Egyes névutók a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet analógiájára dativusi vonzat mellett egyeztető morfémával állnak. Ezek valamennyire még őrzik főnévi tartalmukat, de már nem igazi főnevek. Elemzésükre Hegedűs az ún. AxialPart kategóriát ajánlja, mely hasznosnak tűnik egyrészt az átmeneti kategóriák megragadására, másrészt történeti változások leírása is. Peredy Márta a Jókai-kódex ige-igekötő sorrendjét vizsgálja, s arra a következtetésre jut, hogy az igekötő ige mögötti helyzete nem folyamatosságot, hanem egyszerűen csak aspektusnélküliséget jelöl, a Jókai-kódex nyelvében ugyanis a folyamatosság jelölésére még az összetett igealak szolgál. Tóth Ildikó a személyragos főnévi igeneves szerkezetek használatát mutatja be a Jókai-kódex alapján, kiegészítve a Bécsi, a Müncheneri, a Jordánszky- és a Székelyudvari kódex adataival. A kódexek ragozott igeneves szerkezeit a mai magyarban előforduló ragozott igenevekkel hasonlítja össze, és generatív szemléletű elemzéssel magyarázatot nyújt a személyragos főnévi igenév használatában végbement változásra.

Több szerző foglalkozik különféle ó- és középmagyar kori jelenségekkel. Dömötör Adrienne a középmagyar kori egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezeteket mutatja be, külön vizsgálva a határozott (*két*, *három*) és nem határozott számnevek (*sok*, *minden*) utáni számválasztást. Haader Lea azokat a tollbotlásokat vizsgálja, amelyeket Ráskay Lea a másolás során javított. Ismerteti a betűcserékben, betűbetoldásokban, szóbetoldásokban, szövegformálásban vétett hibákat. Ezekből arra a megállapításra jut, hogy Ráskay Leára a sorrendiséggel kapcsolatos hibázások a legjellemzőbbek. Végezetül a hibatípusokat összeveti Sövényházi Márta hasonló javításaival. Juhász Dezső a nyitódó kettőshangzók kialakulásának történetét tárgyalja. Továbbgondolva E. Abaffy Erzsébet, Papp László és Benkő Loránd megállapításait, arra mutat rá, hogy a nyitódó diftongusok történetét egyfelől az *i*-zéssel, másfelől a Nyugat-Dunántúlon az *ó*-k, *ő*-k és *é*-k *u*, *ü*, *i*-vé záródásával összefüggésben kell vizsgálni. Nádasi Péter az *isten adta*-típusú szerkezeteket elemzi. Amellett érvel, hogy ezek a személyjelölt szerkezetek egy alanyesetű főnév és egy ragozott (alanyi vagy tárgyias ragozású) ige kapcsolatából állnak.

Kalcsó Gyula a Régi magyarországi nyomtatványok 308a jelzésű címlap nélküli nyomtatványtöredékéről állapítja meg, hogy különféle nyelvi egyezések mennyisége és jellege miatt a mű magyarra fordítójának Sylvester Jánost kell tartanunk. Kuna Ágnes XVI–XVII. századi orvosi recepteket elemez. Ezek fő beszédaktusa az instrukció, az utasítás. A tanulmány ezen beszédaktus összefüggéseit vizsgálja kognitív pragmatikai keretben, a történeti szövegtipológia és a beszédaktus-elemzés módszereivel. Schirm Anita a *vajon* kérdőszó történetét és a hozzá kötődő nyelvhasználati stratégiát mutatja be nyelvtörténeti és szinkrón nyelvi példák segítségével. A kérdőszó története még nincs kellően tisztázva, de diskurzusjelölői használata a kezdetektől kimutatható.

A következő tanulmány már átvezet a finnugor nyelvtörténeti kutatások területére. Nyirkos István a magyar vegyes hangrendű szavak kialakulását a veláris *i* megváltozásával és a már a finnugor korban neutrális *i*, *ë* magánhangzókkal magyarázza. Sipos Mária arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szempontokat milyen súllyal lehet figyelembe venni a problémás obi-ugor etimológiai felvetések megítélésakor. A két obi-ugor nyelv szóegyezései esetén ugyanis gyakran igen nehéz eldönteni, közös előzmény-nyelvről vagy átvétellel magyarázhatók-e. Sipőcz Katalin az obi-ugor nyelvek ún. ditranzitív szerkezeteinek történeti háttérét mutatja be tipológiai keretbe helyezve.

Két tanulmány etimológiai problémákat tárgyal. Horváth Katalin a *szurkol* 'izgul' és 'drukkol' jelentésű ige eredetét deríti föl. Alapos nyelvtörténeti elemzéssel arra világít rá, hogy két, különböző eredetű, de azonos hangalakú igével állunk szemben, azaz más-más eredetű és más-más képzővel ellátott homonimáról van szó. A *szurkol*¹ 'izzad' a *szurok* szócsaládjába, a *szurkol*² 'drukkol' a *szorít* szócsaládjába tartozik. G. Orosz Renáta a nagyszótár **bolond** szócikkéhez készített előtanulmányai felhasználásával a *bolond* szócsaládján belül etimológiailag és lexikálisan megragadható összefüggéseket tárja fel.

A további tanulmányok inkább nyelvünk történetének újabb időszakaiban lezajlott változásokat vizsgálják. Forgács Tamás a frazeológiai egységek lexikalizációs folyamatait elemzi számos példával. Elsősorban a frazeológiai egységekből rövidült – részben szókapcsolatokból, részben mondatokból kivált – kihagyásos alakulatokkal foglalkozik. Ezek a lexikalizálódásnak olyan eseteit is jelenthetik, hogy a szókapcsolat kilép a frazeológiai kapcsolat státuszából, s „magára maradva” pusztán lexémává válik. Horváth László folytatja azt a korábban megkezdett vizsgálatot, amelyben a *várj* : *várjál*, *lakj* : *lakjál*, illetve *várd* : *várjad* típusú alakpárok tagjai közötti választás történetét tárja föl. Ezúttal több, az 1870-es évekből származó drámát vizsgál meg, elemzéséből pedig kiderül, hogy az 1840-es években uralkodó grammatikai szabályozottságon egyes drámaírók harminc évvel később változtattak, felismerve a funkciók megosztásában rejlő lehetőségeket. T. Somogyi Magda a nyelvújítás korának szóképzési módjait veszi számba, azt vizsgálva, hogy a nyelvújítási szóalkotások alapján hogyan változott a képzők jelentése, gyakorisága, produktivitása.

Ezúton is köszönetet mondunk lektorainknak, hogy segítségünkre voltak a megjelentetett konferencia-előadások kiválasztásában és szakmai ellenőrzésében.

Szeged, 2011 júniusában

Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs

EGYES ÉS TÖBBES SZÁMOT VÁLTAKOZTATÓ JELZŐS SZERKEZETEK A KÉSEI ÓMAGYAR ÉS A KÖZÉPMAGYAR KORBAN

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

Köztudott, hogy a mennyiségjelzőt követő egyes szám a magyar nyelv alapnyelvi örökségei közé tartozik. (A szakirodalom ezt a tipológiai jegyet az uráli nyelvcsalád jellemzésekor rendszeresen meg is említi; pl. Hajdú 1976: 83; Bereczki 1998: 95–6; Sipőcz 2008: 38; vö. továbbá pl. Honti 1995.) Emellett az is ismeretes, hogy a kései ómagyar kortól kezdve bőséggel adathozható többes számú alaptagok is a mennyiség kifejezésével kapcsolatos jelzős szerkezetekben.

A többes számú formák megjelenése a határozott és határozatlan számnevek után azok közé a grammatikai kontaktushatások közé tartozik, amelyeket a fordításirodalom ómagyar kori forrásnyelve, a latin váltott ki. A jelenséget a későbbi századokban – a latin közvetlen és közvetett hatása mellett – más nyelvek, mindenekelőtt a német befolyása tovább élte: végig a középmagyar korban, s még jóval azon is túl. Más szófajú jelzők esetében még bonyolultabb is lehet a kép, mint a nyelvi hagyomány / kontaktushatás alternatívája (részletesen l. lentebb); nem egy jelző után az egyes számú forma mellett mind a mai napig elfogadott a többes számú alak is.

Az egyes számú és a többes számú szerkesztésmód tehát az idők során valamilyen módon megküzdött egymással. A küzdelem milyen állapotai rajzolódnak ki az egyes nyelvtörténeti korokban? Jelen vizsgálatom középpontjában a középmagyar kor nyelvi anyaga áll, azé a korszaké tehát, amely a főként fordításokat felsorakoztató kéziratos irodalom lezárulását követi, és a nyomtatott művek sokféle műfajával jellemezhető évszázadokat öleli fel (a felvilágosodás kezdetének jelképes határvonaláig terjedően). A középmagyar kori kép értékeléséhez azonban elengedhetetlennek látszott a vizsgálatot kiterjeszteni a kései ómagyar korszakra, azaz a kéziratos (fordítás)irodalom időszakára is. (Ennek okairól l. lentebb.)

2. A vizsgált szerkezetek mibenléte; a vizsgálat előzményei és új szempontja; a korpusz

2.1. A címben jelzett szerkezetek meghatározása. – Egyes szám / többes szám váltakozást mutató jelzős szerkezeteken azokat a jelző–jelzett szó kapcsolatokat értem, amelyekben a kétféle forma nem az egy entitás / több entitás *t a r t a l m i* megkülönböztetésének nyelvhasználói szándékát mutatja (pl. *jó könyv / jó könyvek*), hanem tipikusan a jelző függvényében, tehát *f o r m a i* alapon alakul (pl. angol: *one book / two books*; német: *ein Buch / zwei Bücher*; régi magyar: *egy könyv / két könyvek*).¹ A szerkezetek

¹ Egy átfogó tipológiai csoportosítás (Gil 2001: 1284–7) a különböző nyelvekben a mennyiségjelzős szerkezetek formáját a többifajta jelzős szerkezettel állítja szembe, illetőleg párhuzamba, azaz a főnévi, melléknévi és igei módosítót tartalmazó konstrukciókkal veti össze (angol: *three apples / John's apple – red*

sorában – mint már a bevezető részben is utaltam erre –, nemcsak a határozott és határozatlan számnévi mennyiségjelzők és alaptagjaik kapnak helyet. Mindazon jelzők szerkezetei vizsgálándók, amelyek alaptagja a magyarban az ilyen formai alapú változásban részt vesz, illetve korábban részt vett (*többi, némely, minden, mindenféle* stb.), még akkor is, ha adott esetben a megkülönböztetésnek valamiféle tartalmi mozzanata is felmerülhet (pl. *minden* – l. lentebb).

Számbavéve a típusokat, a vizsgálat szempontjából két csoport különül el: a határozott számnévi jelzős szerkezeteké, illetve a többi szerkezeté, amelyek a nem határozott számnévi jelzős szerkezetek csoportját adják. Az utóbbiba a következő szófajú és felépítésű jelzők tartoznak:

- határozatlan számnév (pl. *sok* állat, *kevés* könyv, *számos* példa);
- névmás (pl. *ennyi* virág, *hány* bokor, *mindenféle* orvosság, *némely* esemény, *néhány* alma, *minden* edény);
- melléknév (pl. *az összes* résztvevő, *a többi* dolog, *sokféle* alkalom);
- számnévvvel bővített főnév / melléknév (pl. *három kosár/-nyi* szőlő, *néhány csomag/-nyi* papír, *több ágyás/-nyi* káposzta).

2.2. Szakirodalmi előzmények és új vizsgálati szempont. – Az elemzendő jelenséggel, annak magyar nyelvtörténeti vonatkozásaival – a grammatikák, mondatnok összefoglalóin túlmenően – a szakirodalom keveset foglalkozott. Korábban – időrendben haladva – fontos szempontokat említett Elekfi László (1955) és E. Abaffy Erzsébet (1967), az utóbbi szerző történeti adatokat elemzett a XVI. századból. Rácz Endre (1980, 1991: 56–68) a kérdés kortárs köznyelvi és nyelvjárási példáira is kitért, amikor a predikatív szerkezetekben való egyeztetést vizsgálta. S. Hámori Antónia (1995) a kései ómagyar kor anyagát tekintette át, legújabbán pedig Németh Miklós (2008) elemezte a XVIII. századból származó anyagát.

Mivel az utóbbi két tanulmány statisztikai eredményeket is közöl, kínálkoznának rá, hogy saját vizsgálatomban összehasonlításul hasznosítsam őket, illetve S. Hámori Antónia egész korszakot felölelő áttekintését kiindulásul vegyem a középmagyar kori statisztikáim mellé állítva. Hogy ezt mégsem tettem meg – s hogy mégis létre kellett hoznom saját kései ómagyar kori korpuszomat is – annak az az oka, hogy az említett vizsgálatokban a szerzők a teljes adatállományukra alapozták statisztikai eredményeiket. Nem voltak tehát tekintettel arra, hogy az egyes szám / többes szám váltakozás nem valósulhat meg mechanikusan mindenféle szerkezetben, hiszen vannak olyan típusok, amelyekben csakis egyes számú lehet az alaptag. Ha a váltakozás valós arányaira vagyunk kíváncsiak, az ilyen adatok nyilván valóan nem keverhetők be a két esélyesek közé.

apple – *apple that John bought*). Az eredmény a következő: bizonyos nyelvekben a mennyiségjelzős szerkezet alaptagjának formája különbözik a másik három szerkezetétől (mint pl. az angolban), más nyelvekben a forma azonos – vagy közel azonos – a többi három szerkezet közül egyével, kettővel vagy mindhároméval. (A magyarral kapcsolatos megállapítása egyébként pontatlan: csak a *három alma / piros alma* egyezését tartja számon, míg az *alma, amelyet János vásárolt* ugyancsak egyező formájú alaptagjáról nem vesz tudomást.)

A következőkben összefoglalt esetekről van szó:

- az *egy* számnévvel és az 'egy egész'-nél kisebb mennyiséget jelentő törtszámnévvel alkotott mennyiségjelzős szerkezetek;
- a [-] megszámlálható jelentésjeggel rendelkező főnévi alaptagok, pl. kevés *idő*, sok *figyelem*, [egy pohár] *víz*, [egy mérő] *liszt*, [sok csepp] *vér* (megjegyzendő, hogy a [+] / [-] megszámlálhatóság szétválasztása számos esetben nehézséget okoz, ill. a tévedés veszélyét rejti; így adataink megítélésében mindig fog némi bizonytalanság maradni);²
- ha a vizsgált jelző alaptagja maga is jelző:
 - főnévként (mértéket jelölve), pl. [két *rőf*] vászon, [húsz *liter*] bor, [öt *kiló*] kenyér, [két *zászlóalj*] katona;
 - melléknévként, pl. [több *napi*] várakozás, [tíz *éves*] gyerek, [hét *mázsányi*] szén, [három *lábú*] szék;
 - határozott számnévként, pl. [több *száz*] birtok, [néhány *ezer*] levél, [több *ízezer*] ember, [pár *millió*] forint;
- bizonyos megszilárdult szerkezetek, szerkezettypusok:
 - az alaptag: mértékjelölő főnév, pl. négy *litert* küldött, húsz *kilót* vesz, három *méterrel* több, öt *singgel* hosszabb;
 - az alaptag: időt jelölő főnév (bizonyos szerkezettypusokban), pl. hét *hónapja*, két *perc* alatt, tizenkét *óra* után öt *perccel*, minden *nap / héten / kedden*;
 - egyéb alaptag: minden *kétség* nélkül, tíz *parancsolat* (> *tízparancsolat*).

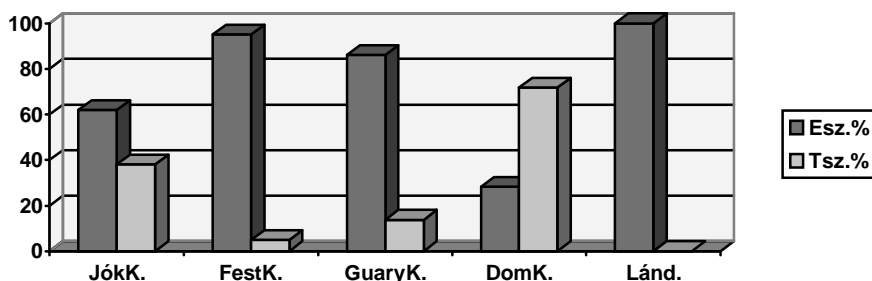
2.3. A vizsgálat anyaga. – A középnyelvi korpuszom a TNyT. középnyelvi korról törzsanyaga (tételeinek felsorolását l. a Nyelvtudományi Intézet honlapján: <http://www.nytud.hu>): századonkénti (XVI., XVII., XVIII.) válogatás ugyanazokból a műfajokból: elbeszélő próza, vallásos próza, világi próza, bibliafordítás, verses epika, dráma, lírai vers, jogi szöveg, levél – összesen 1 millió 800 ezer betűhelynyi terjedelemben. Az összehasonlítási alapot szolgáltató kései ónyelvi – illetve az azt szorosán követő évek kéziratos irodalmából való – korpusz a következő művek teljes szöveganyagát öleli fel: *Jókai-kódex* (1370 u./1448 k.), *Festetics-kódex* (1494 e.), *Guary-kódex* (1495 e.), *Domonkos-kódex* (1517) és Zay Ferenc: *Az Lándorfejérvár elveszésének oka...* címmel számon tartott alkotása (1535 k.) – összesen kb. 820 ezer betűhelynyi terjedelemben. Ahol rendelkezésre állt, az anyaggyűjtésben a szövegek mellett a belőlük készült adatgyűjteményeket is használtam (Jakab 2002; Jakab – Kiss 1994; Jakab – Kiss 2001; Jakab – Bölcskei 2003).

² A kérdés külön tanulmány tárgya lehetne. Szemléltetésére azonban kiragadott példák is elegendők: *hajyáidnak* zaggatásával (KrizaK. 14); *Halakat* ['hálákat'] adok neked vram (LázK. 38).

Az anyaggal kapcsolatban érdemes még megemlíteni, hogy vizsgálatom szempontjából a TNYt. korpusza az egyes részletek rövidegének következtében (10 ezer betűhely) és adataim viszonylag ritka volta miatt nem alkalmas arra, hogy összehasonlításokat tehessen az egyes műfajok, művek, alkotók között. Az ómagyar kori korpuszt – melynek viszont hasznára válna további bővítés is – már ennek a tapasztalatnak a birtokában állítottam össze (és később érdemes lesz hasonlóan eljárnom az újmagyar anyaggal is).

4. Számhasználat határozott számnevek után

4.1. A kései ómagyar kor. – A korszak latinból fordított szövegeiben a nyelvi kontaktus hatására nem kivételes a többes szám, míg a magyarul íródott műben, a Lánd.-ban kizárólag az egyes szám használatos. (A diagram 276 adat alapján készült.)

1. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

Nagy valószínűséggel a fordítók (sokkal kisebb eséllyel: a másolók) egyéni nyelvi ízlésén alapul az a váratlanul nagy különbség, amelyet a GuaryK. és a DomK. mutat. (A JókK. és a FestK. arányára csak tájékoztató jellegű, tekintettel az adatok kis számára.) A négy kódex együttese 60% : 40% közeli megoszlást mutat a többes szám javára – mint ezt az alábbi diagram is szemlélteti.

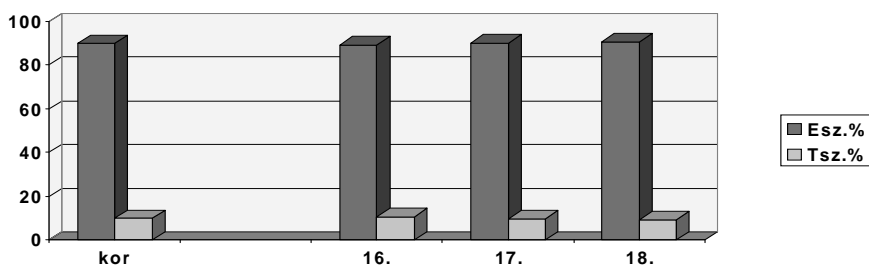

2. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a négy kódex együttesében

A váltakozás ugyanazon szövegben is megmutatkozhat, pl. „adatanak [...] segejtsegre *harom cardinalisok*” (DomK. 99) ~ *harom cardinalis* akaratyabol (DomK. 104), sőt akár a legközelebbi szövegekörnyezetben is felbukkanhat: „*ket* feketü zornü *kiço* | az nácat altal tekertec [...] | es *ket* zornü *buffo* | az *vet* *zomein* ilnec [...] | es *ket* feketü meg dihüt *ebec* | az *vet* *ket cariat* | es *ket kezec* ragiac | es a *vet* *ket filebe* tüzec nácat loüdoz nec vala” (GuaryK. 93). Párhuzamos szövegekben ugyanilyen – a fordító döntésétől függő – kettősségekre akadhatunk, pl. *hazmić napocban* (BécsiK. 15) ~ *harmýncz Napon* (SzékK. 10).

4.2. A középmagyar kor. – Ebben a korszakban a vizsgált szerkezetekben a többes szám használata feltűnően visszaszorul a kódexirodalom alkotásaihoz képest (annak ellenére, hogy – ha jóval kisebb mértékben is –, de továbbra is fennáll a latin befolyás, és számolni kell többek között a német kontaktushatással is). Mint lentebb látható, az arányok feltűnően kiegyensúlyozottak a korszakon belüli századokban. (A diagram 373 adat alapján készült.)

3. ábra

A határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a középmagyar korban

Korábbi vizsgálatok megfigyelései is arra vallanak, hogy – miként fentebb az ómagyar kori fordítások / magyarul írt mű különbségét láttuk – a közvetlen latin hatásnak ki nem tett műfajokban ebben a korszakban is ritka a határozott számnevek utáni többes szám. A XVI. század második feléből származó Sopron környéki levelekben (és néhány más magyarul született műben) szinte egyeduralmuk az egyes számú formák (E. Abaffy 1964: 160); egy XVIII. századi szegedi per – gyakorlatlan írású kéz megörökítette – iratanyagában szintén kivételesek a többes számú alakok (Németh 2008: 148; a vegyes forrású kérvényanyag már más képet mutat (i. h. 149), ami nyilván a közvetett latin befolyás különböző fokozataira is utal).

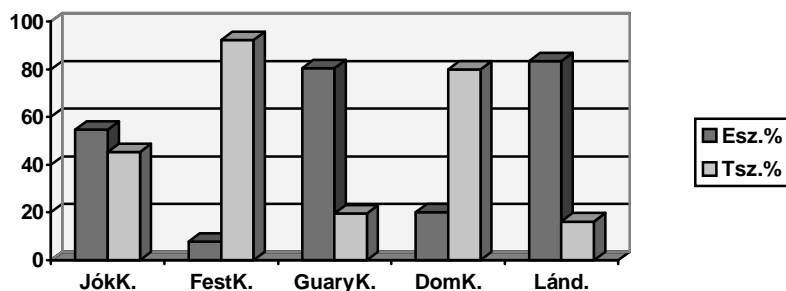
A középmagyar kor grammatikusai közül többen is kitértek a vizsgált kérdésre. Sylvester János 1539-ben igen határozottan állást foglal az egyes szám használatának egyedüli helyes volta mellett: „Ha ezekkel a kifejezésekkel a latin nyelv sajátja szerint ész [határozott számnév + TSz.] (...), anyanyelvünk ellen vétesz”; „Minden egyes nyelvnek megvan a maga kifejezőmódja, s ha valaki ezt szorgalmasan meg nem figyeli a nyelvekben, míg valamit fordítani vállalkozik, bizony mindjárt a küszöb szegélyében elbotlik, ahogy a szólás tartja, és valami szörnyhöz hasonlót szül.” (Vladár 1989: 30) Ennek ellenére bibliafordításában olykor nem a tudatos nyelvtaníró, hanem a gya-

korló fordító nyelvhasználata győzedelmeskedik, pl. Mt. 10,2: *Az tizenket apoftoloknak kedigleñ newek ez* (Sylvester I:14b); Mt. 21,1: *el boczātā Jefus két tanjtuāñit* (Sylvester I:32a).

A korszak további nyelvtanírói közül az egyes és a többes számot is számon tartja Szenczi Molnár Albert 1610-ben (Vladár 2004: 359) és Kövesdi Pál 1686-ban (Toldi 1866: 576). Pereszlényi Pál 1682-ben és Bél Mátyás 1729-ben az egyes számot adja meg (Vladár 2006: 115–6, ill. Bél 1729/1809: 141). Mindezekkel szemben Geleji Katona István 1645-ben viszont csak a többes számot fogadja el: *„két ember (...) Nem: két ember (...), amint hallom, hogy a község szól, mely egy igen nagy vétkekesség a mi nyelvünkben”* (Toldi 1866: 314).

5. Számhasználat nem határozott számnevek után

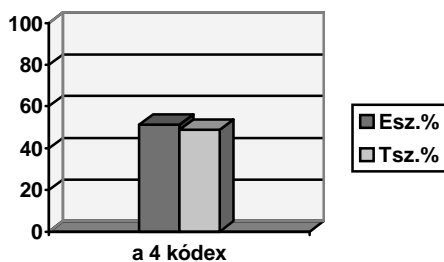
5.1. A kései ómagyar kor. – A többes szám részesedése mind az öt vizsgált műben nagyobb, mint a határozott számnevek esetében; ez a későbbi korszakokra is jellemző lesz. (A diagram 489 adat alapján készült.)

4. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes / többes szám váltakozás a kései ómagyar korban

Meglepően nagy a többes szám használatának aránya a DomK.-ben, ahogyan ezt a határozott számnevekkel kapcsolatban is láthattuk. (A FestK. kiugró adatának nagy jelentőséget nem tulajdoníthatunk, lévén az adatok száma csekély.) A JókK. adatpárja, amely fele-fele közeli megoszlást jelez, szintén erős latin befolyásra vall. Ugyanakkor feltűnő, hogy az egyébként latinizmusoktól hemzsegő szöveg a vizsgált kérdés vonatkozásában mennyivel kevésbé „latinos”, mint az amúgy magyarul sokkalta gördülékenyebben megszólaló DomK. Talán nem túlzás feltételezni: a DomK. fordítója a magyarban is a többes számot tarthatta követendő mintának, csak a megvalósításban nem volt elég következetes. (Fentebb a fordítottjára láttunk analógiát Sylvester Jánosnál.) A Lánd.-ban kisebb ugyan a többes szám. aránya, mint a latinból fordított szövegekben, de a részesedés így, a közvetlen latin hatás nélkül is jelentős. A négy kódex együttese fele-fele közeli megoszlást mutat (az egyes szám némi túlsúlyával) – mint ezt az alábbi diagram is szemlélteti.

5. ábra

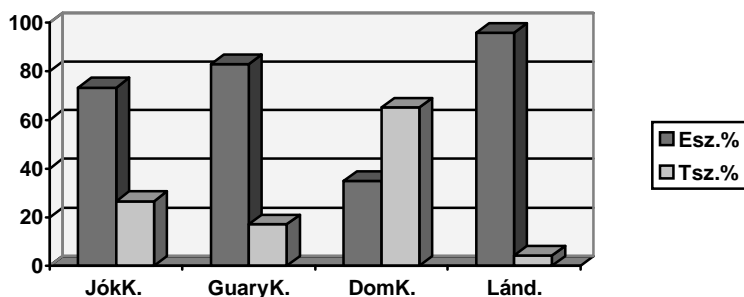
A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás a négy kódex együttesében

A nagy arányú többesszám-használat háttérében ennél a kategóriánál nemcsak az idegen nyelvi befolyás állhat. A nem határozott számneves szerkezetek között vannak olyan típusok, amelyekben belső fejlemény is lehet a többes számú forma: jellemzően ott, ahol a melléknévi jelentésmozzanat az uralkodó; így a *minden* 'mindenféle, bármiféle', de akár a *sok* 'sokféle', a *több* 'többféle' használatokban (E. Abaffy 1964: 161; vö. Elekfi 1955: 353). Az elemzéskor azonban a pontos elkülönítés nem valósítható meg maradéktalanul, hiszen ezek a jelentések sokszor nem válnak el egymástól. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a 'mindenféle', 'sokféle' típusú jelentés nem jár kötelezően többes számmal, mint ahogyan a hiánya sem kötelező egyes számmal.

Az, ha a magyarul íródott művekben jelentősebb számban képviseltetné magát a nem határozott számnév + többes szám, mint a fordításirodalomban (vö. E. Abaffy 1964: 160–1), a belső indíttatású változás feltételezését erősítené. Anyagom azonban ezt nem látszik támogatni. Ha a kérdést külön is megvizsgáljuk a *minden* esetére, azt látni, hogy a magyarul írt szövegében, a Lánd.-ban a *minden* mellett alig-alig bukkan fel többes számú forma. A latinból való fordításokban sokkal nagyobb számban van jelen, különösen a többes számot a többifajta szerkezetben is kedvelő DomK.-ben (a FestK.-t az adatok csekély száma miatt nem érdemes vizsgálni).

A *minden* + egyes szám / többes szám eltérése ezenkívül belső fejleményként a 'minden egyes' / 'összes' jelentés megkülönböztetését is jelezheti, mint a magyar nyelv-tanítói hagyományban Fogarasi János (1843: 142) óta többen is megjegyzi. Sokszor azonban ezt a kétféle jelentést sem lehet pontosan szétválasztani. Továbbá – ha nem is tükröszerkezetet kínálva, de szemléletmódként – erre a váltakozásra is hathatott analogikusan a latin (ahogyan majd a továbbiakban egyre erősebben a német is, a *jeder* + egyes szám, *alle* + többes szám váltakozáson keresztül).

Mindazonáltal a *minden* melletti többesszám-használat gyakorisága mindenütt elmarad a nem határozott számneves szerkezetek összességére kapott értékektől (s alapjában véve nem lesz ez másképp a középmagyarban sem; l. lentebb); a kategória többi tagjának esetében a latinban is, németben is egyértelmű a többes szám, míg a *minden* esetében a fentebbiekben vázolt kettősséggel is számolni kell. (A diagram 194 adat alapján készült.)

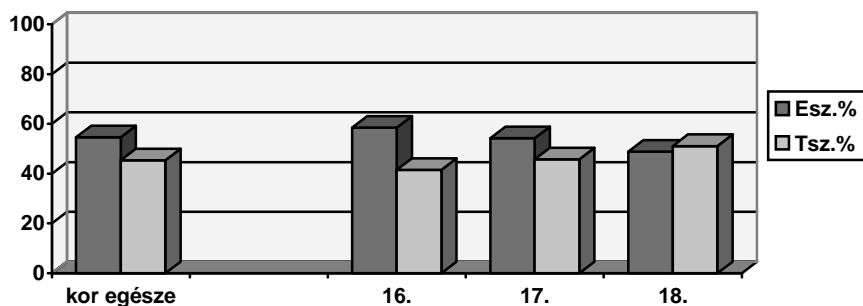

6. ábra

A minden utáni egyes szám / többes szám váltakozás
a kései ómagyar korban

A *minden*-nel kapcsolatos kérdéseket az eddigieknél alaposabban csak egy további, kiterjedtebb, a nyelvhasználati rétegeket és az időbeli vonatkozásokat különösen körültekintően érvényesítő vizsgálat segíthetne tisztázni.

5.2. A középmagyar kor. – A kor átlagát jellemző értékek eléggé emlékeztetnek a kódexekre kapott arányra; itt nagyobb a különbség a két forma között (kisebb a többes szám aránya). A többes szám aránya századonként növekszik; a korszak végére már túlnó az egyes számen. (A diagram 522 adat alapján készült.)

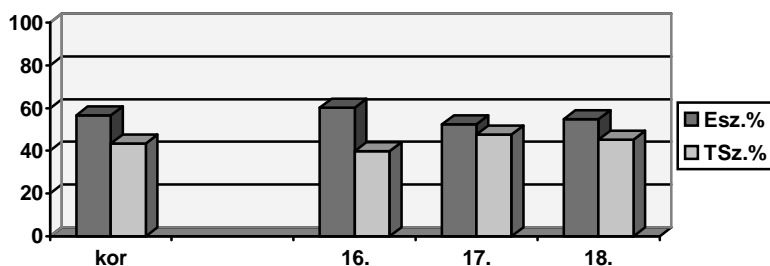
7. ábra

A nem határozott számnevek utáni egyes szám / többes szám váltakozás
a középmagyar korban

A szövegfordítási párhuzamokban megfigyelhető, melyik fordító ragaszkodik inkább a latinban látott formához, és melyikük vált át egyes számra: Mt. 11,20: *factae sunt plurimae virtuts eius: fok chodakat tewt wala* (Pesti 21b) ~ ű *foc ifteni tehefighû* ielentette vala (Sylvester 1:17a) ~ *foc czodatételi* lótteneç vala (Heltai C5b) ~ igen *fok chodái* lóttek (Káldi 910); Jn. 3,23: *aquae multae: ot fok wýzek walanak* (Pesti 188a) ~ *fok víz* vala ott (Sylvester 1:129b) ~ ott *foc víz* vala (Károlyi 2/2:83a) ~ *fok vízek* valának ott (Káldi 987).

A középmagyar kori nyelvtanok csak ritkán tesznek említést a nem határozatlan számnevek utáni számhasználatról. Pereszlényi Pál és Bél Mátyás a kivételek – mindketten az egyes számot pártolják, párhuzamban a határozott számneves szerkezetekkel (i. h.).

A *minden* utáni számválasztás a kor átlagában valamivel kisebb arányban mutat többes számot, mint a kategória egésze. (A diagram 212 adat alapján készült.)

8. ábra

A *minden* utáni egyes szám / többes szám váltakozás a középmagyar korban

6. Összegzés

6.1. A határozott számnevek utáni számválasztás. – Már az ómagyar korban is kisebb mértékű a többes számú formák használata, mint a nem határozott számneves szerkezetek esetében, és elsősorban a latinból fordított műveket jellemzi. A középmagyar korra a többesszám-választás visszább szorul. Bár – különböző okokból – nem vagy csak alig jelenik meg bizonyos művekben a két korszak folyamán (Lánd., Sylvester), az eltűnéshez nem közelít: a középmagyarban századonként teljesen kiegyensúlyozott arányt mutat.

Ami fenntartja: a kontaktushatások. A közvetlen latin befolyás mellett közvetett hatásként mintát szolgáltatnak maguk a lefordított művek is, mindenekelött a bibliaszövegek; majd a német nyelv is a többes szám irányába jelent befolyásoló erőt (de számításba jöhetnek egyéb idegennyelvi hatások is). A kialakuló úzus is segítségére van a többes szám választási lehetőségének fennmaradásában: a kortárs nyelvtanírók egy része nem utasítja el, sőt kifejezett pártolója is akad.

6.2. A nem határozott számnevek utáni számválasztás. – A kései ómagyar kortól kezdve nemcsak a latinból fordított művek jellemzője, hogy jelentősen gyakoribb a többes szám előfordulása, mint a határozott számnevek után; a középmagyar korban meglepően nagyra nő a többes számú formák részesedése.

Tulajdonítható ez annak, hogy a bátrabb többesszám-választás tekintetében a középmagyar kori nyelvhasználat már támaszkodhat a kései ómagyar korból kiinduló hagyományra, s így a későbbi idegen nyelvi hatások is könnyebben érvényesülhetnek benne. A „hagyomány”-t ezen a téren többféle tényező együttese jelentheti; a főként latin, majd német kontaktushatás mellett több esetben belső indíttatású változás feltételezhető, még ha ezt a jelen vizsgálat nem tudta is megerősíteni. (Ugyanakkor nehéz lenne fenntartani a szakirodalomban több helyen hangoztatott vélekedést, miszerint

ebben az esetben az értelmi egyeztetésre való törekvés szaporítja a többes számú formákat, hiszen erre hivatkozva ugyanezt a tendenciát kellene elvárnunk a határozott számneves szerkezetek esetében is.) A kategóriával kapcsolatos elvek a középmagyar korban alig fogalmazódnak meg: a nyelvtanírók kevésbé foglalkoznak a nem határozott számneves szerkezetekkel, a többes számmal kapcsolatos kifejezett tiltást pedig egyáltalán nem tesznek.

7. Kitekintés

A középmagyar kori eredmények egyértelművé teszik, hogy csak az újmagyar korszak vizsgálata fog választ adni arra a kérdésre, hogy mikor zökkent vissza – a mai magyar köznyelvre jellemzően – kizárólagos egyes számba a határozott számnevek jelzett szava. Ahogyan arra is, hogyan alakult ki a nem határozott számnevek mellett mára szintén uralkodó egyes szám és a néhány típusban elfogadott egyes szám / többes szám váltakozás (*összes, többi, minden, némely, sokféle, összesfajta* stb.).

A nem határozott számneves szerkezetekkel kapcsolatban az itt vizsgált korszakra vonatkozóan is tisztázandó a „kontaktushatás és/vagy belső indíttatású változás” kérdése. Ez a vizsgálat szociolingvisztikai tanulságokkal is kecsegtet, hiszen az egyes nyelvhasználói rétegek például különböző mértékben vannak kitéve az idegen nyelvi befolyásnak – tehát a bennük megjelenő többes számú formák adott esetben inkább belső indíttatású változás eredményei lehetnek. Bár a fentebb hivatkozott korábbi tanulmányok között vannak olyanok, melyek tartalmaznak részadatokat, kiterjedt méretű korpuszon alapuló eredmények azonban egyelőre nem állnak rendelkezésre. Annak feltérképezése is hiányzik – *A magyar nyelvjárások atlaszában* erre vonatkozó grammatikai kérdés nem szerepelt –, milyen hatásoknak tulajdonítható a nyelvjárásokban a mai napig felbukkanó többesszám-használat: megőrződött régiségnek és/vagy a területileg érintkező idegen nyelvek befolyásának.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1964: Mondattani problémák a XVI. században, *Magyar Nyelv* **60**, 155–61.
- Bél Mátyás 1729/1809: *Ungarischer Sprachmeister* 1729, idézett kiadása: 1809, Pressburg – Pest, Landerer.
- Bereczki Gábor 1998: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Elekfi László 1955: Az *összes* mint jelző, *Magyar Nyelv* **51**, 349–54.
- Fogarasi János 1843: *Művelt magyar nyelvtan elemi része*, Pest, Heckenast Gusztáv.
- Gil, David 2001: Quantifiers, in Ekkehard König – Martin Haspelmath – Wolfgang Raible – Wulf Oesterreicher eds: *Language Typology and Language Universals 2*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 1275–94.
- Honti, László 1995: Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? *Linguistica Uralica* **31**, 61–9.
- Hajdú Péter 1976: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- S. Hámori Antónia 1995: A mennyiségjelzős szerkezetek, in Benkő Loránd – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 351–8.
- Jakab László 2002: *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*, Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Bölcskei András 2003: *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára*, Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Kiss Antal 1994: *A Guary-kódex ábécérendes adattára*, Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Kiss Antal 2001: *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*, Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Németh Miklós 2008: Egy szintaktikai váltakozás tipológiája és szociális terjedése, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvisztéti Tanszék, 141–55.
- Rácz Endre 1980: Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alánnyal a mondategységben belül, *Magyar Nyelvőr* **104**, 257–73.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sipőcz Katalin 2008: A számjelölés, in Kozmács István – Sipőcz Katalin szerk.: *Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 36–40.
- Toldy Ferenc szerk. 1866: *Corpus grammaticorum*, Pest, 291–329; 549–584. (Geleji Katona István Magyar Grammatikája; Pauli Kövesdi Elementa Linguae Hungaricae.)
- Vladár Zsuzsa 1989: *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Vladár Zsuzsa 2004: *Szenci Molnár Albert: Új magyar grammatika*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Vladár Zsuzsa 2006: *Pereszlényi Pál: A magyar nyelv grammatikája*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

A JÓKAI-KÓDEX TAGADÓ SZERKEZETEI

É. KISS KATALIN

1. Bevezetés

Írásomban a XIV. századi magyar nyelv tagadó szerkezeit elemzem a Jókai-kódex alapján. A Jókai-kódex a legkorábbi, 1370 után készült, 1448-ban másolt nagy terjedelmű nyelvemlékünk. Tagadó szerkezei olyan archaikus jegyeket mutatnak, melyek a XV–XVI. századi nyelvemlékekből már általában hiányoznak (a korábbi nyelvemlékekben pedig azok kis terjedelme miatt nem fordulnak elő). Ezekből az adatokból a XIV. századot megelőző időszak tagadó szerkezeire nézve is következtetéseket vonhatunk le.

A Jókai-kódex tagadó szerkezeit a mai magyar tagadó szerkezetekkel összevetve vizsgálom. Két alapvető különbséget emelek ki: I. Míg a mai magyarban a tagadott igekötős ige (egy-két szerkezetet kivéve) fordított szórendű, a korai ómagyar korban az igekötő az esetek nagyobb részében megelőzi a tagadott igét. II. Míg a mai magyarban a tagadószó hordozza a tagadást, és a *se*-névmások csupán a tagadószóval egyeztetett alakok, a korai ómagyar korban a *se*-névmásoknak is lehetett tagadó erejük. További, kevésbé mélyreható különbségeket is kimutatok, például: III. A mai magyarban a *sem* az ige utáni mondatzszakaszban is előfordulhat, ahol minimalizáló partikulaként funkcionál. A korai ómagyarban a *sem*-nek még nincs ilyen funkciója. IV. Míg a mai magyarban a *se*-névmások akár az ige előtti, akár az ige utáni mondatzszakaszban állhatnak, a Jókai-kódex mondataiban az ige előtti mondatzszakaszban találhatók. A Jókai-kódexben megfigyelt tényeket megpróbálok két feltételezett korabeli tagadó szerkezet változataiból levezetni. Amellett érvelek, hogy az egyik szerkezetcsalád egy korábbi nyelvállapotot tükröz, a másik viszont a mai nyelvállapothoz közelít. A változásokból a Jespersen által feltételezett tagadó ciklus rajzolódik ki: a kikövetkeztethető ősmagyar/korai ómagyar kori nyelvállapot, a Jókai-kódex és a mai magyar nyelv e ciklus egymást követő stádiumait képviselik.

A tanulmány a következőképpen épül fel: A 2. részben a tagadószó helyét, a 3. részben az igekötőnek a tagadott igéhez viszonyított helyét vizsgálom. A 4. részben a *se*-névmások és a tagadás viszonyával, az 5. részben a *sem* szerepével foglalkozom. A 6. részben megkísérlem felállítani a Jókai-kódex tagadó mondatainak szerkezetét. A 7. részben a nyelvtörténeti adatokban kimutatható változási tendenciát a Jespersen-féle negatív ciklussal azonosítom.

2. A tagadószó helye

A mai magyarban a tagadószó általában a topikra és állítmányi részre tagolódnak mondat állítmányi része előtt áll: semleges mondatban egy igével kezdődő igei kifejezés vagy névszói állítmánnyal kezdődő névszói kifejezés előtt (1a), fókuszos mondatban pedig egy fókuszról és az igei (vagy predikatív névszói) kifejezésből álló mondatzsa-

kasz előtt (1b). Ritkábban a tagadószó a fókusz és az igei kifejezés közé kerül (1c), sőt, egyidejűleg mind az igei kifejezés előtt, mind a fókusz előtt megjelenhet (1d).

- (1) a. *János **nem** küldött üzenetet.*
 b. *János **nem** PÉTERNEK küldött üzenetet.*
 c. *János PÉTERNEK **nem** küldött üzenetet.*
 d. *János **nem** PÉTERNEK **nem** küldött üzenetet.*

A *nem* a *hanem*-mel páros kötőszót alkotva főnévi, melléknévi, határozószói és igei kifejezéseket is összekapcsolhat, például:

- (2) a. *János **nem** PÉTERRE, **hanem** ISTVÁNRA szavazott.*
 b. *János **nem** hazasétált, **hanem** beült egy taxiba.*

A Jókai-kódexben a tagadószó leggyakrabban (1a)-hoz hasonlóan az ige előtt áll:

- (3) a. *hogý appafstaloknak ideýtfuguan výlag **nem** vallot olý czudaf embereketh 1/24*
 b. *hog mellet ew **nem** tehetuala hog az ýften megtekellene 5/7*

Az (1b)-hez hasonló fókusztagadásra is találunk számos példát (4a-b). Az ilyen példákban a tagadószótól megelőzött fókusz szinte mindig egy párhuzamos hiányos mondat fókuszával van szembeállítva (azaz e korban a fókusz még többnyire *nem* implicit, hanem kifejtett alternatívák közül való kimerítő azonosítást fejezett ki).

- (4) a. *...az barátokat kýk akarnakuala TUDOMANÝNAC VTAN ýarni: es **nem** ALA3ATOÏÏAGNAC 107/3*
 b. ***nem** PAÝ3UAL fegyuerkedet auagy pykonhokual de ZENT KERE/TNEK YEGYUEL 147/13*

Ugyanakkor a fókusz és az igei kifejezés közötti tagadószó (1c,d) a Jókai-kódexben még *nem* fordul elő.

A *nem... de...* – a mai magyar (2a)-hoz hasonlóan – főnévi, melléknévi, határozószói kifejezéseket is összekapcsol (5); igeekötővel kezdődő igei kifejezések összekapcsolására viszont nincs példa a Jókai-kódexben.

- (5) *Mely bozzosagokat frater Bernald býzon zent **nem** csak engedelmeft **de** es výgafagofít zenuediuala 20/23*

3. A tagadószó és az igeekötő (igemódosító) szórendi viszonya

A mai magyarban a tagadott igeekötős ige fordított szórendű (6a), kivéve néhány archaikusnak ható (többnyire modális értelmű) szerkezetet, melyben a tagadószó az igeekötő és az ige között áll (6b-e):

- (6) a. ***Nem** mondom **meg**.*
 b. *Amíg **meg nem** mondod, ...*
 c. *Ha azonnal **meg nem** mondod, ...*

d. **Meg ne mondd!**

e. **Meg nem mondom!**

A korai ómagyarban mindkét szórendi változat megvolt. A Jókai-kódexben 30 tagadott igekötős ígét tartalmazó mondatot találtam. Közülük 19 mondatban egyenes szórendű az igekötős ige (7), 11 mondatban pedig fordított szórendű (8):

(7)

- i. *Te hat zent ferenc fem magat valta az hejlbelewl sem arczaját **le nem hajta** menbewl 16/4*
- ii. *hogý ezt fenkýnek **megnem jelentene** 27/4*
- iii. *de hogy zent attýanak frater Rufinus **megnem mondottauala** 51/13*
- iv. *De aldott criftus fonha hýwembernek zýuett **meg nem kemeneýtý** 52/25*
- v. *nagý elyg hogý **meg nem haluala** 65/23*
- vi. *vgý hogý mendeneftewlfoguan semmý **meg nem jelennek** 66/19*
- vii. *hogy fonha vjaban **meg nem ýlentekuala** 67/11*
- viii. *vgý vakarom el hogý fonha touaba **meg nem jelennek** 67/17*
- ix. *Es az Ver touaba **ký nem futott** 69/1*
- x. *frater Jacab kerde ewtett mjre az vjgaffagban a verfett **meg nem változtattýauala** 73/5*
- xi. *ha **meg nem kayaltandod** kegyetlenek ew kegyetlenfegett 95/15*
- xii. *akyt **megnem fepretuala** 98/2*
- xiii. *mjre az leuelet **meg nem hagyauala** vegezny 141/19*
- xiv. *Es fonha az baratoktol **el nem menenek** 145/13*
- xv. *ky lelket **megnem ewlhet** hanemczac testet 151/5*
- xvi. *Es fonha **megnem fert** tyeket valamýben 151/18*
- xvii. *hogý fem lelkeft fem valamýnemew allatot **meg ne fercz** 151/26*
- xviii. *fenkýt **megnem fertuala** 153/1*
- xix. *fem **megnem fertettýkuala** valakytewl 153/1*

(8)

- i. *Te nemýnemew kewekrel kýket entewlem veteluala egýhazý eppetefre **nem fizettel** telyeffeguel **meg** 7/15*
- ii. *nemýnemew nagý vjzeluawl: kyt **nem mehetuala altal** 18/6*
- iii. *Es **nem nytya meg** nekewnk 30/9*
- iv. *hogý en lelkem femegýben **nem zegýengett meg** engemett 48/9*
- v. *gondola hogy eleztebe tekelleteft **nem vakartauolna el** 67/1*
- vi. *kykne **nem hyrdetem meg** ew kegyetlenfegeket 95/19*
- vii. *hogý kewfded fratereknek zerzete es effý **nem fogyadcoznak meg** ytellet napiglan 104/4*
- viii. *hogy **nem vernek** vala kyt **meg sem** nem teznek gonozt valakýnek ez zemelyben 105/17*
- ix. *De ha egyenbe mendent kerendetek **nem halgatnak meg** týteket 105/19*
- x. *De ezek **nem alnak** erewfen kyferteteknek **ellene** 111/4*
- xi. *Vgý hogý az baratok ewtett **nem vonhattýakuala el** labaýtól 142/23*

Míg a tagadott igekötős igék esetében az egyenes szórend a gyakoribb, az egyéb igemódosítós igék, különösen a tagadott ige-névszói állítmány esetében a fordított szórend az általánosabb. Vö.

(9)

- i. *Es meglen **nem voltakuolna megfoglalt helyek** 13/6*
- ii. *mert hogy **nem vagy melto** yrgalmassagott lelned 34/6*
- iii. *hogý **nem vagý melto** yrgalmaffagott lewlned 34/19*
- iv. *Ezzebe ueuen hogy zent ferenc **nem volna ott** 43/3*
- v. *hogý ew **nem volna ýduewzewlekkewzewluala** 50/4*
- vi. *mert te **nem uagý yduewzewlendewk kewzewl** 50/21*
- vii. *hogý myglen ez vylagban lez fonha **nem lez zomoro** 55/7*
- viii. *hogý fonha **nem volt** az varasban vr iejsus cristusnak kynyarol **olyatan hallot** fyralm 59/3*
- ix. ***Nem voltam ragadozo** alamýzna kerefefekben 78/23*
- x. *hogý **nem ment egýeb zerzetnek** 85/9*
- xi. *mert ott **nem valanak lako helyek** 107/9*
- xii. *Es yollehett ew bennék **nem voltakuolna erdelmeý myuelkedetek** 110/16*
- xiii. *mert **nem marad teb nep** mend ez vylagban 112/2*
- xiv. ***nem marad** touaba vylagoffag 112/18*
- xv. *Te **nem vagý zep ember** 127/7*
- xvi. *te **nem vagý nagy tudományw es bewlczefegew** 127/7*
- xvii. *te **ne[m] vagý nemes** 127/8*
- xviii. ***nem vagyonk meltok** yly nagý kenczewl 130/17*
- xix. *hogý fenkynek **nem vala ketfeg** 136/12*

Az igemódosító csupán 6 esetben előzi meg a tagadósztó:

(10)

- i. *Es ydeýt varuan mykron fenky yelen **nem uolna** 67/2*
- ii. *es ennekem sem egýkeppen **ellenem ne merý mondanod** 103/3*
- iii. *ky kewnuek semmyre **yok nem leznek** 109/11*
- iv. *De mykron **pap nem voltuolna** 131/16*
- v. *hogý **meltok nem vagyonk** 132/25*
- vi. *ezekrewl kyk leznekuala semmyt mendenefstewlfogua[n] **ezebe nem vezenuala** 156/25*

Érdekes összefüggés figyelhető meg a tagadósztó helye és a *se*-kifejezések (*se*-névmások, illetve *sem*) jelenléte között. A 11 fordított szórendű igekötős mondat közül csak egyetlen egyben találunk a tagadás előtt *se*-kifejezést (az 'egyszer sem' jelentésű *sem egyben*-t). A 19 egyenes szórendű tagadott igekötős mondat közül viszont 11-ben *se*-névmás, illetve *sem* szerepel a tagadott igekötős ige előtt. A 19 fordított, ige-igemódosító szórendű mondatból csupán háromban szerepel *se*-kifejezés, viszont a 6 egyenes szórendű tagadott igemódosítós mondatból négyben *se*-kifejezés áll az 'igemódosító+tagadott ige' lánc előtt. Azaz míg a fordított szórendű tagadott mondatoknak csupán 13%-ában van a tagadósztó előtt *se*-kifejezés, az egyenes szórendű mondatoknak 60%-ában. Ez az össze-

függés arra utal, hogy elsősorban akkor kell a tagadott igének a predikátumrész élére, a tagadott mondatszakaszt megelőző és vezérlő pozícióba emelkednie, amikor a tagadás hatókörét nem jelzi *se*-névmás, illetőleg *sem*.

Összefoglalva a 3. részben bemutatott tényeket: A Jókai-kódex 55 igemódosítót is tartalmazó tagadott mondatából 30-ban az igemódosító követi a tagadott igét, 25-ben pedig megelőzi. Az igemódosító-tagadószó-ige sorrend többnyire *se*-kifejezést követően fordul elő.

4. A *se*-névmások és a tagadás

A mai magyarban az általános és határozatlan névmások tagadó környezetben tagadó alakban jelennek meg, azaz tagadó egyeztetésben vesznek részt. A *se*-névmások azonban nem hordozói a tagadásnak, hiszen önállóan nem állhatnak, csak tagadószóval együtt, és használatuk jelentésánál nem eredményez többszörös tagadást:

- (11) a. *Soha senki semmit nem hozott.*
 vö. b. **Soha senki semmit hozott.*

Ma csak néhány nyelvi kövületben találunk tagadószó nélküli *se*-névmást, például:

- (12) *semmirekellő, semmittevés, semmibe vesz, semmitmondó*

A tagadás hatókörébe eső *egyszer* határozószó, illetve határozatlan névelős NP a mai magyarban kötelezően *sem* minimalizáló partikulával jár együtt. Ige utáni helyzetben e kifejezések is megkívánják a tagadószó jelenlétét:

- (13) a. *Nem indult el egy ember sem.*
 b. *Nem indult el egyik ember sem.*
 c. *Nem indult el egyszer sem.*

A Jókai-kódexben mind a *se*-névmások, mind a *sem*-es határozatlan kifejezések előfordulhatnak tagadószó nélkül is. Legalább kilenc olyan mondatot találunk, melyben a *sem*, illetve a *se*-névmás tagadószó nélkül áll, azaz a *se*-kifejezés maga a tagadás hordozója:

- (14)
- i. *mendeneftewlfoguan maganac semÿtt meg tarttuan* 8/21
 - ii. *yftentewl megualuan femÿt velek vÿfeluen* 20/8
 - iii. *mendeneftewlfoguan femegÿben megharaguuan auagÿ zuguan* 21/11
 - iv. *ky ew kerelmenek fem egÿ haznalattÿat aloytuan* 153/18
 - v. *kynek bodog ferencz monda magat alazatofl lennÿ femÿ tudonak* 95/20
 - vi. *ezenne nappokban mendeneftewlfoguan Semegÿben meghaboroltattat* 21/22
 - vii. *es nemÿ zakadozt gyekenek ualanak alattak es azokes femÿre valanak ÿok* 86/21
 - viii. *Semÿ ygazb ezeknel* 93/1
 - ix. *femegÿk me[n]denestewlfoguan indoltatykuala* 139/17

Felmerülhet, hogy e példákban latin hatásra maradt el a tagadószó – ez a lehetőség azonban többféle megfontolásból is kizárható. Egyrészt a latin eredetihez általában csak akkor ragaszkodik szolgáian a Jókai-kódex szövegének fordítója, ha ez nem vezet agrammatikalitáshoz, a magyar szöveg helytelenségéhez, hanem legfeljebb némileg jelölt szórendet eredményez. Ha vannak is inkohereus mondatok a Jókai-kódexben, azok nyilvánvalóan a latin szöveg meg nem értéséből fakadnak. Másrészt, ha a latin interferenciájáról volna szó, a tagadószóhiány esetlegesen fordulna elő; valójában azonban szabályokat követ. A kilenc példából ötben vagy hatban nem-véges, igenevet tartalmazó mondatban áll tagadószó nélkül a *se*-kifejezés – lásd a (14i-vi) alatti példákat.¹ A Jókai-kódex igeneves mondataiban kizárólag tagadószó nélküli *se*-kifejezést találunk. Az igeneves kifejezések esetadás szempontjából is archaikusak (a tárgyak gyakran ragtalan (14v)), ezért nem meglepő, hogy a tagadó szerkezetek közül is az archaikusabbnak tetsző fordul elő bennük.

Az sem véletlenszerű, hogy mely *se*-kifejezések engedik meg a tagadószó hiányát: a *semmi*, *sem egy*, *seme egyik* és *seme egyben*, azaz pontosan azok, melyek változatlan formában tartalmazzák az *es nem*-ből összevont *sem*-et. Ha a tagadószóhiány a latin szolgálai utánezásából fakadna, akkor a *senki*, *soha* esetében is előfordulna.

A Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó, de tagadószó nélküli mondataiban azért sem kell latin hatást keresnünk, mert ez a szerkezet – ha szűkebb körben és módosult formában is – a mai magyarban is használatos. Ha egy tagadás hatókörébe eső, *sem*-mel ellátott határozatlan kifejezés az ige előtt áll, nem kell mellette a *nem* tagadószót kitenni. Vessük össze a (13) alatti mai magyar példákat a (15) alatti változatokkal:

- (15) a. *Egy ember sem indult el.*
 b. *Egyik ember sem indult el.*
 c. *Egyszer sem indult el.*

Ugyanakkor a mai magyarban a *sem* partikula – az ómagyar (14iii, iv, vi, ix) példakkal ellentétben – nem a határozatlan kifejezés előtt, hanem utána, a tagadószó szórendi helyén jelenik meg, s ez megkönnyítheti tagadószóként való értelmezését.

Végül az is a Jókai-kódex tagadószóhiányos szerkezeteinek eredetisége mellett szól, hogy a Halotti beszédben megvan az előzményük:

- (16) *ifa efnun igg ember mulchotia ez vermut*

E példa nemcsak azt tanúsítja, hogy a *se*-kifejezések előzménye a XII. században külön tagadószó nélkül állt, hanem a külön tagadószó hiányát is megmagyarázza: a *se*-kifejezések maguk tartalmazzák a tagadószót. A *sem* az *es nüm*, *es nem* összeolvadásából jött létre, de minden bizonnyal így keletkeztek a *se*-névmások is: a *senki* az *es nem ki*-ből, a *semmi* az *es nem mi*-ből, a *sonha*, *soha* az *es nüm ha*-ból (feltételezve a tagadószó hangrendi illeszkedését). A Jókai-kódex (14) alatti mondataiban nyilvánvalóan azért nem kellett kitenni a *nem* tagadószót, mert a *semmi*, *sem egy*, *seme egyik*, *seme egyben* alakokban még felismerhető volt az *es* partikulával összeolvadt *nem*. A (14) alatti mondatok tehát hasonlóan értelmeződtek, mint az alábbi, szintén Jókai-kódexbeli példa,

¹ A (14vi) alatti kifejezés igenév volta csupán valószínűsíthető.

melyben a *nem* nem szomszédos a hatókörébe eső, egzisztenciális értelmű *mit* névmással, így *nem* történik meg a *nem* és a *mit* összeolvadása:

(17) *de az egýebekrewl nem tudok mjtt* 45/18

Ugyanakkor a Jókai-kódex véges mondataiban a *sem egy, semegyik, semmi* a *nem* tagadószóval együtt is előfordul, a *senki, sonha* pedig mindig *nem* tagadószóval jár együtt – lásd a (18) alatti példákat. Az a tény, hogy a tagadószó először a *sonha* és a *senki* mellett jelent meg kötelező erővel, arra utal, hogy a tagadószó ismételt kitételét a *se*-kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhományosulása tette szükségessé.

(18)

- i. *Semegykeppen nem lehet hug ez frater...* 3/16
- ii. *hogý te bezzedythez mendenefstewl foguan femmjtt nem hajla* 10/18
- iii. *de zent fferenc femmy eledelt vele nem vjn hanemczac ket kjs keneret* 27/1
- iv. *holot megen femmj nemuala hanemczac faknak agyban egý zegen czýnalt haylok* 40/18
- v. *hogy en lelkem femegyben nem zegýengett meg engemet* 48/10
- vi. *kyben femegy nugodalmat nem akaruala ew febýnek vettný* 65/14
- vii. *vgý hogý mendenefstewlfoguan femmj meg nem ýelennek* 66/19
- viii. *ky kewnuek femmyre yok nem leznek* 109/11
- ix. *De meg nyttuan az kapput fenkett nem lele* 17/15
- x. *hogý ezt fenkynek megnem ýelentene* 27/4
- xi. *Es ydeýt varuan mjkoron fenky yelen nem uolna* 67/3
- xii. *Es hogý fenký ez zerzeteknyatta bewlczegebelewl fokka nem elhett* 104/7
- xiii. *hogý fenký nem lezen ký hordozhatna te zerzetedet* 112/15
- xiv. *hogý fenkynek nem vala ketseg* 136/13
- xv. *fenkyt megnem fertuala* 153/1
- xvi. *kýtt fonha nem latamuala ez vilagban* 47/15
- xvii. *Es fonha megnem fert tyteket valamýben* 151/18

A felszólító-, illetve kötőmódú példákban a *ne* tagadószó a *sem egy, semegyik* mellett is mindig ki van téve. Ha *nem* véletlenről van szó, a *ne* kötelező voltát az magyarázhatja, hogy a *ne* a tagadáson kívül a módjegynek is hordozója. Vö.

- (19) i. *Hogý femegy frater az zerzetben huft ne ennek* 17/6
- ii. *Es az frateroknak ez hatalmat femegyik ne valýa te rayttad* 24/21
- iii. *es ennekem fem egykeppen ellenem ne merý mondanod* 103/3

A mellérendelő szerkezeteket összekapcsoló *sem...sem...* a mai magyarban első-sorban az *is...is...*-nek a tagadás kontextusában megjelenő, a tagadással egyeztetett megfelelője; ennek megfelelően ígetagadáskor kötelező a *sem*-ek mellett a *nem* kitétele. Ugyanakkor névszói állítmány esetén a *sem* lehet a tagadás hordozója is, bár a *nem* elhagyása némileg archaikusnak érzik:

- (20) a. *János sem nem énekelt, sem nem táncolt.*
 b. *János sem (nem) bűnös, sem (nem) áldozat.*

A Jókai-kódexben az igetagadást tartalmazó példákra is a (20b)-ben megfigyelhető opcionális volt jellemző:

- (21) *Te hat zent ferenc **fem** magat valta az hejblewl **fem** arczaját le **nem** hajta menbwl* 16/4

Összefoglalva a *se*-kifejezések és a tagadás viszonyával kapcsolatos megfigyeléseinket: a Jókai-kódex korában azok a *se*-kifejezések, melyek módosulatlan formában tartalmazzák a *sem* partikulát, önmagukban is képesek a tagadás kifejezésére. Az egyéb szempontból is archaikusabbnak látszó igeneves mondatokban mindig hiányzik mellőlük a tagadószó. Véges mondatokban ritkábban találunk tagadó erejű, tagadószó nélküli *se*-kifejezést.

5. A *sem* enklitikummá válása

A tagadás hatókörében álló határozatlan főnevet, illetve egzisztenciális kvantort a mai magyarban hozzá simulva, enklitikumként követi a *sem* (*egy ember sem, egyszer sem*). Mint a (19) alatti példák illusztrálják, a Jókai-kódexben a *sem* még többnyire megelőzi a határozatlan kifejezést, tehát *egy fráter sem* helyett *sem egy fráter*, *egyik sem* helyett *sem egyik*, *egyben sem* 'egyszer sem' helyett *sem egyben*, *egyképpen sem* helyett *sem egyképpen* áll. A Jókai-kódex két példája már azt a változást is megelőlegezi, melynek eredményeképpen a *sem* enklitikummá lett – vö. (22a,b). E példákban a *sem* enklitikum ige előtti helyzetben a tagadás hordozójának szerepét is betölti – akárcsak a mai magyarban. Bár a helyesírás tanúsága szerint (22a,b)-ben a *sem* az egzisztenciális elemhez simul, pozícióját tekintve tagadószóként közvetlenül az ige előtt áll, és, mint (22a) mutatja, tagadószó módjára az ige is magához vonzza az igemódosító mögül:

- (22) a. *Es frater bernald **egjelfem** vevue ezebe* 9/24
 b. *az tonak... zjgetebe kyben meglen **egj** ember**fem** lakottuala* 26/18

Az alábbi példa érdekes átmeneti változatnak látszik:

- (23) *Es hogj ottogyel **Semegj** lakas **femuala** holot fejjet le hajtana* 27/9

E példában a határozatlan NP előtt is jelen van a *sem*, ugyanakkor a tagadószó helyén is *sem*-et találunk *nem* helyett. Talán ez az átmeneti szerkezet magyarázhatja a *sem egy ember* → *egy ember sem* szórendi változást: az alakilag a *sem*-hez hasonló tagadószó a megelőző határozatlan NP-hez simulva feleslegessé tette az NP előtti *sem*-et. A szerkezet tehát feltehetőleg az alábbi lépésekben alakult át:

- (24) a. *sem egy N V*:
ky ew kerelmenek fem egý haznalattýjat aloytuán 153/18
- b. *sem egy N nem V*:
kyben femegý nugodalmat nem akaruala ew febjének vettný 65/14
- c. *sem egy N sem V*:
Es hogý ottogyl Semegý lakas femuala holot fejjet le haýtana 27/9
- d. *egy N sem V*:
az tonak... zýgetebe kyben meglén egý emberfem lakottuala 26/18

Ugyanakkor a Jókai-kódexben még nincs példa a *nem lakott egy ember sem* változatra. Az ige utáni *se*-kifejezések is hiányoznak. Csupán két példában áll a *se*-névmás a tagadott ige utáni mondatszakaszban – egy-egy terjedelmes ellentétes mellérendelő szerkezet elemeként, valószínűleg jobboldali extrapozíció eredményeképpen:

- (25) a. *Es nem zeretek egýebet femmýt hanem csak tegedet 47/19*
 b. *Azert nenczen femým hanem Czak engalya ruham 46/24*

A Jókai-kódexben nem találunk *senki sem, soha sem, semmit sem* típusú, *sem* minimalizáló partikulával nyomatékosított *se*-névmást, valamint a tagadott ige utáni *János sem* típusú kifejezést sem.

Összegezve a 3-4-5. részben rendszerezett legfontosabb tényeket: a Jókai-kódex tagadó szerkezetei két alapvető szempontból különböznek a mai magyar tagadó szerkezetektől. Egyrészt a tagadószó az eseteknek csaknem a felében (elsősorban a *se*-kifejezést tartalmazó mondatokban) nem megelőzi a fordított szórendű ige-igemódosító láncot, hanem az egyenes szórendben álló igemódosító és ige közé férkőzik. Másrészt azok a *se*-kifejezések, melyek felismerhetően tartalmazzák a *sem*-et, nem kívánnak – sőt, igeneves mondatban nem is engednek meg – maguk mellett tagadószót, azaz maguk is képesek a tagadás kifejezésére. A *se*-kifejezések lényegében mindig az ige előtti mondatszakaszban fordulnak elő. A *sem* enklitikummá válása még alig indult meg; a *se*-névmás + *sem* kombináció még nem létezik. A következő részben e tények szerkezeti magyarázatára, majd a feltételezett szerkezetektől a mai magyar tagadó mondatokig vezető út felvázolására törekszem.

6. A tagadó mondatok szerkezete

A Jókai-kódexbeli tagadó mondat szerkezetek megállapításához induljunk ki a legösszetettebb esetekből: melyek *se*-kifejezést és ige kötőt is tartalmaznak. Ezeknek négyféle mintázatát figyeltük meg. Kérdés, hogy e mondat típusok szerkezetileg és történetileg hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A *se*-kifejezést és ige kötőt tartalmazó tagadó mondatokban az alábbi mintázatokat találtuk:

I. *se*-kifejezés – igemódosító – ige, pl.:

- (26) *ezenne nappokban mendenefewlfoguan Semegýben meghaboroltattatot 21/22*

II. *se*-kifejezés – ige – igemódosító, pl.:

(27) *es azokes femmÿre valanak ÿok* 86/21

III. *se*-kifejezés – igemódosító – tagadószó – ige, pl.:

(28) *hogÿ ezt fenkÿnek megnem ÿellentene* 27/4

IV. *se*-kifejezés – tagadószó – ige – igemódosító, pl.:

(29) *hogÿ en lelkem femegyben nem zegÿengett meg engemett* 48/9

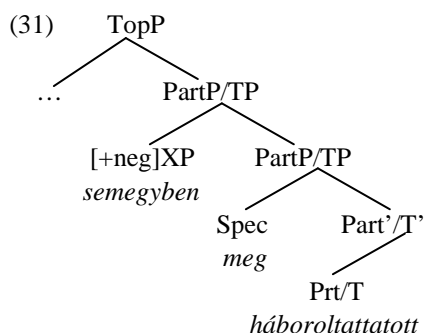
A mondatokhoz rendelendő szerkezetek két feltételezésen alapulnak. Az első, empirikus érven alapuló feltételezés az, hogy a fordított, ige-igemódosító sorrend igemozgatás eredménye. Többek közt a (8i) alatti, (30) alatt megismételt példából következtethetünk erre:

(30) *Te nemÿnemew kewekrel kÿket entewlem veteluala egyházÿ eppeÿtefre nem fyzettel telyeffeguel meg* 7/15

A *telyeffeguel* hatókörrel bír a *meg fyzettel* felett; minden bizonnyal a *meg fyzettel* kezdetű kifejezéshez csatolódik baloldali adjunktumként. A kiinduló szerkezetben tehát *telyeffeguel meg fyzettel* sorrendnek kell lennie; tagadáskor ebből emelődik ki az ige az igekötőn és a fokhatározón keresztül a *nem* tagadószó mellé. A második, a generatív szintaxiselméletben gyökerező feltételezés: a tagadással együttjáró igemozgatást egy NegP-vé kiterjesztett negatív operátor váltja ki.

Az I. típusú szerkezetben a tagadást hordozó *se*-kifejezés nem jár együtt igemozgatással, ezért nem NegP projekcióban helyezem el, hanem a mondat topikot követő állítmányi részéhez csatolom. Ezáltal a tagadást hordozó, [+neg] jegyű *se*-kifejezés vezérli a tagadás hatókörét. A tagadás hatóköréül szolgáló kifejezés véges mondatban Temporalis Phrasis (TP), igeneves mondatban Participiumos Phrasis (PartP) kategóriájú.

Íme az I. tagadástípushoz rendelt szerkezet:

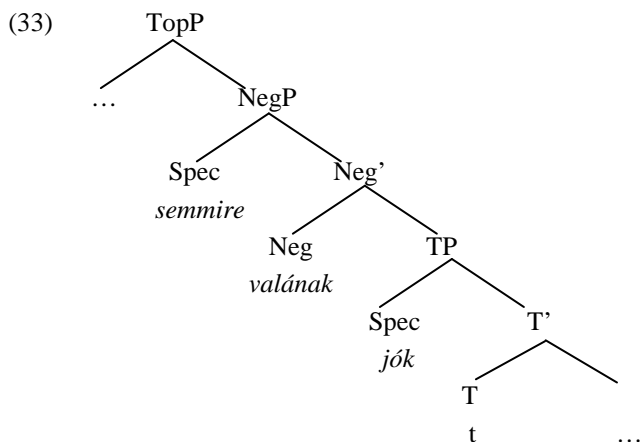

A *se*-kifejezés csatolt pozíciójából az is következik, hogy bár a *se*-kifejezés mindig megelőzi az igemódosítós igét, nem szükségszerűen szomszédos vele, hiszen a

PartP-hez, illetőleg TP-hez egyéb elemek, például szabad határozók is csatolhatók, ahogyan az alábbi példákban tapasztaljuk:

- (32) a. *yftentewl megualuan femmÿt **velek** vÿfeluen* 20/8
 b. *femegyk me[n]dneftewlfoguan indoltatykuala* 139/17

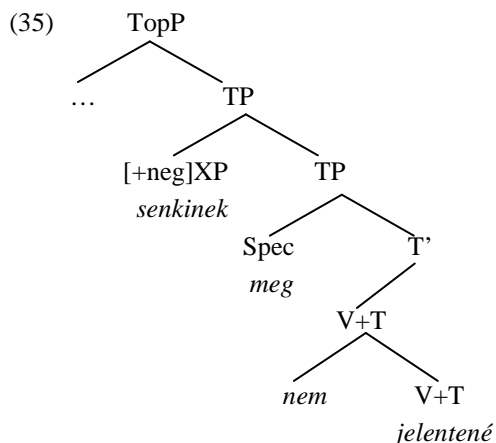
A II. tagadástípust csak egyetlen példa képviseli. Ebben a *se*-kifejezés igemozgást vált ki, ezért egy NegP projekció specifikálójában helyezem el:

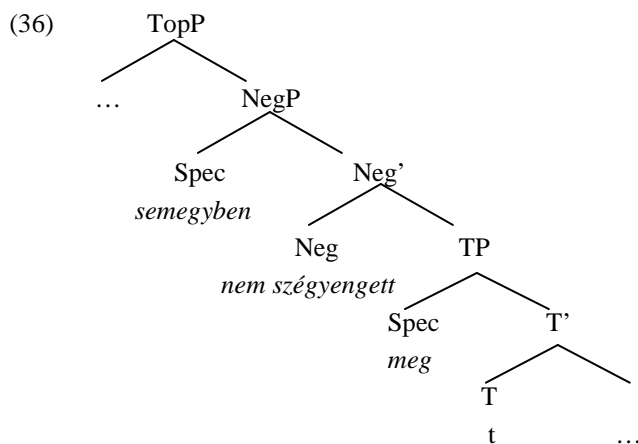
A III. tagadástípus esetében az állítmányi rész bal szélén álló *se*-kifejezés az igemódosító és az ige közé ékelődő tagadószóval jár együtt. Ugyanakkor a *se*-kifejezésnek nem kell szomszédosnak lennie az igemódosítóval, vö.

- (34) a. *De aldott criftus **fonha** hÿwembernek zÿuett **meg nem kemeneÿtÿ*** 52/25
 b. *vgÿ vakarom el hogÿ **fonha** touaba **meg nem ÿellennek*** 67/17

Azt feltételezem, hogy a *se*-kifejezés a (33) alatti szerkezethez hasonlóan a TP-hez, a *nem* tagadószó pedig a T-be emelt időjeles igéhez csatolódik:

A IV. tagadástípus, melyben a *se*-kifejezést követő tagadószó igemozgatással jár együtt, megerősíti, hogy *se*-kifejezés jelenlétében ritka az igemozgatás: csak három példát találunk rá a Jókai-kódexben. E példákban a tagadott ige megelőzi az igemódosítót, és szomszédos a *se*-kifejezéssel. Mindkét sajátosság következik az alábbi szerkezetből, melyben a tagadott ige a NegP projekció fejében található:

Ami e négy szerkezet „származási” viszonyait illeti, a Halotti beszédbeli példa alapján a külön tagadószó nélküli változatok, azaz (31) és (33) régebbiek lehetnek mint a tagadósavas (35) és (36). A *nem* megjelenését az magyarázhatja, hogy a *se*-kifejezésekben a fonológiai hasonulási folyamatok következtében lassan elhomályosult a tagadószó jelenléte, és a beszélők szükségesnek érezték a tagadásnak az igéhez csatolt tagadószóval való megerősítését. Idővel az igéhez csatolt tagadószó vette át a negáció hordozójának, a tagadó operátornak a szerepét, és a *se*-kifejezést tagadással egyeztetett kvantorként értelmezték újra. Ami az igemozgatás nélküli és az igemozgatásos szerkezetek viszonyát illet, Gugán (2008) megfigyelései szerint korai nyelvemlékeinkben az előbbiek vannak túlsúlyban, majd arányuk fokozatosan csökken, míg a mai magyarban

csak minimális mértékben vannak jelen. E tendenciát visszavetítve, a (31) alatti, tagadószó és igemozgatás nélküli szerkezetből alakulhatott ki a tagadószó nélküli, igemozgatásos (33)-as szerkezet, és a (35) alatti, tagadószavas, igemozgatás nélküli szerkezetből fejlődhetett ki a tagadószavas és igemozgatásos (36)-os változat, a *se*-kifejezésnek adjunktumból Neg-specifikálóvá való átértelmezésével.

Érdekes megfigyelni, hogy a Jókai-kódexben a névszói állítmányt kiegészítő kopulát vetik legkövetkezősebben igemozgatás alá – lásd a (9) alatti példákat. A kopula, melyet általában nem igeiként, a V fejből, hanem inflexióhordozóként, a T fejből vesznek fel (vö. Kádár 2006), eleinte könnyebben elérhető célpontja lehetett a Neg fejből való mozgatásnak, mint a valódi igeik.

Eddigi feltevéseimet és következtetéseimet fenntartva rendelék szerkezetet a *se*-névmás nélküli tagadó mondatokhoz is. Itt is négy változattal kell számolnunk:

V. tagadószó – fókusz – ige, pl.:

(37) *nem pajzsal fegyverkedet auagy pykonhokual de zent kereftnek yegyuel* 147/13

VI. igemódosító – tagadószó – ige, pl.:

(38) *nagy elyg hogj meg nem haluala* 65/23

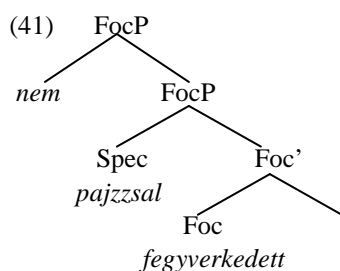
VII. tagadószó – igei/névszói állítmány, pl.:

(39) *hogj appastaloknak idejtelfuguan vjlag nem vallot oly czudaf embereketh* 1/24

VIII. tagadószó – ige – igemódosító, pl.:

(40) *kykne nem hyrdetem meg ew kegyetlenfegeket* 95/19

Amennyiben fenntartjuk, hogy az igemozgatás nélküli tagadó kifejezés adjunkcióval kerül beillesztésre, akkor az V. tagadástípusban a FocP-hez csatolódik a *nem*. A (37a) alatti példa világossá teszi, hogy a fókusztagadás nem konstituenstagadás, hanem a fókusz és az ígét is tartalmazó állítmányi rész tagadása. Azaz:

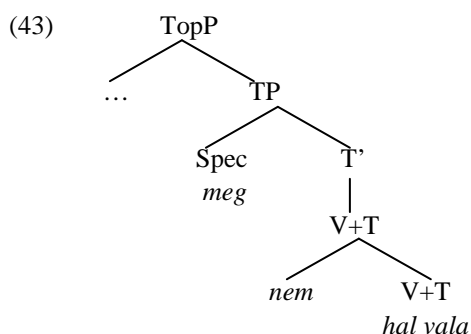

Arra, hogy a fókusz igemozgatással jár együtt, az igeikötőt is tartalmazó fókuszos példákából következtethetünk, például:

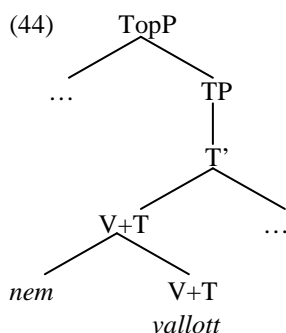
(42) ... *frater Bernald ky ezkeppen fordolot vala meg* 2/17

A VI. alatti szerkezet lényegében azonos az egyenes szórendű tagadott igemódosító igét tartalmazó, (33) alatti szerkezettel (attól eltekintve, hogy nincs benne adjun-

gált *se*-kifejezés), ezért célszerű hasonló módon elemezni, a tagadószónak az igéhez való hozzacsatolását feltételezve:

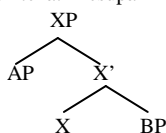

Ezek után a VII. alatti, legegyszerűbb, igeikötő nélküli tagadó mondat szerkezetét kell megállapítanunk. Ha igeikötő jelenlétében V+T-hez csatolt *nem*-et feltételezünk, igeikötő hiányában is azt kell feltételeznünk, az alábbi módon:

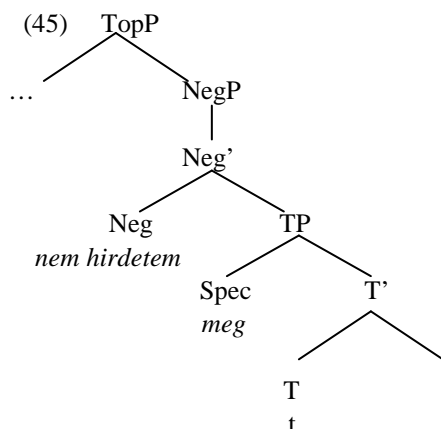

A javasolt szerkezet szemantikai szempontból nem problematikus, hiszen egy kifejezést a kifejezés fejéhez csatolt elemmel is módosíthatunk; a fejjel összeolvadó módosító a kifejezés egészét vezérelni fogja (legalábbis a vezérlés lazább, m-vezérlés értelmében).² A *nem*-nek a TP-hez való csatolását azért kell elvetnünk, mert igeikötőt tartalmazó TP-hez nem járulhat *nem* (a '*nem* – igeikötő – ige' lánc egyetlen egyszer sem fordul elő a Jókai-kódexben). Ezt a *nem* szelekciós lehetőségeinek korlátozásával tudjuk kizárni: a *nem* csak igével vagy predikatív névszóval, valamint FocP-vel kombinálódhat.

² A vezérlés fogalmának egy szigorúbb, k-vezérlésnek nevezett, és egy lazább, m-vezérlésnek hívott fajtája ismeretes. Egy csomópont mindazokat az általa nem dominált és őt nem domináló csomópontokat m-vezérli, melyek az őt maximálisan kiterjesztő kifejezésben található (tehát egy alaptag a specifikálóját is m-vezérli). Ugyanakkor egy csomópont csak a testvércsomópontjait és azok gyermekeit k-vezérli. Az alábbi szerkezetben tehát X csupán BP-t k-vezérli, de mind BP-t, mind AP-t m-vezérli.

A VII. mondattípusban a tagadás igemozgatással jár együtt, ezért NegP-t feltételezünk. Az eddigiekből következően a NegP fejpozícióját a tagadott ige foglalja el:

Mint a (7)-(10) alatti példákkal kapcsolatban megfigyeltük, a Jókai-kódex *se*-kifejezést tartalmazó mondatainak túlnyomó részében még nem megy végbe igemozgatás. Ez arra utal, hogy a tagadott ige mozgatásának igénye akkor merült fel, amikor a mondatban egyébként nem volt a tagadás hatókörét megelőző és k-vezérlő elem. Azaz a (45) alatti szerkezet kialakulását a hatókörértelmezés elvének szigorú változata motiválhatta: az a kíváncsi, hogy az operátorok k-vezéreljék és megelőzzék hatókörüket. Ez az elv az igekötők kialakulása előtt igemozgatás nélkül is érvényesülhetett, az igekötőrendszer kiépülése után viszont az igéhez csatolt tagadószó már nem k-vezérelte a szemantikailag a hatókörébe tartozó igekötőt.

7. Konklúzió. A Jespersen-féle negatív ciklus a magyarban

Otto Jespersen (1917) megfigyelése szerint a tagadó mondatok változása – legalábbis az indoeurópai nyelvekben – hasonló köröket írt le. A változás négy lépésben ment végbe:

1. A tagadást negatív jelölő fejezi ki.
2. A tagadást egy negatív jelölő és egy negatív határozószó vagy negatív főnévi csoport kombinációja fejezi ki.
3. A negatív határozószó vagy főnévi csoport veszi át a tagadás jelölését; az eredeti negatív jelölő opcionálissá válik.
4. Az eredeti negatív jelölő kihál.

Jespersennél az eredeti tagadószót szemantikai kopása, meggyengülése miatt kell további negatív elemmel megerősíteni. Ans van Kemenade (2000) szerint a negatív ciklust nem szemantikai, hanem szintaktikai tényező mozgatja: a módosító szerepű tagadó adverbium vagy főnévi kifejezés akkor veszi fel a tagadás hordozójának szerepét, amikor módosító, specifikáló elemből tagadó kifejezés (NegP) alaptagjává válik. Ennek szintaktikai jele, hogy képes lesz magához vonzani az igét.

A Jókai-kódex adatai alapján a magyarban mind a jesperseni, mind a van Kemenade-i értelemben felismerhető a negatív ciklus. A tagadószót inkorporáló *se*-

kifejezések képviselik a ciklus 1. stádiumát. A 2. stádiumban a *se*-névmások mellett megjelenik az igéhez csatolt, feltehetőleg negatív határozószóként funkcionáló *nem*. A 3. stádiumban a *nem* veszi át a tagadás jelölésének szerepét, és a 4. stádiumnak megfelelően a *se*-névmásokba inkorporálódott tagadószó tagadó szerepe megszűnik. Mint van Kemenade jósolja, a *nem* az igéhez csatolt adverbiumból olyan negatív fejjé válik, mely igemozgatást indukál.

A mai magyarban uralkodó tagadó szerkezet lényegében a (45)/(36) alatti szerkezet továbbélése, bár az újabb elemzésekből (pl. Surányi 2006a,b; Olsvay 2006; É. Kiss 2009) kirajzolódó kép szerint ma indokoltabbnak látszik a *nem* tagadószót a NegP specifikálójában, az igét a NegP fejében, a negatív kvantorokat pedig a NegP-hez csatolva elhelyezni. A negatív kvantorok adjunkciós elemzésének az az előnye, hogy a hozzácsatolásnak nincs kötött iránya, azaz egy negatív kvantor akár balról, akár jobbról hozzácsatolható a hatóköréül szolgáló kifejezéshez; így az adjunkciós elemzés arról is számot tud adni, hogy a mai magyarban a negatív kvantorok az ige utáni mondatrészben is megjelenhetnek.

A mai magyarban nemcsak a Jókai-kódex korában már megindult változások mutathatók ki. A tagadást követő negatív kvantorokon felbukkant a *sem* minimalizáló partikula, azaz a *senki*, *semmi* mellett megjelent a *senki sem*, *semmi sem*. Nincs kizárva, hogy ez a *nem* tagadószó gyengülésének, a negatív ciklus továbbfordulásának első jele.

HIVATKOZÁSOK

- É. Kiss Katalin 2009: Negative quantifiers in Hungarian, in Marcel den Dikken – Robert M. Vago eds.: *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*, Amsterdam, John Benjamins, 93–118.
- Gugán Katalin 2008: Az egyszerű mondat története, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Jespersen, Otto 1917: *Negation in English and other languages*, Koppenhága, A. F. Høst.
- Kádár Edit 2006: A kopula és a nominális mondat a magyarban, PhD disszertáció, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem.
- Kemenade, Ans van 2000: Jespersen’s cycle revisited: Formal properties of grammaticalization, in Susan Pintzuk, George Tsoulas and Anthony Warner eds.: *Diachronic Syntax. Models and Mechanisms*, Oxford, Oxford University Press, 51–74.
- Olsvay Csaba 2006: Negative universal quantifiers in Hungarian, *Lingua* **116**, 245–70.
- Surányi Balázs 2006a: Predicates, negative quantifiers and focus: specificity and quantificationality of *n*-words, in É. Kiss Katalin ed.: *Event structure and the left periphery*, Dordrecht, Springer, 255–86.
- Surányi Balázs 2006b: Quantifiers and focus in negative concord, *Lingua* **116**, 272–313.

AZ ÓMAGYAR HATÁROZOTT NÉVELŐ KIALAKULÁSÁNAK GRAMMATIKAI VONATKOZÁSAI*

EGEDI BARBARA

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a nyelvtörténeti szakirodalomban kialakult vélemények (kritikai) bemutatása a magyar határozott névelő kialakulásával kapcsolatban, a kurrens álláspont gyengeségeinek bemutatása a névelő átmeneti szófaji jellegére vonatkozólag, illetve egy lehetséges elmélet felvázolása a magyar főnévi szerkezetben megfigyelhető grammatikalizálódási folyamatok generatív szemléletű modellezésére. Amellett érvelek, hogy a határozott névelő megléte a legkorábbi szöveges emlékeinktől kimutatható, csupán szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától. Az eddigi, alapvetően leíró jellegű hozzászólásokon túl olyan magyarázatot kívánok adni a folyamat egyes részleteire, amely egyrészt az adott szinkrón nyelvéllapotból jól levezethető, másrészt nyelvelméleti, tipológiai szempontból is plauzibilis.

2. Az ómagyar határozott névelő kialakulása és jellemzői

2.1. A magyar határozott névelő kialakulása

A magyar nyelvtörténeti kutatásokban általánosan elfogadott nézet, hogy a határozott névelő a magyar nyelv története során belső fejlődés eredményeképpen alakult ki. Ennek ideje a korai ómagyar korra és a kései ómagyar kor első felére tehető, forrásaként pedig a mutató névmási módosító állapítható meg – hagyományosan a főnévi mutató névmás kijelölő jelzős szerepben.¹

Ez a folyamat, amely sok más nyelvben is adatható, szépen illeszkedik a tipikus *grammatikalizációs mechanizmusok* közé (vö. Heine – Kuteva 2002: 2–3), hiszen a változás során a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része – jelen esetben a +deictic/+dem jegy – elveszik (deszemantizálódás), az új elem szélesebb kontextusban használható (extenzió/kontextus általánosodás), egyszerűsödik a morfológiai és fonológiai felépítése, illetve egyik allomorfja idővel pusztán magánhangzóra rövidül (dekategorizálódás és erózió/fonetikai redukció). Mindezekon felül a névelő megjelenésére is jellemző a grammatikalizálódás folyamán gyakran megfigyelhető *hasadás*, mely során a kérdéses elem egyik használatában megőrzi eredeti paramétereit, míg másik használatában grammatikalizálódik, és elszenvedi a fenti változásokat. A határozott névelő kialakulása pedig a főnévi mutató névmás hasadásának, a névmás és a határozott névelő kettéválásának eredménye, ahogy ezt az idézett nyelvtörténeti munkák meg is állapítják.

* A tanulmány a *Magyar generatív történeti szintaxis* című, 78074. sz. OTKA projektum keretei között készült.

¹ D. Mátai 2003: 419–20; I. Gallasy 1991, 1992. De már: Simonyi 1914: 68–9; Klemm 1928: 317.

2.2. Az egyértelmű elkülönítés problémája

Az ómagyar szövegekben sajnos nem mindig tudjuk megállapítani, hogy az egyes esetekben még mutató névmással vagy már névelővel van dolgunk. Erre a bizonytalanságra vezethetők vissza a nyelvtörténeti szakirodalom olyan megállapításai, miszerint a mutató névmás és a határozott névelő „kettéválásának megerősödése, az erőteljes elkülönülés, a határozott névelő elterjedése” a kései ómagyar korban következik csak be (D. Máta 2003: 419; I. még I. Gallasy 1992: 738). Vagyis e vélemények szerint a névelő korai példányai még nem vagy nem biztosan névelők.

A világos elkülönítés problémája alapvetően a következőkből adódik: a két elem felszíni pozíciójának egybeesése, a részben közös funkció (pl. anafora-szerep), és az intonáció ellenőrizhetetlensége. Az intonáció kapcsán felmerül az az érvelés, hogy a szófajváltást elősegítette a beszédbeli *elhangsúlytalanodás* (D. Máta 2003: 420).² Ha el is fogadjuk egy hangsúlytalan alak meglétét, illetve megjelenését, az ok-okozati sorrend akkor is fordítva áll fenn: a funkcióváltás (vagy „szófajváltás”) okozta az új kategória hangsúlyozásának megváltozását (és nem az elhangsúlytalanodás okozta a szófajváltást). Generatív nyelvészeti szempontból a hangsúlytalan ejtés pontosan az új kategória, a névelő új szerkezeti helyét tükrözheti, vagyis azt, hogy egy frázisértékű önálló morfémából kiejtett szintaktikai fejkategória jött létre (l. lejjebb), hiszen az intonációs frázisok kiosztása, a karakterdallamok indítása szoros összefüggésben van a mondattannal.

Az elkülönítési bizonytalanságból fakadóan, a hagyományos nyelvtörténeti szakirodalomban (vö. Bakró-Nagy 1999: 7; I. Galassy 1992: 721–2) a következő megállapításokat találjuk:

a) Korszakunkban még egyfajta névelő-előzményről, átmeneti névmás-névelő kategóriáról beszélhetünk, mi több, a korszak beszélői sem különítették el egyértelműen a két elemet, hanem maguk is átmeneti szófajként értették és alkalmazták azokat.

b) Az előzmény-szófaj és az újonnan kialakult névelő között grammatikai különbség nincs, csak funkcionális.

A korszak beszélői mindazonáltal valószínűleg intonáltak, és pontosan tudták melyik elemet mikor és mire használják. Ne tévesszenek meg minket az írásos források elemzésének korlátai! Továbbá a felszíni szórend egybeesése távolról sem jelenti a grammatikai különbség hiányát. A következőkben fenti (a és b) állítások cáfolata mentén, illetve egyéb vizsgálati kritériumok bevezetésével, arra teszek javaslatot, hogy grammatikai értelemben egy teljes mértékben kialakult névelőről és névelős szerkezetéről beszélhetünk az ómagyar kor legkorábban adatolt emlékeitől kezdve.

2.3. A fenti állítások cáfolata és egy új névelő-hipotézis

A fenti véleményekkel szembehelyezkedve azt állítom, hogy a dokumentált korszakokban az ún. névelő-előzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről beszélhetünk, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különböztet meg mai utódjától (és a mai magyarra jellemző „túl-determináló” szerkezetektől).

² A hangsúly és az intonáció – érthető okokból kifolyólag – sajnos nem ellenőrizhető, csak a mai beszélt nyelvből következtethetünk az oppozícióra. Mindazonáltal utalhatnak rá hasonló/gemináló alakok, illetve az egybeírás. Vö. I. Gallasy 1992: 718 és 721–2.

Az átmeneti szófaj látszata abból fakadhat, hogy a névelő azonosítására szolgáló eszközök korlátozottak, a formai kritériumok sajnos nem elégségesek. Ezt jól mutatják az alább pontokba szedett, leggyakrabban előforduló, hagyományosan megfogalmazott kritériumok:

- i) A névmás ragozható, a névelő azonban egyalakú lesz. Csakhogy a mutató névmás a főnév előtti pozícióban, módosítói (jelzői) funkciójában amúgy sem volt ragozható, ezt a tulajdonságot csak később (a közép-magyar korban) veszi fel, amikor már a névelővel kiterjesztett főnévi csoporthoz csatlakozik (vö. *azt a tiúkröt*).
- ii) A névelő hangsúlytalan ejtése. Az elhangsúlytalanodás mint formai kritérium, a fent említett (nyilvánvaló) okokból nem ellenőrizhető, így nem is igazolható vagy cáfolható.
- iii) A névelőnek gyakori az anaforikus használata. Sajnos ez a szemantikai kritérium ugyancsak nem elegendő, mivel egy mutató névmás szintén lehet pusztán anaforikus szerepű; ez a funkció önmagában még nem különít el egy névelőt.

Mégis támaszkodhatunk *szemantikai kritériumokra* a korai névelő és a mutató névmási módosítók elkülönítésékor. A névelőt ugyanis használhatjuk olyan környezetben, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg, ráadásul ez a tulajdonság univerzális jelenségnek tűnik.

Ilyen környezet például (Himmelman 2001: 831–41 után) az ún. tágabb szituációs használat (*larger situation use*), amikor bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk.³ Kizárólag a névelőre jellemző az asszociatív-anaforikus használat is, melyet az (1) alatti példával illusztrálok:⁴

(1) *Ma este mutatják be a Diótörőt. A jegyek mind elkeltek.*

A tágabb szituációs és asszociatív-anaforikus használatokra bőven találunk példát a korai ómagyar szövegekben is, mely esetekben tehát kijelenthetjük, hogy a névelői helyzetben álló morfémák még véletlenül sem lehetnek demonstratív elemek. Mivel e speciális használatok felismeréséhez és kimutatásához kívánatos a tágabb szövegekörnyezet és az

³ Vö. I. Gallasy (1992: 725) *prezentálás* fogalmával, amely az általánosan ismertnek tekintettség nyelvi jelölésére szolgál.

⁴ Himmelman Hawkins tanulmányaira (1978, 1991) hivatkozik. Hawkinsnál (1991) alapvetően azt találjuk, hogy a határozott névelő általánosan elfogadott szemantikai funkciói mellett (egzisztenciális preszuppozíció és egyediség), pragmatikai szempontokat is figyelembe kell venni: a névelővel ellátott entitásnak egy pragmatikai paraméterek mentén meghatározható halmazba kell tartoznia. Ez a halmaz lehet egészen kicsi (az épp említett, látott, stb. dolgok halmaza) vagy egészen nagy (univerzálisan elfogadott létező és egyedi jelenségek). A lényeg, hogy ez a halmaz a beszélő és a hallgató közötti diskurzusban jelen legyen, tehát ők osztozzanak ezen a halmazon, vagyis asszociációs hálón. Az egyediség, azonosíthatóság mindig csak ezen az adott halmazon belül kell, hogy fennálljon, *ezért* nem elegendők a szemantikai kritériumok (a beszédhelyzetre, pragmatikára is kell hivatkoznunk!). Hasonló megközelítésmódok még *inter alia*: Westerståhl (1985): *contexts sets*; Roberts (2003): *informational uniqueness relative to the discourse situation*.

összefüggő, elbeszélő forma, példáimat a Jókai-kódexből idézem, amely a kései ómagyar kor első szövegelemleként még a viszonylag korai források közé sorolható.

- (2) JókK. 14/12–15 *Tertenek hogÿ nemÿ ygen zepp hews (...) jÿewue az kappura es czergete*
(Előzmény: 14/3–5 *llegottan zent ferenc megtere Spoletanew vewlgebe ./. Es hogÿ laknanac nemÿnemew helen*)
- (3) JókK. 58/3–13 *De zent fferencz meglewle frater rufent ky ýmmaran kezdetuala p[re]dicalnÿ (...) Es tehat zent fferencz fel haga az p[re]dicalo zekbe*
- (4) JókK. 73/16–19 *De ywttuan Aldot vr yesus cristus zewletetÿ napyanak ydnepere kynek zewletetÿ napyara az apacza lyanok zoktakuala mÿsere menÿ⁵*
- (5) JókK. 84/26–7 *alazatot leewle a tewz mellett⁶*
- (6) JókK. 103/10–13 *Ez legÿen en penetenczeem hogÿ az poclosual egyem egÿ talban Azert mÿkoraon ewlne az aztálnal bodog ferencz az poclosual...*

Megjegyzendő, hogy egy adott entitás határozottságát (egyediségét, azonosíthatóságát) egyéb eszközökkel is lehorgonyozhatjuk, ilyen tipikusan a birtokoltság, a jelzőkel, határozókkal, vonatkozó mondatokkal való megszorítás. Ezekben az esetekben a kérdéses entitás referenciáját egy már ismert diskurzus-szereplő referenciáján keresztül azonosíthatjuk, más szóval a névelő hiánya ilyenkor nem zavaró, a szemantikai értelemben vett határozottság megállapítása, vagyis a főnévi szerkezet referenciájának azonosítása akadálytalan.

A másik, 2.2. szakaszban bemutatott állítás szerint a névelős szerkezet csak funkcionális változáson esik át, megjelenésével grammatikai változás nem történik. Meglátásom szerint azonban ebben a szinkrón állapotban (ómagyar kor első fele) két homofón elemről van szó, melyek grammatikai különbsége abban nyilvánul meg, hogy különböző szerkezeti pozíciót foglalnak el. A mutató névmási módosító funkcióhasadásával egy időben azonnal megváltozik az így létrejött névelős szerkezetek grammatikája is, és pontosan ez a strukturális átrendeződés képezi a grammatikalizálódás alapját.

Egy generatív nyelvelméleti keretben megfogalmazott történeti modellben ez egy igen alapvető és radikális változást jelent, ti. egy új funkcionális réteg (DP réteg) születését. Kérdés marad persze, hogy a strukturális változást pontosan hogyan modellezzük, vagyis tulajdonképpen mi az újdonság: a DP frázis felépülése, avagy a meglévő, de ez ideig üres D fej kitöltése? E kérdés megválaszolása nélkül is fontos észrevenni, hogy a DP réteg megépülése vagy átalakulása egyúttal keretet biztosít a későbbi fejleményekhez, a névelő használatának kiterjesztéséhez, illetve új determinánstípusok születéséhez.

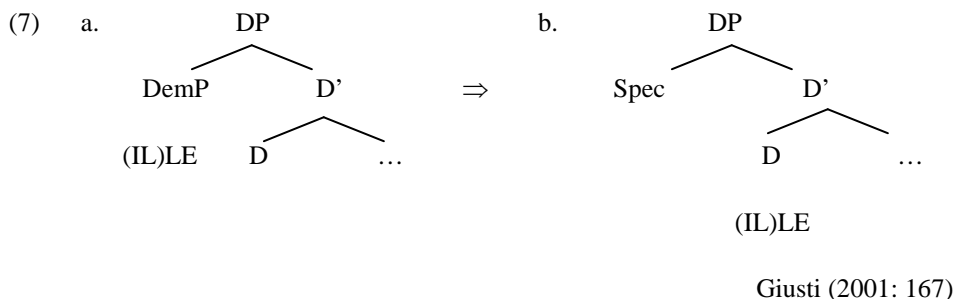
⁵ Ez az eset akár prezentálás is lehetne, de valójában asszociatív használatról van szó, mert a szöveg-előzményben Szent Kláráról van szó, aki nem mehet az ünnepre betegsége miatt.

⁶ Az előzményszövegben nem esett szó tűzről, csupán házról, szobáról és terített asztalokról. A rámutatás tehát könnyen kizárható, ez is asszociatív használat.

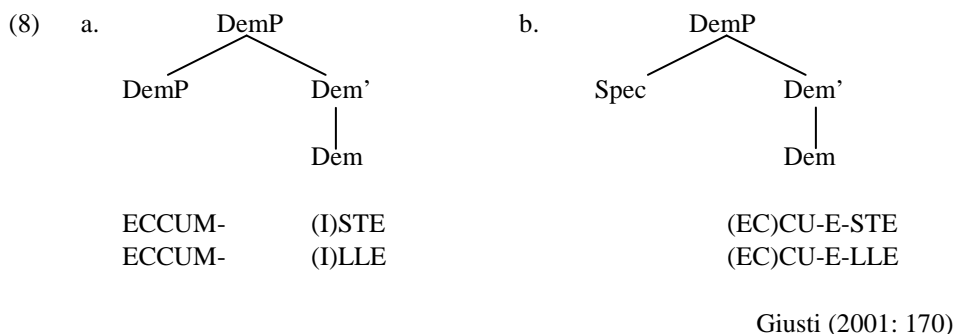
3. Az ómagyar DP felépítése, a névelő megjelenésének modellezése

Szemben a mai szinkrón állapotról vonatkozó elméleti kutatásokkal, az NP/DP felépítésének generatív nyelvészeti modellezésével (*inter alia* Szabolcsi – Laczkó 1992; Szabolcsi 1994; Bartos 2000, 2001; É. Kiss 2000), a korábbi nyelvfázisokra nem igazán készült hasonló elemzés.⁷

Az újlatin nyelvek névelőinek kialakulásával kapcsolatban viszont született már bőven javaslat, például Giuliana Giustié (2001) a latin *ille* újraértelmeződéséről névelőként (lásd (7)).

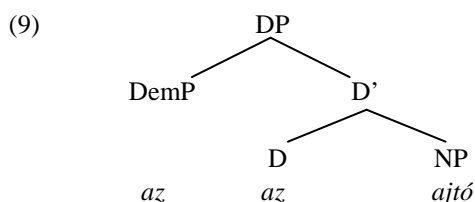
A mutató névmási és a névelős szerkezet valószínűleg sokáig élt párhuzamosan egymás mellett, míg végül egy új mutató névmási sor is kialakul, mégpedig egy nyomatékosító elem (*eccum*) és a Dem összekapcsolódásából, ezek idővel fonológiai, majd szintaktikai értelemben is összeolvadnak (8).

Fenti elemzés ismeretében érdemes megfontolni annak lehetőségét, hogy a magyarban is Giusti (7) alatti ábrájához hasonló történhetett. Az ómagyar mutató névmási módosító és a névelő egy adott szinkrón állapotban alakilag megegyezik ugyan, de szerkezetileg már máshol található. A főnévhez viszonyított felszíni sorrendjük persze megegyezik. Feltehetően az intonáció, illetve a hangsúly jelölhette különböző szintaktikai helyüket és frázis-, illetve fejkategória mivoltukat. A két különböző szerkezeti pozíció meglétét támasztja alá az új 'az az ajtó' típusú szerkezetek megjelenése is (bár ezek

⁷ Kivételt képez ez alól Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata a határozott névelő kialakulásának a birtokos szerkezettel való összefüggésére és ennek modellezése.

csak egész későn jelennek meg az ómagyar korban és még eléggé ritkán, vö. I. Gallasy 1992: 722–3). A magyarban ugyanis az történhetett, hogy nem egy nyomatékosítószó beillesztésével (8) egyértelműsítették a felszínen egybeeső alakokat, hanem *dupla kiejtéssel*. Pontosabban mindkét szerkezeti hely fonológiai kitöltésével (9). A dupla kiejtéses stratégia megjelenésével egyetlen 'az' esetében a fejpozícióban lévő névelővel számolhatunk, míg két 'az' együttes előfordulásakor a felső példány nyilvánvalóan a mutató névmási módosító.

Bár ez a fejlemény csak az ómagyar kor végéről és csak ritkán adatolt, kialakulásának egyértelmű előfeltétele volt, hogy a fent említett és (7) alatt illusztrált szerkezeti kettősség már fennálljon. Ha a névelővel ellátott főnévi csoport belső szerkezete korábban nem változott volna meg, akkor a mutató névmási módosító és a névelő továbbra is ugyanazt a helyet foglalták volna el, és a (9) alatti konstrukciók soha nem jöhettek volna létre.

A közelre mutató névmás esetében, amely nem esett egybe alakilag a névelővel, ilyen eljárásra nem volt szükség, ezért az 'ez az ajtó' típusú szerkezetek nyilván csak analógiásan jöttek, jöhettek létre. Feltevésemet alátámasztja, hogy ezek a szerkezetek valóban csak jóval később és lassabban terjednek el, mint a veláris alakot tartalmazó társaik, ahogy ezt számomra igen látványosan igazolják Dömötör Adrienne (2008: 24–5) statisztikái a középmagyar korra, melyet az alábbi táblázatokban idézek (az aposztrófok közötti frázisok beszúrása tőlem):

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>az</i> 'az az ajtó'	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett <i>a(z)</i> 'az ajtó'	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>ez</i> 'ez az ajtó'	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett <i>e(z)</i> 'ez ajtó'	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy míg az 'az az ajtó' típusú, dupla kiejtéses szerkezet rohamosan terjed versenytársa rovására, addig az 'ez az ajtó' típus aránya

a középmagyar korban is alacsony marad, mindazonáltal jól megfigyelhető növekedést mutat.

Másrészről a magyarban is megfigyelhetők az újlatin megoldásra (8) emlékeztető eljárások, amelyekben a mutató névmási módosító alternatív, esetleg nyomatékositott formája egyértelműsíti a homonimiát. Ezek az eljárások azonban nem terjedtek el olyan széles és különösen nem kizáró mértékben, mint például az olasz nyelv esetében. Az *ezen*, *azon* nyomatékos alakok állítólag már ősmagyar koriak (D. Mátai 2003: 217), és a Jókai-kódexben is elég gyakoriak (I. Gallasy 1992: 723), bár ómagyar kori jelentésük még 'ugyanaz, ugyanaz', és csak később veszik fel a pusztai mutató névmási módosító funkciót. Az *emez*, (*~imez*), *amaz* alakok viszont éppen hogy az ómagyar korban jelennek meg (D. Mátai 2003: 402), és még morfológia felépítésük is a (8)-féle, újlatin eljárást idézi. E nyomatékos mutató elemek egyébként *ma sem* használhatók névelővel együtt, vagyis használatuk kialakulásakor és elterjedésekor a (9) alatti dupla kiejtés fel sem merült.

Ilyen típusú elemzések – ismereteim szerint – eddig nem születtek a magyarra, egyedüli kivételt Kenesei István (1995: 289) rövid javaslata és elemzése képez. Eszerint a névelő kialakulása összefügghetett a birtokos szerkezetnek azon tulajdonságával, hogy mindig határozottságot hordoz. Kenesei egy D/Agr funkcionális kategóriát feltételez, melyet nem volt kötelező kitölteni. Ha ki volt töltve, akkor egyszerre hordozta az egyeztetés és a határozottság jegyét. Ha nem volt kitöltve, akkor az NP alulspecifikált maradt határozottsági szempontból. Ez a D/Agr kategória aztán idővel kettéhasadt, a határozottság kategóriája teljes mértékben grammatikalizálódott, és a nem birtokos, határozott főnévi szerkezet D fejtét már ki kellett tölteni a határozott névelővel.

Bár az ötlet impozáns, és valóban van némi összefüggés a kitett birtokos és határozottság között, ám a birtokos személyranggal ellátott főnévi csoport egyáltalán nem kell, hogy határozott legyen (még ha prototipikusan az is), hiszen határozottsági korlátozás alá eső környezetekben is szabadon előfordulhatnak (pl.: *Van tollad?*).⁸ Másrészről ez a modell csak részben magyarázza a jelenségeket, mivel a birtokos szerkezeteken kívül más típusú, névelőtlen főnévi csoportokat is határozottnak értettek a korai ómagyar korban. A probléma tehát összetettebb.

A legfrissebb tanulmány, amely foglalkozik a határozott névelő kialakulásával (Bakró-Nagy 1999: 8–9), szintén a birtokos szerkezetekkel hozza kapcsolatba a névelő elterjedését. Bakró-Nagy Marianne szerint a névelőzés rohamos mértékben a birtokosi személyes névmás előtt valósult meg, és erre a jelenségre építve (illetve Wacha Balázs egy korábbi tanulmányára referálva) amellet érvel, hogy a határozott névelő elterjedésében annak határjelölő funkciója játszott meghatározó szerepet: a személyes névmás grammatikai funkciójának biztosítására, vagyis hogy alanyként vagy birtokosként szerepel a mondatban, éppen a névelő bevezetése szolgált az utóbbi esetekben.

Meglátásom szerint a határjelölő funkció önmagában nem elégséges egy ilyen széleskörű változás kialakulásához, az intonáció ugyanúgy betölthette ezt a szerepet – ahogy teszi ma is, például a topik, fókusz hatókörök értelmezésekor. Bakró-Nagy

⁸ A kézirat lezárásáig nem végeztem alapos vizsgálatot ómagyar korpuszon azon esetek kimutatására, amikor a grammatikai környezet kifejezetten nem specifikus főnévi szerkezeteket kíván, mint pl. a létrejövését kifejező igék bővítményei, de feltételezem, hogy a birtokosokra kimondott fenti általánosítás az ómagyarra is kiterjeszhető. Ennek tesztelése a jövőben természetesen kívánatos és szükségeszerű.

(1999: 13) viszont úgy érvel, hogy az *írott szöveg* használata segítette elő a változást, hiszen ott a szupraszegmentális határjelzések nem érvényesülhettek. Megjegyzendő, hogy ez az állítás egy igen széleskörű írásbeliséget feltételez a középkorban, ami aztán visszahathatott a beszélt nyelvre is. Ráadásul általában inkább azt tapasztaljuk, hogy a beszélt változatok tartalmazzák az újításokat, és ezek jelennek meg lassan az írott regiszterekben is.

Elméleti nyelvészeti kérdés marad, hogy az ómagyar adatokat megelőző, névelőt egyáltalán nem tartalmazó nyelvfázisokra posztuláljunk-e egy üres D-fejet és DP-réteget, melyet az újonnan megjelenő funkcionális elem egyszerűen csak kitölt, vagy inkább tegyük fel, hogy a DP-réteg csak a névelő szisztematikus megjelenésével „születik meg” és válik szükségessé a magyarban. A világ számos nyelvében nincs határozott névelő, ami nem jelenti azt, hogy ezek a nyelvek ne tudnák kifejezni a határozottságot, specifikusságot *szemantikai* értelemben. A határozottság szemantikai vagy pragmatikai jelensége univerzálisnak tekinthető, csak ennek grammatikai megvalósítása nyelvspecifikus.

A határozottság azonosíthatóságot jelent: a beszélő azt jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, ez ugyanis a diskurzus és/vagy közös tudásuk része. Az azonosíthatóság szemantikai kategóriája prototipikusan megvalósul nyelvtanilag is, de egyáltalán nem minden nyelv kódolja ezt a jelenséget névelővel. A névelő csak a fent említett szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amit nem minden nyelv hasznosít (Lyons 1999). Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mezőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv, sőt, ez a tartomány időben is változhat, a névelő használata fokozatosan kiterjedhet (Lyons 1999: 336–7).

Képtelenség lenne azt gondolni, hogy korábban (az ősmagyar beszélők számára) ne lettek volna világosak a használt főnévi kifejezés szemantikai tulajdonságai, referencialitása, azonosíthatósága. A tárgyas ragozás alapnyelvi megléte is ezt támasztja alá, hiszen a tárgyas ragozás egyfajta határozottsági egyeztetés a tárgyesetű főnévi szerkezettel. A határozottságot tehát, úgy tűnik, a magyar nyelvben korábban is remekül meg lehetett állapítani.

A névelővel nem rendelkező nyelvekre gyakran egy üres D kategóriát vagy DP-réteget szokás feltételezni, mert az egyik elterjedt – többek között Szabolcsi Anna által képviselt – megközelítés szerint a determinánsnak alárendelő szerepe van, ez teszi a főnévi kifejezést komplementummá/argumentummá. A pusztán főnévi kifejezés alapvetően predikátum természetű, ezt a determináns vagy a D-fej horgonyozza le a való világra. Az argumentumság pedig a referencialitás szintaktikai letükrözése. Eszerint tehát a strukturális D-pozíció felelős a referencialitásért, a névelő csak ennek (nem kötelező) grammatikalizációja.⁹

4. Vizsgálat egységes korpuszokon: a Jókai-kódex

Feltételezzük, hogy a névelő megjelenése előtt a magyar nyelvben ugyanúgy jelen volt a (szemantikai és pragmatikai) határozottság kódolásának és dekódolásának

⁹ A D kategória, a DP-hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou 2007: 51–157, sok helyen támaszkodva Lyons (1999)-re. A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekintéssel) l. például Abbott 2004: 122–49.

eszköze, csak jelentősen különbözött a mai rendszertől. A névelőhasználat viszont már a legkorábbi kódexektől kezdve kimutatható és mindenhol megfigyelhető ingadozás is.¹⁰ Éppen ezért kívánatos megközelítésmód volna a névelőhasználat egységes, zárt korpuszokon történő vizsgálata. A nyelvtörténeti kézikönyvekben megjelenő sokszínű képet okozhatja a korszak több forrásának egyidejű vizsgálata. Hosszú távú tervem, hogy kísérletet teszek az egyes szinkrón nyelvéllapotok modellezésére, amelyet határozottan elősegíthet a *Magyar Generatív Történeti Szintaxis* projektum keretei között épülő ómagyar adatbázis. Ez nemcsak lerövidíti az adatkeresési időt, de a morfológiai elemző segítségével intelligens keresési parancsok is megfogalmazhatók majd. Az egyik legkorábbi, igazán hosszú, összefüggő narratív szövegmélelkünk, a Jókai-kódex elemzésétől joggal remélhetjük, hogy egy korai, egységes szinkrón nyelvéllapotot tudunk segítségével rekonstruálni. Az Árpád-kori kis szövegmélelek sajnos ilyen alapon nem jól vizsgálhatók, mivel túl rövidek, nem alkotnak egységes korpuszt se időben se térben, néha datálásuk is problematikus, töredékesek, vagy műfaji problémák merülnek fel velük kapcsolatban.¹¹

Megismételve korábbi hipotézisemet, azt állítom tehát, hogy az ún. névelőelőzmény vagy egy kettős természetű névmás-névelő kategória helyett egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelőről beszélhetünk, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különböztet meg mai utódjától. Célom ennél fogva nem csupán azon esetek lehatárolása, amikor a névelő használata kötelező és ezért megjósolható, hanem szisztematikus magyarázatot keresek azokra az esetekre, amikor látszólag hiányzik bármiféle determináló elem, pedig a kontextus határozott/specifikus interpretációt sugall.

A Jókai-kódex kori ómagyar sok tekintetben logikusabb szisztémának tűnik a későbbi nyelvfázisoknál, ahol a már eleve határozottnak interpretálható főnévi kifejezések mellett is megjelenik a névelő, hiszen ez utóbbi egyfajta túldetermináltságot eredményez. (Vö. mai magyar: *Hugónak a sisakja, ez a sisak, az én sisakom*, stb. vagy az expletív névelőhasználat, pl. tulajdonnevek mellett. *Jön a Hugó is!*) Ezzel szemben a Jókai-kódexben a névelők olyan helyzetben jelennek meg, ahol ténylegesen szükség van a determináltság jelölésére, mivel *egyéb* eszközök nem teszik lehetővé a szemantikai határozottság (vagyis a referenciális azonosíthatóság) értelmezését. Más szóval ott nem áll névelő, ahol tulajdonképpen *nem is szükséges*. Feladatunk tehát a névelő *hiányának* pontos feltérképezése a legkorábbi korpuszokban, a „hiány grammatikájának” leírása és megértése.¹²

Fentiek értelmében nem várunk névelőt (illetve „megengedjük” annak hiányát) a következő esetekben:

¹⁰ A beszélt nyelv jelentősen eltérhetett az írott változattól (vö. misszilisek előrehaladottabb névelőhasználat), és számolnunk kell a területi (dialektális) eltérésekkel is.

¹¹ Például a Gyulafehérvári sorok gyakorlatilag csak egymásra következő főnévi szerkezetek, felsorolásban.

¹² Egy gyors kísérletet végeztem a Halotti beszéd és könyörgés szövegén, és érdekes eredményre jutottam: ha nem azt próbáljuk megmagyarázni, hogy a négy névelő-gyanús előfordulás valóban névelőket sorakoztat-e föl, hanem a névelők *hiányára* koncentrálunk, akkor észrevehető, hogy minden ilyen esetben valami *más* eljárás segíti a referencia lehorgonyzását (amennyiben az szükséges), vagyis további determináns jelenléte feleslegessé válik.

- tulajdonnevek előtt, mivel a tulajdonnevek inherensen referenciálisak (ún. 'merev jelölők', vö. Kiefer 2000: 161);
- birtokolság esetén (birtokos személyjellel jelölt főnév előtt, birtokos jelzős szerkezetekben);
- mutató névmási módosítóval együtt;
- valamely határozóval, jelzővel, vonatkozó mondatral bővített NP esetében (minthogy ezek a bővítmények is leszűkíthetők, azonosíthatják az NP referenciáját).

Hasonló, részben egyező megfigyelések a szakirodalomban is fellelhetők. A TNyt. vonatkozó fejezeteiben, I. Gallasy Magdolna a korai és a kései ómagyar korra is feldolgozza a névelő-nélküliséget. A korai ómagyar korra megállapítja (I. Gallasy 1991: 471–3), hogy a „névelő-előzmény nélküliség” a tulajdonnév jellegű szavakkal és a birtokos kifejezésekben jellemző. A kései ómagyar korra vonatkozó fejezetében (1992: 734–7) pedig úgy fogalmaz, hogy bár a határozottság kétszeres jelölése kissé későbbi fejlemény, a már eleve határozott főnévi szerkezetek mellett is – nem következetesen – megjelenik a határozott névelő. Itt egyrészt a tulajdonneveket, tulajdonnév jellegű szavakat tárgyalja, másrészt a valamilyen grammatikai eszköz következtében (is) határozott főneveket, szerkezeteket (főleg a birtokos szerkezetet). Csakhogy a Jókai-kódexben ez utóbbi jelenségek még egyáltalán nem jellemzőek:

(10) JókK. 4/8 *ew agyaban*

(11) JókK. 40/6-8 *nemelyek zalnakuala fejere ./. nemelyek terdere ./. nemelyek vallara*

Imre Samu (1953) a Bécsi kódexben vizsgálja a határozott névelő használatát, így azon eseteket is, ahol nincs határozott névelő. Az adatok szemlátomást egyezést mutatnak a mi kiinduló listánkkal. Nincs névelő

- tulajdonnevek, és tulajdonnév jellegű szavak előtt;
- bármilyen birtokos jelző vagy ragos birtokos mellett a birtokszón;
- birtokos személyragos főnév vagy személyes névmási birtokos mellett.

A jelzős szerkezetek előtt viszont általában van névelő, sőt a jelzős tulajdonnevek előtt is. Az *ez az ember* típust nem említi, de tudjuk, hogy a mutató névmási módosító és a névelő együttes kiejtése későbbi fejlemény.

Imre Samu (1953: 353–4) rámutat a *generikus* olvasatú főnevek előtti névelőhiányra (egyes és többes számban is). Már Simonyi (1914: 70) és Klemm (1928: 318) is másodlagos fejleménynek tartja a névelő megjelenését „az egész fajra való rámutatás” esetében. Úgy tűnik tehát, hogy a névelő használata ekkor még nem terjedt ki a generikusan értelmezendő főnévi kifejezésekre, vagyis a határozott névelő megléte/hiánya kifejezetten megkülönböztette a generikus és az egyedi olvasatot.

Ha hipotézisünket a Jókai-kódex szövegén kívánjuk tesztelni,¹³ akkor feladatunk pontosan ugyanez: meghatározni és megindokolni azt a kört, ahol még nem jelenik meg a névelő. A tiszta esetek (tulajdonnevek, birtokolság) könnyen kimutathatók, azonban

¹³ A Jókai-kódex névelőállományával foglalkozik Balázs János 1955-as tanulmánya, de pusztán felsorolja az evidensnek tekinthető előfordulásokat, egyébként pedig nem idevágó kérdésekkel foglalkozik.

számos olyan adattal is szembesülünk, melyeknél a névelő hiánya nem vezethető vissza ilyen egyértelmű okokra. A határozottan értett, ámde névelőtlen esetekre a következő lehetőségeket érdemes még megvizsgálni:

– Generikus használatall állunk szemben,¹⁴ például:

(12) JókK. 80/26 *Azert **penzt** ne zeressetek mert czalard*

– Az főnévi kifejezés referenciája egyéb határozóval kellőképpen megszorított, így azonosítható:

(13) JókK. 3/6–8 *De vr Bernard kj vala asisabelj **Ø** nemessek kezzewl es belczek kezzel jjeles*

– Számíthat továbbá az argumentum-pozíció (vö. I. Gallasy 1992: 740–1), amennyiben elfogadjuk azt az érvelést, hogy a D kategória teszi argumentummá a főnévi kifejezést. Ennek megfelelően, ha a kifejezés nem argumentum a mondatban, hanem szabad bővítmény, akkor a határozottság tekintetében alulspecifikált maradhat:

(14) JókK. 15/27–16/1 *Tehat elmene frater masseus . zent ferenchez Aluan vjmadsgaban **erdewben***

– Külön magyarázatot igényel a jelzős szerkezetekben megfigyelhető ingadozás. Vizsgálандók a módosítók típusai, az egész módosított NP szintaktikai beágyazottsága, esetleg a fenti pontokkal való összefüggése.

A Jókai-kódex fenti szempontok szerinti feldolgozása folyamatban van. Komoly nehézséget jelent, hogy bár már rendelkezünk elektronikus adatbázissal (vö. Jakab 2002), az engem érdeklő problémás esetekre meglehetősen nehéz kinyerni az adatokat. Az *az* morfémának – feltételezett névelő funkcióban – eleve több mint 700 előfordulása van, de hogyan keressünk a névelő *hiányára*? Ez gépileg egyelőre lehetetlen a rendelkezésre álló eszközökkel. A Jókai-kódex összes főnévi kifejezését tehát hagyományosan, manuálisan kell végignézni, ha teljességre kívánunk törekedni a fenti hipotézisek alátámasztására. Egy ilyen kimerítő vizsgálat azonban azt eredményezheti, hogy a későbbi kódexek névelőhasználatának vizsgálatakor már komoly előfeltevéseink lesznek a névelős szerkezetek terjedéséről, és remélhetőleg pontosabban modellezni tudjuk majd a határozottság grammatikalizációjának lépcsőfokait – idővel akár a továbbfejlesztett gépi keresés (morfológiai elemző) bevonásával is.

¹⁴ Problémát okoz, hogy a generikus olvasat nehezen tesztelhető, egyenként kell mérlegelni a példákat és a szöveggörnyezetet. Hogy mi lehet egy fajta, azt a beszélőközösség tudása határozza meg (nem a nyelvtan), és kontextusonként is változhat.

HIVATKOZÁSOK

- Abbott, Barbara 2004: Definiteness and Indefiniteness, in Laurence R. Horn – Gregory Ward eds.: *The Handbook of Pragmatics*, Blackwell Publishing, 122–49.
- Alexiadou, Artemis et al. 2007: *Noun Phrase in the Generative Perspective* (Studies in Generative Grammar 71.), Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Balázs János 1955: A magyar határozott névelő kialakulása, *Nyelvtudományi Közlemények* **57**, 204–25.
- P. Balázs János 1981: *Jókai-kódex, XIV–XV. század*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 9–20.
- Bakró-Nagy Marianne 1999: A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 5–13.
- Bartos Huba 2000: Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 653–762.
- Bartos Huba 2001: Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás? in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris Kiadó, 19–41.
- Dömötör Adrienne 2008: A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17–25.
- É. Kiss Katalin 2000: The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase, in Alberti Gábor – Kenesei István eds.: *Approaches to Hungarian 7*, Szeged, 121–49.
- I. Gallasy Magdolna 1991: A névelő és névelő-előzmény, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 461–75.
- I. Gallasy Magdolna 1992: A névelők, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 716–70.
- Giusti, Giuliana 2001: The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun, in Guglielmo Cinque – Giampaolo Salvi eds.: *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*, Amsterdam, Elsevier, 157–71.
- Hawkins, John A. 1978: *Definiteness and indefiniteness*, London, Croom Helm.
- Hawkins John A. 1991: On (in)definite articles: implicatures and ungrammaticality prediction, *Journal of Linguistics* **27**, 405–22.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002: *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Himmelmann, Nikolaus P. 2001: Articles, in Martin Haspelmath et al. eds.: *Language Typology and Language Universals* (Handbücher der Sprach- und Kommunikationswissenschaft, vol. 20.1), Berlin – New York, Walter de Gruyter, 831–41.
- Imre Samu 1953: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, *Magyar Nyelv* **49**, 348–59.

- Jakab László 2002: *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*, Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Kenesei István 1995: Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat, *Magyar Nyelv* **91**, 281–91.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentésemélet*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- Lyons, Christopher 1999: *Definiteness*, Cambridge, Cambridge University Press.
- D. Máta Márta 2003: Szófajttörténet (Ómagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 393–429.
- Roberts, Craige 2003: Uniqueness in definite noun phrases, *Linguistics and Philosophy* **26**, 287–350
- Simonyi Zsigmond 1914: *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*, Budapest, MTA.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.
- Szabolcsi Anna 1994: The noun phrase, in Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin eds.: *The syntactic structure of Hungarian* (Syntax and semantics 27.), San Diego, Academic Press, 179–274.
- Westerstahl, Dag 1985: Determiners and contexts sets, in Johan van Benthem – Alice G. B. ter Meulen eds.: *Generalized Quantifiers in Natural Languages*, Dordrecht, Foris, 45–72.

ÚJABB VIZSGÁLATOK A FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK LEXIKALIZÁCIÓS FOLYAMATAI KÖRÉBEN

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés

A **lexikalizáció** terminusnak számos értelmezése létezik a szakirodalomban, de ezek közül talán legáltalánosabb az a felfogás, hogy azt a folyamatot nevezik meg a műszóval, amelynek során egy nyelvi egység jelentése olyan irányban fejlődik, hogy az új jelentés az eredetiből – az átlagos nyelvhasználó számára – már nem vezethető le, hanem csak megtanulható (pl. *gályázik* 'keményen dolgozik', *király* 'nagyon jó, remek', ill. *a sebeit nyalogatja* 'sértetten a saját helyzetével, bánatával foglalkozik' vagy *félbe harap* 'meghal' stb.) A lexikalizálódás tehát ebben az értelemben általában a jelentésváltozás (beleértve a grammatikalizálódással együtt járó jelentésváltozást is: gondoljunk pl. a *be going to*, ill. a *fog* segédigei használatának kialakulására) megnevezésére szolgál (Asher 1997: 1485). Ebben diakrón szempontból rendkívül fontos a demotiváció folyamata (vö. Bussmann 1990: 452), ezért szokás a folyamatot a *lexikalizálódás* műszó többértelműsége folytán *idiomatizálódás*nak is nevezni.

Használatos még a műszó a morfológiai tagoltság szintetikus irányú változásai közül a magyarban *elhomályosodás*nak, az angolban *univerbation*nak (ném. *Univerbierung*) nevezett folyamat megnevezésére is, melynek során egy több tagból álló, részekre bontható morfémalánc átalakul egyetlen lexikai egységgé (pl. *orca* < *orr* + *száj*, *jámbor* < *jó ember*).

A **frazeológiai egység** (frazéma) fogalmát illetően talán még az eddigieknél is színesebb a kép a definíciókat illetően, de fogadjuk el dolgozatunk számára a Burger/Buhofer/Sialm-féle *Handbuch der Phraseologie* (1982) tágabb értelmezését. Ez magyarul így hangzik: Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet alkotnak, és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nem (vö. i. m. 1., ill. Forgács 2007: 49).

Egy, a Magyar Nyelvben megjelent korábbi tanulmányomban (Forgács 2003) már viszonylag részletesen foglalkoztam a frazeológiai egységek létrejöttéhez vezető lexikalizációs folyamatokkal. Akkor elsősorban azt az utat vettem szemügyre, amely elvezet az idiomatizálódáshoz, egyúttal ezeknek a többtagú konstrukcióknak bizonyos fokú alaki rögzüléséhez. Ez többnyire egy történeti folyamat, de a metaforizáció folytán szinkrón aspektusai is vannak. Dolgozatomban azokat a faktorokat próbáltam meg sorra venni és példákkal illusztrálni, amelyek ezekben a lexikális egységekben a jelentésváltozást előidézik, azaz amelyek lehetővé teszik, hogy ezeket a szókapcsolatokat ne szabad szószerkezetként, hanem szótári egységként, **(frazeo)lexémaként** fogjuk fel.

Példáim azt szemléltették, hogy a lexikalizálódásnak különböző okai és fokozatai vannak. Mint minden nyelvi jelnek, a frazeolexémának is van jelentése és hangalakja. A frazeologizálódási folyamat mindkét síkon jelentkezhethet.

A jelentésváltozás főként a konkrét → absztrakt irányú **jelentésfejlődésben** nyilvánul meg: ennek többféle – eltérő mélységű – jelölője is lehet. A legcsekélyebb különbség a szabad és az állandósult szószerkezet között valamelyik komponens eltérő szemantikai markereiben mutatkozik meg (pl. *az ujjá köré csavar vmit* → *vkit* stb.). Ennél nagyobb eltérés jelentkezik az olyan szókapcsolatok esetén, amelyekben már az egyes komponensek tematikus szerepei is eltérők (pl. *egy szöggel kiszúrja vkinek a szemét* → *egy ingyen színházjeggyel szúrja ki vkinek a szemét*). Még jelentősebbek a vonzatkülönbségek az olyan esetekben, amikor a szabad szó szerkezet és az állandósult szó szerkezet bővíthetősége eltérő: egyes bővítmények megjelenése csak az egyik típus mellett lehetséges (pl. *bedobja a törölközőt a szennykosárba* → *bedobja a törölközőt 'feladja a kilátástalan küzdelmet', ill. kivisz vkit a jégre (csúszkálni)* → *jégre visz vkit vmivel 'bajba sodorja, ill. rászedi'* stb.).

Utolsó példánk már átvezet ahhoz a típushoz, amelyben az **alaki oldal változásai** is megfigyelhetők. Ez főként az ún. konstrukcióintern bővítmények (vö. Forgács 2007: 185) morfoflexiók rögzülésében ölt testet, pl. megszűnik a birtokviszony a szerkezetben (*vkinek a gondját viseli* → *gondot visel vkire*), vagy elmarad a névelő a szerkezetből (*a lapátra tesz vmit* → *lapátra tesz vkit*). Ezek a változások elsősorban azzal függenek össze, hogy a szabad szerkezetben még valódi bővítményként megjelenő komponensek elveszítik önállóságukat, s igemódosítói szerepet kapnak.¹

Mostani dolgozatomban ennek a problémakörnek további aspektusait szeretném kutatni. Elsősorban **a frazeológiai egységekből rövidült, kihagyásos alakulatokkal** kívánok foglalkozni. Részben szókapcsolatokból, részben mondatokból kivált alakulatokról lesz szó, melyek a lexikalizálódás további fázisát jelentik: egy korábbi fázis volt a szabad szó szerkezet állandósulása, ez már egy második „lépcső”. Megjegyzendő még, hogy ezek a rövidülések a lexikalizálódásnak olyan eseteit is jelenthetik, hogy a szókapcsolat kilép a frazeológiai kapcsolat státuszából, s „magára maradvá” pusztá lexémává válik, bár az is lehet, hogy egy több komponensből álló kapcsolatnak egyetlen eleme marad csak el, ezáltal még mindig megmarad a szókapcsolat frazéma státusza.

2. Szókapcsolatok rövidülése

Hadrovics László *Magyar frazeológia* (1995) című monográfiájában *Igés kapcsolatok rövidülése* fejezetcím alatt (64–72) több olyan példát is bemutat, amelyekben az állandósult kapcsolat valamely eleme a gyakori együtt használás következtében elmarad a szerkezetből, s a kifejezés ebben a rövidebb formában lexikalizálódik.

2.1. Hadrovics említ ugyanitt egy olyan típust is, amelyben nem igazi rövidülés zajlik, hanem „amelyben egy kapcsolat szervesen összeálló sorból válik ki és marad

¹ Mind a jelentésoldal, mind az alaki oldal változásainak vannak speciális típusai is. Az előbbieket esetében ide sorolhatjuk a frazeológiában csak **alogizmusnak** nevezett kifejezések csoportját. Ezeknek nem is lehet szó szerinti interpretációjuk, hiszen valamiféle lehetetlenséget állítanak. Ebből következik, hogy nem is lehet őket szabad szó szerkezetként értelmezni, csak idiomatikusan használhatók (kivéve esetleges szóvicceket vagy a lehetséges világok interpretációit), pl. *a bolhából elefántot csinál vki* 'vmilyen apró ügyet ok nélkül felfúj, felnagyít', *a fülén ül vki* 'úgy tesz, mint aki nem hallja, amit mondanak neki' stb. Az alaki oldal tekintetében pedig az ún. **unikális komponenseket** tartalmazó kifejezések tartoznak ide (pl. *dugába dől* '<terv, vállalkozás> meghiúsul'; *vargabetűt csinál* 'kerülőt tesz'; *kutyaszoritóba kerül* 'bajba, kényelmetlen helyzetbe jut'). Ezeknek nem lehet szabad szó szerkezet megfelelőjük, hiszen legalább egy elemüknek per definitionem nincs szabad lexéma megfelelése (vö. Dobrovolszkij – Piirainen 1994: 450).

magára” (i. m. 64). A típus klasszikus példájaként a *búcsút vesz* kifejezést említi, amelynek a régiségben *búcsút kér* és *búcsút ad* formában léteztek más vonzatokkal álló párjai is, ám ezek ma már nem használatosak. Hadrovics itt voltaképpen egy olyan esetet mutat be, amit a mai frazeológiai szakirodalomban **akcionális sornak** neveznek (vö. Hyvärinen 1996: 409; Forgács 2007: 37). Ezekben egy-egy kifejezés variánsai eltérő akcióminőséget írnak le, vagy ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját – például egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját – mutatják be: pl. *működésbe hoz vmit vki* – *működésben van vmi* – *működésben tart vmit vki*). Ezt látjuk a *búcsút vesz* példájában is, amelyben a *búcsú* lexéma jelentése valamikor ’elbocsátás’ volt, tehát – amint Hadrovics is írja (uo.) – aki *búcsút vesz*, az ’elbocsátást nyer’, aki *búcsút kér*, ’elbocsátásért folyamodik’, aki *búcsút ad* ’elbocsát’, vö. az alábbi történeti példákkal:²

[Az erdélyi nemesek engedélyt kérnek, hogy hazamehessenek:] Az erdélyi nemesek ... mennek Senyeyhez, *búcsút kérnek* és *vesznek tőle* (Szam. 101)

[A zsidók elűzik Agrippa helytartót] Többé Rómának ők nem szolgálnának, Király *tisztartójának búcsút adnának* (BalB. és 16. SzK. 1: 619)

Ez fráterek ... *bulcsut vőnek* ez *ifjútul* (DomK. 245)

Amint látjuk, valóban nem egy szókapcsolat rövidülése történik itt, hanem egy akcionális sor néhány tagja veszik ki a használatból. Nem igazi lexikalizáció zajlik tehát ebben az esetben, hanem egy a szókinccs tekintetében meglehetősen gyakori folyamat: néhány (frazeo)lexéma használata visszaszorul, majd ki is avulnak a nyelvből. A folyamat nyilván kapcsolatban van a kifejezés főnévi komponensének jelentésváltozásával is. A török eredetű *búcsú* „eredeti jelentése ugyanis ’felmentés, engedelem’ volt, ebből fejlődött [...] a ’távozásra való engedély’ → ’távozáskor való köszöntés’ → ’búcsú’ jelentés” (TESz. I: 376).³

2.2. Hadrovics további példái azonban már valóban szókapcsolatok rövidüléseiből jöttek létre. Voltaképpen a jelentéstapadás körébe tartozó fenoménnel állunk itt szemben. Mint ismeretes, a jelentésváltozások egyik fajtája az érintkezésen alapuló (metonimikus) jelentésátvitel, amely „nem a szóalakok hasonlóságán alapul (mint a metaforikus jelentésátvitel), hanem az alakok szintaktikai kapcsolatán, a szintagma- vagy összetételi tagok együttállásán, egymásmellettségén” (Pusztai 2003: 880; vö. még Gombocz 1997: 190–4).⁴ A leggyakoribb, hogy jelzős szerkezetekben a jelzett szó (vagy összetételekben az utótag) marad el (pl. *foljó víz* → *foljó*, *szódavíz* → *szóda*), de megtörténhet a tapadás fordítva is (pl. *lelkes állat* → *állat*, *tyúktojás* → *tojás*).

² A példákat Hadrovics 1995, a NySz. és saját gyűjtéseim nyomán idézem. Az előbbi két esetben átveszem Hadrovics és a NySz. forrásjelöléseit, feloldásukat lásd ott.

³ Ugyancsak az eredeti ’felmentés’ jelentésből alakult a vallási vonatkozású ’bűnbocsánat’ → ’bűnbocsánat célját szolgáló zarándoklat’ → ’templomszentelési ünnep’ jelentés is.

⁴ Károly Sándor (1980: 139–41) a morfológiai tagoltság szintetikus irányú változásai között említi ezt a típust rövidülés (morfémaelhagyás) címszó alatt, s megjegyzi, hogy voltaképpen a nyelvi ökonómia egyik jelentős eszközéről van szó a jelenséget illetően.

Ritkább eset, de a mi vizsgálatunk szempontjából ez a fontosabb, hogy egyes igék is magukba sűrítethet tárgyi vagy határozói bővítményeik jelentését (pl. *lovat, ökröt befog* → *befog*; *magot, gabonát vet* → *vet*). Ilyesféle eseteket mutat be Hadrovics is az *Igés kapcsolatok rövidülése* fejezetcím alatt. Különböző típusokról van azonban szó. Ami közös bennük, hogy a korábbi szókapcsolatnak legalább egy eleme elmarad a kifejezésből. Az, hogy a folyamat végeredménye mi lesz, a korábbi szókapcsolat vonatviszonyaitól függ. Ha több ún. konstrukcióintern vonzata van egy kifejezésnek, akkor még az egyik elem elmaradása után is megmaradhat a kifejezés frazémának, de ha csupán egy konstrukcióintern bővítménye van, akkor annak elmaradása egyet jelent azzal, hogy a szókapcsolat kilép a frazeológiai egységek köréből, s pusztá lexémává válik. Azaz: míg korábban a szabad kifejezés elemeinek állandósulása és jelentésváltozása vagy alaki rögzülése révén **frazeologizálódás** történt, ebben az esetben **defrazeologizálódással** van dolgunk. Bár ellentétes folyamatok zajlanak, közös bennük, hogy mindkét esetben lexikalizálódás történik. Lássunk konkrét példákat!

2.2.1. Határozó elmaradása a szerkezetből:

a) *kimúlik e világból* → *kimúlik*

Ismeretes, hogy a *múlik* ige eredeti jelentése 'megy, elhalad vhol' (vö. pl. MünchK. 36va16: *Es muluā galieleabeli tengermellől / lata fimont*), illetve 'vmi mellett elmegy' (vö. pl. HB. *Ifa es num igg ember mulchotia ez vermut*). Ezért a régiségben 'meghal' jelentésben gyakori volt a *kimúlik a világból* állandósult kapcsolat, ami – a *kimúlik* eredeti jelentését figyelembe véve nem idiomatikus kapcsolat, inkább csak afféle kollokáció, s a szerkezetnek ugyanebben a jelentésben volt *kimegy a világból*, illetőleg *kiköltözik az életből* variánsa is: *mikoron kimegy ez világból* (BodK. 27; más példák NySz. II: 747), illetőleg *kiköltözik az életből* (NySz. II: 174) (vö. Hadrovics 1995: 65). A variánsok között azonban messze leggyakoribb a *kimúlik e világból* forma, melyre igen sok példát lehet találni különböző korokból:

De asszon Jacoba álla ott addég méglen szent Ferenc *ki mulak* (!) ez *világbalol* (JókK. 143, *domina Jacoba ... donec sanctus migravit*)

Ez világból ha *kimúlom*, legyen szent oldalad szállásom (CzechK. 57)

[Mátyás király] délnek előtte, hét és nyolc óra kezett *kimúlék ez világból* (HeltChr. 175v)

mikor ingyen sem vélnénk, *kimúlunk ez világbul* (Drask. 171 v)

A kollokációszerűen állandósult kifejezésben érthető módon szerepelt tehát együtt az ige egy bizonyos határozóval (*világból*), s ez lehetővé tette, hogy az ige mellől a határozó elmaradhasson. Hadrovics szerint (i. m. 65) a magában álló *kimúlik*, „ha talán kevésbé gyakran, de már a kódexek kora óta párhuzamosan szerepel a teljes kifejezéssel”, pl.

Ez fráter *kimúlék* szent Margit asszonnak halála előtt (MargL. 113, hasonlóan DomK. 299)

Oh szegény, mit kívánsz hosszú esztendőket? Egy órában *kiműlsz*, s elhadsz mindenedet (RMKT 17. sz. 11: 258)

Könyörülj, Jézus atyánk, a *kimúlt* híveken (RMKT 17. sz. 15A: 805)

b) *kivégez a világból* → *kivégez*

Hasonló fejlődésen ment át a tranzitív *kivégez a világból* kifejezés is, de Hadrovics szerint (i. m. 66) erre nem lehet annyi példát találni, mint a vele egy akcionális sorba tartozó mediális értelmű párjára. Az eredeti határozós kifejezésre néhány példa:

Miképpen *végeztetek ki az* édes Jézus ez *világból* (WeszprK. 81);

Nagy keenokkal getretee meg és *veghezee ky ez vylagbol* (NySz., ÉrdyK. 222).

A magára maradt *kivégez* ige és a *kivégzés* főnév példáit az ÉrtSz. (IV: 248) 19. századi íróinktól idézi, pl.

Még nem tudom, mint *végezzem ki* őt, de azt tudom, hogy sorsa szörnyű lesz. (Vörösmarty)

c) *kitér, megtér bűneiből, vétkeiből* → *kitér, megtér*

Monda az ürdög: ni[n]csen ily igen nagy bönös ez velágon, kinek nem irgalmaz az Úristen, ha *kitér* az *ű bűneiből* (sic!) (VirgK. 102)

De *bűnönkből* nem akarunk *kitérni* (Hoffgr. O1r)

Térj ki azért *vétkedből*, ne halj meg a bűnben (RMKT 17. sz. 4: 421)

Térj meg ember az te *bűneidből* (RMKT 17. sz. 4: 77)

Hadrovicsnak a határozói vonzatok elmaradását szemléltető harmadik példája véleményem szerint már nem olyan egyértelmű, mint az előzők. Talán nem is véletlen, hogy nem mutat be példákat az önálló lexémaként való használatra, hanem ezt írja: „A magában álló *kitér* ma vallási vonatkozásban az egyik vallásfelekezettől a másikba való átlépést jelenti. A *megtér* már a kódexek kora óta gyakran szerepel ’lelkileg megjavul’ értelemben. (Számos példa a NySz.-ban 3: 271, 2. sz. jelentés)”. Az önállóan használt *kitér* említett jelentése szerintem nem illik ide, hiszen a *kitér bűneiből* jelentése valójában ’elhagyja a bűn útját’, azaz ’lelkileg megjavul’ kellene, hogy legyen. Ilyen értelmű önálló használatra viszont nincs példánk. A *megtér* esete más, ám ott az igekötő által eredetileg hordozott ’vissza’ értelem nagyon könnyen eredményezhette a ’visszatér a helyes útra’ jelentést is, talán ezért is található meg nagyjából egy időben és egymás mellett a *bűneiből megtér* és a *megtér* változat.

További példák még a határozó elmaradására: *kidől* (a munkából), *kirúg* (az állásából) stb.

2.2.2. Tárgy elmaradása a szerkezetből:

a) *fület* *hajtja vmire* → *hajt* vagy *nem hajt vmire*

A régi imádságokban gyakori a könyörgés Istenhez, hogy *hajtsa fület* az ember *könyörgésére*, de megtaláljuk a kifejezést azokban a példákban is, amelyben ember az embertársához fordul ilyen kéréssel. Néhány példa:

Kérünk *hajtsad le* az te kegyelmes *fileidet* én méltatlan *könyörgésömré*
(LázK. 232)

Hajts[d] meg, Úr Isten, kegyes *füleidet* keresztényeknek ű *imádságokra*
(KerGyül. 177)

De hajtsad az én szavamra füledet, hallgasd meg az én tanácsomat (Fazekas 2: 180)⁵

A tapadás után az ige tárgyatlanná válik, de megtartja kötelező határozói vonzatát (*hajt vmire*):

A had szörnyen háborog, Sem *szóra nem hajt*, sem *személyre* már (ÉrtSz. III: 49, Vör)

Nem hajt jó paripa az eb ugatására (Kisv. Adag. 195, NySz. I: 1262)

A kalendarium szerint már a tél elkezdődött, de az idő *arra nem hajt* és úgy viseli magát, mint a nyár (Mik: TörL. 416, NySz. I: 1262)

Meg kell jegyeznem, hogy Hadrovics csupán az első példát közli a tapadásos formára, a továbbiak a NySz. anyagából valók. Mind az itt felsorolt, mind a szótárban levő további adatokban csupán **tagadó** formákra akadtam. Az ÉrtSz. (III: 49) anyagában is – egy nem adatolt *hajt rám* 'hallgat rám' alakot leszámítva – pusztán a *hajt a szép szóra* fordulat az, amely állító formában is tartalmazza a kifejezést, azaz itt egy olyan lexikalizálódással állunk szemben, mint pl. a *nem semmi*, *nem piskóta*-féle állandósult kifejezésekben, melyekben a frazeológiai egység alapkritériumának számító polilexikalitás forrása csupán a tagadószó kötelező megjelenése a kifejezésben. Hadrovics tehát némileg pontatlan, mikor a tapadás utáni formában az állító változatot egyenértékűnek tünteti fel a tagadóval.

⁵ Hadrovics a kódexben szereplő igealakot a határozott ragozásra utaló *-d* raggal egészíti ki, ám ebben lehet, hogy téved: ebben az időben ugyanis nem ritka, hogy ezekről az igékről elmarad a *-d*, vö. Bárcki (1975: 154): „Átmeneti változás, mely azonban még a XVI. században is egészen közönséges, hogy a *tekintsd*, *fejtsd*, *töltsd* stb., sőt *adjad*-féle alakokban, főleg mássalhangzó előtt, de később minden esetben elnémul vagy elnémulhat a *-d*, pl. Apor-kódex (1500 körül): *Tekéncs még en lélkémet: feszejcs még ötet*; Festetich-kódex: *tölcs be té hívidnek szívét; agy nekünk té kegyelmességédnek bőségét* stb.”

További megjegyzésem ehhez a példához, hogy Hadrovics ugyan nem közli, de a NySz. (I: 1262) példaanyagában található egy olyan változatot is, amelyben nemcsak a *fület*, hanem további emberei érzékszerveket is felsorolnak a 'másnak való engedelmesség' kifejezésére: *Es az igazan valo antichristusnac ismeretire se fülöket, se szemeket, se elmeiket ne haitanaiac*. Láthatóan azonban a *fület hajtja vmire* forma indult el az állandósulás felé.

b) *vkivel tartja hitét, nyájasságát, társaságát, barátságát* → *vkivel tartja* → *vkivel tart*

Mint Hadrovics (1995: 65) megállapítja, ennek a kifejezésnek régebbi korokbeli használata meglehetősen furcsa mai nyelvérzékünk számára, ugyanis igéje tárgyas ragozása, ám a tárgy gyakran hiányzik mellőle, tehát: *vki vkivel/vmivel tartja*. Ilyen példákat már kódexirodalmunkban is elég szép számmal találni:

[Isten a házasságnál többre becsüli a szüzességet,] azért *evvel tartom* (SándK. 32)

Sokfelé eloszla ez világnak gondja, Ki *némettel tartja*, ki *törökkel tartja*: Ekképpen hasonló az hitnek ő dolga, Ki *pápával tartja*, ki *Krisztussal tartja* (BalB. és 16. SzK. 1: 447)

Az ki *velem tartja*, azokat mind meg ajándékozom (RMDE 1: 825)

Hadrovics szerint ez a kapcsolat is egy teljesebb, szólásszerű formából származik, de eredete nem olyan egyértelmű, mint a *kiműlik*-é, ugyanis egyrészt jóval kevesebb adatot lehet föllelni, másrészt többféle, nagyjából szinonimnak tekinthető tárgyi bővítő szerepel a kifejezésben, pl.

[Az eretnek szól a fráterhez:] ha én teneked megmutatom az Cristust és az ő anyját és az apostolokat és az szenteket, kik *én velem tartják* ez én *hitemet*, hissz-e? (DomK. 323)

Az *jámborokval tartsad barátságodat*, és azokkal nyájaskodjál (Laskay E6r)

ha jó akarsz lenni, *tarts[d]⁶ jókkal nyájasságodat* (Laskay E 6r)

Társaságot tartottam gonoszokkal (VirgK. 11)

Idővel a kapcsolatból elmaradtak ezek az emberi kapcsolatra utaló tárgyi bővítésmények, de az ige eleinte még tárgyas ragozása maradt (l. a fenti példákat), majd pedig a tárgyas ragozású igét felváltotta az alanyi ragozású, és megszilárdult a kapcsolat a társhatározóval. A XIX. század elején már általánosan ez a megoldás a jellemző, pl.

[Kisbíró:] Én egy öreg *katonával tartok*; ő azt mondta, ha az ember iszik, legalább valami jön fejébe (KisfK. 2: 146)

Ha a magyar is elhagyja a magyart, Nem lesz akkor olyan, aki *vele tart* (Petőfi 2: 266)

A tárgy elmaradásával létrejövő további példák még: *(ki)hány* (ételt), *kapcsol* (valamit az elméjében), *koccint* (poharat), *mulat* [< mûlat] (időt), *(ki)hajt* a fa (rügyet), *fordít* (szöveget más nyelvre), *letesz*(i elméjét) *vmiről*, (még valahogy) *megteszi* (a szolgálatot) *vmi* (vö. Hadrovics 1995: 68kk. is) stb.

⁶ A ragozás kapcsán lásd az 5. számú lábjegyzetet.

2.3. A jelentéstapadásnak az igék bővítményeihez kapcsolódó esete kapcsán Károly megjegyzi, hogy „az ilyen sűrített és szűkített jelentésű igék rendszerint valamely szűkebb társadalmi csoport, foglalkozási ág körében lépnek fel először, s ebből a szűkebb körből terjed(het)nek el az egész nyelvközösségbe” (1980: 141). Példaként a falusi gazdálkodás fogalomkincséből a már fentebb bemutatott *vet* és *befog* mellett a *szénát gyűjt* → *gyűjt* esetét említi, illetve a háztartás köréből a *kenyeret süt* → *süt*, *ruhát mos* → *mos*, *edényt mosogat* → *mosogat* lexikalizációkat. Károly megemlíti még, hogy az alany jelentése is hozzátapadhat az igéhez, pl. *dörög* (az ég), *hűvösödik* (az idő), *esik*, *zuhog*, *szakad* (az eső) stb. (vö. még Horváth 2003: 437 is).⁷

Ha jól meggondoljuk, arról van itt szó, hogy ezeknek a szókapcsolatoknak jelentős része valamiféle **kollokáció** vagy – szaknyelvi használat esetén – afféle **frazeológiai terminus technikus** (vö. Forgács 2007: 92–5). Ezekben az állandósult szerkezet lehetővé teszi a nyelvi ökonómia érvényesülését, ebből következően jelentéstapadás, ezáltal **másodlagos lexikalizáció** történik. Az első lexikalizációs folyamat az állandósulás, a frazeologizálódás (*kimúlík a világból*, *szénát gyűjt*), a második a tapadás, s a vele együtt járó defrazeologizálódás.

3. Mondatformájú egységek rövidülése

3.1. Ami a mondatformájú egységek rövidülését illeti – hasonlóan a szókapcsolatok rövidüléséhez – a gyakori együtt használat miatt a mondat egy része is elegendő az adott jelentés kifejezéséhez (vö. Hadrovics 1995: 151). Ez is a nyelvi ökonómia megnyilvánulása.

a) Jól dokumentálható példája ennek a legtöbbször közbevetésként megjelenő, előzetes mentegetőzést kifejező két állandósult szókapcsolat, az *isten bocsás(ss)*, illetőleg *uram bocsás(ss)* ’ne vegyék rossz néven, ha azt mondom’. Ezek korábbi teljesebb formái a következő bocsánatkérő mondatok voltak, melyekben az ige mellett a *meg* igekötő is ott állt, pl.

...olyan hangulatban, mintha – *Isten bocsássa meg* – temetésre készülnénk, nem pedig kézfogóra (Csathó 242);

Hölgyek s urak, amit én itt elmondok, / *Isten bocsássa meg* –, az biz a prológ... (Tóth Árpád: A prológ)

Vagy az a szegény és tehetetlen emberkoldus vánszorog a tank elé és, *Uram bocsáss meg*, de ide írom, eszembe jutott: eldül az árokparton és talán paráználkodott... szörnyű, én undorodom tőle, de nem tudom bűnösnek találni. (Nyugat 1929. 22–23. szám, Földi Mihály: Magyar író napjai – Prohászka és naplója: Soliloquia)

⁷ Egy korábbi tanulmányomban (Forgács 1999: 41), melyben az igevalencia felől közelítettem a bővítmények lexikalizálódásának kérdéséhez, magam is hasonló eredményre jutottam az alanytalan igék egy részét illetően. Ugyanakkor szerintem van egy másik csoportjuk is, melyben nem a bővítmény tapadása történik meg, hanem épp ellenkezőleg: az alany nem is tud megjelenni az adott ige mellett, mert olyan **belső szemantikai argumentummal** állunk szemben, amely magában az ige tövében van etimológiailag kódolva, hasonlóan a *boroz*, *söröz*-féle igékhez. Ilyenek szerintem a következők: *esteledik* ’este lesz, leszáll az este’; *pirkad* ’hajnalpír jelenik meg az égen’ (vö. TESz. III: 207); *havazik* ’hó esik’, de feltehetően ebbe a típusba tartozik az *alkonyodik*, sőt talán a *pitymallik* is.

Később a szerkezetekből elmarad az igekötő, az ige ragozása ennél fogva egyértelműen az általános ragozás paradigmája felé tolódik, sőt – az *uram bocsá* – szerkezet esetében a szóvég fonetikai redukciója is bekövetkezik. A fejlődés utolsó fázisaként a korábbi frazeológiai egység kezd már átlépni az összetett szók, azaz a pusztá lexémák körébe (a *Magyar helyesírási szótár* (537) már egybeírva tartalmazza a kapcsolatot):

[Lidi:] Huh! ez a vad ember lenne enyém? inkább – *isten bocsáss!* majd klastromot szalasztottam ki (KisfK. 2: 215).

Mindenhol rendtelenség, – ezek a katona emberek! *Isten bocsáj!* mindent széjjel hánynak (KisfK. 2: 98).

Három vendégoldalas szekér / Sem bírná el, annyit fecsegett ott, / S olyakat, hogy rajtok az anyó is / Néha még – *uram bocsá!* – mosolygott. (Petőfi: Bolond Istók)

...különösen fontos volna, hogy a polgárok azért úgy érezzék, legalább a politikától ment' dolgokban működhet még a józan ész, a szakmai hozzáértés, és *urambocsá!*, a történeteknek vannak még felelősei, akik nem tehetik túl magukat egy-egy vállrándítással a saját alkalmatlanságukon. (Magyar Hírlap 1997. október 20., 7)

b) Hasonló fejlődésen ment át az erős nyomatékosításul használt *isten bizony* kifejezés. Ennek Hadrovics szerint többféle teljesebb formája is lehetett: egyrészt az *Istent hívom bizonyosságul* (Mert az élő *Istent ... hívom bizonyosságul* (Drask 122v)), másrészt a szokásosabb *Isten (a) bizonyágom*. Erre Hadrovics nem hoz adatot, de találtam a Nyugatban:

– Kegyelmes asszonyom, csak azt, hogy ezt a gyönyörű kék szemét mi is láthassuk néha. *Mert Isten a bizonyágom*, hogy szebbek a mennyégnél, ha onnan a jóisten néz le, – hát innen meg az isten szűzanya! (Nyugat 1909. 24. szám, Móricz Zsigmond: Sárarany)

Ő maga így mentekozik: „Írták azt is, hogy én éjjel-nappal iszom és hogy én mind szolgálóimmal eszve sybarita életét viselek. Ebben is hazudtak... *Isten erre bizonyágom*, hogy soha nem tudom, a sybarita élet mi legyen. Hogy vígan laktunk, nem tagadjuk, de mi abban sem bárót, sem polgárt meg nem bántottunk, hanem az magunkét költöttük”. (Nyugat 1931. 17. szám, Kosztolányi Dezső: Balassa Bálint)

Ezekből a teljesebb szerkezetekből alakult aztán ki az *Isten bizony* vagy *bizony (az) Isten* rövidült forma, de ez utóbbi még – kilépve a frazeológia köréből – tovább zsugorodhatott *bizisten* alakra, illetve – eufemisztikus morfémacserével – *bizistók*-ra (vö. Hadrovics i. m. 152 is), pl.

– Hű, de iszonyú idő! *Isten bizony*, nem látni két lépésre. (Nyugat 1913. 24. szám, Babits Mihály: A gólyakalifa)

De aztán hol vagyok én, hun a feleségem, mi se járhatunk meztelen vagy mi! Enni is köll, levegővel jó nem lakunk. Házbér is. Ménkű! *Bizony Isten*, az ember azt se tudja, hol a feje. (Nyugat 1912. 5. szám, Földi Mihály: Peterzilka bácsi)

A picinyke barna tenyér, *bizisten* nem volt nagyobb a cafat gúnyában, mint a csokoládé bábúé ... (Nyugat 1923. 11–12. szám, Kertész István: A szomszéd)

... maga vacsorát, bort, likórt visz fel Elvirához, legalább két és fél óráig egyedül lehetnek, az ördög nem alszik, s ő maga sem fog aludni *bizistók!!* (Nyugat 1939. 4. szám, Laczkó Géza: Pest és a nő)

c) A nyomatékos szabadkozást, illetve bizonygatást kifejező *uram bocsá'* és *isten bizony* kifejezések mellett a nyomatékos kérést megfogalmazó *az Istenért (Istenre)*, illetve *az Isten (szent) szerelmére* fordulatok is teljesebb mondatok rövidülésére vezethetők vissza. A teljesebb formában a *kér* igealakot is tartalmazzák ezek a fordulatok, de már a régibb irodalmi szövegekben is többnyire a rövidebb formában szerepelnek, pl.

Kérlek az nagy Istenért, bocsáss be engemet (Ponc. 62)

Az Istenért kérem kegyelmedet, Ne temessük még el az atyafi nevet (RMKT 17. sz. 11: 258)

– *Az Isten szerelmére kérem*, jöjjön ki a folyosóra egy percre. Mindent elmondok. (Nyugat 1913. 24. szám, Babits Mihály: A golyakalifa)

Rövidülve:

Es az gyermek [az elhagyott szigeten] kezdte az hajósoknak ivölteni, hogy *Istenért* ne hadnak őt éhel meghalni (Ponc. 222)

Hagyd el *az Istenért* az ilyen beszédet (Petőfi 1:239)

– De Julcsa – kiáltotta Vajda –, hát feleljen már, *az isten szerelmére*. Ne álljon itt így. Hát mondja már... (Nyugat 1908. 17. szám, Bíró Lajos: Szeptember)

– Gyerünk már *az isten szent szerelmére*, mozogjon végre már egy kicsit. (Nyugat 1914. 3. szám, Földi Mihály: „Szép Karcsi”)⁸

3.2. Következő típusunk csak némileg hasonlít a 3.1. alatt bemutatott példákhoz. Azok esetében ugyanis a szerkezet valamely bővítménye marad el, s ennek a rövidülésnek lehet kísérőjelensége az enyhe alaki redukció (pl. *urambocsá'*). Hadrovics példái között azonban olyat is találni, ahol nem valamely elem marad el, hanem a **mondat hangtétének erős fonetikai zsugorodását figyelhetjük meg**: „az eredeti mondatnak

⁸ Nagyon sok ilyen kihagyásos mondat fordul elő az ún. kommunikatív frazémák (vö. Forgács 2007: 52) körében, pl. *Jó napot kívánok!* → *Jó napot*; vö. még pl. *Isten önnel!*, (*Kedves egészségére!*, *Őszinte részvétem!* stb.

csak az eleje és vége maradt meg, a közbeeső szótagok a gyors beszédben és főleg a gyakori használat következtében kimaradtak” (i. m. 152). Ez elsősorban a *mit teszek?*, ill. *mit tegyek?* kérdő formulából rövidült, a XVI–XVII. században gyakori, de mai nyelvjárásokban (pl. őrségi) is előforduló (vö. E. Abaffy 1984: 292, E. Abaffy 2003: 112; Végh 1985: 190–2) *meccek?*, illetve *meggyek?* kérdőszóban ölt testet.⁹ „Az ilyen mondatok a bizonytalanság, töprengés, tanácsstalanság kifejezői szoktak lenni, és igéik egyes első, esetleg második, valamint többes első személyben fordulnak elő, leginkább felszólító módban” (uo.).

[A kakas a szeméten gyöngyöt talál:] Bezzek szép fényes állatot találtam.
De *metzek* vele? (HeltFab. A6);

[A vendégről:] ezt mondjátok sokszor, *metzőnk* ittbenne vele, ha csak egy pénze is nincsen erszényébe (Hoffgr. s2r)

Megyek [’mit tegyek’] már immáron azért nálad nélkül (RMKT 17. sz. 15A: 628)

Ám akár *megyj* [’mit tégy’], szabad vagy a testünkkel (RMDE 2: 80)

A nagy erős ítéleten, Jaj, akkor a bűnös *medgyen* (RMKT 17. sz. 15A: 38)

Van olyan eset, hogy a teljes mondat és az összerántott ugyanabban a példában szerepel:

Mit tegec / mezt èn vram èluezi èntòllèm è folnagfágot / nem alhatoc / koldoltomat altallom / tudò *mèccék* / hog micor èltauoóztatandom è folnagfágtol foógganac èngemèt o hazocba (MünchK. 74vb3)¹⁰

Jaj, szerelmes öcsém, *medgyünk*, s mit csináljunk (RMDE 2:501)

Jaj, mit tegyek, hová legyek, Istenem, *megyek?* (= *medgyek* ’mit tegyek?’) (RMKT 17. sz.)

Hasonló szóösszevonások – különösen a beszélt nyelvben – mind a szó szerkezetek, mind a mondatok szintjén régiebb és mai nyelvünkben is előfordulnak, vö. pl. (*te*) *kegyelmed* > *kelmed*, *gazda uram* > *gazduram*, *ifjú asszony* > *ifjasszony*, *tekintetes úr* > *ténsúr*, ill. *Mit tudom (én)?* > *mittom (én)?*, *Nem tudom* > *nemtom* stb.

4. Szókapcsolatok rövidülése tabukerülés miatt

4.1. Nemcsak a gyakori együtt használat és a vele együtt járó energiatakarékos-ság miatt rövidülhetnek azonban meg állandósult szókapcsolatok, illetve mondatok, hanem a tabukerülés és a vele szorosan összefüggő eufemizálás okán is.

⁹ E. Abaffy 1984: 292 a NySz.-ből a kérdőszó ragozási paradigmáját is kimutatja: *meccek* ’mit teszek’, *metzesz* ’mit teszel’, *meccen* ’mit teszen’ stb.

¹⁰ Quid faciam, quia dominus meus aufert a me vilicationem? [...] Scio quid faciam, ut, cum amotus fuero a vilicatione, recipiant me in domos suas.

Ismeretes, hogy a **tabu** fogalom, sőt maga a kifejezés is tiltást jelent, azaz olyan társadalmi jelenségekkel kapcsolatos, amelyekhez – történelmi koronként és társadalmanként változóan – valamiféle tiltás kapcsolódott. A tiltáshoz a **megnevezés tiltása** is hozzájárulhat: az emberi kommunikációban szokásos bizonyos dolgoknak, állapotoknak, körülményeknek a szóval való illetését kerülni. Ennek leggyakoribb nyelvi kifejezőmódjai a **körülírás** (pl. *farkas állat*) és az **eufemizmus** (*ittas, spicces, illuminált 'részeg'*), de egyéb nyelvi megoldások is lehetségesek.¹¹

Helyesen jegyzi meg Hadrovics (i. m. 72), hogy az eufemizmusnak a frazeológiában is igen nagy szerepe van, ugyanis „ebből érthető sok kihagyásos kapcsolat, de ugyanígy frazéma értékű szinonima és sok körülírás is”. A kihagyásnak (Danninger rendszerezésében az ún. metamorfok körébe tartozó eljárás mód, ezen belül **morféma-elvétel**) lehet ugyanis valamiféle tabukerülés is az oka, mint például Arany Bolond Istókjának ebben a sorában:

Hogy' a nyilába tudsz alunni délbe?

A teljes alak nyilván az *istennyilába* lett volna, az előtag feltehetőleg az *Isten* névének hiába való emlegetését tiltó vallási tabu miatt maradt el a szerkezetből, amint kimaradhat az *Isten engem úgy segéljen* esküformulából rövidült *uccse* lexemából is (vö. ÉrtSz. VII: 8).¹²

4.2. De – mint Hadrovics (uo.) is rámutat – lehet a rövidítés oka kevésbé erős tabu kerülése is, például a *mennykő* (*ménkű*) helyett a puszta *kő* főnév használata a *mi a kő!* kifejezésben, pl.

Kongott már a szála; nem tudták odaki, Hogy a szép nimfákat *mi a kő* hordta ki? (CsokSzól. 2:159)

Ej *mi a kő!* tyúkanyó, kend A szobában lakik itt bent? (Petőfi: Anyám tyúkjja)

Eh! *mi a kő* jutott hozzám, / Hogy nem megy az irka-firka; / Hiába van toll kezemben, / Csak bámúlok, mint a birka. (Arany János: Eh...)

4.3. Ugyancsak morfémaelhagyással magyarázza Hadrovics (uo.) a *kutya baja* (*sincs*) fordulat keletkezését, melyből szerinte egy „illetlen szó” elhagyásával keletkezett a mai forma, ilyenkor ugyanis szerinte „a megmaradó kapcsolat »értelmetlen« módon viszi tovább az eredeti jelentést”. Ezután hosszas magyarázatba fog a kifejezést illetően. Ennek lényege az, hogy régen az *eb* alak sokkal gyakoribb volt a *kutyánál*, s szívesen használták egyfajta tagadó szóként is.

¹¹ Ezeket – Jacques Dubois nyomán – Elisabeth Danninger (1982: 244kk.) **metabóláknak** nevezi, s négy csoportra bontva (metafónok, metamorfok, metaszemémák, metalogizmusok) példákkal illusztrálva is bemutatja.

¹² CzF. az **istennyila** címszó alatt (III: 143) említi a következőt: „Mátyusföldén egyszerűen (!) is használják: *nyila. Mi a nyila, megint itt vagy? Takarodjál nyilába.*” Az *uccse* egyben további példa arra, hogy a gyakori együtt használat folytán elmaradhatnak elemek a kifejezésből, sőt alaki redukció is bekövetkezhet.

A boszorkányperek jegyzőkönyvei ugyanis tömegével őriztek meg ilyen példákat, mint

1722: eleget kérték, hogy [a leánykának félrehúzott] száját állítsa helyére, de csak azt felelte, hogy *eb gyógyítsa* (Boszper 2: 32);

1745: hivatta ..., hogy menjen hozzá, de azt izente *eb menjen* (Boszper. 2: 32).

Nagyon nyomós tagadás esetén gyakorta *ebszar* volt a tagadó szó. Így ha valakiről meglehetősen határozottan akarták kimondani, hogy *semmi baja*, így mondták: *ebszar gondja van*, pl.

Ebszar gondja van a gyerekednek, menj haza, meggyógyul (Boszper. 1: 233),

illetve eufemizáló fogalmazással:

Eb gondja, kutya gondja van a lábodnak (Boszper. 1: 235).

Később az *eb* lexéma visszaszorulásával és a *kutya* ezzel párhuzamos térnyerésével állandósult és egyeduralkodó lett a *kutya baja van* vagy *sincs* kapcsolat, amit még a létige nélküli rövidebb formában is használunk: *kutya baja*.¹³

5. Összegzés

Miután az állandósult szókapcsolatok rövidülésének számos típusát áttekintettük, fel kell tennünk a kérdést: mi áll mindezeknek a folyamatoknak a háttérében? Ebből a szempontból külön kell választanunk a tabukerülés szándékával rövidült formákat azoktól, amelyekben a gyakori együtt használat okozza a rövidülést, sőt akár a fonetikai egyberántást és redukciót. Az előbbi típusban inkább lélektani, illetőleg szocializációs okai vannak egyes elemek elhagyásának. A második – és jóval gyakoribb – csoportban azonban inkább magából a kommunikációs folyamatból vezethetők le a rövidülés okai. Ennek a konferenciasorozatnak a második ülészakán Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói címmel tartottam előadást, melyben a morfológiai tagoltságnak Károly Sándor fentebb már említett tanulmányában felvázolt változásait igyekeztem a kommunikációs maximák oldaláról megközelíteni. Ebben a dolgozatomban (Forgács 2001) a kommunikáció egyik fő maximájának a Mennyiség maximáját

¹³ Úgy vélem, Hadrovicsnak ez a magyarázata kicsit talán erőltetett és nyakatekert, talán ennél egyszerűbben is kialakulhatott a *kutya baja* szókapcsolat – igaz ebben az esetben nem tartozik a morféma-elhagyásos esetek közé. O. Nagy (1979: 316) is rámutat viszont arra, hogy a *kutya* – akárcsak számos más állatnév, például a *marha*, *szamár*, *ökör* stb.) – alkalmas volt emberek megvető, lekicsinylő megnevezésére (*egyik kutya, másik eb; kutya gazember; gyáva kutya* stb.). A *kutya* esetében erre az is módot adhatott, hogy régi babonás elképzelések szerint a *kutya* – különösen a fekete *kutya* – az ördög cimborája, vö. *ördögadta* – *ebadta* stb. Mindezek alapján idővel a *kutya* szónak kialakult egy „inkább csak érzelmi, semmint határozott fogalmi elemeket tartalmazó” (O. Nagy uo.) jelentése ’senki’, illetve ’semmi’ értelemben, pl. *kutyába se vesz vkit, (a) kutyának se kell*. Ezek sorába illeszkedhet talán a *kutya baja* is, s akkor nincs szükség a fenti elliptikus fejlődés feltételezésére.

tartottam, mely az ökönmóia maximájával „karöltve” nagyjából az alábbi elv szerint irányítja a közlésfolyamatot:

Beszéj úgy, hogy sikeresen kommunikálj, és eközben minél kevesebb energiát fogyassz!

Ugyanakkor Helmut Lüdtke egy tanulmánya szerint (1979) az artikulorikus energiatakarékosság maximája a pontos megértésre törekvő maximával diakrón konfliktusban van. Eszerint az ún. endogén nyelvi változás a nyelvi tevékenység közben adódó döntési (választási) szabadság és optimalizációs törekvés akaratlan és nem tudatos mellékterméke.

Mivel a hangzó beszéd létrehozására irányuló közlési folyamat két helyen mutat fel szelekciót (a szemantaktika és a hangzás síkján), Lüdtke ezeket tekinti az endogén nyelvi változás kiindulópontjainak. A mennyiségi szelekció lehetővé teszi, hogy az adott nyelv által rendelkezésünkre bocsátott elemekből a legmegfelelőbbet válasszuk ki, hogy az adott kommunikációs tartalmat a legkisebb energiaráfordítással továbbíthassuk a partnernek. A kommunikációs aktus sikere attól függ, hogy a beszélő által létrehozott hangzó beszéd rendelkezik-e elegendő információmennyiséggel (Lüdtke ezt jel-negentrópiának [Signal-Negentropie] nevezi) ahhoz, hogy a hallgatónak lehetővé tegye a helyes, teljes dekódolást. Az esetleges többletet, azaz a beszélő által produkált és a hallgatónak a megértéshez szükséges jel-negentrópia különbségét nevezzük redundanciának. Az optimalizációs törekvés lényege abban áll, hogy a redundanciamennyiséget a lehető legalacsonyabban tartsa.

Az információmennyiség szelektív megváltoztatása **szemantaktikai** úton kétféle módon történhet: a) nagyobb vagy kisebb információtartalmú egységek kiválasztása és felhasználása révén (pl. főnév ↔ névmás), vagy b) pótlólagos információt hordozó elemek hozzátoldása vagy elhagyása révén (pl. melléknév vagy vonatkozó mellékmondat a főnév kiegészítéséül), esetleg c) a megkopott, kicsit elhasznált lexéma helyébe új – többnyire a képi kifejezésmód folytán – expresszív állandósult szókapcsolat használata. Fonetikai oldalról a negentrópiamennyiség a tényleges artikulációs erőfeszítésnek az ideális artikulorikus *target*-mennyiséghez viszonyított növelése vagy csökkentése révén befolyásolható (hangosabb, pontosabb ejtés vs. alaki redukció egyes elemek vagy akár fonémák elhagyása révén).

Az endogén nyelvi változás ezek szerint a beszédtevékenységhez fűződő szelekción alapul. A kommunikációs tevékenység két pontján (a megfelelő szemantaktikai egységek, ill. a megfelelő artikulációs kidolgozottsági fok kiválasztása) bekövetkező szelekció hosszú távon irreverzibilis változásokhoz vezet: ez egyrészt az artikulációs kidolgozottság (a *target*-mennyiség) csökkenésében, másrészt viszont a lexikai és szintaktikai alapstruktúrák viszonylatában bekövetkező gazdagodásban nyilvánul meg. Az első tényező következménye, hogy **a morfológiai láncolatban szomszédos egységek fokozatosan új egységekké olvadnak össze**. A szemantaktikai egységek átlagos nagysága, azaz a hozzájuk rendelt artikulorikus *target*-mennyiség nem változhat ugyanis meg irreverzibilis módon. Ennek az összeolvadási folyamatnak az eredménye például, hogy a gót *hiu dagu* szerkezetből az ófelnémetben *hiutu*, majd mára *heute* (sót: *heut*) lett, de ugyanilyen összeolvadás történt a franciában az *a jour d' hui* szerkezettel is (*aujourd'hui*), vagy a magyarban a *már ma* szerkezetből lett *máma* vagy például a *nagyságos asszony*ból lett *nagysasszony* esetében.

A másik tényezőt Lüdtke a **kvantitatív kompenzáció** elvének nevezi. A kvantitatív kompenzáció az elsősorban az artikulatorikus energiatakarékosság maximája folytán esetleg túlságosan is összezsugorodott elemek esetében biztosítja szükség esetén az elegendő jel-negentrópiát a megértéshez, pl. a német *heute* helyett *am heutigen Tage* vagy a *ma* helyett *a mai napon*. Úgy gondolom azonban, hogy a mennyiségi tényezők mellett számos esetben **minőségi tényezőknél is** van ezekben a folyamatokban szerepük, gondoljunk az ún. újrajelölésekre (*kívől* → *kívül-ről*, *hátul* → *hátul-ról*; *hazul* → *hazul-ról*, ill. *ennen/hazul*, *onnan/hazul*; *kőhagyéjtásné* → *kőhagyéjtásné-ra* stb.). Ugyanígy játszanak szerepet minőségi tényezők is a némileg már megkopott, túlságosan sablonossá vált lexémák expresszívebb, színesebb elemekre, például idiomatikusan kapcsolatokra való cserélésében, pl. *feladja a küzdelmet* → *bedobja a törölközőt / lábhoz teszi a fegyvert*; *feldühödik* → *belilul/elborul az agya* stb.

A frazeológiai egységek születése és lexikalizálódása tehát a kommunikációt irányító maximák közül több oldalról is érintve van: a Mennyiség elve mellett (légy kellően informatív) legalább annyira fontos létrejöttük szempontjából a Minőség elve is (fejezd ki magadat színesen, expresszíven). Gyakori használatuk azonban oda vezethet, hogy érvényesül az ökonómia elve is velük kapcsolatban, s egyes elemeik, amelyek nélkül – magas előfordulási gyakoriságuk folytán – ugyanúgy megérthetők, jelentéstartással elmaradhatnak. Ez elvezethet a frazeológiai egység rövidüléséhez (*nem hajt vmire*), de – eredetileg két elemből álló egység esetén – a pusztá lexémává váláshoz, azaz a defrazeologizálódáshoz is pl. *kimúlik*, *kivégez*). Ugyancsak gyakori a defrazeologizálódás az olyan esetekben is, amelyekben a szerkezet – többnyire fonetikai redukció révén – egybeolvad, univerbálódik (*meccek*, *bizisten*, *uccse* stb.).

Mint fentebb is jeleztem azonban, nem törvényszerű, hogy defrazeologizálódás is bekövetkezzen: ha a szerkezet fejeként álló igének több konstrukcióintern bővítője is van, akkor az egyik bővítő elmaradása, még nem jelenti a „szókapcsolati lét” megszűntét, pl. *sokat ad vkinek a szavára* → *ad vkinek a szavára*.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1973: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Burger, Harald – Annelies Buhofner – Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Bußmann, Hadumod (Hrsg.) 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2., völlig neu bearbeitete Auflage, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János szerk. 1862–74: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Budapest, Athanaeum.
- Danninger, Elisabeth 1982: Tabubereiche und Euphemismen, in Werner Welte Hrsg.: *Sprachtheorie und angewandte Linguistik. Festschrift für Alfred Wollmann zum 60. Geburtstag* (Tübinger Beiträge zur Linguistik 195.), Tübingen, Narr, 237–51.
- Dobrovolszkij, Dmitrij – Elisabeth Piirainen 1994: Sprachliche Unikalien im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative, *Folia Linguistica* 28/3–4. 449–74.
- Dubois, Jacques et al. 1974: *Allgemeine Rhetorik*, München.

- E. Abaffy Erzsébet 1984: Írott és beszélt nyelvváltozat a XV–XVI. században, *Magyar Nyelv* **80**, 291–97.
- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 106–26.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.
- Forgács Tamás 1999: Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 23–44.
- Forgács Tamás 2001: Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 37–48.
- Forgács Tamás 2003: Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelv* **99**, 259–73 és 412–27.
- Forgács Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69.), Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Gombocz Zoltán 1997: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grice, H. Paul 1975: A társalgás logikája, in Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, Budapest, Osiris Kiadó, 213–27.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 2003: Szószerkezet-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 430–82.
- Hyvärinen, Irma 1996: Zur Semantik von deutschen und finnischen Verbidiomen, in Korhonen, Jarmo Hrsg.: *Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen II*, Bochum, Brockmeyer, 345–439.
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, in *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 121–55.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Lüdtke Helmut 1979: Sprachwandel als universales Phänomen, in Lüdtke, Helmut Hrsg.: *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin – New York, de Gruyter, 1–19.
- Magyar helyesírási szótár*. Szerk. Deme László – Fábián Pál – Tóth Etelka. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár I–III*, Budapest, MTA.
- Pusztai Ferenc 2003: Szójelentés-történet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 851–93.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1985: A *mécceg* és még néhány őrségi tájszó, *Magyar Nyelvőr* **109**, 190–2.

MIÉRT BOLOND(UL) A BOLOND?

JELENTÉSTANI VÁLTOZÁSOK VIZSGÁLATA A *BOLOND* KAPCSÁN

G. OROSZ RENÁTA

Bevezetés

A nyelvi változások mindig a nyelvi rendszer aktuális felhasználásának színterén, azaz a nyelvhasználatban, a beszéd során indulnak el és itt is realizálódnak először. Mint Benkő Loránd kifejti, a változás természetéből adódik, hogy használat közben a régebbi elemek helyére újabbak léphetnek, amelyek idővel újabb használati szabály létrejöttét sürgetik. Egy nyelvi változás létrejöttékor sémák, minták keletkeznek, amelyek a rendszerben ható kényszer, az analógia miatt egyre szélesebb körben terjedhetnek. A nyelvi változás mindig diakrón viszonyfogalom, a módosulás ténye a szinkrón metszetek időbeli összevetéséből adódik.

A nyelvi változásnak két fő típusát különböztetjük meg. Az egyik esetben a régi változatot (az előzményt) teljesen felülírja az új (a következmény). Ilyenkor az előzmény perifériára szorul, majd kihullik a nyelvi rendszerből. A másik esetben az új elem a már meglévő mellé lép, nem veszi át a helyét, csupán egy lehetséges variációt ad a nyelvhasználónak (Benkő 1988).

Ezek a tendenciák megfigyelhetők a szókészlet területén is. A szavak összefüggési hálózatát azonban nem borítja fel, ha egy szó kikopik a nyelvhasználatból, vagy egy új elemmel bővül a rendszer. Mivel ez a leglazább szerkezetű nyelvi részrendszer, az itt végbemenő változások máshogyan érzékelhetők, mint például a fonémák szintjén vagy az igei paradigmában bekövetkező változások. Néha azonban fel kell ismerni a lexika terén jelentkező a változásokat is: erre kiváló alkalom adódik a szavak szótárazásánál, a szócikkíráskor.

Ebben a cikkben egy olyan szócsaládot ismertetek, amely alapján jól felvázolható az előbb említett tendenciaszerű változás jelentése alakulása során. A magyar nyelv nagyszótára (a továbbiakban Nszt.) szócikkírójaként én kezdtem el 2005-ben a *bolond* szó és szócsaládja kidolgozását. Az azóta eltelt időben más vette át a szócikket, és a főszerkesztése is megtörtént. A szócikkek írásakor a már meglévő szótári előzmények mellett (CzF., ÉrtSz., TESz., ÉKsz. stb.) konkrét nyelvi adatokat használtam fel a jelentésszerkezetek kialakításához. Az itt említett valós nyelvi adatok a nagyszótári cédulaanyagból és a Magyar Történeti Szövegtárból (www.nytud.hu/hhc/ kb. 27,5 millió szövegű) származnak. A szócikk vázának kialakításakor alaposan felfejtettem a *bolond* szó mögött rejlő denotációt, hogy az egyes jelentéseket jól különválaszthassam egymástól. A példamondatok sok esetben alátámasztották az addig felvázolt jelentésszerkezetet, máskor éppen a változásokra irányították a figyelmet. A mai szemantikai vizsgálatoknál természetesen figyelembe kell venni a szótörténet és az etimológia eddigi eredményeit. Így a jelentésszerkezet kialakításakor jelen munkámban a korpuszokon túl egyéb forrásokra is támaszkodom, mivel a *bolond* szó már 1772 előtt is élt a magyarban.

A kutatás célja, hogy feltárja a *bolond* szócsaládján belül fellelhető összefüggéseket, amelyek etimológiailag és lexikálisan megragadhatók. Eredeti terveimmel ellen-

tétben itt most csak a saját szócikkvázlatomat mutathatom be, mivel a nagyszótári szócikkek jelenlegi munkapéldányaiba nem volt módomban betekinteni, így majd csak a „b” betűs kötetben megjelenő végső változattal vehetem össze az itt elhangzottakat.

A szócsalád eredete

A *bolond*-dal kapcsolatban egységesen elfogadott nyelvtörténeti nézet, hogy a szó az ómagyar korban került a magyarba szláv jövevényszóként. A szláv itt azonban csak etimológiai gyűjtőkategóriának tekinthető, konkrét szláv nyelvhez mindaddig nem sikerült kötni a *bolond*-ot, habár Bárczi a szlovén jövevényszavak között említi (Bárczi 1951: 65). Az átvétel idejéhez hangtani kritériumok alapján kerülhetünk közelebb. A szláv nazális magánhangzók (*ę* és *o*) a XI. század körül (újabb vélemények szerint már hamarabb) eltűntek a legtöbb szláv nyelvből. Így az átvétel a XI. század előtt mehetett végbe, mert a szláv nazális magánhangzók helyén magánhangzó + *m/n* hangkapcsolat található a magyarban (Zsilinszky 2003: 382). Ezt a változást Bárczi még a XII. század előttre tette (Bárczi 1951: 65). A szócsalád első tulajdonnévi adata Anonymusnál található *Blundus* alakban (EWUng.), amely a *bolondos* szó első előfordulásaként 1200 körülre datálható. Ez Kniezsa (1955: 99) szerint csak népetimológia lehet Anonymusnál *Bolondóc* vár nevére. Időrendben a következő adat a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) fordul elő. Itt a *bolondul* ige jelenik meg, *bolondott* [=bolondolt] *meg* alakban. 1381-ből adatható a *bolond* melléknévként egy oklevélből (OklSz.). A XV. századból vannak adatok a *bolondság* 'elmebaj' (1456 k.) és a *bolondozik* 'eszelenesen viselkedik' (1490) szóra. A szócsalád tagjai közül a XVI. század során bukkant fel írott forrásokban a *bolondít* (1527) ige és a *bolond* melléknév 'mérgező, mérges <növény>' jelentésben (1578). Néhány évszázad után újabb elemek jelentek meg a tágabb szócsaládban. Az EWUng. 1803-ból adatható a *bolondgombá*-t, ezt a Nszt. azonban már korábról is tudja majd dokumentálni. Ugyanígy a *bolondjába(n)* szót is, amit a Tzs. (Magyar és német zsebszótár. Magyar Tudós Társaság, Buda) 1838-ban említi, a Nszt. azonban 1788-as adattal reprezentálhatja. 1845-ből vannak írott adatok a *bolondéria* szóra, és 1872-ből kimutatható a *bolond* főnév 'szövőszeiken a fonál kifeszítésére használt kőnehezék' jelentése. A szócsalád az eddig felderített írott adatok alapján csak a XIII–XIV. századtól dokumentálható, holott a fonetikai adatok arra utalnak, hogy már jóval ezelőtt bekerült a magyarba. Ebből is látszik, mennyire esetleges a nyelvtörténeti adathalmaz: nem biztos, hogy csak az, és csupán abban az alakban/jelentésben élt, amelyre forrásadataink vannak.

A szócsalád alapjául egy kikövetkeztetett, ósszláv gyök (**blōdv*) szolgált, amely a legtöbb szláv nyelvben is megtalálható. A szláv szó mindenütt elvont főnév ('tévedés, tévelygés' jelentésű). Csak a cseh nyelvben van konkrét 'ostoba ember' jelentése, az azonban 1742 utánról adatható, így nem lehetett a magyar szó forrása (Kniezsa 1955: 99). A szó a katolikus szlávoknál az eredeti 'tévedés' jelentésben volt használatos, a görögkeleti szlávoknál az egyház révén a 'paráznaság' jelentés honosodott meg. Itt érdemes megemlíteni, hogy ugyanebből az ósszláv gyökből ered a magyar *beléndes* 'parázna' (1380 k.) jelentésű szó is, amely a nyelvtörténet során a *parázna* (1372 u./1448 k.) szó átvételével kiszorult a köznyelvből. Ez is beszédes példáját adja annak, hogyan alakul a szókészlet és jelentések bonyolult hálózata a nyelvtörténet során.

A magyar *bolond* szó az eredeti 'tévedés' jelentésből fejlődhetett. Hadrovics (1992: 122) szerint az idegen (szláv) nyelvből átvett, elvont jelentésű főnév a magyarba

-ság/-ség képzőt kap. Ennek a képzőnek csupán az a feladata, hogy az idegen szó beilleszkedjék egy magyar jelentéscsoportba. Később ebből a képzett szóalakból a magyar nyelvben elvonódik a melléknévi jelentésű alapszó Hadrovics szerint. Ez tapasztalható a *bolond* mellett az *ál*, *beteg*, *hosszú*, *cifra*, *gonosz* szavak esetében is. Az eredeti főnévből tehát elvonás útján keletkezett melléknév. Ezt a fejlődési vonalat látta Miklosich már 1882-ben. Így írt erről a *bolond* szó kapcsán: „A főnévnek melléknévül alkalmazása nem tartozik a ritkább esetek közé” (Miklosich 1882: 117). A mai magyarban a *bolond* megtalálható főnévként és melléknévként, a jelentések között több párhuzam is kimutatható csakúgy, mint a szócsalád egyéb elemei között.

A *bolond* szó vizsgálata

A *bolond* szó esetében igen sok nyelvi adatot kellett átvizsgálni ahhoz, hogy a jelentések mindegyikére beszédes példa kerüljön elő. Az 1800 cédula, majdnem 2800 korpuszadat és több ezer CD-s példamondat feldolgozása után kialakult az a jelentésváz, amelyre az adatok felfűzhetők. A cédulaanyagból természetesen igen sok adatot ki kellett venni, mert 1772 előtti adatot idézett, vagy közmondásokra hivatkozott. Meg kellett találni azt az elkülönítő jelentésszegmentumot, amely alapján külön jelentésbe vagy jelentésárnyalatba tehetők az egyes példák.

A főnév és melléknév elkülönítése és párhuzamba állítása is fontos szerepet kapott. Így kialakult a 'józan ésszel ellentétes módon gondolkodó, beszélő, cselekvő', illetve ilyen (személy)' jelentés. Ez melléknévként 1773-tól, főnévként 1775-től adatható az elektronikus korpuszból. Ez azt is jelenti, hogy a *bolond* szó ebben a jelentésében már korábban meghonosodott a magyarban, különben csak az egyik vagy csak a másik szófajra lennének adataink ebből a kezdeti periódusból.

Ettől a jelentéstől elkülönül a 'zavarodott elméjű, szellemileg beteg (ember)'. Itt a megkülönböztető jegy a bolondság mértékében van, éppen ezért igen nehéz elkülöníteni a csak 'normálistól eltérő' és a már az 'őrület határát súroló, ill. elérő' jelentéseket. A különválasztás azonban mindenképp megalapozott, amit alátámaszt több nyelvi kifejezés is. Gondoljunk itt a *bolondokháza*, *bolondhagymáz* 'lázás betegség', *mebolondul*, *belebolondul* szavakra, illetve a *kötözni való bolond*-ra, akit eredetileg valóban kényszerzubonyba kellett kötözni! A szófajok tekintetében ebben a jelentésben a melléknévre jóval kevesebb adatot találtunk, mint a főnévre. Melléknévként csupán néhány példa említhető, így felmerül a kérdés, vajon beolvadjon-e az árnyalat a 'szokásostól eltérő' főjelentésbe. Ellenérvként mindenképp felhozható a főnévnek ez a jól elkülöníthető, számos adattal dokumentálható jelentése.

„*bolond* nő vagy holdkóros szerető” (1844 Széchenyi István)

„De úgy látszik, hogy Polikárp, ha nem is *bolond* egészen, kissé mindenestre megzavarodott” (1920 Turcsányi Elek)

Főnévként 1790-től a XX. század végéig adatható a 'szellemileg beteg, őrült ember' jelentés. Álljon itt a példák közül néhány!

„Ép elméjek nintsen azoknak: 1. A' kik elmebéli betegséget szenvedtek, mint a' melancholicufok, maniacusok, hideglelő *bolondok*, nyavalya ron-tottak” (1794 Rác Sámuel)

„örültek házában eszmélt fel újra, tagjain a *bolondok* tarka mezével” (1842 Madách Imre)

„Ahhoz, hogy egy *bolond* kiszabaduljon, meg kell játszania a normálist” (1985 Sándor György)

Ha a 'szokásostól eltérő, más módon viselkedő' jelentésjegyet állatra használjuk, újabb jelentésárnyalattal gazdagodik a *bolond* melléknév. Ezt az árnyalatot a bizalmas nyelvhasználatra utaló (*biz*) minősítéssel szótárazhatjuk. A példamondatok a XIX. század elejétől a XX. század végéig nyúlnak.

„Ha a csipkebokron rózsza nem teremne, *Bolond* madár volna, aki ráröppen-ne” (1831 Vörösmarty Mihály)

„A nevelő újra harsányan nevetett, mint egy *bolond* pulykakakas” (1926 Móricz Zsigmond)

„Valamelyik *bolond* tyúk eltévesztette a naptárt. – A tyúkok nem kotlanak ősszel” (1986 Gion Nándor)

Ha ugyanezt a jelentésjegyet gépre, eszközre, szerkezetre vetítjük, a *bolond* melléknév újabb jelentéséhez jutunk. Erre a 'hibásan, rendellenesen működő <eszköz, gép, szerkezet>' jelentésre nem sok adatot találtam, de létjogosultságát mutatja az, hogy másutt, pl. szóláshasonlatokban (*Űt, mint a bolondóra*) is előfordul. A példaanyagból kiemelhetők a következő mondatok:

„ideje már eldobni ezt a *bolond* tollat, mellyet nem tudom mi lelt most? Hogy sehogy sem akar elfáradni” (1847 Petőfi Sándor)

„Hátha az a *bolond* [tűz]korsó akkor sül el, mikor felnyitódik?” (1878 Jókai Mór)

„Hisz lőnék én, de ha ez a *bolond* ágyú sose odavisz, ahová céloznak ve-le” (1910 Móricz Zsigmond)

A 'szokatlanul viselkedő ember' jelentéstől el lehet különíteni azokat az adatokat, amelyek a *bolond* főnév újabb jelentéseit tükrözik: 'viselkedésével, tetteivel, beszédével stb. derültséget keltő ember', illetve 'udvari nevetető, komédiás'. Ebbe a jelentésbe természetesen beleérződik az a közfelfogás is, miszerint a gyerekek és a bolondok bármikor kimondhatják az igazat, hiszen annak semmi következménye nem lesz rájuk nézve.

„*Bolond!* Királyi jutalmat nyersz tőlem, ha más Lelket, más érzeményt öntesz fiamba” (1819 Kisfaludy Károly)

Ez időben végigvonnul az egész korpuszon. Ez a jelentés azáltal is kiemelkedik a többi közül, hogy nagy számú állandósult szókapcsolat köthető hozzá. Elsők között említhető az *udvari bolond*, amit eddigi szótáriródmunk (*Tört*) minősítéssel jelöl, majd a *falu bolondja* és a *sült bolond* is (a Nszt.-ban valószínűleg a *bolond* szócikk végén frazeológiai utalásként jelennek meg a szótár szerkesztési elvei miatt). Ide tartoznak a *bolondot csinál vkiből*, *bolondot űz vkiből*, *bolondot űz vkivel*, *bolonddá tart vkit*, *bolonddá tesz vkit*, *a bolondját járhatja vkivel* állandósult szókapcsolatok. Itt mindenütt a 'rászed, becsap és ezáltal nevetségessé tesz vkit' jelentés mutatható ki.

Ennek a jelentésnek lehet a melléknévnél jelentkező megfelelője a '(meghökkenően v. bosszantóan) furcsa, különös, szokatlan (, ami esetleg másoknak mulatságosnak tűnik)'.
 Erre a jelentésre is említsünk néhány konkrét melléknévi adatot!

„Még az igaz bölts is szép nevét el-veszti; Hogy magát e' *bolond* játéknak erefzti” (1789 Göböl Gáspár)

„*bolond* szerencsém volt, mindig beütött a vörös [a kártyában]” (1879 Jókai Mór)

„Eljöttek a Szirmay-leányok, de micsoda *bolond* szalmakalap volt a fejükön” (1900 Mikszáth Kálmán)

„egy pillanatig úgy rémlett, hogy nem is ő szólt, hanem valami *bolond* visszhang tévedt be az utcába” (1986 Grendel Lajos)

A melléknévnél elkülöníthető egy jelentésárnyalat, amelyik az időjáráshoz kötődik. A *bolond* melléknév állhat 'szeszélyes, kiszámíthatatlan, szélsőséges <idő(járás)>' jelentésben.

„Mindig *bolond* hónap volt, mióta e világ, Az, melyet márciusnak keresztelt a diák: Fagy, hó, eső, derült ég, vihar ... mind egy napon! Csak úgy bámul belé a bölcs kalendárium” (1847–1852 Arany János)

„Ejnye galambom, mit keres maga ebben a *bolond* időben az uton?” (1881 Vajkay Károly)

„Álmosító, *bolond* idő, vaj tél ez még vagy már tavasz, ez a badar kétféleség: a szellő langy, az út havas” (1935 Fenyő László)

„Egy *bolond* futózápor egyenesen jót tenne a világnak. Elverné a port, megitatná a kukoricákat” (1991 Csoóri Sándor)

Ehhez a jelentéshez köthető a leginkább nyelvjárásokban fokozásként használt *bolond*, azaz 'meglepő(en), feltűnő(en), nagy(on)'. Ez általában a *nagy* melléknévhez kapcsolódóan jelenik meg. Az adatok a XVIII. század végétől a XX. század végéig folyamatosan kimutathatók.

„Ezért a' Kis Erekyéért emelték ezt a' nagy *bolond* épületet” (1807 Farakas Ferenc)

„ha ... köpönyeg és esernyő nélkül ment útra, mindig elérte valami *bolond* nagy felhőszakadás” (1896 Kozma Andor)

„Igen *bolondul* forr a must” (1925 Juhász Gyula)

„Ki engedte meg, Hogy énnekem a padlás mennyezetbe, Oly *bolond* nagy lyukat csináljanak?” (1990 Bán Zoltán András)

A *bolond* főnév állhat 'értelmetlen, ostoba, esztelen dolog' jelentésben, ami szintén végigvonul időben az egész korpuszon. A legelső idevágó adat azért is említésre méltó, mert egy olyan kifejezést tartalmaz, amely ma már bővebb magyarázatot igényel.

„[Palamedes] ki-vette [Ulisses] színlett *bolondgyát*” (1774 Dugonics András)

O. Nagy Gábor foglalkozik mélyebbre hatóan a *kiveszi a bolondját* kifejezéssel (O. Nagy 1960: 220). Ő azonban cikkében egy 1801-es példára hivatkozik első adatként a Nszt. céduláiból, holott erre már 1774-ből is előkerült példamondat ugyanonnan. O. Nagy vizsgálatából kiderül, hogy itt a szókép egy pásztoréletből vett gyógymódon alapul. Ahol kis puha folt érezhető a juh homlokán, onnan kell kivenni a hólyagférget, azaz a *bolondját*-t, ami kergekórt okozhat az állatnál. Természetesen az előbb idézett adatnál már az átvitt ('alaposan elintéz, megver, helybenhagy') jelentés látható. Az átvitel alapja elsősorban a gúnyos használat lehetett.

Az 'esztelen, meggondolatlan cselekedet, megnyilvánulás, bolondság' jelentéshez leggyakrabban a *bolondokat csinál, bolondokat beszél* kifejezéseket, illetve ezek szinonimát találhatjuk, de ide köthető a *járja a bolondját, rájön a bolondóra, rájön a bolondja* kifejezés is. Ez utóbbi eredetileg szintén kapcsolatba hozható a juhoknál kergeséget okozó féreggel.

„minden *bolondot* kész volna az emberrel elhítenni” (1836–1842 Tóth Péter)

„Hidvéghy Oszkár még azt a *bolondot* is megteheti, hogy komolyan bele-szeret [a nevelőnöbe]” (1885 Marosi Kálmán)

„Részeg fejjel *bolondokat* fecseg” (1960 Makai Imre)

Ennek a jelentésnek melléknévi megfelelője a 'meggondolatlan, értelmetlen <cselekedet, magatartás, megnyilvánulás>', amely szorosan köthető természetesen a 'józan ésszel ellentétes módon gondolkodó, beszélő, cselekvő <személy>' jelentéshez. Lássunk néhány bolond cselekedetet, megnyilvánulást tükröző konkrét példát!

„*bolond* reménység” (1775 Aranka György)

„Tanuljatok Irtózni tőlem – hirtelen harag, S *bolond* szerelmi féltés a bünöm” (1854 Garay János)

„Micsoda *bolond* okoskodások ezek, se füle, se farka!” (1906–1907 Mik-száth Kálmán)

„Közben persze csacsi ötletei is lehetnek és indulataiban ostoba és *bolond* lépésekre is elragadtathatja magát” (1956 Veres Péter)

A *bolondja vkinek, vminek* kifejezés kapcsán a nyelvtörténeti változások miatt kettős vonulat rajzolódik ki. A kifejezés végigvonul az 1772–2000 közötti időszakon, a régiségben azonban kimutatható a mai használattól eltérő ’alárendeltje, szolgálja vkinek’ jelentés. Ebben az esetben a vonzat mindig személyre vonatkozik. Ez 1788-tól a XIX. század közepéig adatható. Ennek az árnyalatnak a kialakulásába esetleg közrejátszott az *udvari bolond* jelentésében kimutatható alárendelt szerep.

„Bezzeg meg-adám Miksának a’ tzifra Vásár-fiját Ne tartson ő *bolondjának*, betsülje mátkáját” (1788 Ravazdy András)

„ha már magyar büszkeségét is elé akarja venni: a magyar nem született arra, hogy pénzért más *bolondja* légyen” (1821 Katona József)

„nem vagyok *bolondod*, nekem nem parancsol senki” (1845 Eötvös József)

A *bolondja vkinek, vminek* kifejezésben rejlő ’rajong vkiért, vmiért’ szoros kapcsolatot mutat a *bolondul vkiért, vmiért* ige hasonló jelentésével. Az igénél azonban időben elkülönül a ’nem szerelemmel szeret, inkább tisztel vkit’, a ’szerelemmel szeret vkit’, illetve a ’rajong vmiért’ jelentés. A XVIII. század végétől adatható a ’nem szerelemmel szeret, inkább tisztel vkit’, így ez a *bolondul* szócikkében (*rég*) minősítéssel rögzíthető. A másik két árnyalat csak a XIX. század közepétől adatható a korpuszokból, de attól kezdve máig folyamatosan megtalálható a nyelvhasználatban. A *bolondja vkinek, vminek* kifejezéshez köthető több összetett szó is. Az *asszonybolond, divatbolond, gyer(m)ekbolond, szoknyabolond, zenebolond* szavak mindegyikében megvan a ’rajongásig szeret’ jelentésmozzanat.

A *bolond* főnévként jelenthet ’szövőszéken a fonál kifeszítésére használt kőnehezék’-et is. Ezt az etimológiai szótárak 1872-től adatolják. Ez a jelentés csupán nyelvjárásokban él, az adatok Székelyföldre köthetők, tehát viszonylag szűkebb területen ismert tájszónak mondhatjuk ebben az esetben a *bolond*-ot, így ezt az ÚMTsz. és egyéb tájszótárak rögzítik. A jelentés kialakulásának alapja – az EWUng. szerint – a ’hibásan működő <eszköz>’ jelentéshez kapcsolható, amennyiben a fonalfeszítő *bolondul járt*, azaz nem a szokott módon működött, ezért volt szükség a kifeszítő kőnehezékre.

Néhány gondolat a szócsalád egyéb elemeinek kapcsán

A *bolond* szó kapcsán láthattunk eddig is néhány olyan pontot, ahol a szócsalád elemei összekapcsolódnak. Most nézzük meg ugyanezt a képzett és összetett szavak felől!

A *bolondéria* szót 1845-től adathatjuk egy nagyszótári cédula alapján. A ’szeszély, hóbort, rögeszme’ jelentésű szó a *bolond* származékszava. Képzésére érdemes figyelmet fordítani, hiszen az ún. ál-latin szavak csoportjába tartozik. A *bolondéria* szó alakilag a *pedantéria, rafinéria, prüdéria* stb. típusú szavak közé sorolható. Ezeknél a jövevényszavaknál az *-éria* képző a latinból átvett szavakra jellemző hangzást biztosította az egyébként más (főként a német) nyelvből átvett szavaknál. A nyelvújításkor keletkezett szót napjainkig tudjuk adatolni.

„gyönyörködni látszik a’ *bolondériák*’-ban” (1845 Életképek)

„a tenger a *bolondériája* ... Azt hiszi, minden bajt az okozott az életében”
(1924 Lengyel Menyhért)

„Ha abból a társadalmi osztályból valaki a művészet felé vette az útját, az léha *bolondériának* számított” (1996 Bors Edit)

A képzés után lássunk egy példát az összetett szavak csoportjából! A *bolond* előtaggal keletkezett a *bolondház* és a *bolondokháza* is szóösszetétellel. Mindkét szó jelentheti az ’elmeógyógyintézet’-et (, illetve ennek konkrét épületét), és használhatjuk ezeket a szavakat ’felbolydult, zavart, zűrös, nyugtalan hely, közösség’ értelemben. Ez utóbbi az átvitt értelmű használatból alakult ki. Az adatok szerint mindkét szó élt a XVIII. század végétől a magyarban. Mivel a *bolondokháza* szóra a példák inkább külön írva jelennek meg, felmerülhet a kérdés, vajon tényleg összetett szóval van-e dolgunk, vagy csupán egy jelzős szerkezettel. Mivel az összetett szavak igen gyakran alakulnak ki jelzős szerkezetekből, valamint hogy a *bolondokháza* szót még a XX. század végén sem írja mindenki egységesen, így a MHSz.-hez igazodva összetett szónak tekintem.

„Ennek gazdagsága el-repül, bankrotál [’csődöt jelent’]; Amaz a’ *bolondok házáig* meg fém áll” (1789 Göböl Gáspár)

„aki ilyesmit elhisz, azt legjobb volna Lipótmezőre vinni a *bolondok házába!*” (1886 Siriska Andor)

„Ha valakit zár alatt, nem a tömlőben fognak tartani, hanem a *bolondok házában*, az éppen így néz ki, mint te” (1935 Tersánszky Józsi Jenő)

„már azt gondolom, nem épeszü, *bolondok házában* a helye” (1999 Magyar Hírlap jún. 24.)

Ha a két összetett szót összevetjük egymással, a mai nyelvérzék szerint azt mondanánk, hogy az ’elmeógyógyintézet’ jelentésű *bolondház* régies a *bolondokháza*-hoz képest. Ezt azonban megcáfolni látszik az a tény, hogy még 1963-ból is van adatunk a *bolondház*-ra. Igaz, ez Weöres Sándortól való, tehát nem zárható ki a szerző archaizáló szándéka, illetve a szótagszám kényszere.

„A Szegény és Árvaház, nem különben a Fenyíték, *Bolond* és *Betegház* jól vagynak el rendelve” (1793 Sándor István)

„Az istenek ... káromlóí, kopaszra borotváltatván, három esztendeig *bolondházba* zártak” (1804 Bessenyei György)

„Szóbeszédük után meg így sem lehet idegeneknek adni ezt a lükét. A *bolondházba* meg is etetnék méreggel” (1933 Tersánszky Józsi Jenő)

„Mert aki *bolondház* rabja, ha meggyógyul, odahagyja, de aki bolondot ápol, ott lakik és el nem pártol” (1963 Weöres Sándor)

Az *elmeógyógyintézet* szóhoz viszonyítva a *bolondokháza* mindenképpen (*biz*) minősítésű, a *bolondház* pedig régies. A *bolondokháza* főnévben jól látszik a hajdani birtokos jelzős szerkezet. A *bolondház* jelentéssűrítő szóösszetételnek tűnik, amely nyilvánvalóan a német *Irrenhaus* alapján létrejött tükörfordítás.

A *bolond* alapszó 'zavarodott elméjű, szellemileg beteg (ember)' jelentése több helyen felbukkan még a szócsaládon belül. A NySz.-ban a *bolondozás* és a *bolondulás* szavak szerepelnek 'őrület, betegség' jelentésben. A *bolondhagymáz* 'önkívülettel járó, súlyos, lázas betegség' is kapcsolható ebbe a jelentéskörbe. A szó természetesen (*rég*) minősítésű lehet egy mai értelmező szótárban, hiszen adatokat csak 1772-től 1892-ig tudunk felmutatni az archív cédulaanyagból.

„*bolond hagymáz* színe alatt hala meg” (1772 Marikovszky Márton)

„a' *bolond hagymáz*, és más ... mérges forró hideg-lelés” (1787 Mátyus István)

„itt ... a *bolond-hagymáz* orvosságairól van szó” (1892 Magyar Nyelvőr)

A *bolondhagymáz*-zal dokumentálhatjuk, hogy a szó élt a magyar nyelvhasználatban. Erre utal az is, hogy címszóként szerepel a CzF.-ban, ezzel rögzítve az egykori orvosi terminust. Újabb értelmező szótáraink (ÉrtSz., ÉKsz.) már csak a *hagymáz* főnevet veszik fel címszóként (*rég*) minősítéssel 'tífusz' jelentésben. A *bolondhagymáz* azonban bizonyítja, hogy itt jelentésszűkülés történt, a 'súlyos, lázas betegség' a *hagymáz* szónál már csak egy speciális típusú kórt jelöl.

Ugyancsak a 'zavart elmeállapot, őrület' jelentés mutatható ki a *bolondság* szónál is a XVIII. század végétől 2000-ig.

„nem cflak újra meg-rettent; hanem efzében meg-is tébolyodott. ... Minden jelekből kitettfzett a' futkosó *bolondság*” (1786 Dugonics András)

„Talán eszelős, pedig nem látszik rajta. ... Csak rá-rá jö néha a *bolondság*” (1849 Szigligeti Ede)

„azt hiszem, a maga *bolondsága* nem orvosi eset, vagy legalábbis nemcsak az... bár az ilyesmi általában összefügg” (1968 Göncz Árpád)

A *bolondság*-nál megtalálható emellett a 'zavaros, értelmetlen(nek tűnő), es. könnyelmű dolog, ill. megnyilvánulás', a 'tréfás, mulattató cselekedet; tréfa' és a 'jelentéktlen dolog; csekélység' jelentés is. Minden jelentés adatolható a XVIII. századtól a XX. század végéig. Így valóban megalapozottnak látszik Hadrovics már idézett feltételezése, miszerint *bolondság* alakban gyökeresedhetett meg a jövevényszó a magyarba, majd ebből vonódott el a *bolond* melléknév.

A *bolondul* igéről már szóltam a *bolondja vkinek, vminek* kifejezés kapcsán, de az 'őrület, betegség' jelentésvonulatba is bekapcsolható a szó. Legbiztosabb példáját ennek a *megbolondul* igeikötős alak adja, ami (*biz*) szóhasználatban 'eszét veszti, megzavarodik' jelentésű. Ugyanez a jelentésmozzanat megtalálható a *bolondul* igénél is, de itt (*rég, irod*) minősítéssel kell ellátni. Ha az értelmezésben a 'megbomlik az elméje,

megőrül' kifejezéseket használjuk, jobban érzékelhető a 'normálistól való eltérés' jegy, amely a 'betegség' jelentésmezőhöz közelíti az igét.

„Böszülni, vádulni, *bolondulni*” (1795 k. Takáts Rafael)

„Ezeket látva, hallva, képzelve: agyvelőmbe nyilalt, – éreztem, hogy kezdek *bolondulni* (1883 Teleki Sándor)

„S láttam mindent Mitől borongtam s *bolondultam* titkon” (1913 Ady Endre)

Végül lássunk egy olyan jelentésbeli gócpontot, amely levezethető a *bolond* melléknévből, és hozzá több származékszó is köthető! Eddig nem esett szó a *bolond* 'mérgező, mérges' jelentéséről. Ezt 1578-tól adatolják az etimológiai szótárak. A Nszt. adatbázisaiból 1795-ös első előfordulást tudtam felkutatni.

„A' Vízi-Kígyo, más kígyókhöz nagyságára nézve hasonló, mintegy hamú színű tarka, olyan mérges, hogy ha a' nyers veflzőt a' fájába tefzik, a' ha-ja fel-hójjágozik tőle [...] Ez hívatatik *Bolond* kígyónak, a' Spanyoloktól Kulebra Loba” (1795 Gáti István)

Ezt a jelentést (*rég, ritk*) minősítéssel vehetnénk fel egy mai szótárba. A (*ritk*) megkötés azért szükséges, mert az adatok közül csak néhány bukkant fel ebben a jelentésben.

A szócsaládból ide köthető a *bolondgomba*. A szót az EWUng. 1803-tól adatolja. Azt ott hivatkozott adat megtalálható a Nszt. cédulái között, ahol szintén különírva szerepel az összetett szó, tehát tartozhatna akár a *bolond* melléknév 'mérgező' jelentésébe is. A MTSz.-ban 1793-as adatot találtam, így néhány évvel korábbi adatolható ez a szó.

„maga a természet kezdte rajta segíteni, mert hányásra kényszeríté, melly által ki-ürülvén gyomra a' *bolond gombától*, nehezen kezdett nyögédezni, és magához tért (1793 Magyar Hírmondó)

A *bolondgombá*-ra később természetesen egybeírt adatok is találhatók, a szó 2000-ig dokumentálható ebben a jelentésében.

A 'mérgező, mérges' jelentés kimutatható még a *bolondító* szónál is, ami lehet melléknévi igenév, melléknév és főnév is szófaját tekintve. A *bolondító* melléknév 'a tudatállapotot (legtöbbször károsan) befolyásoló, bódító hatású' jelentésében felfedezhető a *bolond* 'mérgező, mérges' jelentésének hatása, bár a példákból látszik: itt nem egyértelműen a 'mérgező', mint inkább a 'bódító, kábító' jelentés dominál. Ilyen hatása azonban lehet a *bolondgombá*-nak is, hiszen nem minden mérges gomba halálos az emberre, némelyik csak rosszulletet, bódulatot okoz.

„nints *bolondító* méreg a' vérébe” (1772 Bessenyei György)

„A *bolondító* zene se szól: ki fogok józanodni!” (1912 Gárdonyi Géza)

„a nadragulyát [...] *bolondító* szerként tartják számon” (1979 Néprajzi lexikon)

A *bolondító* főnév állhat 'mérgező anyag, mérég' és 'mérgező gyomnövény' jelentésben is. A 'mérgező anyag, mérég' régies, mert a példamondatokból csak 1788 és 1885 között mutatható ki.

„Hát ha ki jó hitben *bolondítót* enne Tudatlan, már az-is a 'pokolba menne?’” (1788 Pálóczi Horváth Ádám)

„a gonosz mostoha csak egy vakarut ['kalácsfélét'] süített a három legénynek s abba is valami *bolondítót* kevert” (1885 Benedek Elek)

Ez a jelentés a 'mérgező gyomnövény'-ből fejlődhetett, hiszen valószínűleg azokból lehetett legkönnyebben ilyen hatású anyagot nyerni. A tájszótárak számos *bolondító*-előtagú gyomnövényt sorolnak fel (pl. *bolondítófü*, *bolondítómag*, *bolondítórepce*, *bolondítóvirág*). Ez is azt igazolja, hogy a *bolondító* főnevet egy értelmező szótagban (*nyj*)-nak kell minősíteni, mert ez az előbb felsorolt növények valamelyikére utal. A konkrét példákból nem mindig derül ki egyértelműen, mikor melyik gyomnövényről van szó, ezért indokolt inkább csak összefoglaló, gyűjtőkategóriát megadni a jelentés definiálásakor.

„ha kaphatnék egy kis szerelemgyökeret meg *bolondítót*, amivel annak a rosszhitű Katinak eszét veszthetném” (1795 Csokonai Vitéz Mihály)

„Mindenkori ösmeri ... ama növényt, melyet köznyelven »*bolondító*«-nak, helyesen azonban: maszlagos redő szíromnak hívják” (1877 Falusi könyvtár)

„Veszi a zsákot és kimegy a határba. Egyszer szikfüvet szed, máskor *bolondítót*, nadragulyát, vadmályvalevelet, mikor minek van az ideje” (1940 Veres Péter)

Nyelvi világgép a *bolond* kapcsán

Az etimológia és a jelentések szótárazásának problematikája után tekintsük át a *bolond* szóban és szócsaládjában tükröződő nyelvi világgépet is nagy vonalakban!

A *bolond* szó olyan kognitív tartományt hív elő a nyelvhasználóknál, amelynek szemantikai struktúrájában több profil is elkülöníthető (Bańcerowski 2002). Ha az etimológiai gyöktől indulunk, az 'eltévelyedés, eltérés, a (helyes) útról való letérés' az első. Ez a magyar *bolond*-ban nem mutatkozik meg konkrét jelentéshez kapcsolhatóan (de jól megfigyelhető a szláv nyelvek vonatkozó kifejezéseiben). Ha azonban a 'normához való viszonyulás, a normá(lis)tól való eltérés' profilt tesszük a kognitív tartomány középpontjába, jól kirajzolódik a *bolond* 'józan ésszel ellentétesen cselekvő, gondolkodó (ember)', a 'rendellenesen működő (tárgy)' és a 'szeszélyes, furcsa, szokatlan <pl. időjárás>' jelentése. Ide sorolható többek között a *bolondéria* 'hóbort, szeszély'

és a *bolondság* 'mókás cselekedet; tréfa', az *udvari bolond*, a *bolondját járhatja vkivel* kifejezés is.

Ha szemantikai mezők szerint osztjuk fel a *bolond* struktúráját, akkor a 'normálistól való eltérés'-en belül elkülönül a 'betegség' mező, mint ahogy erre már utaltam. Az alapszónál ide tartozik az 'őrült, zavarodott elméjű ember' jelentés, valamint a *bolondokháza*, a *bolondház*, a *kötözni való bolond* és természetesen a *bolondhagymáz* betegség neve is.

Ok-okozati viszony alapján eljuthatunk a *bolond* másik szemantikai összetevőjéhez, a 'mérgező (hatás)'-hoz, hiszen a *bolondgomba* és a *bolondító* hatású növények bódulatot, azaz a tudat- és elmeállapot módosulását idéz(het)ik elő az embernél vagy az állatnál.

Összegzés

Amikor ezekkel a szócikkkel dolgoztam, sokat töprengtem azon, vajon a szó-tárforgató, a felhasználó mennyire érzékeli majd azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek a jelentések terén rajzolódnak ki a szócsaládon belül. Szócikkíráskor természetesen figyelni kell ezekre, hogy az egyes címszavaknál megfelelő helyen szerepeljenek, és szükség esetén az odaillő minősítést kapják. Hiszen a szócsalád egyes elemei nemcsak morfológiailag, de jelentésánál is összefüggnek és kölcsönösen hathatnak egymásra. Végül számomra is csak alaposabb utánajárást követően tárultak fel a mélyebb összefüggések, amelyeket itt megpróbáltam összegezni. Az itt felvázolt jelentésbeli összefüggésrendszer hamarosan összevethető lesz a Nszt. megjelenő „b” betűs kötetének *bolond* szócsaládjával. Remélem azonban, addig is mindannyian közelebb jutottunk ahhoz, miért is *bolond(ul)* a *bolond*. Természetesen a vizsgálat tovább bővíthető több származékszó és más szempontok bevonásával.

HIVATKOZÁSOK

- Bañcerowksi Janusz 2002: A profilírozás mint nyelvtudományi fogalom, *Magyar Nyelvőr* **126**, 321–8.
- Bárczi Géza 1951: *A magyar szókincs eredete*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1988: A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei, *Magyar Nyelvőr* **112**, 385–97.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Miklosich Ferenc 1882: A magyar nyelvbéli szláv szók, *Magyar Nyelvőr* **11**, 114–21.
- O. Nagy Gábor 1960: Kiveszi a bolondját, *Magyar Nyelvőr* **84**, 220–2.
- Zsilinszky Éva 2003: Szókészlettörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 372-92.

SZÓTÁRAK

- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar etymologiai szótár I*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1930.
- EWUng. = Benkő Loránd Hrsg.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- MHSz. = Fábíán Pál – Deme László – Tóth Etelka szerk.: *Magyar helyesírási szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár (www.nytud.hu/hhc/)
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk.: *Magyar nyelvtörténeti szótár I*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk.: *Új magyar tájszótár I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

ÓMAGYAR MEGAKADÁSJELENSÉGEK: RÁSKAY LEA TOLLBOTLÁSAINAK TÍPUSAI

HAADER LEA

„*ím itt e kő, de föntről e kő se látható,
nincs műszer, mellyel mindez jól megmutatható*”
(Radnóti)

Bevezető megjegyzések

A rejtett agyi folyamatok feltérképezése hibák, nyelvbtlások segítségével a pszicholingvisztika fontos kutatási területe. „A hibák azért fontosak – írja Gósy Mária –, mivel azokra a folyamatokra, illetőleg működéseikre utalnak, amelyekről nem kaphatunk közvetlen információt a hibátlan közlések elemzésekor” (2002: 192). Ebből a célból épültek/épülnek különféle nyelvekre nézve a nyelvbtláskorpuszok; immár a magyarra vonatkozóan is tekintélyes mennyiségű vizsgálati anyag áll rendelkezésre (vö. a *Beszédkutatás* 2004. évi kötetét). De mit mondhatunk régebbi, élőszóban vagy műszerelesen el nem érhető korok megakadásairól és az azokból levonható következtetésekről? Mik a történeti pszicholingvisztika lehetőségei és vizsgálati anyagának forrásai például az ómagyar korra nézve?

Mint már annyiszor, itt is tapasztalnunk kell, hogy a jelenség történetileg – bár relevanciája kétségtelen – nehezebben megközelíthető. Egy ilyen megakadaskorpusz csakis írott, kéziratot források alapján jöhet létre, mégpedig hosszadalmas és alapos filológiai munka árán.

A történetiségből azonban más speciális problémák is adódnak: az ómagyar kori szövegprodukción – a szövegmásolás – mentális folyamatai nincsenek tisztázva. Ezt az **írottból** → **írott** szövegprodukción szakirodalmi megállapítások és gyűjtött anyagom alapján jelenleg a következőkben látom. A szövegmásolás legalább két nagyobb fázist foglal magában:

(1) Az olvasást annak alfázisaival együtt: az optikai ingerből induló dekódolást, a graféma–fonéma megfeleltetést, majd a szófelismerést, a megértést. Ebben a fázisban fontos, hogy a graféma–fonéma megfeleltetés elvégzésével a folyamat a beszédpercepció szintre kapcsol át (vö. Gósy 1999: 240).

(2) Az írás fázisát: az írott szöveg produkciójához szükséges fonéma–graféma megfeleltetés elvégzését, majd a leírás műveletét (vö. Lengyel 1999: 3).

Történetileg ezeket a folyamatokat még tovább komplikálja a fonéma–graféma viszonyok ómagyar kori sokszínűsége, az, hogy a korban két alapvetően különböző elvekre épülő írásrendszer volt használatos, és hogy ezek jelentős mértékben keveredtek is. (Másképp viszont ezek a nem normatív állapotok, körülmények egyben lehetőséget, segítséget is jelentenek a mentális folyamatokba való betekintésre.) A valós idejű szóbeli megakadásokhoz képest az is jelentős különbség, hogy míg a beszélt nyelvben a hiba elkövetése és annak korrekciója lineárisan követik egymást, sőt olykor a javítás annyira önkéntelen lehet, hogy a beszélő szinte nem is észleli, hogy javított (vö. Gósy

2002: 194), addig az általam vizsgált szövegekben (és talán általában az írásprodukciónban is) ez nem így van. A hibát a scriptor mindig észleli (a javítatlanul maradt esetekkel a megakadás definíciója értelmében nem foglalkozunk), a korrekciónak az ideje azonban kitolódhat, pontosabban legalább kétfázisú:

– vannak hibák, amelyeket a szövegalkotó rögtön észrevesz és (lineárisan) korrigál – ilyenek a megkezdet és félbehagyott betűk, a félig leírt és törölt, majd újrakezdett szavak stb.;

– és vannak olyanok, amelyeket később, az utólagos átolvasáskor, az emendálás-kor javít (igen gyakran rubrummal) – tipikusan ilyenek az interlineáris, marginális betoldások, de erre gyanúsak a hosszabb törlések is.

Mindez kétfajta olvasási módot feltételez: az első, a másolással összefüggő a dolog természeténél fogva kisebb egységeket azonosít, míg az utólagos, ellenőrző jellegű olvasás értőbb, és tartalmilag nagyobb egységeket fog át.

Ahogy a szinkrón beszédkutatásban a megakadások egyéni és általános vonásokat is hordoznak, ez a történetiségben sincs másként. Ezen felül természetesen a korról is van mondanivalójuk: korszpecifikusak is. Ezúttal az egyéni sajátosságokat szeretném vizsgálni, azt, ami kódexkiadási munkám során már régóta feltűnt: hogy hibatipológiája jellemzi a scriptort. Bibliai parafrázissal: hibázásod is elárul téged.

Eddig Sövényházi Márta megakadásait vizsgáltam részletesen az ÉrsK. 1–310. lapja alapján (Haader 2009), most könyvtárosi elődjének, Ráskay Leának a hibáit veszem szemügyre. Mindketten azonos kolostorban, a Nyulak szigeti domonkos zárdában működtek a XVI. század első harmadában némi időeltolódással, ami azonban nem haladta meg a tíz évet,¹ tehát a kor szempontjából egyidejűnek vehető.

Ahogy Sövényházi Márta művének vizsgálatakor, a megakadás-definíciónak megfelelően most is csak azokat a szöveghelyeket veszem figyelembe, amelyek a scriptor által javítva vannak. Ráskay ugyanis számos helyet hagyott javítatlanul is, például: *meg nagjobjeiggya* (95/13–14).

Ráskay Lea megakadástípusai

Ráskayról azt állapítják meg a CornK. és a PéldK. közlétevei, hogy sokat hibázik (Bognár–Levárdy 1960: 289–90). Szerencsére, mondhatnánk, mert így nyújt lehetőséget arra, hogy szövegprodukciónak mentális folyamataiba kissé jobban beelélésünk. Az általa létrehozott öt kéziratból a jelenlegi megállapítások az életmű közepére helyezhető DomK. (1517) alapján esnek. Ennek két oka is van, amelyből az egyik tisztán gyakorlati: a kiadások közül a PéldK. és a CornK. a Codices Hungarici-sorozatban láttak napvilágot, ezekhez nem készültek filológiai jegyzetek, a másik talán lényegesebb, hogy erre az időszakra feltehetőleg egy gyakorlott, épp fénykorában levő scriptor szövegprodukciónak vehető vizsgálat alá.

1. Betűbetoldások

A korrekció módja: interlineáris betoldás

– Indítéka többször a fonémaegyértelműsítés. A korabeli helyesírási gyakorlat, amelyben még nem uralkodik az egy fonéma–egy jel megfelelés, ugyanis bizonyos

¹ Scriptori ténykedésük összehasonlítását l. Haader 2008.

szóalakokban kétértelműséget enged meg, ezeket korrigálja az emendálásakor Ráskay. Ilyen módon ezek az esetek nem annyira a scriptori megakadás korrekciói, hanem feltehetően inkább a nyelvi tudatosság fokmérői (természetesen nem tudhatjuk, mi állt az alapszövegben):

vigj̄azuau (51/19)², ahol az *y*-t rubrummal (tehát biztosan utólagosan) toldotta be – hogy a szó a *vigaszván*-nal ne legyen összetéveszthető;

meeg (258/1, 155/2).

– Mindamellet egyszerű hangjelölési korrekciók is előfordulnak – a fővariáns irányába:

Atj̄am (86/3),

jḡȳekevzev (8/9).

– Külön érdemes kitérni az *ö* jelölésével kapcsolatos betűbetoldásokra, amelyek megítélése már bonyolultabb kérdés. Ráskay korrekciói általában azt mutatják, hogy az eredetileg illabiális szöveg labializálása zajlik (ugyanilyen javításokra más kódexekből ennél jóval több példa van):

Eressen → *Erevssen* (248/10–11);

zergest → *zevrgest* (227/13).

Ráskay helyesírásában az *ö* fonéma jele az *ev*. Ugyanakkor az *ö* jelölése a nyelvjárásilag, nyelvtörténetileg hozzá közel álló *ü* jelölésétől nem válik el teljesen. Benkő Loránd *Magyar nyelvjárástörténetében* (1957: 73–4) felhívja a figyelmet az *ö* és *ü* jelölésének gyakori azonosságára. A DomK. helyesírását elemző táblázat (Komlóssy 1990: 15) az *ev* betűkapcsolatot megadja az *ü*, (*ű*) fonéma jelölésére is, mindamellet, hogy az *ü*, (*ű*)-t *u* és *v* grafémák is jelölhetik (*ö*-t azonban nem). A táblázat gyenge pontja, hogy részben nem a fonéma-megfeleltetésekből indul ki, részben pedig nem különböztet meg fő- és mellékvariánsokat, ami ebben az esetben fontossággal bírna. Párhuzamnak – ismerve Ráskay konzekvens másolói attitűdjét – a kései kódexek közül érdemes megneézni a HorvK.-et (Haader – Papp 1994: 23; sajnos ennek a hangjelölési táblázata is még mindig a betű–hang megfeleltetés alapján készült): ebben az *ö* jele *ev* és *eu* (utóbbi feltehetően ritkán), az *ü* jele pedig fővariánsként *v*, ritkábban *ev* és *u*. Az ugyancsak a Nyulak szigeti scriptoriumban a DomK.-nél egy évvel korábban íródott GömK. több kezének hangjelölési gyakorlata azt mutatja, hogy az *ü* jelölése inkább egygrafémás (*v*, *w*, *u*), az *ö*-é betűkapcsolatos (*ev*, *ew*) (vö. Papp 2004: 103–29).

Ezek alapján a *jvttem* → *jevtem* (267/10) és a *kezzvl* → *kezzevl* (251/25) korrekciókból az olvasható ki, hogy itt *ü*→*ö* szembenállásról van szó, azaz *ü*-zö alakok vannak *ö*-re változtatva. Ha ugyanis az *ü*-nek ritka, az *ö*-nek viszont gyakori megjelenési formája az *ev*, nem feltételezhető, hogy Ráskay utólag ne a fővariáns irányába korrigált volna; a *közül* szó adataiban egyébként (TESz., EWUng.) a középső nyelvállású labiálisok látszanak elsődlegesnek. Hasonló intenciójú a némileg furcsább *zwk*→*zewk* (138/6) javítás. Ez nem tipikus ugyan, de egyrészt a szóban forgó adat környezetében ötször is

² A betoldott betű félkövérrel van kiemelve.

előfordul a különben ritka *w* jelölés (általában *u*, de itt nyilván *ü* értékben³), másrészt a *szükség* származék az előző lapokon több esetben (egy kivétellel) és általában is a kódexben (vö. TESz., EWUng.) *ev*-vel fordul elő. A 7–8. sorra korlátozódó halmozódó *w* jelölések és a kivételnek számító *zvkszeg* (137/12–13) inkább talán azt sugallja, hogy a forrásszöveg lehetett más helyesírású, és a scriptor valamilyen okból gyakorlatával ellentétben nem volt kellően résen.

Ezek a javítások mindenesetre azt mutatják, hogy Ráskay hangjelölésében az *ö* és *ü* jelölése akaratlagosan elkülönült egymástól, s így az *ö* munkájában jobbra eldönthető, hogy az *e*-zű alakokkal *ö*-zű vagy *ü*-zű alakok állnak-e szemben (a kérdéstről vö. Benkő 1957: 73–4).

– Kifejejtett és utólagosan betoldott betűk nem túl nagy számban, de előfordulnak a kódexben:

szó elejéről:

egyhazban (98/3–4);

ezeke (151/17);

haraggal (41/2, utána azonosan kezdődő szó, a *hanem* jön – a szókezdő *h* hiánya vagy plusz megléte általában külön kérdés);

szó belsejéből:

deakot (301/18),

kevnjveznj (90/16),

holtak (69/4);

szóvégről:

kevzevt (89/14).

2. Betűcserék

– zöngés~zöngétlen cserék

leggyakrabban a *k~g* váltakozás fordul elő, amire Ráskaynak sajátos, külön betűformája is kialakult (mindemellett nagyon gyakran javíthatlanul is marad):

(*g* →) *rokonsagj* (102/7);⁴

(*k* →) *egessegerevl* (169/19);

(*k* →) *hog el* (321/26 – itt a grafémát veszi tekintetbe);

dudasara (235/9 – a szóeleji *d* fölött egy *t* van betoldva; a bizonytalanságot jelzi, hogy mindkettő áll);

<*hjr*tet> *hjr*dettetnek (76/5);⁵

³ Ez a megfeleltetés hiányzik a hangjelölési táblázatból (vö. Komlóssy 1990: 15).

⁴ Zárójelben áll, amiből javított, félkövérrel, amire javított.

⁵ A < > a törlés jele.

remenlem hog az vr isten meg <aty> agya az my keuansagonkat (298/15 – számos más esetben az *atya* 'pater' helyett is a zöngés változatot használja, itt épp ellenkezőleg)

– *a~o*

Ebben az esetben is a használat bizonytalanságára utalnak azok az adatok, ahol mindkét lehetőséget megtartja: az alapbetű és az interlineáris betoldás is áll.

meg tjltattok jgeen erevssen (136/15–16 – az *o* fölött *a* áll, de az *o* nincs törölve);

zouokat (234/6 – ugyanúgy);

(*o* →) *meg jndultatot vala* (150/13 – rubrummal javítva);

(*a* →) *egyhazahoz* (175/5 – az *o* interlineárisan megismételve)

– *h* javítóbetű

Mivel hibás betűk elfedésére szolgál, más indítékokból történő javításokkal is érintkezik, legtöbbször morfoszintaktikai korrekciókban fordul elő.

(*v* →) *vehtev* (113/8 – egyben anticipáció vagy perszeveráció is);

(*t* →) *le teryezhkevdueen* (316/3–4, a javítás a sorvégre esik; műveltetés → visszahatás);

(*t* →) *papanak parancholatyah meg mondatot volna* (321/13–14 cselekvő → szenvedő);

(*ÿ* →) *jgassagom nem zenuedh el enne sok gonozsagokat* (178/4 tárgyas → alanyi);

(*b* →) *vala nemzettel nemes de erkevlchel vala nemesb* (194/1 – egyben anticipáció is);

(*ba* →) *jt romaban lakozyk alvaan predicallashnak dolgaban* (33/7 – egyben perszeveráció vagy anticipáció is);

(*ba* →) *lata ez ayatos azzonyallat bodogsagos azzonyonk mariat az processiohznak feyen* (195/3 – ragcsere)

– egyéb (vegyes)

palatális-veláris mutató névmás (deiktikus funkció):

(*e*→) *lelevk evtet evlly az kevuen* (329/10);

mondanayak az fraterek az responsoriot: Sub venite sancti dei (146/2 – az *a* fölött *e* áll, de az *a* nincs törölve);

(*e*→) *az eghaznak aytöj* (112/10, l. még 119/22);

(e→) *navolyajokat* (9/17 – de l. e lap 24. sorában *neuolyajokat*, továbbá a 10/9-en is; a szó alakváltozatainak többsége *a*-val áll, de a TESz. épp Ráskaytól, a MargL.-ből idéz *e*-s alakot. Ez tehát a saját nyelvhasználat és a „sztenderd” közötti harc nyoma)

– metatézis, törléssel korigálva:

<capnal> *caplā* (335/24);

regulaj <eletter> *eletre* (86/23);

<zekee> *kezevel* (302/11);

es heetsagokban <es hvy hyv dyd.> *es hvy dychevsegegben* (206/19 – metatézis miatt írta újra a szót, majd a szöveg folytatásakor a következő szóban perszeverált, s ekkor az egészet törölte).

3. Anticipáció és perszeveráció

3.1. Anticipáció

A korrekció többnyire betűjavítással, olykor törléssel történik.

– Gyakori az aktuális helyet közvetlenül követő elem előrehozása:

(t →) *kereztnek* (121/2);⁶

(o →) *sokakat* (336/18);

(a →) *fratereknek* (132/7);

A következő elem lehet új szó kezdete is:

(e →) *azzonya eleyben* (296/13);

(z →) *el znyaduan* (147/4)

– Az aktuális helyet kettővel követő betű anticipációja némileg ritkább:

(z →) *jachodozvan* (56/5–6);

(n →) *kevnjerevn* (112/20)

– Az aktuális helyet hárommal követő betű előrehozatala még ritkább:

(e →) *fratertevl, fraternek* (314/16, 40/19);

(r →) *tevbrevr* (319/7);

<me> *nemevnemev* (232/4);

<to> *tvdomanjat* (6/11)

⁶ Az indukáló elem alá van húzva.

– Ráskay esetében azonban sokkal fontosabb egy különlegesebb anticipáció (vagy annak látszó jelenség), amikor későbbi szó(kezdet) van előrehozva, törléssel korrigálva. Ezek több ízben – annak ellenére, hogy megtalálható bennük a megakadást indukáló, anticipált elem – gyanúsak lehetnek arra, hogy a scriptor alakított a szövegben, akár úgy, hogy beletett egy jelzőt, akár úgy, hogy szórendet változtatott:

monduan ezbevl nagyj <pelda> gonoz peldat kj jevnj (65/9);

oly chodalatos az ev tyzteletj ·es ev <dychyre> kegjes dychyretynek zolgalatyaban oly nagy (192/25);

Az ev <keze> ekes kezeyt (237/5);

Ez az <kjnyer> természet felet valo kjnyer (330/21);

nemelj nyllast az <meh> [a javítóbetű funkciójú h l-ből van javítva] menyorzagon : Melj nylason (147/6);

Melj latasnak vjsagat <meg ertven> chodalvan : es jegezeseet bevlchen meg ertven (15/22);

chak <ba> felelm nekevl : de meeg ennek felette batron es vigan (26/1);

<hog> vgj mond antonius ersek : hog chak az vr isten tugja (145/16);

Azert mykoron <egy> ez keet fratereknek egyk (334/22);

hog mjkoron <fel> ez predictor zerzet feltamadna (182/25);

tholosanak tartomanyaban tevrtenek <nemelj> meg fogny es adatny velagy byronak jtjletyre nemelj eretnekevket (77/13);

lattal volna az regy zerzetevsevkben chodalatos <gye> isteny geryedetevssegevt (314/3);

legottan az erdeg<et> <kyt> el futa kyt az ablakon lat vala (270/10)

3.2. Perszeveráció

Ezt a fajta megakadást többször indukálja korábbi szókezdet, mint egy-egy szóalakon belüli korábbi betű. De ha szóalakon belüli perszeverációról van szó, feltűnik, hogy míg az anticipációnál a közvetlenül rákövetkező betű indukált a leggyakrabban, ezen ellentétes folyamatnál a megakadást megelőző harmadik betűnek van leggyakrabban ilyen szerepe. Természetesen nem kizárólagosan, de megelőző betű egy esetben sem hat:

(k →) *fratereknel* (222/6);

(v →) *fevldre* (128/14)

az azonos betűszekvenciának is szerepe lehet a tévesztésben:

panazol vala <azokrokl> azokrol (246/22 – mint látható, a scriptor a korrigálás módjában rapszodikus, de általában véve szívesen töröl olyan esetekben is, amikor könnyű lenne javítani);

(r →) *ierusalemnek* (51/21);

(a →) *Amen* (331/18)

Ráskay elég gyakran másol le, vagy kezd el korábbi szövegszavakat. Ha ezek közvetlenül megelőzik a megakadást, tényleges hibák, ha távolabb helyezkednek el, egyes esetekben esetleg szövegformálásra is lehet gyanakodni.

lelekben le ragazkoduan (140/3 – nincs törölve sem, az *e*-nek csak a kezdeményéig jutott el);

ez edesseges ember <ember> zent damancos atjank (144/22);

Ezeknek felette az nagyj <nagj> atja (182/11);

vala ez <gyenge> gyenge orcha alat (4/17 – az először leírtat törli);

mely mezzevl valo <me> fraterrek (322/13);

vala tudományban nagy mel<tosagban>tosaggal meg ekesevlt (31/22 – érdekes a bőséges törlés);

zent damancos atjank · vala dragalatos es <d> ekees (127/5);

edessen nekj zolt · halala jdejen <nekj> jelen volt (191/2)

esetleg szövegváltoztatás is szóba jöhet:

meg vagyon iruan zent damancos atjank eletembe <jruan> hog menje erevsseggel (135/19);

hog zent damancos atjank volt meg sozatot az isteny bevlchessegnek es apostoly tanolsaggal <meg sozatot> sauauul (312/10 – szokatlan a hangjelölés, és furcsa a szerkesztésmód – alapszöveg?)

3.3. Anticipáció és/vagy perszeveráció

Ilyenkor előre és hátra is van indukáló elem; helyenként lehet ugyan valószínűsíteni, hogy melyik hathatott inkább, de bizonyosságra kevés az esély:

(a→) *judaseual* (320/5);

(r→) *fraterrek* (144/7);

mas felevl meg <l> evleesnek (235/17);

az zekkel es az k zekben (148/1 – törlés nélkül állva hagyta);

erevsegyel meg vrban · <meg> mert ez betegsegevl maydan meg kevnjebedel (170/12)

4. Szótévesztés, avagy téves szótalálás (néha szóképzés) sztereotípiából következően

ez <m> keppen · Vala angliaban (246/17 – miképpen)

sztereotíp képzés által indukált téves szóalak:

az belsev elmenek kellemetevs<segeet> ekessegeet (42/20 – ez egyben anticipáció is lehet);

annak vtanna levn <vigassagna> vigaztalanak oruossaga (63/10 – nem független esetleg olyan anticipációtól, amelyben két következő elemrész is mozaikosan részt vesz; vagy egyszerűen sztereotípiából adódó téves szótalálás)

5. Morfoszintaktikai jellegű megakadások

A korrekció módja: betoldás, törlés és újrafrás, betűjavítás. A betoldás és a betűjavítás többnyire utólagosan történik, a törlés újrafrással közvetlen a megakadás utáni korrekció (névszóalakokban ez a leggyakoribb)

– igealakokban:

*tevrthethety vala (19/8 – betoldott betű; valószínűleg az azonos szekven-
cia miatt a hangérték nélküli h-val téveszthette össze a ható képző kezdő
h-ját);*

igeragok:

melyet adonk neked (331/1);

chak tyzen haton valanak az fraterék (29/5);

igeidővel kapcsolatosan:

semmynek aleytatjyk (247/25 – e-ből);

kezereytjyk vala (57/9 – szintén e-ből);

mutatta volna (226/18);

a feltételes mód jelen E/3. alakjában két ízben is kerül a -ja/-je ragot:

predicalhatna<ya> (22/1);

kezereytetneek (140/8 – y-ből);

alanyi → tárgyas ragozás:

myert kerengevd ez helt (293/19 – z-ből);

függő idézetbe tévedt egyenes alak javítása:

mygnem esmeg azontwl ky <oldoztatom> oldoztatneek (332/23);

igenemet változtat:

lattattanek ez fratereknek ez bezedek mykeppen balgatagsag (166/23)

– névszóalakokban:

reginaldus mesterert (34/10) – az azonos betűkapcsolatoknak szerepe lehetett a megakadásban);

birtokos személyjel:

gonoz keuansagnak geryedetevssegenek hevsegetevl (37/23);

vigasztalásokra (97/17 – d-ből);

tárgyrag:

predicator zerzet bely fratert kyt ev jgeen zeret vala (323/15);

ez kegyses atya labajyt meg serty vala (120/3);

többszámjel:

harom pispeky meltosagokat · kyk evnekj adatnak vala (116/6);

névszóragok:

halakat ada bevseggel az fraterek<kel>nek (244/17);

meg mondak zent damancos atjank<hoz>nak (83/22);

Mely frater vala isten<ne>tevl meg vilagoseytatot (229/21);

Nemely frater romanak tartomanyabol (252/1 – *ban*-ből javítva);

kynek bezedet melto hynnj : hog mykoron egy jdevben zent damancos atjankkal vton menne (91/23; – *rol*-ből javítva, a téves ragban a *hinni* vonzatának szerepe lehetett);

monda zent damancos atjank az <betegert> betegnek (170/10);

szóvégről lemaradt ragok korrekciója az emendálásakor:

kysseb vagyok menden te irgalmassagydnal (228/19);

ez napj dolgynghan mynket meg tarchon (298/27);

az boltnak kevue le zakaduan evtet meg evle (68/20);

6. Szóbetoldás, szótagbetoldás

A korrekció általában marginálisok formájában, néha interlineárisan történik, sokszor rubrummal.

– Tipikusan megakadásos jelenségek a kihagyott és utólag betoldott szótagok. Ha a szóalak belsejében fordul elő, szerepet játszhat az azonos szekvencia:

tetemenjel (40/12 – ez olyan, mintha „fordított” perszeveráció lenne), esetleg *nyas nyajas* (79/14 – ez nem a szóban, hanem marginálisan van javítva); de lehet „közönséges” kifejejtés is: *Mykoron* (252/17).

Szóterjedelmű betoldásos szöveghelyesítés a következő típusokban fordul elő:

– értelemzavaró szöveghelyesítés megszüntetése (ezekben egyértelmű a scriptor hibázása):

*Es az aztalhoz zolgalonak **hagya** esmeg egy darab kenyeret (84/12);*

*jevy teremtev zent **lelek** (202/7);*

*hogha vinne valamy **penzt** ev vele (221/13);*

*Zent damancos atjank **vÿg** orchauul monda nekÿk (83/23)*

– a szövegben nincs grammatikai hiány. A latin forrásszöveg és a magyar alapszöveg ismerete nélkül nem tudható biztosan, hogy a betoldott részek kimaradtak-e eredetileg, azaz valódi megakadásról van-e szó, vagy pedig Ráskay Lea utólag pontosította velük a szöveget:

*Mely kenÿereket az aztalnak fejÿenel le teuek **vezteg halgatuan** hol evl vala zent damancos atjank (82/5);*

*hog oluasan es jmaduan es **aluuan** evket nezneyek (318/2);*

*panazola ez **zerzetes** azzonyallat (63/23)*

– Tipikus különféle viszonzyszók (névelők, igekötő, kötőszó, tagadószó, névtű, segédige) és névmások (mutató, személyes) betoldása. Általában fel lehet tenni a kifejtést, kimaradást, bár az esetek egy részében alakuló, terjedő elemekről van szó: lehetséges, hogy az igekötő, névelő eredetileg talán nem is szerepeltek az alapszövegben.

*kere hog **az** bÿneseznek meg bochatna (177/23);*

*az sarkan mely **az** fratereket latasban be nyelt vala (40/10);*

*Es vala **egy** nouicius az zerzetben (112/6);*

*Az barátok kevzevt vala **ez** apat alazatos (169/2);*

*meg terueen ez frater az ev **el** raggattasabol (247/3);*

es nemÿ alamysnakat es tezen vala (210/21);

*zent damancos atyankat fel **nem** magasztatÿa (153/20);*

*soha ...meg **nem** chalt (46/19);*

névtű jellegű elem kihagyása:

*medeneknek **elette** legottan tevkelletes egesseget nyere (334/11);*

*mykeppen ennek **vtanna** ez dolognak tevrtenety meg bÿzoneÿta (80/7);*

létige, elsősorban mint összetett igealak segédigei részének kihagyása és utólagos korrekciója:

*rettenetesen syralmasan kyalt **vala** (69/24);*

aleg tarthagják vala meg (57/15);

tahat en megyem vagj (211/23);

hazoknal nagy kev essev es veez levn (204/14).

E/3. személyes névmás betoldása esetén a funkció leginkább birtokos jelző, egy-egy esetben azonban alany, esetleg nyomósító szerepű:

az ev fjaï fraterj (18/14);

az ev nagy tevkellevsseget (20/17);

es ev nem merneye magat meg vonny (207/24);

hog ev magokat...megtartanaya (204/20);

kyt ty mondotok (328/4)

(A szöveghelyek szerinti megoszlás azt mutatja, hogy két helyen sűrűsödnek az ilyen betoldások, amiből ismét csak az alapszövegre lehet gyanakodni.)

Grammatikalizációs folyamat előrehaladtára (*úgyhogy* kötőszó) utal az *úgy* utalószó betoldása a *hogy* elé, mégpedig az összes – három – esetben a tagmondatokat elhatároló tagolójel utánra (egyszer nagy kezdőbetűs, tagmondatkezdő *Hog* elé):

ez frat' meg betegevle jgeen nehezen · vgy hog aleytatneek lenny meg devglevtnek (308/20);

es kezdenek fergek kjjevny ev zemeybevl : vgy Hog az ev zomzegja...tyzen nyolc fergeket vet valaky ev zemebevl (164/2);

egj egy darab kenjeret elejgbe tennj · vgy hog meg elegendnek az meg zaparod darabokbol istentevl (84/13).

7. Szövegformálási nyomok

A korrekció módja törlés.

– Ezek az adatok kezdetben az anticipációnál merültek fel, mert megvan bennük az előrehozott, törlést indukáló elem, de valamely megváltozott formában. Alapjában véve ezek a javítások a szövegbe való aktív beavatkozásra ébresztenek gyanút:

esmerven evmagat evnekjyk adosnak : lelkj magot <hyntuen> hyntenj evnekjyk : mjert ez velagjakat vezen vala ev tevlek (97/10);

hog menden teremtet <allatodat zeledsegdben byrod> allatot felyevl mulz zeledsegel (226/7);

bolondok zent damancos atjank erdeme myat <ertelmeet> yetteek ertelmeknek egesseget <v> (161/14);

<Zerelmet tarchatok>·Zerelmetek legeen alazatossagot tarchatok (134/22–23);

<Constantj napol belj> (k→)Kegesseges (i→) Ianos chazarnak jdejeben · venerany fraterek egyeb fraterkel bochattatanak papatwl constanty napolyban az gevrevgevknek teuelgesevknek le <engele> engeztelesekre (326/11–12) – itt a nagybetűk utólagos, a törlés utáni javítások.

– Vannak azonban szép számmal olyan javítások is, amelyek esetében a törlést indukáló elemek a szövegkörnyezetben nem találhatóak meg, tartalmi ekvivalensek viszont jórészt fellelhetőek. Ezek az esetek még inkább megvilágítják, hogy a scriptor beavatkozott a szövegbe: nemcsak egyszerűen másolt, hanem olykor – talán – két forrásból bizonyos mértékig kompilált is:

Mely dolgot mykoron az supprior bezellene <ez felyevl meg mondot> az koron valo priornak frater jsynardosnak (337/20);

It kezdetyk zent damancos atjanknak zent testenek el temeteserevl <es felemeleserevl valo jras ez keppen monduan ÷> Es alazatos helyreval · meltosagosb magasb helyre valo valtoztatasarol el vitelerevl ez keppen (149/22–23). A törlés rubrumos címben, a lap alján van, benne a szöveg-záró periódus is, majd ugyancsak rubrummal következik a cím folytatása a következő lapon, amely tartalmilag ekvivalens a kitorölt résszel. Mindez azt a gyanút ébreszti, mintha két forrásszöveg állt volna a scriptor rendelkezésére. Ugyanerre utalhatnak az alábbi törlések is:

Levn adamnak minden ev jdeje kyben ele · <ny> kylenechzaz es harmyc eztendevk (217/18 – feltehetőleg nyolcszázat akart először írni);

Es predikal vala nemetevl es dyakvl malasztosson · es <senki> vala meg ekesevlt nagy tanalc adasnak ayandokyual (238/13);

Ez azzonjallat <fogadast tevn> zent damancos atyankat hýva segedelmre (159/6 – mivel az előző lapon ugyanebben a szövegegységben többször áll ilyen fordulat, ez lehet szokásból másolás is);

– Bizonytalankodó szövegformálási szándékra utalnak a következő interlineárisan a megfelelő szó fölé betoldott (félkövérrel szedett) szavak is (8 adat):

*Es vala ez gevrek **zerechē** pap (326/20, 327/18);*

*Vala ez gevreg pap **barat** ev tekintetyben egygyevgyev (326/23, további helyek 327/1, 327/6, 327/11, 327/18, 327/24).*

Ennek a feltűnően sok javítást tartalmazó szövegegységnek (326–331) a későbbi részeiben (a 328. laptól) már nincsenek betoldások, nincs kettősség, a *pap*-ot felváltja a *barát*, a görög-öt a *szerecsen* vagy vagylagos megnevezés áll: *zerechen pap auagy barat*.

Másik effajta (rubrumos) sorközi betoldás:

*ez dolgot evnekj hadnj meltonak esmere **itile** (99/10).*

– Szokatlan jelenség, hogy később beírandó szónak (valószínűleg mértékegységnek, pl. *asztag*) helyet hagyott ki, a beírás azonban elmaradt:

egy [***] zenayokat el arultad es az penzeet el reytted (271/1).

– Az is előfordul azonban, hogy Ráskay egy-egy esetben emendáláskor egyenesen hibát tett a szövegbe. A következő adatban az ómagyar (nem egyértelmű) hangjelölésből adódott a szöveg félreértelmezése, s ebből a helytelenre javítás:

atÿafÿvjÿ zeretnek tevkellevssegerevl <nem> vala hÿve zent damancos atÿank (27/9–10); – ’hív’-nek olvasta a *hiú* ’üres’ szót (lat. *non vacuus*), ezért törölte tévedésből a tagadószót, és toldotta be a birtokos személyjelet. Kérdés, lehetett-e előtte latin szöveg is...

Az alábbiakban Ráskay Lea és Sövényházi Márta hibatipológiájának összevetése következik:

Jelenség	Ráskay Lea		Sövényházi Márta	
	adatszám	százalék	adatszám	százalék
betűbetoldások	18	5,0	170	31,8
betűcsere	51	14,3	54	10,1
anticipáció	90	25,2	74	13,8
perszeveráció	43	12,0	69	12,9
anticipáció~	19	5,3	30	5,6
perszeveráció/komplex				
szótévesztés	4	1,1		
morfoszintaktikai jellegű	48	13,4	58	10,8
szóbetoldás	55	15,4	73	13,6
szövegformálás	29	8,1		
idegen nyelv (latinban)			7	1,3
Összesen	357		535	

Mi olvasható ki az itt felsorolt megakadásokból és azok arányszámaiból?

Ráskay megakadásaiban legjellemzőbbek a sorrendiséggel kapcsolatos hibázások. Ezekben belül is több mint kétszer gyakoribb az anticipáció, mint a perszeveráció. Az anticipációs típusú hibákat a beszédprodukcióban „jó” hibáknak tartják, mivel a tervezés előrehaladtára utalnak (vö. Gósy 2002: 199). Másoláskor is annak a jele, hogy az azonosításban a scriptor már előbbre jár, és ez befolyásolja a grafomotorikus kivitelezést. Ráskaynál a betűk anticipációja mellett a szavaké is jellemző, sőt ez a fontosabb, és ez a nagyobb egységek azonosítására utal. Meglepő viszont, hogy míg a betűk anticipációjánál a balról jobbra történő szemmozgás és a szófelismerés függvényében „szabályosan” a 2., 3. betű előrehozása várható, Ráskaynál a közvetlenül következő betű anticipációja feltűnő gyakoriságú. Sövényházi viszont, akinél az anticipáció döntően betűelőrehozatalt jelent, kétharmad-egyharmad arányban megfelel az elvárásnak. Sövényházi megakadásai között a perszeverációnak (amelyek „rossz” hibák, mivel ezeknél egy korábbi, tartósan megmaradó elem hat az időben később következő tervezésére; vö.

Gósy 2002: 199) jóval nagyobb a részesedése (13,8 : 12,9), Ráskaynál ez 25,2 : 12,0. A szóbetoldások területén mindkét scriptor alátámasztja azt a megfigyelést, hogy a fixálások döntően a tartalmas szavakra esnek. A kimaradt és az emendálásakor betoldott szavak főként a viszonyzó kategóriájába tartozó (és rövid) lexémák: névelők, igekötők, tagadószó, névtő, segédige, valamint névmások. A tartalmas szavak betoldásával Ráskaynak néhány értelemzavaró kimaradást is korrigálnia kell, Sövényházi Mártánál ez mindössze egyetlen esetben fordul elő.

Eltérő képet mutatnak a betűbetoldások és a betűcserék is. A betűbetoldások Sövényházinál 31,8%-ot tesznek ki, és főleg az *á* és *é* fonéma utólagos megkülönböztetésére irányulnak. Ráskaynál ebből összesen egy fordul elő (a *még* szóban), ő viszont az *ü~ö* megkülönböztetésében tartja fontosnak a fonéma-egyértelműsítést. Az ómagyar kor specifikuma, hogy ugyanazt a korrekciós szándékot – például illabiális alakok labializását – Ráskay Lea az általa alkalmazott többjegyű melléktesen írásrendszerben betűbetoldással, míg Sövényházi Márta az egyjegyű melléktesen betűjavítással (betűcserével) éri el. Ráskay esetében a labializálásnak (és általában véve a nyelvjárásiasságnak) jóval kisebb a szerepe a javításokban, mint társnőjének – nála ez majdnem elhanyagolható. Merőben más a helyzet a zöngés~zöngétlen korrekciók/bizonytalankodások esetében, amelyek Ráskaynál egyértelműen német kontaktushatásra engednek következtetni, míg Sövényházi javításai alapján nincs okunk ilyesmit feltételezni. A *h*-javítóbetű, a Nyulak szigeti scriptorium specialitása mindkét scriptor gyakorlatára jellemző.

Ami a korrekciók technikai oldalát illeti: Ráskay aránylag hamar folyamodik törüléshez, Sövényházi „javítósbab”.

A két scriptor megakadásjelenségeinek vizsgálatából a jelen anyag alapján az feltételezhető, hogy megakadásuk locusa a szövegprodukciónak talán nem ugyanazon a szintjén keresendő: a fonológiai tervezés szintjén Sövényházinál, az artikulációs tervezés szintjén Ráskay Leánál – feltéve természetesen azt, hogy az írottól→írott szövegprodukciónak a graféma–fonéma megfeleltetés elvégzésével a folyamat a beszédpercepció szinten folytatódik.

Egy kérdést még szeretnék megemlíteni. A szakirodalomban többször felmerült a kérdés Ráskayval kapcsolatban, hogy maga is fordított-e szövegeket, vagy csak szolgai másoló volt. Hibatipológiája alapján annyit bizton állíthatunk (vö. a szövegformálási nyomokra és a sorrendiségre utaló hibák bősége és komplikáltsága), hogy nemcsak szolgailag másolt, hanem esetleg bizonyos mértékig kompilált is. Hogy fordított-e, a fentiek alapján nem állapítható meg. Tudomásom szerint egy készülő doktori disszertáció a fordítás és forrás viszonyáról a Horvát-kódex kapcsán megpendíti ezt a kérdést, utalva egy adatra, amelyhez hasonló megakadás (217/18) itt is található. Ez azonban még nem elegendő bizonyíték. Ráskay továbbra is őrzi a titkát, bár a latinul tudás szociokulturális háttérétől, habitusától nem lenne idegen.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet* (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1960: *Példák Könyve 1510* (Codices Hungarici IV.), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gósy Mária 1999: *Pszicholingvisztika*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Gósy Mária 2002: A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában, *Magyar Nyelvőr* **126**, 192–203.
- Gósy Mária szerk. 2004: *Beszédkutatás. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 1994: *Horvát-kódex 1522* (Régi Magyar Kódexek 17.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Haader Lea 2008: A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról, in Büky László, Forgács Tamás, Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 51–60.
- Haader Lea 2009: Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből, *Magyar Nyelvőr* **133**, 48–65.
- Komlóssy Gyöngyi 1990: *Domonkos-kódex 1517* (Régi Magyar Kódexek 9.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lengyel Zsolt 1999: *Az írás: kezdet – folyamat – végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Papp Zsuzsanna 2001: A kódex másolóinak írása és hangjelölése, in Haader Lea – Papp Zsuzsanna: *Gömöry-kódex 1516* (Régi Magyar Kódexek 26.), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Szabó Dénes 1959: *A magyar nyelvemlékek* (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek), Budapest, Tankönyvkiadó.

NÉVUTÓS KIFEJEZÉSEK A JÓKAI-KÓDEXBEN

HEGEDŰS VERONIKA

Bevezetés

Jelen tanulmányban a magyar névutós kifejezések (PP) történeti szintaxisával, azon belül is a Jókai-kódex adataival foglalkozom. A Jókai-kódex mint az első hosszabb nyelvemlék fontos adatforrás többek között e szóosztály tanulmányozásában is, hiszen ebben a nyelvemlékben találunk először elegendő számú névutót ahhoz, hogy az osztállyal kapcsolatban általánosításokat tehesünk.

A névutós szerkezetekkel kapcsolatban érdekes kérdés a névutók státusza: az egyértelműen névutói státuszú elemeken kívül vannak olyanok, amelyek raggá válnak az írásos korszak elején, míg más elemek ekkoriban válnak tartalmas lexikai elemekből (főleg főnevekből) névutóvá (Sebestyén 2002). Először a Jókai-kódexben tűnnek föl a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetekkel analóg felépítésű névutós szerkezetek, melyek szabad váltakozásban jelennek meg a maihoz hasonló felépítésű névutós kifejezésekkel.

Az adatok alapján a következő állításokat teszem a névutós kifejezések szerkezetéről: (i) Egyes „névutók” valójában egy köztes kategóriához tartoznak, ez pedig a már más nyelvek hasonló szerkezeteire javasolt AxialPart kategória, amely a szintaktikai szerkezetben a DP és a PP között foglal helyet (Svenonius 2006). (ii) Bizonyos helyzetviszonyító főnevek elvesztvén lexikai tulajdonságaikat a grammatikalizáció útjára lépnek, és az AxialPart kategórián keresztül névutóvá válnak. (iii) Az AxialPart kategóriához tartozó elemek főnévi jellege még nem homályosult el teljesen, így kaphatnak birtokos személyragot, de már nem teljes értékű főnevek ezekben a szerkezetekben. A grammatikalizációs elemzés számot ad a névutók kettős viselkedéséről, anélkül hogy azt feltételeznék, hogy ezek az elemek kivételesek, és más nyelvek köztes kategóriához hasonlóan helyezi el őket a PP-k szerkezetében.

Az adatok

Már a korai nyelvemlékekben is megjelennek a névutók, sőt egyes névutók már a raggá válás útján járnak, míg mások ekkor vannak kialakulóban. A raggá váló névutók alakja redukálódik, és egyre következetesebben részt vesznek a magánhangzó-harmóniában. Raggá váló névutó például a *balól/belől*, amely a mai *-ból/-ből* rag őse (Sebestyén 2002).¹

- (1) a. JókK. 60/17 *kezebelew*
b. JókK. 28/14 *parifbalol*
c. JókK. 53/8 *azbalol*
d. JókK. 49/24 *Afifyabelew* (nincs illeszkedés!)
e. JókK. 43/18 *az langbol* (rövidült alak)

¹ Rövidítések: HBK. = Halotti beszéd és könyörgés; JókK. = Jókai-kódex; KTSz. = Königsbergi töredék és szalagjai; ÓMS. = Ómagyar Mária-siralom; INE = inessivus; BIRT = birtoklás

Csakúgy, mint a későbbi korokban (így ma is), vannak elemek, amelyek első pillantásra valahol a ragos névszó és a névutó között helyezkednek el: nem egyértelműen funkcionális elemek, de nem is teljes értékű főnevek a szerkezetekben. Ilyen például a *közel* (Sebestyén 2002)

(2) JókK. 111/17 *kewzel affyfhoz*

Más elemeket egyértelműen a névutók közé szokás sorolni, mivel az osztály jellemző tulajdonságait mutatják. Az első emlékek adatai között a birtokos szerkezetből fejlődött névutók mindig jelöletlen névszóhoz vagy névmáshoz járulnak (Benkő 1980).

- (3) a. HBK. *Vilagbele, fcine eleut, iov felevl, uimad[agucmia, nugulmabeli, timnucebelevl*
 b. KTSz. *mvnybe[le], Betle[hembele], mogzotbelevl, agbe[le]vl*
 c. ÓMS. *buabeleul*

A Jókai-kódex a szóosztály számos elemét tartalmazza. Azután, hogy a birtokos szerkezetekben megjelenik a birtokos jelző *-nak/-nek* ragos használata,² a Jókai-kódexben megjelennek a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet mintájára a kétszeresen jelölt névutós kifejezések is (Zsilinszky 1991; Sebestyén 2002).

- (4) a. JókK. 122/14 *keues bezed vtan*
 b. JókK. 25/23-24 *e3 bezedeknec vtana*
 (5) a. JókK. 148/5 *ky ellen*
 b. JókK. 17/4-5 *ewangeliumnac es regulanak ellene*
 (6) a. JókK. 84/23 *a3 baratoknak aztala elewt*
 b. JókK. 84/26 *baratoknak elewte*
 (7) a. JókK. 114/20 *Sokak felet*
 b. JókK. 79/24 *mendennek felette*
 (8) a. JókK. 59/3 *ott allo neppek kewzt*
 b. JókK. 77/6 *Predicatoroknak kezewte*
 (9) a. JókK. 49/25 *ewrdewgmyat*
 b. JókK. 36/6 *ewnmaga es egjebeknek myatta*

Mint azt a (4)–(9) példák mutatják ugyanaz a névutó megjelenhet mind ragtalan vonzattal, mind *-nak/-nek* ragos főnév mellett a szövegben. Az (a) példák a jelöletlen (hagyományos) szerkezeteket mutatják, a (b) példák pedig a datívuszi ragos főnevet követő egyeztető morfémt tartalmazó névutós szerkezeteket. Ez utóbbiak a jelölt birtokos szerkezetekkel egyforma felépítésűek.

Benkő (1980) megemlíti, hogy a *-nak/-nek* ragos főnévvel álló névutós szerkezetek keletkezését a névmási komplementummal álló P-k jelölt voltára szokás visszavezetni, vagyis az *ő előtte* típusú szerkezetek mintájára alakult ki a *ház előtte* majd a *ház-nak előtte* szerkezet, teljesen a birtokos szerkezetek analógiájára. Megjegyzi azonban,

² Korompay (1991) szerint az ősmagyar kor végén jelenik meg a szerkezet maga a nyelvben, és valóban már a legrégebbi emlékekben is találunk rá példát (HB. *halalnec epuculnec feze*).

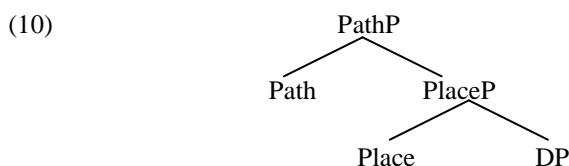
hogy ez kevésbé valószínű analógia, ugyanis a *ház előtte* szerkezetre elenyészően kevés példát találunk a szövegekben. Benkő szerint a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezet térnyerése és a „túljelöltségre” törekvés áll a háttérben. A kettős jelöltség „áthatol a birtokviszonyt a nyelvérzék számára még többé-kevésbé tükröztető jelöletlen névutós szerkezetekbe is” (Benkő 1980: 286). Ez a megfigyelés azonban még nem ad számot arról, hogy mi a névutók státusza ezekben az adatokban.

Zsilinszky (1991: 453) szerint amint megjelennek és elterjednek a jelölt birtokos jelzőt tartalmazó birtokos szerkezetek, „számolni lehet a birtokos szerkezet mintáját követő névutós szerkezetekben is az alaki variánsok megjelenésével”. Ez azonban nem szükségszerűen van így. Ha a névutó más kategória (legyen az lexikális vagy funkcionális kategória), akkor nem kell a főnévhez hasonló viselkedést mutatnia, sőt az a meglepő, ha főnévhez hasonlóan viselkedik, még akkor is, ha történetileg arra vezethető vissza.

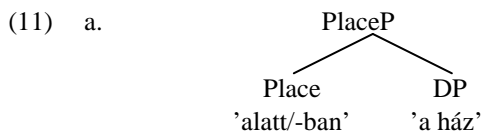
Az adatokat végignézve azt találjuk, hogy a jelölt szerkezetek szabad váltakozást mutatnak a jelöletlen névutós szerkezetekkel (Zsilinszky 1991), nincs valamilyen speciális környezet, ahol megjelenének (l. a (4)–(9) példákat). Azt is megfigyelhetjük, hogy a raggá redukálódó névutók (mint pl. a *balól/belől*) nem vesznek részt a jelölt szerkezetekben (Sebestyén 2002).

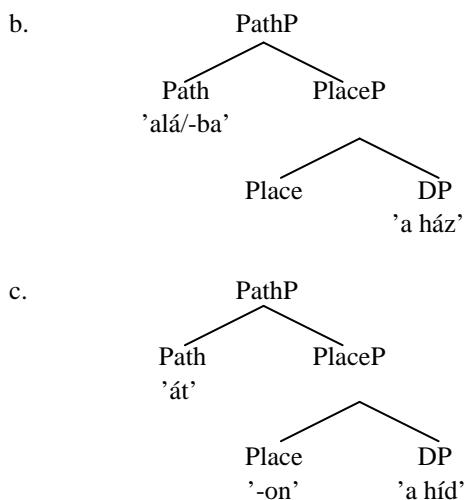
3. A névutós frázisok szerkezete

Az utóbbi évtizedben a generatív nyelvészeti tanulmányokban kialakulóban van egy konszenzus, mely szerint a névutós frázisok szerkezete meglehetősen komplex lehet: különböző pozíciókat kell megkülönböztetnünk, hogy az összetett adpozíciókat és a szórendi lehetőségeket meg tudjuk ragadni (Van Riemsdijk 1990; Koopman 2000; Den Dikken 2003). A legtöbb tanulmány a lokatív PP-kkel foglalkozik, és megállapítják, hogy szerkezetileg minimálisan különbséget kell tenni a helyjelölő Place/Hely és az irányjelölő Path/Irány között.

A magyar PP is leírható ezzel a szerkezettel (Hegedűs 2006). A névutók és a ragok szintaktikailag nem különböznek egymástól (É. Kiss 2002 etc., de vele szemben Marác 1989). Hegedűs (2006) és Asbury *et al.* (2007) amellet érvelnek, hogy a ragos névszóval járó névutók és az igekötők is a P kategóriához tartoznak (ezzel szemben É. Kiss 1999, aki a ragos vonzattal járó elemeket nem tartja névutónak), és beilleszthetők a kiterjesztett PP szerkezetébe.

Ha a P (adpozíció, itt: névutó) és a főnév vagy kategoriálisan különböznek egymástól, vagy a P a főnév kiterjesztett funkcionális projekciójához tartozik, akkor nem várunk a birtokos szerkezethez hasonló adatokat a PP-től, azt várjuk, hogy a főnév lehet datívszoros birtokos szerkezetben, a névutó viszont nem.

Az ómagyar kori (és későbbi) adatokra többféle elemzést is javasolhatunk:

(i) Mondhatjuk, hogy ezekben az esetekben két lexikai elem van: *után* (névutó), *után* (főnév); *mellett* (névutó), *mellett* (főnév). Vagyis azokban az esetekben, amikor birtokos szerkezetben jelenik meg az elem, akkor főnévként vesszük ki a lexikonból, amikor pedig 'rendes' névutóként viselkedik, akkor névutóval van dolgunk. Ez ellen a megoldás ellen szól, hogy ezek a birtokos szerű névutók más tekintetben nem viselkednek főnévként (nem módosíthatók, nincsenek előttük névelők/kvantorok).

(ii) Mondhatjuk, hogy ezek még mind birtokos szerkezetek, vagyis azok az elemek, amelyek megjelenhetnek *-nak/-nek* ragos főnévvel és birtokos személyraggal, még nem grammatikalizálódtak. Ez azt jelentené, hogy a variációt mutató elemek egyáltalán nem névutók. Ebben az esetben azonban az eredetileg helyragos főnévnek teljesen transzparensnek kellene lennie, vagyis például az *után* esetében a lokatív *-n* ragon belüli birtokos ragnak is transzparensnek kellene lennie a szerkezetben. Az *után* névutó azért különösen érdekes ebből a szempontból, mert az *-á* morféma eredetileg birtokos személyrag volt, tehát megakadályozhatná újabb birtokos személyrag hozzáadását a szerkezethez. Ezzel szemben azt találjuk, hogy az *után* „névutó” újabb birtokos személyragot kap a (már nem transzparens) lokatív *-n* ragon kívül (ez azt mutatja, hogy a belső szerkezet már elhomályosult).

- (12) a. JókK. 150/16 *zent ferencznek vtana*
 b. JókK. 76/17 *Annakutanna*
- (13) a. *(én) után-am* vs. *az én ut-am-on*
 b. *annak után-a* vs. *Jánosnak az asztal-á-n*

(iii) Lehetséges az is, hogy ezek az elemek névutók, de néha/opcionálisan datívuszi vonzattal járnak (ez felelne meg Sebestyén [2002] felvetésének). Ebben az esetben azonban nemcsak lexikai elemeket duplázunk esetleg feleslegesen, de azt is feltételeznünk kell, hogy a datívuszi vonzattal járó névutók (nagyrészt) eltűntek a nyelvből.³

(iv) Az is lehetséges, hogy ezek az elemek névutók, de a birtokjelölt PP és a birtokos NP különböző szerkezettel járnak. Vagyis mégis lehetséges birtokos jelölés a PP-n. Ehhez a gondolatmenethez tartozik, bár valamelyest eltér tőle az a megoldás, amely ezeket az elemeket a főnév és a P közé eső átmeneti kategóriába sorolja be. Egy ilyen elemzés lehetőségét nyújtja az az elképzelés, amely szerint bizonyos főnevek speciális szerepűek lehetnek a nyelvben, és ez megnyilvánul a szintaktikai viselkedésükben.

Svenonius (2006) amellet érvelt, hogy feltételeznünk kell egy projekciót, amelyet ő Axial Parts-nak hív (a frázist pedig AxialPartP-nek; szó szerint „tengelyes rész”, de leginkább a magyar „helyzetviszonyító” megjelölés illik rájuk). Azok az elemek kerülhetnek ide, amelyek „régiokat” azonosítanak. Amellet érvel, hogy számos nyelvben a különböző „régiót” jelölő vagy helyzetviszonyító elemek viselkedésüket tekintve valahol a főnevek és az adpozíciók⁴ között helyezkednek el. Az AxialPart tehát köztes kategória a főnév és a P között, és a funkcionális szekvenciában is a kettő között foglal helyet.

Svenonius (2006) olyan angol példákat vesz számításba, mint az *in front of* 'előtt', és a (14a) és (14b) közötti különbségeket tárgyalja.

- (14) a. *There was a kangaroo in front of the car.*
 ott volt egy kenguru INE elülső.rész BIRT az autó
 'Egy kenguru volt az autó előtt.'
- b. *There was a kangaroo in the front of the car.*
 ott volt egy kenguru INE az elülső.rész BIRT az autó
 'Egy kenguru volt az autó elejében.'

A (14a) szerkezetben a *front* előtt nincs névelő, az ilyen példákban a *front* 'elülső rész' nem tehető többes számba, és nem állhat előtte jelző, viszont az egész PP módo-

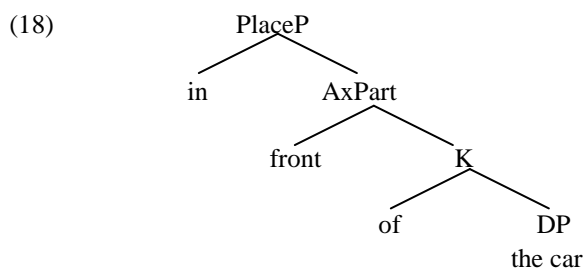
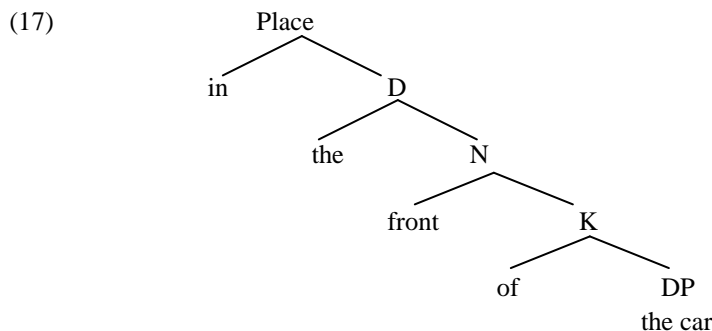
³ „Nagyrészt”, mert érvelhetnénk amellet, hogy ezeket a névutókat találjuk a vonzatuktól elmozgatva a *János utána futott a busznak* típusú mondatokban (már amennyire ezek produktívak). Azonban ha így akarnánk érvelni, akkor magyarázattal kell szolgálnunk, hogy miért kötelező kiemelnünk a névutót ezekben a szerkezetekben (a *János a busznak utána futott* szórendű mondatok nem grammatikusak), míg az ómagyar jelölt esetekben egymás mellett állhatott a *-nak/-nek* ragos vonzat és a névutó.

⁴ A nyelvtől függően pre- vagy posztpozíciók.

sítható mértékhatározóval. Továbbá a főnév helyettesíthető névmással és elmozoghat (azaz megjelenhet a frázis többi részétől távol is a mondatban), míg az AxialPart nem.

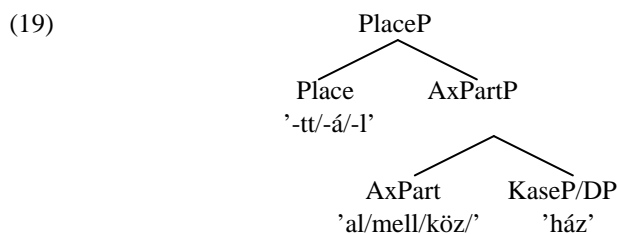
- (15) a. **There were kangaroos in fronts of the cars.*
 ott voltak kenguruk INE elülső.részek BIRT az autók
 '*Kenguruk voltak az autók előttei.'
- b. **There was a kangaroo in smashed-up front of the car.*
 ott volt egy kenguru INE összetört elülső.rész BIRT az autó
 '*Egy kenguru volt az autó összetört előtt.'
- c. *There was a kangaroo 2 meters in front of the car.*
 ott volt egy kenguru 2 méterek INE elülső.rész BIRT az autó
 'Egy kenguru volt két méterrel az autó előtt.'
- d. **There was a kangaroo in front of the car, but the koala wasn't in it.*
 ott volt egy kenguru INE elülső.rész BIRT az autó de a koala
 wasn't in it.
 nem.volt INE az
 '*Egy kenguru volt az autó előtt, de a koala nem volt előttben.'
- e. **It was front of the car that the kangaroo was in.*
 az volt elülső.rész BIRT az autó hogy a kenguru volt INE
 '?A kenguru ELŐTTE volt az autónak.'
- (16) a. *There were kangaroos in the fronts of the cars.*
 ott voltak kenguruk INE az elülső.részek BIRT az autó
 'Kenguruk voltak az autók elejében.'
- b. *There was a kangaroo in the smashed-up front of the car.*
 ott volt egy kenguru INE az összetört elülső.rész BIRT az autó
 'Egy kenguru volt az autó összetört elejében.'
- c. **There was a kangaroo 2 meters in the front of the car.*
 ott volt egy kenguru 2 méterek INE az elülső.rész BIRT az autó
 '*Egy kenguru volt az autó 2 méterre az elejében.'
- d. *There was a kangaroo in the front of the car, but the koala wasn't in it.*
 ott volt egy kenguru INE az elülső.rész BIRT az autó de a koala
 wasn't in it.
 nem.volt INE az
 'Egy kenguru volt az autó elejében, de a koala nem volt benne.'
- e. *It was the front of the car that the kangaroo was in.*
 az volt az elülső.rész BIRT az autó hogy a kenguru volt INE
 'A kenguru AZ ELEJÉBEN volt az autónak.'

A két példához a (17) és (18) alatti szerkezetek rendelhetőek. Mindkét esetben feltételezzük, hogy az angolban a birtokos *of* egy KaseP/EsetP feje, de az egyik esetben a KaseP egy főnév komplementuma, míg a másikban egy AxialPart elem vonzata, és az AxialPart felett közvetlenül egy helyhatározói PP (PlaceP) van. Az *in* mindkét esetben a PlaceP fejében helyezkedik el.

Vagyis az egyik esetben egy „átlagos” birtokos szerkezettel van dolgunk, míg a másik esetben (az *in front of* ’előtt’ esetében) a *front* egy AxialPart, azaz átmeneti kategória a főnév és a P között, ez magyarázza a különböző disztribúciós tulajdonságokat.

A magyar jelöletlen birtokos szerkezetben kialakult névutók szemantikailag teljesen megfelelnek a Svenonius (és korábban Jackendoff) által AxialPart kategóriának tartott elemeknek. Ide tartoznak többek között az *al-*, *mell-*, *fel-*, *bel-*, *el-*, *mög-*, *köz-* stb. ősi főnevek, melyek a legrégebbi névutóink helyhatározói ragokkal ellátott alapszavai. Történetük egy pontján az előbbiekhöz hasonló szerkezetet rendelhetünk hozzájuk.

A helyzetviszonyító főnevek (Kiss – Pusztai, 2000) beilleszthetők az AxialPart alá is a szerkezetben, ha a nyelv szinkrón állapotát nézzük; illetve történetileg ezek a főnevek elveszíthetik bizonyos főnévi tulajdonságaikat és viszonyzó voltak kerül előtérbe (Sebestyén 1965). A történeti változás tehát $N \rightarrow \text{AxialPart} \rightarrow P$, azaz grammatikalizáció, ahol a lexikai elemből (fél)funkcionális elem lesz.⁵

⁵ A P kategória lexikális vagy funkcionális volta nem egyértelmű (l. Van Riemsdijk 1990 a némettel kapcsolatban), én azt feltételezem, hogy félfunkcionális elemek.

A 2. részben tárgyalt adatokat úgy elemezhetjük ezen feltételezések mellett, hogy az ómagyar korban a „névutók” egy része (még) AxialPart, azaz a főnévi jellege még nem homályosult el teljesen, de már nem teljes értékű főnév (nincs módosítója, determinánsa, kötött a szórend). Ezekből a tulajdonságokból következik, hogy az AxialPart kaphat birtokos személyragot (hiszen még nem igazán névutó, azaz még nem grammatikalizálódott teljesen), de az ilyen frázis belső felépítése nem azonos a birtokos szerkezettel, mert az elem már nem főnévként része a szerkezetnek.⁶

Ilyen átmeneti elemek a nyelv bármely szakaszában megjelenhetnek, és a kétes besorolású névutók/ragos főnevek azt mutatják, hogy meg is jelennek (*nevében, helyében* stb.).⁷ Azt is mondhatjuk, hogy a raggá vált névutók már a P (többnyire a Place vagy Path) alatt generálódnak, azaz már nincsenek főnévi tulajdonságaik. Mint azt Sebestyén (2002) megfigyelését követve korábban említettem, ezek az elemek nem is vesznek részt a birtokos szerkezetes váltakozásban.

Az analógiának is van szerepe ebben a váltakozásban. Amint elterjed a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet az írott szövegben, a váltakozás a névutós kifejezésekben is megjelenik. Ez kétségtelenül a birtokos jelöltségének analógiás hatása, hiszen korábban nem voltak kétszeresen jelölt névutós szerkezetek sem, sőt nagyrészt azok a névutók vesznek részt a váltakozásban, amelyek jelöletlen birtokos szerkezetben alakultak ki (vagyis kezdtek grammatikalizálódni). A „jelöltségre törekvés” és az analógia nyomása azonban hiábavalóak lennének, ha a PP-k belső felépítése és a P-k még részben főnévi jellege (azaz AxialPart voltak) nem tenné lehetővé a birtokosi jelölést. Azokban a szerkezetekben, ahol nem főnévi jellegű a grammatikalizálódóban lévő elem, a jelöltség és az analógia nyomásának nincs módja érvényesülni.

Előnye ennek az elemzésnek, hogy le tudja írni a történeti változást és a nyelv egyes szinkrón állapotait is. Történetileg az a változás, hogy a főnévből AxialPart majd P lesz, minden szempontból megfelel a grammatikalizáció általános tulajdonságainak, hiszen egy tartalmas lexikai elemből (fél)funkcionális elem lesz, amely a szintaktikai reprezentációban is egy (fél)funkcionális fejből való generálást jelent. A nyelv valamely szinkrón állapotában pedig bizonyos elemek ellentmondó tulajdonságokkal rendelkeznek és átmeneti kategóriaként viselkednek.

További fontos előny az, hogy az olyan adatok, mint *háznak előtte*, természetes elemzést kapnak. Nem véletlenszerűen kialakult szerkezetekről van ugyanis szó az ilyen példákban, hanem a grammatikalizációs folyamat adta lehetőségek megjelenéséről a nyelvben. Az, hogy ez az átmeneti állapot mennyire stabil, akár elemekként is különböző lehet, de a szerkezet adta lehetőségek jól körülhatároltak.

Összegzés

Az ómagyar korban a kettősen jelölt birtokos szerkezet analógiájára egyes névutók is megjelennek datívuszos vonzat mellett egyeztető morfémával. Ezek a névutók valamennyire még őrzik főnévi tartalmukat, de már nem igazi főnevek, azaz a birtokos kifejezésektől különböző szerkezetet kell hozzájuk rendelnünk. Egy ilyen elemzés az AxialPart kategóriát tartalmazó szerkezet, mely hasznosnak tűnik több nyelv főnév és P

⁶ Ez magyarázhatja a *ház előtte* típusú példák hiányát, de ennek részletei még homályosak.

⁷ Ez az elemzés nem ad magyarázatot a nem főnévi eredetű névutók kialakulására, de mivel azok nem vesznek részt a tárgyalt szabad váltakozásban, elemzésük nem is volt a jelen tanulmány célja.

közötti átmeneti elemeinek elemzésére is, vagyis egyrészt az átmeneti kategóriák megragadására, másrészt történeti változások leírása is alkalmas.

Az AxialPart-ot tartalmazó névutós kifejezések pontos szerkezete és viselkedése több kérdést is felvet, ezek kidolgozása és a következő nyelvemlékek adatainak vizsgálata a következő feladat.

HIVATKOZÁSOK

- Asbury, Anna – Berit Gehrke – Veronika Hegedűs 2007: One size fits all: Prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P, in Cem Keskin ed.: *UiL OTS Yearbook 2006*, 1–17.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Den Dikken, Marcel 2003: *On the syntax of locative and directional adpositional phrases*, előadás, LOT Winter School 2003, University of Amsterdam.
- É. Kiss Katalin 1999: Mi tartozik a névutók osztályába?, *Magyar Nyelvjárások* **37**, 167–72.
- É. Kiss, Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hegedűs Veronika 2006: Hungarian spatial PPs, *Nordlyd, Tromsø Working Papers in Language & Linguistics* **33/2** (Special Issue on Adpositions, Peter Svenonius ed.), 220–33. <http://www.ub.uit.no/baser/nordlyd/>.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Koopman, Hilda 2000: Prepositions, postpositions, circumpositions, and particles. The structure of Dutch PPs, in *The Syntax of Specifiers and Heads. Collected Essays of Hilda J. Koopman*, London/New York, Routledge, 204–60.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 284–318.
- Marác László 1989: *Asymmetries in Hungarian*, Rijksuniversiteit Groningen, PhD disszertáció.
- Riemsdijk, Henk van 1990: Functional prepositions, in Harm Pinkster – Inge Genee ed.: *Unity in Diversity: Papers Presented to Simon C. Dik on his 50th birthday*, Dordrecht, Foris, 229–41.
- Sebestyén Árpád 1965: *A magyar nyelv névutórendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 2002: *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)*, Debrecen.
- Svenonius, Peter 2004: Spatial prepositions in English, kézirat, University of Tromsø: <http://ling.auf.net/lingBuzz/000001>.
- Svenonius, Peter 2006: The Emergence of Axial Parts, *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics*, **33/1** (Special issue on Adpositions, Peter Svenonius and Marina Pantcheva ed.), CASTL, Tromsø, 49–77. <http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/>
- Zsilinszky Éva 1991: A névutók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 442–60.

SZURKOL IGÉNK EREDETE ÉS ROKONSÁGA

EGY TÉVES ETIMOLÓGIA NYOMÁBAN

HORVÁTH KATALIN

1. A dolgozat tárgya, célja

1.1. Dolgozatomban *szurkol* 'izgul', illetve 'drukkol' jelentésű igének eredetét kutatom. Ezeket az igei jelentéseket a vonatkozó eddigi etimológiai szakirodalom – Bárczi Géza *Szófejtő szótárától* a TESz.-en és az EWUng.-on át Zaicz Gábor *Etimológiai szótáráig* – egységesen a *szurkol* 'szurokkal beken' ige újabb, kései (1844, 1879) fejleményeinek tartja. Tehát a kutatás a *szurkol*-t többjelentésű (poliszém) igének véli, s ősi, finnugor töből eredő *szurok* 'gyanta, mézga, kátrány → köszénkátrány lepárlása után visszamaradó, fekete, ragadós anyag' jelentésű főnevünk (?1075; 1416) szócsaládjába sorolja.

Mivel ezek a jelentések egyazon hangalakhhoz tartoznak, morfológiailag az etimológia problémamentesnek, meggyőzőnek látszik, ám a tüzetesebb jelentéstani elemzés próbáját már nem állja ki. „A probléma mindig, az elemzés minden szintjén, egy nyelven belül vagy egy összehasonlító rekonstrukció különböző szakaszain, abban áll, hogy két, formálisan azonosítható vagy egybevethető morfémát azonosíthatunk-e jelentésük tekintetében” – hívta fel a figyelmet a szemantikai elemzés fontosságára É. Benveniste a XX. század 50-es éveiben (l. Benveniste 1966: 289; magyarul: Telegdi 1990: 213). Nyilvánvaló, hogy ugyanilyen körültekintően kell eljárunk akkor is, ha a szavak eredetbeli kapcsolatait keresve szócsaládokba soroljuk őket.

Munkámban az ige jelentésszerkezetét, a hangalakhhoz hagyományosan sorolt jelentések eredetét, lehetséges összefüggéseit vizsgálom, elsősorban szinkrón nyelvi összefüggések alapján, de messzemenően támaszkodva a számba vehető nyelvtörténeti adatokra is. Az ige (és származékai) szemantikai és morfofonológiai elemzéséből az derül ki, hogy ezek a jelentések valójában más, az eddigiektől eltérő, eredetbeli összefüggések közé tartozhatnak. Vizsgálódásaim célja tehát kettős: a korábbi etimológia téves voltának bizonyítása, s egyúttal egy új etimológia valószínűsítése.

Arra törekszem, hogy a diakrón és szinkrón nyelvi tények, hangtani-alaktani és jelentésbeli összefüggések feltárása és bemutatása után a jelenleginél meggyőzőbb, hitelesebb etimológiát mutassak be, s igéneket egy másik finnugor eredetű gazdag szócsalád egyik származékaként láttassam.

1.2. Értelmező szótáraink tanúsága szerint a *szurkol* igének a mai magyar nyelvben három jelentése van: a) 'szurokkal beken'; b) 'aggódik, izgul, szorong'; c) '<versenyen, mérközésen> biztat, buzdít vkit, drukkol vkinek, szorít vkiért' (vö. ÉrtSz. 6: 401; ÉKsz. 2003: 1289; ÉrtSz.+ 2: 1511). A két utóbbi jelentés erősen elüt az elsőtől, és jól láthatóan összefügg egymással: *fél, szorong vmitől, izgul vmi miatt* → *izgul vkiért, drukkol vkinek*.

A vonatkozó szótörténeti kutatások azt mutatják, hogy az ige 'szurokkal beken' jelentése 1792-ben adathozható először, bár e jelentés a régiségben is gyakori volt, csak nem a *szurkol*, hanem alakváltozata, a ma is élő *szurkoz* (*beszurkoz* ~ *megszurkoz*) kép-

viselte (vö. NySz. 3: 343; TESz. 3: 806). A 'fél, izgul, szorong' jelentés első ismert adata 1844-ből való, s nyilvánvalóan összefügg a *szurkol* ~ *elszurkol* mára már kihalt '<félelmében> elszorpolódik, eloson' (1870) jelentéssel. A XIX. század második felében a *szurkol* 'biztat, buzdít, drukkol' jelentése is létezett már. Egyértelmű bizonyítéka ennek pl. az az 1879-ből való adat, melyet a TESz. a *drukkol* szócikkében (1: 680) közöl. Itt a két ige rokon értelmű, laza szerkesztésű mellérendelő szóösszetételben szerepel együtt: „És mint ily nagy perczben illő: *szurkol-drukkol*”. Elsősorban a diáknyelvben élt (vö. Dobos: 1898: 75), ám az *Értelmező szótár* egy Jókai-mondatot is közöl ebben a jelentésben: „Ott *szurkoltam* az urambátyám háta mögött egész éjjel; [...]” (ÉrtSz. 6: 401). Megerősödését, elterjedtségét azonban a XX. század első évtizedeiben megszülető magyar sportnyelvnek köszönheti. Bánhidi Zoltán idevágó kutatásaiból tudjuk, hogy pályázatot is kiírtak acélból, hogy a pesti német polgárság nyelvhasználatában kialakult német eredetű sportkifejezések helyett a megfelelő magyar szakszókincs megszületését és elterjesztését előmozdítsák. Így többek között szorgalmazták, hogy a német eredetű *drukk*, *drukkol*, *drukker* szavaink helyett a diáknyelvben már széleskörűen elterjedt *szurkolás*, *szurkol*, *szurkoló* magyar szócsalád szavai élvezzenek elsőbbséget a sportnyelvben és a szélesebb körű nyelvhasználatban egyaránt (vö. Bánhidi 1970; 1971).

Régi értelmező, valamint nyelvtörténeti és etimológiai szótáraink a poliszémnek tartott *szurkol* jelentéseit ennek megfelelően egy címszó alá vonják. Az *Értelmező szótár* és értelmező kéziszóráink azonban – bár az utóbbiak a jelentések egyazon eredetét nem kérdőjelezik meg – már két címszó alatt jegyzik, elkülönítve a 'szurokkal beken', valamint az 'izgul, szorong', illetve a 'biztat, drukkol, szorít' jelentéseket. Ez a tény azt mutatja, hogy a szótárírók szerint a korábbi poliszéma a mai magyar nyelvben már álhomonimává értékelődött át.

Vizsgálódásom célja az volt, hogy feltárja, kimutassa a jelentés-összefüggések eddigi egységes, kétely, kérdőjel nélküli magyarázatának ellentmondásos, mesterkéltnem meggyőző voltát. A vizsgálat nyomán arra a következtetésre jutottam, hogy a *szurkol* esetében feltehetően nem egyetlen többjelentésű igével, hanem két, különböző eredetű, de azonos hangalakú igével állunk szemben. Azaz az ige nem volt korábban sem poliszéma, hanem két, más-más eredetű és szófajlag sem azonos két különböző képzővel továbbképzett alakjából előálló homonima. Munkámban kísérletet teszek arra is, hogy az etimológiai kutatás által mindmáig egységesen ismeretlen eredetűnek tartott *szurtos* 'szennyes, mocskos' melléknevünk eredetbeli hovatartozását tisztázzam.

2. Az ige elemzése a ma érvényben lévő etimológia tükrében

2.1. Mindazok, akik eddig a *szurkol* eredetét kutatták az ígét mindhárom jelentésével együtt az ún. hangzóvesztő tövek közé tartozó *szurok* ~ *szurk*- szócsaládjába sorolták (vö. Bárczi 1958: 30).

Morfológiailag ez az etimológia problémamentesnek, meggyőzőnek látszik: a *szurkol* igealak a *szurk*-tőváltozatból az *-l* gyakorító-folyamatos igeképzővel levezethető. Nyilvánvalóan erről is van szó, ha a *szurkol* 'szurokkal beken, szurkoz' jelentését vesszük tekintetbe.

Felmerül azonban a kérdés: a 'szurokkal beken' jelentésből hogy jöttek létre, hogyan vezethetők le az újabb 'izgul, drukkol' jelentések? Milyen szemantikai kapcsolatban vannak ezek *szurok* főnevünkkel? Ha e kérdésekre nem találunk megnyugtató magyarázatot, arra következtethetünk, hogy ez az etimológia az ige két újabb jelentését illetően nem győz meg, föltehetően téves.

Grétsy László 1968-ban egy olvasói kérdésre a Nyelvőr postájában még a következőket írta: „Azt, hogy ezek a jelentések hogyan függnék össze magával a *szurok* főnévvel, nyelvtudományunk egyelőre nem tudja kielégítően megmagyarázni” (Grétsy 1968: 355). Megjegyzi még, hogy föltehetően a *szurok*, illetve a *szurkol* szócsaládjához tartoznak a <pénzösszeget> *ki/leszurkol* 'nagy nehezen, kelletlenül kifizet' igés kifejezések is.

2.2. 1970-ben Bánhidi Zoltán tollából viszont megszületett az azóta kivétel nélkül ismétlődő, tehát mértékadóvá váló, kétség nélküli magyarázat. Bánhidi (1970: 166–75) a *szurok* és a *drukkolás* fogalma között két közös tartalmi mozzanat, tulajdonság alapján teremt kapcsolatot. Szerinte a 'ragadósság' és a 'szagérzet' közös jelentésjegyek elégséges alapot nyújtanak ahhoz, hogy az 'izgul, drukkol' jelentésű *szurkol*-t a *szurok* szócsaládjába kapcsolhassuk, s így a *szurkol* 'szurokkal beken', illetve a *szurkos* 'szurokkal beken, bevont' jelentéséből levezethessük. A 'ragadósság' mozzanat szerepét a következőképpen magyarázza: „A belső szorongás (félelem, aggodalom) és kísérő jelensége, a külső kézmozgatás (szorítás, szorongálás stb.) egyaránt meleget, hőt kelt: melegünk lesz, izzadunk, s ennek következtében megizzad a kéz is – ekkor lesz valaki *szurkos*, ragadó kezű (a *szurokkal* való bekenésen kívül)” (i. m. 168). Az etimológiát megalapozó másik közös jegy szerinte a 'szagérzet' lenne: „A *szurkolással* együtt járó izzadás, a 'forrpontdrukk' éppúgy *szagérzet* előidézését eredményezi, mint ahogyan az *olvadó szurok* is átható *szagot* terjeszt” (i. m. 168–9). A későbbiekben ez a semmiképpen nem tartható jelentésjegy az etimológia megokolásából elmarad. A magyarázat tehát csak a 'ragadósság' közös mozzanatra épül. A TESz. (3: 806) megfogalmazásában így hangzik: a 'félve izgul, szorong', illetve a 'drukkol szorít' „jelentés kifejlődésének indítékai a félelmet, szorongást kísérő testi jelenségek lehettek. A kezek egymáshoz szorítása, szorongatása, a félelem, izgalom okozta izzadás következtében ugyanis, a kéz gyakran olyan nedves tapintásúvá, ragadóssá válik, mintha valamilyen ragadós anyaggal (enyvvel, *szurokkal*) volna bekenve”.

2.3. Ezt a magyarázatot azért találtam meghökkentőnek és elfogadhatatlannak, mert a *szurok* fogalmának és a neki megfelelő főnévi jelentésnek három alapvető jelentésmozzanata, tulajdonsága van: a) a *feketeség*; b) a *fényesség*; c) a *ragadósság*: a *szurok* hevítve erősen ragadóssá válik, ezért jól ragaszt.

Ezek a jelentés-összetevők jól kimutathatók, tetten érhetők a *szurok* származékaiban és a *szurok*-kal létrejött frazémákban. Elsősorban a 'fekete' mozzanat: pl. *szurokfekete*; *fekete, mint a szurok*; l. a régiségben is: *Feketeb az fekete zuruknal es hollonal* (BodK. 24); [...] *zent Lucia azzonra fekete zvrkot es buzgo forro olayt evtteny* (CornK. 406); *szuroksötét* 'vaksötét'; *Olyan sötét van, mint a szurok*.

A 'fényes', *ragyogó* és a 'fekete' jelentésjegyek együtt jelennek meg a gyermekmondókából szállóigévé vált ismert szóláshasonlatban: *itt vagyok, ragyogok, mint a fekete szurok*, s tetten érhetők a *szurokkő* 'fekete, fényes vulkáni eredetű ásvány' megnevezésben.

A 'ragadósság' jelentés-összetevőt példázza a *szurok* föld 'ragadós, agyagos talaj' összetétel, a *ragad, mint a szurok; felakadt, mint szurkon az egér ~ mint légy a szurkon* szóláshasonlatok. Erre a szemantikai komponensre épülnek továbbá a *szurkos kezű ~ markú ~ tenyerű ~ ujjú*, Erdélyben: *szurkos körmű* (1. pl. az 1785-ös adatot: „Vargát kérnék, de szurkos a körme, / Fazekamból ő mindent kiszedne”) → 'enyves kezű, tolvaj'; *szurok van a hóna alatt* 'tolvaj természetű'; *nem tolvaj, csak szurkos a keze* stb. átvitt értelmű frazémák (vö. CzF. 5; NySz. 3; ÉrtSz. 6; SzT. 12; O. Nagy 1985; Forgács 2003).

Ezek a jelentésmozzanatok azonban nem hozhatók kapcsolatba a *szurkol* 'drukkol' igével! A szurkolás, drukkolás okozta izgalom, felhevült lelkiállapot következtében a szurkolók keze lehet ugyan nyirkos, izzadt, de ettől az érzelmi-tesztifolyamattól soha nem lesz fényes fekete, s nem lesz a szurokhoz, enyvhez hasonlóan erősen ragadós sem. Izgalom, szurkolás közben a kezek soha nem ragadnak össze.

Elemzéseim tehát azt igazolják, hogy a *szurkol* hangalakhoz kapcsolt újabb igei jelentések közül az 'izgul, aggodalmaskodik, szorong'; a R. 'feltében elsompolyodik, lopva távozik', illetve a 'buzdít, drukkol, szorít' jelentések nem vezethető(k) le tényleges, közös jelentésmozzanat(ok) mentén a 'szurokkal beken' jelentésből, vagyis nem tartozhatnak a *szurok* szócsaládjába. A *szurkol*₂ 'izgul, drukkol' ige csak homonimája lehet a *szurok* szócsaládjába tartozó *szurkol*₁ igeének. Azaz nem egyazon ige több különböző jelentéséről (poliszémia), hanem véletlen alaki egybeesés következtében előálló két, eredetében egymástól független ige azonos alakjáról (homonímia) van itt szó.

3. A *szurkol*₂ új etimológiájának bizonyítékai

3.1. A vizsgálat során arra törekedtem, hogy ne csak a ma érvényesnek vélt etimológia ellentmondásos, erőltetett voltát mutassam ki, hanem megkíséreljem „megkeresni” ezeknek az igei jelentéseknek valódi hovatarozását, helyét, a *szurkol*₂ 'izgul, drukkol' ige tényleges szócsaládját. Feltevéseim szerint az ige valójában az ősi, finnugor eredetű *szor-* nomenverbumbtóból kisarjadó gazdag szócsaláddal (*szorít, szorul, szoros, szorong* stb.) tartozhat. E feltevés mellett több morfológiai-szemantikai érv is felsorakoztatható.

3.2. Nézzük először a *szurkol*₂ és a *szorít, szoros* stb. szócsalád közötti lehetséges szemantikai összefüggéseket! Kétségtelen, hogy szurkolás, drukkolás lelkiállapotának testi kísérőjelensége a kezek ökölbe vagy egymáshoz szorítása, szorongatása. Míg azonban Bánhidi Zoltánnak és követőinek ennek nyomán a 'ragadósság' jelentésmozzanathoz kellett eljutniuk, hogy az igét a *szurok* szócsaládjába kapcsolhassák, a felvetett új összefüggésnek a bizonyításához ilyen manőverre nincs szükség.

A *szor-* tóból létrejött szócsalád elemeinek jelentésében jól kimutathatóak a 'feszítés/feszülés', a 'nyomás' és a 'szűkösség' jelentésjegyek. A *szorít, szorongat* jelentéséből kiindulva a *szurkol*₂ jelentései természetes magyarázatot nyernek: e közös jelentésjegyek mentén kapcsolhatók össze egymással. Nem véletlen, hogy a *szurkol*₂ 'aggodalmaskodik, izgul' jelentésének egyik szinonimája a *szorít, szoros* szócsaládjába tartozó *szorong*; 'buzdít, drukkol' jelentésének pedig az e jelentésben újabb keletű *szorít*. (A *szorít* 'drukkol' jelentése régi értelmező szótárainkból [I. CzF.,

Ballagi, Balassa] szükségképpen hiányzik, de ezt a jelentést még az ÉrtSz. sem ismeri, először az ÉKsz. jegyzi.)

Ezzel analóg konkrét → absztrakt jelentésváltozásokat, amikor is lelkiállapotok megnevezésére a velük együtt járó fizikai, testi változások nevét használjuk, más magyar szócsaládokban is megfigyelhetünk: l. pl. *agg, aggik* → *aggódik, aggodalom*; *nyom* → *nyomaszt, nyomasztó; töpik, töpped, töpörödik, töpörtü* → *töpreng, töprenkedik, töprengés* stb. (vö. Gombocz 1997: 181–3).

3.2.1. Hasonló szemlélet nyomán született a magyarországi városi német polgárság nyelvhasználatában a német *drucken* 'nyom, szorít, présel'; *Druck* 'nyomás, szorítás' → szorultság, szorongás'; *drücken* 'nyom, szorít' → nyomasztóan hat' hatására, mintájára a magyar *drukkol* és szócsaládja (TESz. 1: 680). A német szócsalád hatása a *drukkol*, majd – rajta keresztül – a *szurkol*₂ jelentésszerkezetére egyértelmű: l. a *drucken, drücken* ~ *sich drücken*, illetve a *drukkol* és *szurkol*₂ poliszém igék egyező jelentéseit.

De az izgalom, szorongás, illetve a szurkolás, drukkolás fogalmainak (és a fogalmakat megnevező szavak jelentéseinek) természetes összefüggéssora a feszítés/feszülés, szorítás, nyomás, szűkösség fogalom- és jelentéskörével, más idegen nyelvekben is kimutatható. Több idegen nyelvben ugyanezen jelentésmozzanatok alapján jönnek létre a *szurkol*₂ megfelelőinek hasonló jelentései: l. pl. lat. *angō* 'összeszorít, szorongat' → *angustus* 'szoros, szűk', *angor* 'félelem, aggodalom, szorongás'; finn *ankain* 'szűk' *ankea* 'szoros' → szorongató, nyomasztó'; ném. *eng* 'szűk, szoros', *Angst* 'félelem, szorongás, aggodalom' → *sich ängstigen* 'aggódik, izgul vkiért'; fr. *avec le coeur serré* 'elszorult szívvel' → félve, szorongva', *serrer la queue* 'szorítja, behúzza a farkát' → *szurkol*', *avoir le trac* 'fél, szurkol, drukkol' < *le trac* 'igás jószág járása', R. 'vad nyoma, csapája' stb. (vö. Györkösy 1982; Kluge 1989; MNNSz. 1998; Sauvageot 1932; TESz. 1: 103). A sort nem folytatom, mivel így is világos: ezek és az ezekhez hasonló idegen nyelvi szemantikai összefüggések a javasolt etimológia mellett szólnak.

3.2.2. Ha a *szurkol*₂-t a *szor-* tő szócsaládjához kapcsoljuk, érthetővé – metonimikus jelentésváltozással magyarázhatóvá – válik a *szurkol* ~ *elszurkol* mára már elavult, régi 'félteben lopva távozik, elsompolyodik' jelentése is:

szurkol 'fél, szorong vmitől', ezért/ennek következtében észrevétlenül elmegy, eloson.

Ez a jelentés a *szurkol*₁ 'szurokkal beken' jelentéséből – a TESz. magyarázata ellenére – egyáltalán nem érthető.

Továbbá bizonyossá válik az is, hogy egyértelműen a *szurkol*₂-höz tartozik a <pénzösszeget> *ki/leszurkol* 'kénytelen-kelletlen ki/megfizet' metaforikus jelentés is: pénzt (tartozást, vételárat) ki/megfizet, valaki elé letesz úgy, hogy mintegy kiszorítja, kipréseli magából. Erről a jelentésről a TESz. megfelelkezik, az EWUng. szerint valószínű, hogy a *szurkol*-hoz tartozik, de a 'szurokkal beken' jelentésből megint csak értelmezhetetlen.

3.3. De térjünk rá az ige morfológiai vizsgálatára! A vizsgálatból arra következtettem, hogy a hangtani-alaktani elemzés eredményezte kép nem mond el-lent a jelentéstani elemzésnek: a *szurkol*₂ a *szor-* tő szóhasáddal elkülönült *szur-* alakváltozatából, a *-kol, -kel, -köl* deverbális folyamatos-gyakorító igeképzővel jöhetett létre.

3.3.1. Az *u ~ o* hangviszonyra épülő morféma-alternáció a világ számos nyelvében, így a magyarban is, igen gyakori. A mai magyarban általában csak alakváltozatokat hoz létre (l. *bulgár ~ bolgár, csuda ~ csoda, csurog ~ csorog, ustor ~ ostor, uzsonna ~ ozsonna* stb.), esetenként azonban – főleg ha a tóváltozatok más-más képzővel egészülnek ki – a jelentések is többé-kevésbé elkülönülhetnek egymástól, szóhasadás következhet be (l. pl. a *bur-* ~ *bor-* töből létrejövő gazdag szócsalád különböző elemeit: *burok, burkol, burkolódzik, burkolat*, illetve *ború, borít, boríték, borogat, borong, borul*).

Az *u ~ o* hangmegfelelésre épülő allomorfia a *szoros, szorít, szorul* stb. szócsaládjában is megvan. Hiszen a *szor-* *szur-* alakváltozatából jött létre a kétség kívül idetartozó, igen korai adatolású (1193/1267) *szurdok* 'meredek falú, szűk, mély völgy, út, vízmeder'. Szinonimája – a szófaját tekintve főnévi – *szoros*. A *szurdok* élt és ma is él *szurdék* alakváltozatban is (a *-dok ~ -dék* képző váltakozására l. még: *ajándok ~ ajándék; hajlok ~ hajlék; szándok ~ szándék* stb.). Kezdetben mindkét variáns ugyanazokat a jelentéseket képviselte. Lassanként azonban a jelentések is megoszlottak, s mára itt is szóhasadás következett be: az általánosan használt, köznyelvi *szurdok* alak mindinkább csak az eredeti 'szűk, mély völgy, szoros' jelentésben vált használatossá, míg az inkább tájnyelvi *szurdék* változat a 'szűk hely, szeglet, zug, sut, kuckó' jelentésben rögzült (vö. NySz. 3; SzT. 12; ÉrtSz. 6; ÉKsz. 2003; MTsz; SzamSz. 2).

Továbbá a *szor-* alapszó rokon nyelvi megfelelői között is találunk *sur-* variánsokat (l. TESz. 3: 787), és a korai magyar adatok között is vannak a *szur-* alakváltozatra példák (l. pl. az Oklevélszótár *Zurusut* adatát). A nyelvjárásokban pedig ma is előfordulnak a *szur-*variánsból létrejött szavak: l. pl. a *szorul szurul ~ szurull* változatait (MTsz. 593; SzamSz. 2: 357). Ugyanakkor a TESz. és a MTsz. adatai szerint a *szurdok ~ szurdék* számos alakváltozata között a régiségben voltak, s a nyelvjárásokban ma is vannak *o-s* formák: l. a korai *zorduc ~ zurduk*, s a tájnyelvi *sordik ~ sordék* variánsokat. Azaz a szócsaládnak az *u ~ o* hangviszonyra épülő különböző formái a régiségben éltek, és nyelvjárásainkban ma is előfordulnak.

3.3.2. A *szor-* tö *szur-* alakváltozatából a *szurkol*₂ a *-kol, -kel, -köl* képzővel jöhetett létre. Ez a – mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* képzők összetapadásával bokrosodott – igeképzőnk a magyar nyelvterület nagy részén ma már nem eleven, korábban sem volt túl gyakori (l. *tudakol, leskel, pörköl*), bár számos hangutánzó igét hozott létre (*horkol, lötyköl, paskol, prüszköl, tüszköl, zötyköl* stb.), és a szlavóniai (kórógyi) nyelvjárásban ma is termékeny (vö. D. Bartha 1958: 33, 1991: 61; SzlavSz. 2000). Ha az új etimológia mellett felsorakoztatott érvek meggyőzőek, a *-kol, -köl* képzővel létrejött igéink számát eggyel gyarapíthatjuk.

4. A *szurtos* eredetéről

4.1. A *szurtos ~ R. szirtos* 'pizskos, mocskos' melléknevünk (1604) eredetét mindaddig nem sikerült megfejtetni. A *szurok* szócsaládját vizsgálva merült fel bennem a gondolat: hátha az etimológiai szakirodalomnak azért nincsenek még feltevései sem a *szurtos* eredetével kapcsolatban, mert eredetét tekintve azonos a *szurkos*-s-al. A *szurkos* régi, illetve mai nyelvjárási adatai között ugyanis nagy számban találunk 'pizskos, kormos, mocskos, szennyes' jelentésű példákat. Úgy véltem tehát, hogy a *szurtos* eredetileg alakváltozata lehetett a *szurkos*-nak, ám később elszakadva

tőle, önállóvá vált. Kérdés, hogy a tüzetes jelentéstani és morfofonológiai elemzés igazolja-e feltevésemet.

Korábban – a *hint* eredetét és szócsaládját kutatva – már szembesültem hasonló problémával. Ott arra derült fény, hogy az ismeretlen eredetű *hím*₂ 'dísz' főnévnek föltehetően azért nincs etimológiája, mert eredetében azonos a *hím*₁ 'kan, férfi' főnévünkkel. A valamikori poliszéma divergens jelentésfejlődéssel válhatott két, homonim főnévvé (vö. Horváth 1993: 81–91).

A *szurkos* és a *szurtos* esete más: itt a hangalakok egy hangnyi eltérést mutatnak, s a jelentések között vannak átfedések. Kezdjük először a jelentéstani kérdésekkel!

4.2. A *szurok* ~ *szurk*-ból -s képzővel keletkezett, igen korai adatolású (1075/1217) *szurkos* melléknévünknek a régiségben (l. CzF.; NySz.; OklSz. SzT.; TESz.), néhány nyelvjárásunkban pedig még ma is (l. pl. MTsz. 2; SzegSz. 2; SzlavSz.); két jelentése volt, illetve van: 1) 'szurokkal beken', 2) 'nagyon piszkos, mocskos, kormos'. Tehát a szó második jelentése egyezik a *szurtos* jelentésével. Ez a jelentés a köznyelvben fokozatosan visszaszorult: Balassa értelmző szótára 1944-ben még jegyzi, de 'régí' minősítéssel.

A második jelentés az elsőből metonimikus jelentésváltozás nyomán jött létre:

'szurokkal beken, szurkos' (jel₁) → 'szennyezett, mocskos, fekete = kormos' (jel₂)

Ez a jelentésváltozás szinte tetten érhető a – több változatban élő – közmondásban: *Aki szurkot forgat, megmocsolja kezét* (Pázmány) ~ *Kezén marad, aki szurkot forgat* ~ *Ki szurkot forgat, megszurkosodik* ~ *Aki szurokkal bánik, megszurkosodik* stb. A közmondás bibliai eredetű: „Aki szurokhoz nyúl, szurkos lesz a keze, aki dölyfössel barátkozik, ahhoz lesz hasonló (Sir 13,1). A *szurkos*-ból továbbképzett *szurkosodik* igét a CzF. (5: 1474) így értelmezi: „A hozzá tapadt szuroktól mocskossá, feketévé leszen”.

Nézzünk erre a jelentésre a *Nyelvtörténeti szótár* (3: 343) gazdag anyagából is néhány példát! *Illyenek léznek a mi szurkos, kosmos testeink-is a fel-támadás után* (Geleji Katona); *Szurkos orrú műves legény* (Pázmány); *Szurkos az ingem, nincs ki fejéritse; szurkos, sáros-lábú kóldus* (Thaly); *Hej, mely szurkos vagy lakatos bátya; Oly szennyes, szurkos, mint a malatz* (Kónyi) stb.

A tájszótárak adatai között a *szurkos képu* és a *szurkos fazék* szintagmák szerepelnek gyakran, a *szurkos* 'kormos' jelentésére l. pl. Penavin Olga adatát: *Oján szurkos vagyok, mind az aknasöprő* (SzlavSz.: 521).

A *szurkos* két jelentésének megfelelően a *szurkol*₁ 'szurokkal beken' *szurkoz* ~ *beszurkoz* ~ *megszurkoz* – a régiségben is élő – változatának szintén két jelentése volt: 1) 'szurokkal beken'; 2) 'bemocskol, beszennyez'. A második jelentést példázza a következő Gvadányi idézet: „*Nagy hirü nemzetünket bé szurkozni, bé kormozni*”. A példák azt mutatják: a *szurkos* második jelentése, mely a XVII–XVIII. században még igencsak eleven volt, teljesen egyezik a *szurtos* jelentésével.

4.3. De nézzük a két melléknév alaki egybevetése kapcsán fölmerülő kérdéseket!

4.3.1. A két hangalak egyetlen hangban tér el egymástól: a *szurtos*-ban a -k helyett -t szerepel. A -t ~ -k zöngétlen expozíva-kettős, illetve a -p ~ -t ~ -k hármassorú r v é n y e s h a n g m e g f e l e l é s e k, működésük következtében a l l o m o r f i a lép fel. Köznyelvi szavainknak erre a hangviszonyra épülő variánsai nagy részben a régi

nyelv vagy a mai népnyelv formái. Példáimat a TESz.-ből veszem: *pök ~ töp ~ köp*; N. *tedik* ~ R. *kedig* ~ *pedig*; N. R. *tasornya* ~ *kasornya*; N. *tiló* ~ *kiló*; *tornyikál* ~ *kornyikál*; *tülekedik* ~ *tolakodik* ~ N. *külekedik* ~ *küllekedik* stb. Ezek a változatok gyakoriak a gyermeknyelvben is: *kakis* ~ *tatis*; *kakaó* ~ *tataó*; *posta* ~ *tosta* ~ *kosta* stb. Mind ebből azt szűrhetjük le, hogy az egyazon jelentést képviselő *szurkos* és *szurtos* formák lehettek egymás alakváltozatai.

4.3.2. Fölmerül azonban a kérdés: a két alak összekapcsolásának a lehetőségét nem gyöngíti-e az a tény, hogy a *szurtos szirtos* alakváltozatban is élt és él. A vizsgálatból arra következtettek, hogy nem. Az elemzett nyelvi adatok a két alak eredetbeli összetartozását inkább megerősítik. Arra hivatkozom egyfelől, hogy a *szurok szur-* tövének finnugor megfelelői között több *sír* változatot találunk (l. a zürjén és votják dialektusok adatait [TESz. 3: 806]), másfelől a *szurok* szócsaládjában is vannak *-i-s* formák. Példaként hadd idézzem a *Nyelvtörténeti szótár*ból a korábban említett – valaha sok változatban használatos – bibliai eredetű közmondást! Itt ugyanis a *szurkot* szóalak *-í*-vel szerepel: „*Ki a szírkot fogja, kezét megmocsolja*”.

Miután a *szurkos* 'szennyos, mocskos' jelentése a köznyelvből mindinkább kiszorult, majd elhalt, a valamikori alaki-jelentésbeli élő kapcsolat a két melléknév között is megszakadt: a *szurtos* eredeti szócsaládjától elszigetelődött, „magára maradt”. A mai nyelvhasználatban is visszaszorulóban van, új értelmező szótáraink 'választékos' minősítéssel jegyzik.

Úgy vélem, nincs akadálya tehát annak, hogy az ismeretlen eredetű *szurtos* és a *szurok* szócsaládjá között eredetbeli kapcsolatot tegyünk fel. Nem csupán arról lehet szó, hogy a két melléknév alaki-jelentésbeli egymásra hatásával számolhatunk, ahogyan ezt a TESz. is felveti. Láttuk: meggyőző érvek szólnak amellett is, hogy a *szurkos* ~ *szurtos* egymás valamikori variánsai voltak, a *szurtos* a *szurkos* s z ó h a s a d á s s a l e k k ü l ö n ü l t alakváltozata lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Ballagi = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* **2**, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- Balassa = Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára* **2**, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata.
- Bánhidi Zoltán 1970: Szurkoljunk! *Magyar Nyelvőr* **94**, 166–75.
- Bánhidi Zoltán 1971: *A magyar sportnyelv története és jelene*, Sportnyelvtörténeti szótárral (Nyelvészeti Tanulmányok **16.**), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1958: *A szótövek. Magyar történeti szóalaktan* **I**, Budapest, Tankönyvkiadó. 28–31.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1991: Az ígéképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* **I. A korai ómagyar kor és előzményei**, Budapest, Akadémiai Kiadó, 60–103.

- Benveniste, Émil 1966: Problèmes sémantiques de la reconstruction, in *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 289–307. Magyarul kissé rövidítve l. Telegdi Zsigmond szerk. 1990: *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*, Budapest, Tankönyvkiadó, 213–22.
- Biblia 1979. *Ószövetségi és újszövetségi szentírás*, Budapest, Szent István Társulat.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1870: *A magyar nyelv szótára* **5**, Pest, Emich Gusztáv kiadása.
- Dobos Károly 1898: *A magyar diáknyelv és szótára*, Budapest, Franklin Társulat.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* **6**, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma szerk. 2007: *Értelmező szótár+* **2**, L–Zs, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung **6**, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- G[rétsy] L[ászló] 1968: Szurkol – drukkol – szorít, *Magyar Nyelvőr* **92**, 355.
- Gombocz Zoltán 1997: *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*, vál. Kicsi Sándor András, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györkösy Alajos 1982: *Latin–magyar szótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban, A *hint* ige eredete és rokonsága, in Horváth Katalin és Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – Szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben*, Budapest, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 81–91.
- Kluge, Friedrich 1989: *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- MNNsz. = Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál 1998: *Magyar–német nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MTsz. = Szinnyi József 1893–1901: *Magyar tájszótár* **2**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- O. Nagy Gábor 1985: *Magyar szólások és közmondások*, 4. kiadás, Budapest, Gondolat Kiadó.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* **3**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- SzamSz. = Csúry Bálint 1936: *Szamosháti szótár* **2**, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- Sauvageot, Aurélien 1932: *Francia–magyar és magyar–francia nagy kéziszótár 1*, Francia–Magyar, Budapest, Dante Könyvkiadó.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1975: *Szegedi szótár 2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SzlavSz. = Penavin Olga 2000: *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, második kiadás, Budapest, Nap Kiadó.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Trezor Kiadó.
- SzT. = Kósa Ferenc szerk. 2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 12*. Anyagát gyűjt. Szabó T. Attila, Bukarest – Budapest – Kolozsvár, Kriterion – Akadémiai Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

A FELSZÓLÍTÓ MÓDÚ IGEALAKOK KETTŐSSÉGÉNEK DIAKRÓN KORPUSZVIZSGÁLATA

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Elemzésem annak a vizsgálatoknak az újabb láncszeme, amely a *várj* : *várjál*, *lakj* : *lakjál*, illetőleg *várd* : *várjad* típusú alakpárok tagjai közötti választás történetének a feltárására irányul. A kutatást mai magyar drámák korpuszán kezdtem (Horváth 1998). Ezután két szegedi nyelvtörténeti konferencián XVIII. századi minorita iskoladrámák és XX. század eleji drámák szövegmintáját vizsgáltam meg (Horváth 2001, 2006). Legutóbb pedig, az ELTE konferenciáján, az 1840-es évek drámáit vallattam (Horváth 2009). Az elemzést mindig egyrészt a ragozásfajták szempontjából (általános vagy határozott ragozás, iktelenség vagy ikesség), másrészt a funkciók jellegére (kérés-félék, parancsfélék, kötőmódi használat) figyelve végeztem el, az adott szinkrón met-
szetre érvényesen és diakrón egybevetéssel.

A közép- és újmagyar korszak fordulóján keletkezett minorita iskoladrámákban az ikés igék körében a *lakjál* típusú hosszú alakok domináltak, csaknem 80%-os részesedéssel. Ehhez képest a XX. század elejére éles fordulat zajlott le: a rövid formák kerültek többségbe. Vajon a XIX. század melyik szakaszában billenhetett át a mérleg? Ennek a megállapításához hívtam segítségül az 1840-es évek szövegmintájának vallo-
mását. A válaszhoz azonban csak bizonyos mértékig jutottam közelebb, mivel a korpusz nem tanúskodott az említett fordulóról, sőt a XVIII. századi anyaghoz képest jelentős visszarendeződést mutatott a hosszú formák javára. Ebből arra következtethettem, hogy a rövid alakok valamikor a XIX. század második felében kerülhettek fölénybe. Hogy közelebb juthassak annak a megállapításához, hogy pontosabban mikor játszódott le a gyökeres fordulat, újabb korpuszvizsgálat vált szükségessé. Ennek az eredményeit mutatom most be. Választásom az 1870-es évekre esett, mivel az 1840-esektől és a XX. század elejétől nagyjából azonos távolságra vannak.

A diakrón vizsgálatok kiegészítését és az évtized kiválasztását más szempont is indokolta: a funkciómegoszlásé. Az 1840-es évek korpuszában feltűnő grammatikai szabályosság uralkodik: a szórványos kivételektől eltekintve az általános ragozásban az iktelen igék felszólító alakja rövid, az ikeseké hosszú, a határozott ragozásban pedig majdnem minden forma rövid; a funkció jellege szerinti megoszlást tehát nem tapasztalhatunk (Horváth 2009: 174). A XX. század elején viszont kétségtelenül és több vonatkozásban is észlelhető a funkciómegoszlás (Horváth 2006: 82–4). Érdekes kérdés tehát, hogy megvolt-e már az 1870-es években is a drámaírókban az a törekvés, hogy az egyöntetűség igényét valamelyest feladva kiaknázzák a funkciómegoszlásban rejlő lehetőségeket.

2. Az 1870-es évek korpuszát a korábbi vizsgálatok elveinek megfelelően állítottam össze. A szövegmintát ezúttal is nyolc dráma alkotja. Prózában írt művek; teljes terjedelmükben feldolgoztam őket, beleértve a versbetéteket is. A drámai műnemen belül törekedtem a műfaji változatosságra, de természetesen kénytelen voltam a lehető-

ségekhez igazodni: például nem hagyhattam figyelmen kívül, hogy a választott évtized uralkodó műfaja a népszínmű.

A drámakorpusz darabjainak listáját írásom végén, a szakirodalomé előtt adom meg. A statisztikai táblázatban és a példák közlésekor a művekre szerzőjük nevével utalok.

A korpuszbeli arányok bemutatása előtt szólnom kell arról, hogy (korábbi elemzéseimhez igazodva) miféle adatokat rekesztettem ki a felszólító alakpárok vizsgálatából. A *jer*, *gyere* igealakokat azért nem vettem számításba, mert nem illeszthetők be a felszólító formák szokásos szembenállási sorába: „*Jer* csak, szép kigyó!” (Toldy 557), „*Gyere* hát no!” (TóthE 692). Szintén kimaradt a fenyegetést kifejező, mondatszóvá vált *megállj*, valamint az *indulj* vezényszó: „*Megállj* te diplomatikus paraszt!” (Csepreghy 253), *indulj!* (Csepreghy 257). Ugyancsak kizártam a statisztikából a köszönések és más frazeológiai egységek igei elemét: „*Adj isten* csillagos jó estét” (Csepreghy 291), „*Fogadj isten* huszár uram” (Csepreghy 257), *Isten ments!* (Csepreghy 268), *Ments isten* (Varga 24), *Isten őrizd!* (Csiky 870), „Ne *szólj* szám, nem fáj fejem” (TóthE 678). Valamivel nehezebb döntés elé állított a felszólító igealak és a mondatszó között átmenetet alkotó, általános alanyú *nézd* (értékeléséhez l. Horváth 2006: 78), de megnyugtatóbbnak találtam a kihagyását: „No *nézd*, a kölyök!” (Csepreghy 262).

Bevettem viszont a feldolgozandó anyagba azt az (egyetlen) adatot, amelyben a felszólító alakot a *-szi* elem toldotta meg: „*Adszi* csak fiam azt a kóterkulcsot...” (Csepreghy 271). (Az ezzel szoros rokonságban lévő *-sza/-sze* szakirodalmához és funkciójához vö. Horváth 2001: 61–2.)

A rostálás után megállapíthattam, hogy az 1870-es évek drámakorpusza 955 olyan adatot tartalmaz, amelyet vizsgálatomhoz felhasználhatok. Ezek 381 igét képviselnek; ha az igekötők okozta különbségektől eltekintünk, akkor 274-et.

A felszólító igealakok kettősségéről készített szinkrón és diakrón statisztikáimban az arányok értékeléséhez valószínűség-számítási próbát végeztem. A különbségeket $p < 0,05$ esetén, azaz a véletlennek 5%-nál kisebb esélyt hagyva tekintettem szignifikánsnak.

3. Az 1870-es évek **szinkrón** metszetének számadatait és arányait a **ragozásfajták** függvényében az 1. táblázat mutatja be.

A korpuszban az általános ragozásnak 580 (60,7%), a határozottnak pedig 375 (39,3%) képviselője van.

Az általános ragozásban az iktelen igék körében kizárólagos a rövid formák használata: „*menj haza* birkáid közé számárnak...” (Csiky 876); „*Akassz* tengelyt, ha mersz” (TóthE 692); „*Szenderülj el* ártatlan lélek” (Varga 6).

Az ikes igék adatainak a kétharmada hosszú forma: „*Bízzál* bennem, édes leányom!” (Abonyi 665); „és *igyekezzél* kissé elpirulni” (Toldy 525); „Kedves sonkám, *igyál*, ha megszomjazol” (TóthE 688). A rövid alakok részesedése tehát egyharmadnyi: „Ne *dicsekedj* az ördöggel” (TóthE 735); „*Aludj* csak *aludj*” (Varga 6). Vannak olyan igék, amelyeknek mind a rövid, mind a hosszú formája megjelenik: „No, Tercsi ne *bolondozz!*” (TóthE 680), de így is: „Ugyan ne *bolondozzál!*” (Toldy 581); „csak ne *haragudj* érte” (TóthE 681), de így is: „Ne *haragudjál* Tamás!” (Varga 20). Az ikes igék használata szerzőnként is különböző: Csiky Gergely, Toldy István és Tóth Kálmán csak hosszú alakokat használ; Jósika Kálmánál és Abonyi Lajosnál is ezek vannak többségben;

Varga Jánosnál éppen döntetlen az eredmény, míg Csepreghy Ferenc és Tóth Ede a rövid alakokat részesíti előnyben. Az utóbbiak nyelvhasználata előrevetíti a XX. század elején már megfigyelhető fordulatot.

Szerzők (és adat- szám)	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosz- szú
	rövid	hosz- szú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
Abonyi (147) %	87 100,0	– –	1 33,3	2 66,7	88 97,8	2 2,2	56 98,2	1 1,8
Csepreghy (135) %	72 100,0	– –	5 71,4	2 28,6	77 97,5	2 2,5	53 94,6	3 5,4
Csiky (190) %	110 100,0	– –	– –	7 100,0	110 94,0	7 6,0	73 100,0	– –
Jósika (98) %	52 100,0	– –	1 11,1	8 88,9	53 86,9	8 13,1	37 100,0	– –
Toldy (73) %	38 100,0	– –	– –	7 100,0	38 84,4	7 15,6	28 100,0	– –
TóthE (182) %	96 100,0	– –	10 66,7	5 33,3	106 95,5	5 4,5	66 93,0	5 7,0
TóthK (93) %	51 100,0	– –	– –	5 100,0	51 91,1	5 8,9	37 100,0	– –
Varga (37) %	15 100,0	– –	3 50,0	3 50,0	18 85,7	3 14,3	16 100,0	– –
Összesen (955) %	521 100,0	– –	20 33,9	39 66,1	541 93,3	39 6,7	366 97,6	9 2,4

1. táblázat

Az 1870-es évek szinkrón metszete a szerzők és a ragozásfajták szerint

Az általános ragozású igék együttes statisztikája a rövid formák erős dominanciájáról tanúskodik. Ez teljesen érthető, hiszen ebben a ragozásfajtában az iktelen igék képviselőinek száma 521 (89,8%), míg az ikés igéknek csupán 59 (10,2%) reprezentánsuk akad.

A határozott ragozásban elsöprő többségben vannak a rövid formák: „Hej, Ben-ce, *el ne bolondítsd a feleségemet*” (Csiky 834); „De csöndesen fölháborodott szív – *el ne áruld magadat*” (Jósika 35); „Kedves Ilkám, *segítsd elő te is atyád célját*” (TóthK 9). A hosszú alakok száma csekély: „De hát *mondjad*, fiam, valami nagy baj van?” (Abonyi 634); „*Húzzad, húzzad* keservesen!” [dalbetétben] (TóthE 717). Érdekes, hogy majdnem mindegyik azoknál a szerzőknél – Tóth Edénél és Csepreghy Ferencnél – jelenik meg, akiknél az ikés igék között a rövid alakok vannak többségben.

Az általános és a határozott ragozású igék használatát összevetve megállapíthatjuk, hogy az általános ragozásban számottevően több a hosszú forma. Az általános ra-

gozást tekintve pedig természetesen szignifikánsan több a hosszú forma az ikések körében, hiszen az iktelenek között nem is tűnik fel ilyen.

A **diakrón** egybevetés megkönnyítésére a 2. táblázatban összefoglaltam a korábbi vizsgálatokban látott eredményeket, és beillesztettem közéjük az 1870-es évek korpuszáét. Az összehasonlításban természetesen leginkább a legutóbbi hasonló áttekintésemre támaszkodom (Horváth 2009: 173–4). Az érdeklődők számára a történeti képet mások korábbi munkáinak tanulmányozása teheti teljesebbé (Szathmári 1968: 422, 424; Kovalovszky 1980; E. Abaffy 1992: 205–10, 217, 221–2; Kugler 2000: 114, 117).

Időszak	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt			
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú
XVIII. század	409	3	16	56	425	59	446	86
%	99,3	0,7	22,2	77,8	87,8	12,2	83,8	16,2
1840-es évek	612	1	5	88	617	89	481	2
%	99,8	0,2	5,4	94,6	87,4	12,6	99,6	0,4
1870-es évek	521	–	20	39	541	39	366	9
%	100,0	–	33,9	66,1	93,3	6,7	97,6	2,4
XX. század eleje	549	28	48	30	597	58	372	26
%	95,1	4,9	61,5	38,5	91,1	8,9	93,5	6,5
XX. század vége	308	73	99	33	407	106	290	16
%	80,8	19,2	75,0	25,0	79,3	20,7	94,8	5,2

2. táblázat

Diakrón morfológiai egybevetés

Az összehasonlítást az ikés igéken kezdem, hiszen a mostani korpuszvizsgálat elvégzésére elsősorban az őket érintő diakrón fordulat kérdése ösztönzött. A bevezetőben már említettem, hogy az 1840-es évek szövegmintája a XVIII. századi minorita iskoladramákéhoz képest jelentős visszarendeződést mutatott a hosszú formák javára. A minorita és az 1870-es évekbeli korpusz között viszont ebben a tekintetben nincs számottevő különbség. Nem okoz tehát meglepetést, hogy az 1840-es és az 1870-es évek között a rövid formák jelentős szaporodása észlelhető. Mindez igazolja azt a feltevésemet (Horváth 2009: 176), hogy az 1840-es évek irodalmi normája akadályként szólt bele a nyelvtörténeti változás menetébe. Ami pedig az alapkérdést illeti: a rövid formák uralmához vezető diakrón fordulat még az 1870-es években sem ment végbe, ideje tehát a XIX. század utolsó két évtizedére tehető. Láthattuk, hogy egyes szerzők már a 70-es években is a rövid alakot részesítették előnyben. Egyéni különbségek még a XX. század elején is voltak (Horváth 2006: 79), de akkorra az összkép már a rövid formákra nézve kedvező. A XX. század folyamán pedig további szignifikáns eltolódás figyelhető meg a javukra.

Az általános ragozás iktelen igéit tekintve nincs számottevő különbség a XVIII. századi, az 1840-es évekbeli és a három évtizeddel későbbi korpusz között. A XX. szá-

zad elején még mindig ritkán, de már nem kivételképpen jelentkeztek a hosszú formák. Szaporodásuk nyilván szorosan összefügg az ikes igéket érintő ellentétes folyamattal. A XX. században további szignifikáns térhódításuk tapasztalható; igaz, részesedésük még az 1980-as években sem érte el a 20%-ot.

Ha az általános ragozás adatait együttesen vizsgáljuk, akkor a minorita drámák és az 1840-es évekből valók között nem látható lényeges eltérés. E két korpuszhoz képest az 1870-es évekre jelentős eltolódás történt a rövid alakok javára. A 70-es évekhez képest viszont a XX. század elején nem mérhető számottevő különbség. A XX. századi két szövegminta között azonban igen: szignifikáns a hosszú alakok megszorodása. Mindez arra vall, hogy az ikes igéket érintő fordulat volt az, amely megelőzte és indukálta a hosszú alakok aránynövekedését az iktelen igék körében, a XX. században viszont már az utóbbi tendencia vált fontosabbá.

A határozott ragozást tekintve a XVIII. századi drámakorpuszhoz képest mind az 1840-es, mind az 1870-es évekből valóban sokkal nagyobb a rövid alakok részesedése. Az utóbbi két szövegminta között szignifikáns eltolódás ment végbe a hosszú formák javára. Az 1870-es évek és a XX. század eleje között számottevő mértékben folytatódott ez a tendencia. Az 1980-as évek korpusza viszont nem tanúskodik újabb lényeges változásról.

4. Az 1870-es évek szövegmintájának a **funkció** jellege szerinti statisztikáját a 3. táblázat mutatja be.

Az általános ragozásban kérésféléből 263 (45,3%), parancsféléből 299 (51,6%), kötőmódi formából pedig 18 (3,1%) van. A határozott ragozásban ehhez igen hasonlók az arányok; ugyanebben a sorrendben haladva: 164 (43,7%), 197 (52,5%), 14 (3,7%).

A kérésfélék és a parancsfélék szemléltetésére a ragozásfajták rövid és hosszú alakú képviselőiből egyet-egyet idézek, ha az adott típusnak egyáltalán akad reprezentánsa. **Kérésfélé:** – iktelen rövid: „Ne *busulj* kedves gyermekem” (TóthK 67); [iktelen hosszú nincs]; – ikes rövid: „*Nyugodj* csendesén” (Abonyi 653); ikes hosszú: „S most *álmoldjál* Filemon és Baucissal” (Varga 6); – határozott rövid: „Csak *tartsd* magad mellettem kedves jó kis feleségem” (Varga 17); határozott hosszú: „magam is azt mondom, hogy tánczolj, mulass, *éljed* a világod” (Csepreghy 255). **Parancsfélé:** – iktelen rövid: „*Fogass be* rögtön a vadász-kocsiba” (Jósika 10); [iktelen hosszú nincs]; – ikes rövid: „*Takarodj* a kóterbe, te mihaszna!” (Csepreghy 287); ikes hosszú: „Ne *fukarkodjál*” (TóthK 24); – határozott rövid: „*Add meg* magad” (Abonyi 657); határozott hosszú: „A szerint *huzzad* majd [a nótát], amint a kedvem tartja magát” (Csepreghy 295).

A **kötőmódi** példákból sajátos voltuk miatt (vö. Kugler 2000: 107) többet idézek: – iktelen rövid: „Majd résen leszek, hogy *meg* ne *csalj*” (Csiky 803); „lehetetlen, hogy kosarat *kapj*!” (Varga 4); „Akarom, hogy nyugodt *légy*” (Abonyi 604); „Aztán csak arra kérlek, kedves húgom, *tégy ki* magadért” (Toldy 522); [iktelen hosszú nincs]; – [ikes rövid nincs]; ikes hosszú: „mikor arra vagy hivatva, hogy a fővárosban *játsszál* szerepet!” (Toldy 563); „megtiltom, hogy *gorombáskodjál*” (Varga 18); „Óhajtottam, hogy mint legjobb barátom, te is jelen légy, s *osztazzál* boldogságomban” (Csiky 804); – határozott rövid: „Tán bizony azért záratod ide magad, hogy a birónét *láthasd*?” (Csepreghy 262); „Órült atyai hiúságom férfiúvá nevelt, eltúrte e pillanatig, hogy nemünk sajtóságait utánozva, tennemedet *gunyold*” (Jósika 20); „szükséges, hogy [a levél] tartalmát *ismerd*” (Jósika 7); határozott hosszú: „nem is polyákot kvártélyoztak hozzád,

hogy a szoba sarkából nézzed” (Csepregy 295). Nem soroltam a kötőmódi formák közé a függő idézetekben szereplő igealakokat, továbbá a bizonyos performatív igéjű főmondatok mellékmondatában szereplőket sem, bár az utóbbiak nemegyszer határesetek: „Hát nem **megmondtam** már, hogy Göndört *hozd* észére!” (TóthE 679); „Íme hazám, bolyongó fiad megtér, és **kér**, *fogadd el* szolgálatát!” (Toldy 515).

Funkció	Általános ragozás						Határozott ragozás	
	iktelen		ikes		együtt		rövid	hosszú
	rövid	hosszú	rövid	hosszú	rövid	hosszú		
kérésféle	237	–	8	18	245	18	163	1
%	100,0	–	30,8	69,2	93,2	6,8	99,4	0,6
parancsféle	270	–	12	17	282	17	190	7
%	100,0	–	41,4	58,6	94,3	5,7	96,4	3,6
kötőmódi	14	–	–	4	14	4	13	1
%	100,0	–	–	100,0	77,8	22,2	92,9	7,1
Összesen	521	–	20	39	541	39	366	9
%	100,0	–	33,9	66,1	93,3	6,7	97,6	2,4

3. táblázat

Az 1870-es évek szinkrón metszete a funkciók szerint

A kérexfélék és a parancsfélék között sem az általános, sem a határozott ragozásban nem figyelhető meg funkciómegoszlás. A kérexfélék és a kötőmódi adatok között viszont igen: mind az általános, mind a határozott ragozásban szignifikánsan több a hosszú forma a kötőmódban. Az általános ragozásban ugyanez a különbség megvan a parancsfélék és a kötőmódiak között is, a határozott ragozásban ellenben nincsen.

A háromféle funkciót a két ragozástípusban összesen hatféle párosításban tudjuk összevetni. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a **diakrón** vizsgálatokban elemzett drámakorpuszokra mennyire jellemző a funkciómegoszlás, használható mérce lehet, hogy hány párban realizálódik.

Az 1840-es évek korpuszában és a XX. század végében egyben sem. A XVIII. századi iskoladrámákban két párban: a határozott ragozásban a kötőmódra sokkal jellemzőbb a hosszú forma, mint a kérexfélékre és a parancsfélékre. Mint láthattuk, az 1870-es évek szövegmintájában három párral kapcsolatban észlelhető funkciómegoszlás. A legdifferenciáltabb a XX. század eleji anyag, hiszen négy párban is megvan a megoszlás: az általános ragozásban mind a kérexfélékre, mind a kötőmódra lényegesen jellemzőbb a hosszú forma, mint a parancsfélékre; a határozott ragozásban pedig a kötőmódiak csoportja különbözik élesen a másik kettőtől, mivel a hosszú alakok vannak többségben benne.

A felsorolásból kitűnik, hogy több időszak drámaírói is szívesen társították a kötőmódi szereppel a hosszú formát. Erre egyelőre nem sikerült magyarázatot találnom. Talán az a szempont is említést érdemel, hogy a kötőmódiak készlete mindig messze elmarad a másik két funkció típus reprezentánsaiétól, s az adatok csekély száma néha

valamelyest ronthatja az összevetés hitelességét. Éppen ennek a fordítottja miatt nő meg annak a XX. század eleji megoszlásnak a jelentősége, amely a kérésfélék és a parancsfélék között tapasztalható.

A diakrón összevetés mindenestre arra mutat, hogy az 1840-es években uralkodó, akár uniformizáltságnak is nevezhető grammatikai szabályozottságon harminc évvel később egyes drámaírók akartak és mertek oldani, több-kevesebb tudatossággal felismerve a funkciók megosztásában rejlő lehetőségeket. A XX. század elejének írói még messzebbre jutottak el ezen az úton. A XX. század végéhez közeledve azonban a rövid formák dominanciája ismét visszaszorította a funkciómegoszlást, bár több teret engedett az ellenpéldáknak, mint az 1840-es években.

5. Elemzésemet rövid összeggel, a bevezetőben feltett kérdések megválaszolásával zárom.

Az ikés igék körében megfigyelhető éles fordulat minden jel szerint a XIX. század utolsó két évtizedében történt meg. Bár ebben nincs okunk kételkedni, ellenőrzésül talán hasznos volna egy köztes, az 1890 körüli évekből való korpusz vallomását meghallgatni.

Ami a funkciómegoszlást illeti, az 1870-es évek drámái már részben sejtetik a jelenség XX. század eleji virágzását. Annak a megállapításához, hogy a megoszlás a XX. század folyamán milyen ütemben és mikor vesztett a jelentőségéből, szükség volna egy újabb, valószínűleg a század középső harmadából való drámakorpusz összeállítására és elemzésére is.

A DRÁMAKORPUSZ

Abonyi = Abonyi Lajos: A betyár kendője. Népszínmű, dalokkal 4 felvonásban. 1872. In *MD19*. 595–671.

Csepreghy = Csepreghy Ferenc: A piros bugyelláris. Eredeti népszínmű dalokkal 3 felvonásban. [1878.] In *Csepreghy Ferencz összes művei IV*. Kiadta: Rákosi Jenő. Budapest, 1881, 241–325.

Csiky = Csiky Gergely: A proletárok. Színmű 4 felvonásban. 1880. In *MD19*. 761–882.

Jósika = Jósika Kálmán: *Salome (Szálomé)*. Dráma 5 felvonásban. [1873.] Kiadja: Pfeifer Ferdinánd. Budapest, 1875, 47 lap.

MD19. = *Magyar drámaírók 19. század II*. Vál., szövg., jegyz.: Nagy Péter. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.

Toldy = Toldy István: A jó hazafiak. Vígjáték 4 felvonásban. 1872. In *MD19*. 505–94.

TóthE = Tóth Ede: A falu rossza. Népszínmű 3 felvonásban, dalokkal. 1873. In *MD19*. 673–759.

TóthK = Tóth Kálmán: *A nők az alkotmányban*. Vígjáték 3 felvonásban. Kiadja: Pfeifer Ferdinánd. Pest, 1871, 70 lap.

Varga = Varga János: *A véletlen*. Vígjáték 1 felvonásban. Kiadja: Pfeifer Ferdinánd. Budapest, 1874, 22 lap.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 184–238.
- Horváth László 1998: Rövidebb és hosszabb felszólító alakok mai drámákban, in Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 81–5.
- Horváth László 2001: A felszólító módú igealakok kettősségének történetéhez, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 55–65.
- Horváth László 2006: Drámavizsgálat a felszólító módú igealakok kettősségének történetéhez, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 77–85.
- Horváth László 2009: Egy XIX. századi drámakorpusz vallomása a felszólító igealakok kettősségéről, in Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 168–77.
- Kovalovszky Miklós 1980: Felszólító mód, in Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 618–21.
- Kugler Nóra 2000: Az igeragozás, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–26.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (Nyelvészeti Tanulmányok **11.**), Budapest, Akadémiai Kiadó.

A MAGYAR NYITÓDÓ KETTŐSHANGZÓK TÖRTÉNETÉRŐL A TÉR ÉS IDŐ DIMENZIÓJÁBAN¹

JUHÁSZ DEZSŐ

1. A magyar nyelv magánhangzó-történetében a kettőshangzók közül a záródóak játszották a főszerepet, koraiságuknál, kiterjedt fejlődéstörténeti kapcsolatrendszerüknel fogva. A nyitódó diftongusok megjelenése későbbi és szűkebb körű, de ez a tény nem indokolja, hogy „nyelvi életrajzuk” feltárása, a velük foglalkozó szakirodalom olyan szerény legyen, mint amilyen valójában. Előadásom ezen a kedvezőtlen mérlegen szeretne javítani: a klasszikus magyar nyelvtörténet eredményeit továbbfejlesztve a nyelvföldrajz és az összehasonlító dialektológia eszköztárára támaszkodva kísérel meg keletkezés- és rendszertörténeti megállapításokat tenni. Szeretném felhívni a figyelmet arra is, hogy az általános magyar nyelvtörténet mellett (ill. azon belül) nagy fontosságúak a helyi változások és a nyelvjárásközi folyamatok is.

2. A kettőshangzók sorsának nyomon követése mindig is átlagon felüli gondot okozott a nyelvtörténészeknek. Az **írott nyelvemlékekből** származó adatok ugyanis számbelileg messze nem tükrözik az illető kor hangzó beszédének állapotát, azaz kevés az értékelhető írásos előfordulás. Mi lehet ennek az oka? Mi korlátozhatta a szkriptorokat a kettőshangzók jelölésében? Néhány közismert tényezőre utalok itt:

a) A diftongusok túlnyomó többségükben nem adnak fonémátöbbletet a hangrendszer számára, azaz úgy is értelmezhetők, mint ismert hosszú magánhangzók hangszín-realizációi vagy ejtésvariánsai.

b) Fonetikailag, artikulációs síkon sem mindig plasztikus a megjelenésük: azon kívül, hogy például eltérő erősségűek és nyomatókéúak lehetnek, közös jellemzőjük, hogy a két diftonguselem csak egy szótagot alkot. Ebből is következik, hogy többnyire sem a beszélő, sem a hallgató számára nem tudatosul a jelenlétük, fonetikai alkatuk.

c) Ha többé-kevésbé tudatosul a használatuk, akkor sem egyértelmű a nyelvhasználók számára a formálódó kiejtési és helyesírási normához való viszonyuk, a bizonytalanság pedig inkább a (kétbetűs) jelölés elmaradásának kedvez. A hangjelölés konzervatívizmusa is a jelöletlenséget (egybetűs jelölést) erősíti.

Mindezek ellenére ha a nagyszámú nyelvemlékből kinyert példaanyag szerény ugyan, de tanulságai egy irányba mutatnak, a minősített példák fontos támpontjai lesznek a nyelvtörténeti elemzésnek.

3. A következő lépésben szeretnék a **nyitódó diftongusok** korai történetére vonatkozó **nyelvemlékes** ismereteinkre néhány jeles nyelvjárástörténész idevágó kutatásainak tükrében – nagyon vázlatosan – utalni.

¹ Egy nagyobb terjedelmű, a magyar kettőshangzók nyelvföldrajzával, történetével foglalkozó tanulmány része. A korábbi vélemények egy részére l. pl. Benkő 1952, bár itt főleg a záródó típusúakról esik szó. – A kutatást az OTKA T 68951 számú pályázata támogatta.

Nyitódó kettőshangzókat **tömbszerű** földrajzi megjelenéssel ma két régióban találunk: a Nyugat-Dunántúlon és az északkeleti nyelvjárásterületen. Mindkét régióból rendelkezünk reprezentatívnak tekinthető, főleg a korai középmagyar kort érintő nyelvemlékfeltárásokkal. A Nyugat-Dunántúlról Abaffy Erzsébet misszilis-gyűjtését és elemzéseit, az északkeleti területről pedig Papp László adatfeltárását tekintem iránymutatónak.

Abaffy a múlt század hatvanas éveiben több monográfiában és adatközlésben foglalkozott főleg Sopron és Vas megye XVI. századi írásbeliségével és nyelvjárástörténetével (l. pl. Abaffy 1965, 1968; vö. még 1969). Mintegy 400 misszilit másolt ki a Batthyány család levéltárából, a közelmúltban pedig ő ellenőrizte azt a kb. 250 levéltárírást, amely Terbe Erika doktori értekezésének (Terbe 2006) alapjául szolgált, és Batthyány Ferenc feleségéhez, Svetkovics Katalinhoz és írődeákjaihoz köthető. (A misszilisek időközben megjelentek, l. Terbe 2010.) A 2003-ban megjelent Kiss Jenő-émlékkönyvben „Egy ötlet a nyugat-dunántúli *iĕ* kettőshangzó történetéhez” címmel fontos gondolatokat fogalmaz meg, miközben nemcsak értékes korai adatokat idéz erre a diftongusra, hanem tipizálja is előfordulásaikat az *í* és *é* hangokhoz való viszonyuk szempontjából.

Ezek szerint (i. m. 483–4) a XVI. századi nyugat-dunántúli levelek nagy részét az *é*-zés jellemzi, de van jó néhány erősen *í*-ző misszilis is. Az *í*-zés mérlegre tétele azért fontos, mivel az adatok tanúsága szerint az *iĕ*-t² tartalmazó szótagok kevés kivétellel a zárt *í*-zés pozíciójában fordulnak elő. Az *í*-zéssel való szoros összefüggést az is igazolja, hogy a diftongusos adatok leggyakrabban *í*-ző levelekben, az *í*-zéssel váltokozva fordulnak elő. Mivel a zárt *í*-zés írásbeli érvényesülését a nyelvi norma már ekkor is korlátozta, természetes, hogy az *í*-ző levelekben is vannak *é*-ző szavak. Jellemző adalék a korabeli megfelelésekre, hogy Abaffy szép példákat hoz a hármas, *í* ~ *é* ~ *iĕ* váltokozásokra is egy nyelvemléken belül (uo. 484). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az efféle, nyelvjárás-keveredéssel is magyarázható szövegekben szintén „helyükön” vannak a nyitódó kettőshangzók, azaz funkcionálisan az *í*-zés példáit szaporítják, annak az alternációját képviselik. Ilyen példákat idéz, mint *emberiĕt*, *leveliĕt*, *aziĕrt*, *elviĕgezem*, *kiĕpest*, *miĕgis*, *liĕszen*, *riĕgi* stb., zömmel XVI. század közepi levelekből kigyűjtve. (A példák itt nem eredeti helyesírás, hanem az olvasat szerint közölve.)

Az északkeleti *iĕ* kettőshangzók XVI. századi előfordulását Papp László 1963-as monográfiája (*Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*) alapján értékelem. Papp az *í*-zés keleti regionális feltérképezésére vállalkozott szintén 400 világi irat alapján. A minta-szerű gyűjtés és feldolgozás külön regisztrálja a kisszámú – összesen 14 szótagnyi – nyitódó, *iĕ* kettőshangzót (sőt azt a négy iratot is, amelyben néhány záródó diftongust lehet kikövetkeztetni) (l. i. m. 149). Az érintett megyék a következők: Szabolcs, Szatmár, Ung, Zemplén. Néhány konkrét példa: Vis, 1573: *Aziert*, *Jerette* (79), Kisvárdá, 1573: *nyeged* magaval (uo.), Ung megye (a megye nótáriusa), 1562: *Nyegh* 'négy', *azyerth* (114), Csicsér, 1568: *nĕg* 'négy' (116). A nyitódó diftongusos szavak – a Nyugat-Dunántúlhoz hasonlóan – *í*-ző vagy *í*-zést is felmutató levelekből valók, az *í*-zés pozícióiban. Papp László mégis nagyon óvatosan fogalmaz, tekintettel a kisszámú előfordulásra. Az is óvatosságra inti, hogy négy olyan példát is talált, amely *í*-ző szó-

² A magyar kettőshangzókból a magasabb nyelvéllátsfokon elhelyezkedő elem szokott inkább a gyengébb, nyomatektalanabb lenni, tehát korrektebb lenne egy *iĕ*, *iĕ*, *iĕ*-féle, vagy a nagyvonalúbb, azonos nyomatekviszonyokat tükrözőtő *iĕ* megoldás, de a technikai egységesítéstől itt eltekintünk.

tagban *ei* kettőshangzót mutat, pl. Kérsemlyén, 1574: *neÿg* 'négy' (90). Ez azonban csupán arra enged következtetni, hogy az *i*-zés természetes ellenpéldái szintén lehetnek kettőshangzósak, akárcsak a mai északkeleti ejtésben, ahol az *é*-k tipikus formában záródó diftongusok.

„Ha csupán ezeket az adatokat vesszük figyelembe – írja Papp László (i. m. 149) –, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *é*-vel szemben álló *i* helyzett ejtett diftongus Ung déli, Szabolcs északi részéről kiindulva foglalta el a mai területét. Ez a mai helyzet ismeretében nem is merész feltevés.” Majd hozzáteszi: „További feladat volna annak felderítése, hogy a diftongus milyen ütemben és mennyi idő alatt foglalta el a mai helyét, hogyan szorította ki a Szamos mellékéről az *i*-zést.” (150)

Papp László idézett sorai azt is világossá teszik, hogy a XVI. századi északkeleti *iÿ* kettőshangzót az *i*-zés eseteiből vezeti le, annak folytatásaként értékeli. Abaffy nem reflektál Papp 1963-as véleményére, de hasonló következtetésre jut a nyugat-dunántúli XVI. századi *iÿ* keletkezéséről: „Az közismert, hogy már az ómagyar korban erősen *i*-ző volt e nyugat-dunántúli terület nyelvjárása, s ez folytatódott a középmagyar korban is. A beszélt nyelv *i*-zése meg is jelenik leveleinkben, bár az iskolázott, tanult deákok igyekeznek kerülni e kirívó alakokat, s az írott normának megfelelő *é*-vel helyettesítik. (...) – Már igen korán megjelenik az *i* helyén az *iÿ* nyitódó kettőshangzó. Ám ez nem az *é*-ből, vagyis nem a középső nyelvállású hosszú magánhangzóból diftongálódhatott, hanem a felső nyelvállású *i*-ből keletkezhetett. (...) A nyelvjárási beszélő tehát *i*-t és/vagy *iÿ*-t ejtett a mindennapi használatban.” (Abaffy 2003b: 484). Abaffy végül idézi Benkő hasonló irányú, de meglehetősen óvatos következtetését a *Magyar nyelvjárástörténet*ből: „Nem lehet kizárni annak a lehetőségét [írja Benkő], hogy itt *i* > *iÿ* diftongizációról van szó; nemcsak azért, mert a környező nyelvjárástípusokban *i*-zés van ilyen helyzetben, hanem főként azért, mert a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a későbbi *iÿ*-ző terület korábban valószínűleg *i*-ző volt. Ez esetben felső nyelvállású magánhangzó állandósult diftongizációjára is lenne példa nyelvünkben” (Benkő 1957: 97).

4. A három kiváló nyelvjárástörténész különböző határozottságú, de mégis egybecsengő véleménye megerősíthet bennünket abban, hogy a magyar nyitódó diftongusok történetének első felvonását az *i*-zéssel összefüggésben, attól elindulva kell keresnünk. Ugyanakkor a közös kezdet után láttatnunk kell a nyugat-dunántúli és az északkeleti régió különfejlődésének útjait és – lehetőség szerint – a mozgató rugóit is. Ehhez azonban új forrásokra és új módszerekre is szükségünk van.

Mielőtt a középső nyelvállású hosszú magánhangzók diftongálására térnénk, maradjunk még egy kicsit az *i*-zéssel alternáló *iÿ* genezisénel. Vajon mi motiválhatta a keletkezését? Mi annak az oka, hogy nemcsak az *é* > *i* záródás, hanem annak új *i* hangjai is egyformán fejlődnek tovább a nyelvterület különböző részein az *iÿ* irányába? És mi az oka annak, hogy a későbbiekben nyugat és kelet fejlődése elágazik?

A közelmúltban a „Nyelvelmélet és dialektológia” című konferencián már megkezdtem ennek a kérdéskörnek a tágabb összefüggésrendszerben való megválaszolását (Juhász 2009). Akkori okfejtéseim egyik vezérgondolata az volt, hogy a nyelvi változások fontos mozgató rugói a belső fejlődések és nyelvjárási kölcsönhatások eredményeképpen előálló kettősségek. Ezek közé sorolható a zárt *i*-zés nyomán előálló nagyszámú *é* ~ *i* kettősség interakciója. A kétféle hosszú hang egyrészt a régi és új állapot szinkrón rendszerbeli szembenállásaként, másrészt az *é*-ző és *i*-ző nyelvjárási formák, illetve

részrendszerek területi ütközése generálhat olyan új „összetett” hangot, amely egyszerre mutatja meg az előzményhangok nyelvállásbeli minőségét, a zártságot és a nyíltságot (vö. Juhász i. m. 156–7). A két hosszú hang azonban nehezen redukálódik félhangzós elemmé, ezért itt további érvekre és pontosításra van szükség. A szóban forgó előadásban arra is utaltam, hogy a nyitódó kettőshangzó kialakulását nagymértékben megkönnyíthette egy olyan regionális rövidülési tendencia, amely a felső nyelvállású hosszú magánhangzókat, tehát az *í, ú, ű*-t egyre inkább megrövidítette. A szinkrón nyelvjárási típusleírások megjegyzik, hogy a Nyugat-Dunántúlon meglehetősen általános ezeknek rövid és félhosszú realizációja, sőt a zalai nyelvjárás csoportban meg is szűnt az *í, ú, ű* fonémasor, tehát hét helyett csupán négy hosszú magánhangzóval számolhatunk (l. Imre 1971: 335).

Folytatva ezt a gondolatsort, érdemes megnézni, hogy a nyugat-dunántúli régióon belül hol a legerősebb a nyitódó diftongusok jelenléte: ez épp ide, Zala megyére (kivéve annak délkeleti sávját) és Vas megye déli részére lokalizálható (l. Imre 1969: 109, 1971: 273 és a további integrált diftongustérképeinket: 2., 3., 4. ábra³). A felső nyelvállású magánhangzók rövidülése – bár kisebb mértékben – az északkeleti régióra is jellemző, így a nyitódó kettőshangzók kialakulására itt is kedvező feltételek állnak a rendelkezésre. Kérdés azonban, hogy a rövidülés milyen régi múltra tekinthet vissza, és mi az oka az *uo-, üö*-féle diftongusok eltérő területi és rendszertani megjelenésének. Sajnos az időtartam-jelölés szintén gyenge lábakon állt a magánhangzók régi magyar helyesírásában, ezért erről nagyon kevés nyelvemlékes információval rendelkezünk.

Mielőtt továbblépnénk, érdemes ezen a ponton egy rövid fonológiai kitérőt tennünk (l. Juhász 2009: 157 is). Annak ellenére, hogy a nyelvjárás-történeti elemzések és a szinkrón megfigyelések abba az irányba mutattak, hogy az északkeleten kimutatható *ĵé* az *i*-zés hangtani alternánsa, tudtommal még senki nem vitatta Imre Samunak (1971: 68, 70–1, 155–7 stb.) azt az eljárását, hogy ezt a diftongust *é₂*-nek nevezve, *é₍₁₎* : *é₂* fonológiai oppozícióról beszéljen, ahol – mint példaanyaga is mutatja – az *é₍₁₎* a nem *i*-ző, az *é₂* pedig zömmel az *i*-ző, illetőleg *i*-t *é*-vel váltakoztató *é*. (A közelmúltban Sebestyén Árpád és Balogh Lajos adott hangot kétkedésének, de nem az *é₂*, hanem az *ó₂, ő₂* fonéma meghatározhatóságát, rendszerbeli helyét illetően, l. Sebestyén 2001: 198, Balogh 2004.) Ahogy Imre idézett monográfiájának 155. lapján maga is írja: „Itt [ti. a legtipikusabb északkeleti, szabolcs-szatmári területen] a kny. *é* : nyj. *é₂* megfelelés nagyjából olyan erősségű, mint a délebbre fekvő területeken a kny. *é* : nyj. *í* viszony, s morfémaállományuk is lényegében azonos.” Szerintem logikusabb kétféle *é* helyett kétféle *í* fonémáról beszélni: *í₁* = az eredeti, változatlan formában továbbélő *í* monofongus, *í₂* = a másodlagos, zárt *i*-zésből lett *ĵé* (~ *í*), pl. *ír* ’betűkkel szavakat rögzít’ ↔ *ĵér* ’eljut vhová’, | ’vmilyen értéket képvisel’; stb. (vö. a középső nyelvállásfokon létező további oppozíciós megfelelővel: *ér* /~ *ĵir*/ ’a vért vezető természetes csövecske a testben; | kisebb vízfolyás’).

Az *ĵé*-hez hasonló módon fonologizálódott néhány északkeleti helyi nyelvjárásban az *uo*, *üö* kettőshangzó a *ló* × *lú* → *luó* (= *ú₂*), *sző* × *szű* → *szűő* (= *ű₂*) típusú fejlődések alapján (pl. a kárpátaljai Dercenben vagy a szilágysági Désházán). Jellemző, hogy azokon a településeken bukkan fel *uo*, *üö*, ahol az *í₂* (= *ĵé*) már kifejezetten megerősö-

³ Az MNyA. és RMNyA. néhány kötetének informatizált adataiból létrehozott digitális térképekért Vargha Fruzsina Sárának tartozom köszönettel.

dött. Az *uó*, *üő* azonban mivel nemigen tudott kilépni a *v* tövű igék és névszók köréből (kivéve talán a szótagzáró *r*, *l* előtti *o* > *ó* → *uó*, *ö* > *ő* → *üő* kellőképpen még nem vizsgált eseteit), nem tett szert olyan gyakoriságra, mint a nagy hatókörű zárt *i*-zés alapján álló *ie*. Balogh Lajos egy konferencia-előadásában (2004) a mai északkeleti nyitódó diftongusok önálló fonológiai státusáról meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik (egy deceni vizsgálat alapján). Ennek a bizonytalanságnak egyik okát a diftongusok bonyolult összefüggésrendszerében látja, másrészt pedig a minden téren megmutatkozó bomlási, köznyelviestülési folyamatok előrehaladott állapotában.

5. Más végállomásra jutott viszont a hasonló indulású nyugat-dunántúli nyitódó diftongusok sora. A legerősebben diftongáló helyi nyelvjárásokban ugyanis minden *ó*, *ő*, *é* helyett *uó*, *üő*, *ie* típusú realizációk léptek fel. Az *uó*, *üő* megerősödéséhez és rendszertani kiteljesedéséhez feltehetőleg az adta a legnagyobb lökést, hogy ebben a régióban sokhelyütt a szóvégi *ó*, *ő*, *é*-k *u*, *ü*, *i*-vé záródtak (vagy közös diftongusos előzményből zártabb irányban monoftongizálódtak, vö. a *seprű*, *aszú*, *messzi* típusú megoldásokkal), így ilyen „interaktív” párok jöttek létre, mint *disznó* × *disznu* → *disznuó*, *erdő* × *erdü* → *erdüő*, *mellé* × *melli* → *mellje* stb. A folyamat feltehetőleg az eredeti (záródó diftongusra visszamenő) *ó* ~ *ú*, *ő* ~ *ü*, *é* ~ *i*-s szóvégek felől indult el, de áterjedt minden középső nyelvállású hosszú magánhangzóra, lefedve ezzel a korábbi, jellemzően az *i*-zéssel alternáló (ill. a *v* tövű szavakban, pl. *ló*, *kő*, *sző* keletkező) nyitódó diftongusokat is.

Mivel feltételezésem szerint a korai ómagyar záródó kettőshangzók nyugaton hamar monoftongizálódtak, az új típusú nyitódó diftongusoknak nem álltak az útjában, szemben a keleti, északkeleti régiókkal, ahol a záródók nemcsak megmaradhattak (vö. Hegedűs 2003; Juhász 2009; másként Abaffy 2003a: 716), hanem szintén oly mértékben megerősödtek, hogy eredetre való tekintet (ill. szinkrón fonetikai kötöttség) nélkül meghódították a teljes középső nyelvállású hosszú magánhangzósort. A régiószerte fennmaradt *ie*, valamint az egyes nyelvjárászigeteken felbukkanó *uó*, *üő* a felső nyelvállásfokhoz kötődve fonológiai oppozíciót épített ki az alattuk elhelyezkedő záródó típusú sorozattal is. Ezek a magyar magánhangzórendszer csúcsát létrehozó gazdag helyi fonémarendszerek további vizsgálatot érdemelnek. A számítógépes eljárásokkal generált hangstatisztikai térképek azonban máris sejtetik, hogy például a Szilágyságban a nyelvjárásközi hatások és a már korábban érintett hangrövidülési (vagy nyúlási) folyamatok fontos szerepet játszhattak a magánhangzók – köztük a diftongusok – sorsának alakulásában.

Külön tanulmányt érdemel a nem nagy tömbökben, hanem kisebb csoportokban vagy egyes nyelvjárászigeteken mutatkozó kettőshangzók vizsgálata, például a székelyleföldi és moldvai nyitódó kettőshangzók. Itt azonban a modern összehasonlító dialektológián kívül messzemenően támaszkodni kell a településtörténet eredményeire is. Ha jó a sejtésünk, akkor nemcsak az igazolható, hogy Háromszék vagy Alcsík nyitódó diftongusai nyugat-dunántúli gyökerűek, hanem a szűkebb kibocsátó nyelvjárás csoportok is meghatározhatók. Ehhez komplex vizsgálatokra lesz szükség, amelyek főleg az informatizált, illetőleg egyesített nyelvatlások adatbázisaira és modern kartográfiai technikákra építenek majd (ezekre l. pl. Bodó – Vargha 2008; Hegedűs Andrea 2008).

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Lajos 2004: A kettőshangzók fonológiai státusza a kárpátaljai Dercen nyelvjárásában, in P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit szerk.: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 192–4.
- Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Abaffy Erzsébet 1968: *Dunántúli misszilisek a XVI. századból* (MNyTK. 121.), Budapest.
- Abaffy Erzsébet 1969: *XVI. századi nyugat-dunántúli misszilisek helyesírásáról*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 62.
- Abaffy Erzsébet 2003a: Hangtörténet, in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 301–51, 598–609, 710–8.
- Abaffy Erzsébet 2003b: Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ie* kettőshangzó történetéhez, in Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 483–5.
- Benkő Loránd 1952: Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből, *Nyelvtudományi Közlemények* 54, 37–62.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2008. Régi nyelvatlaszok – új módszerek. Nyelvtudományi eljárások a nyelvföldrajzban, *Magyar Nyelv* 104, 335–51.
- Hegedűs Attila 2003: Marginális megjegyzések. Ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről, *Magyar Nyelvjárások* 41, 211–5.
- Hegedűs Andrea 2008: *Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített nyelvatlaszok felhasználásával*. PhD-disszertáció, ELTE BTK.
- Imre Samu 1969: A kettőshangzók mai nyelvjárásainkban, in Pais Dezső – Benkő Loránd szerk.: *Dolgozatok a hangtan köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 67, 108–116.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2009: Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia*, Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 151–60.
- Papp László 1963: *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 2001: Magyar dialektológia [Könyvismertetés.], *Magyar Nyelvjárások* 39, 191–9.
- Terbe Erika 2006: *16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai*. PhD-disszertáció, ELTE BTK.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (Régi Magyar Levéltár 3.)

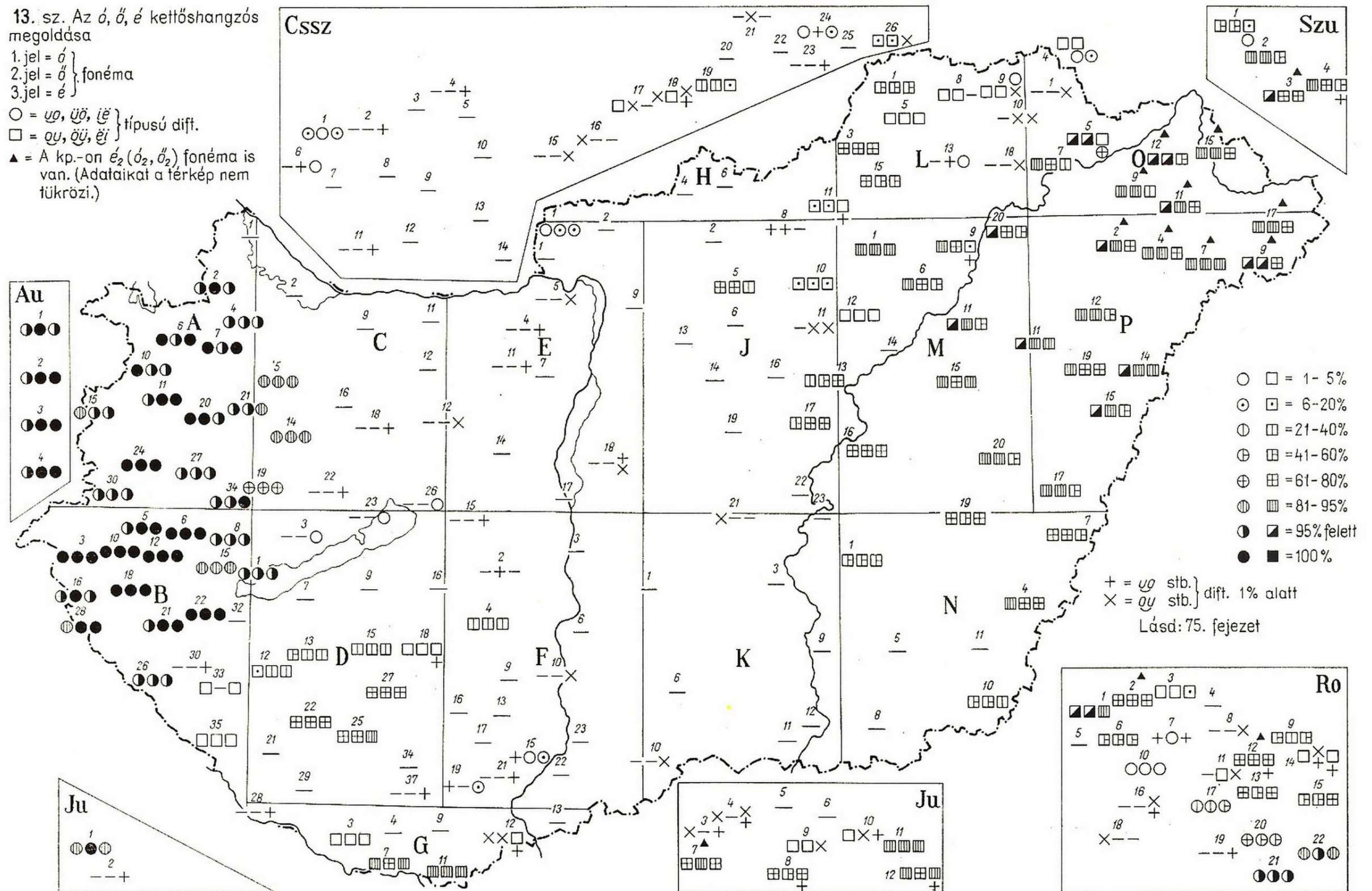
1. ábra
A kettőshangzók összesítő térképe Imre Samu monográfiájában (1971: 273)

13. sz. Az ó, ő, é kettőshangzós megoldása

- 1.jel = ó }
2.jel = ő } fonéma
3.jel = é }

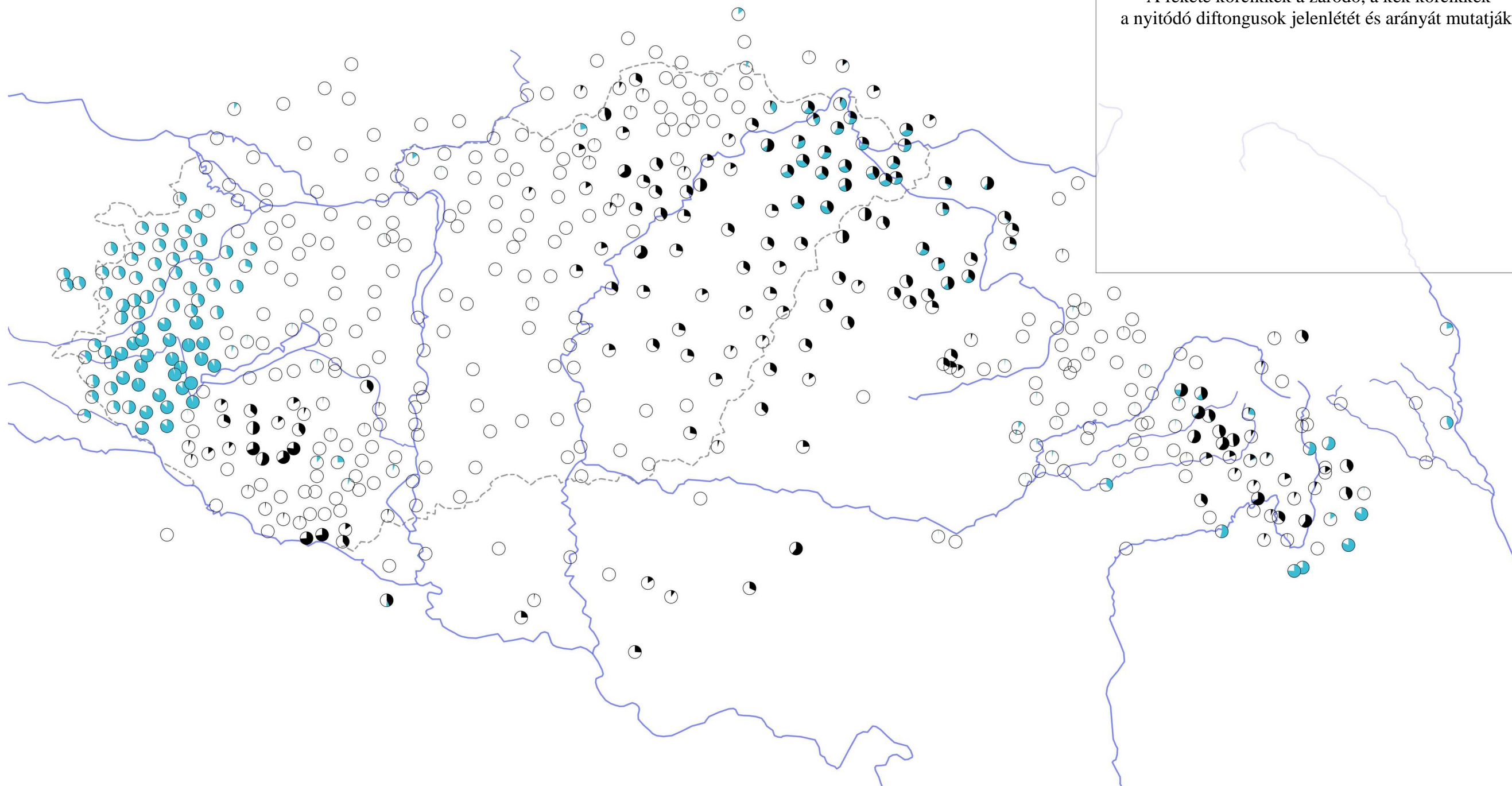
○ = *uo, üö, ië* típusú dift.

□ = *qu, öü, éi* típusú dift.
▲ = A kp.-on *é₂* (ó₂, ő₂) fonéma is van. (Adataikat a térkép nem tükrözi.)

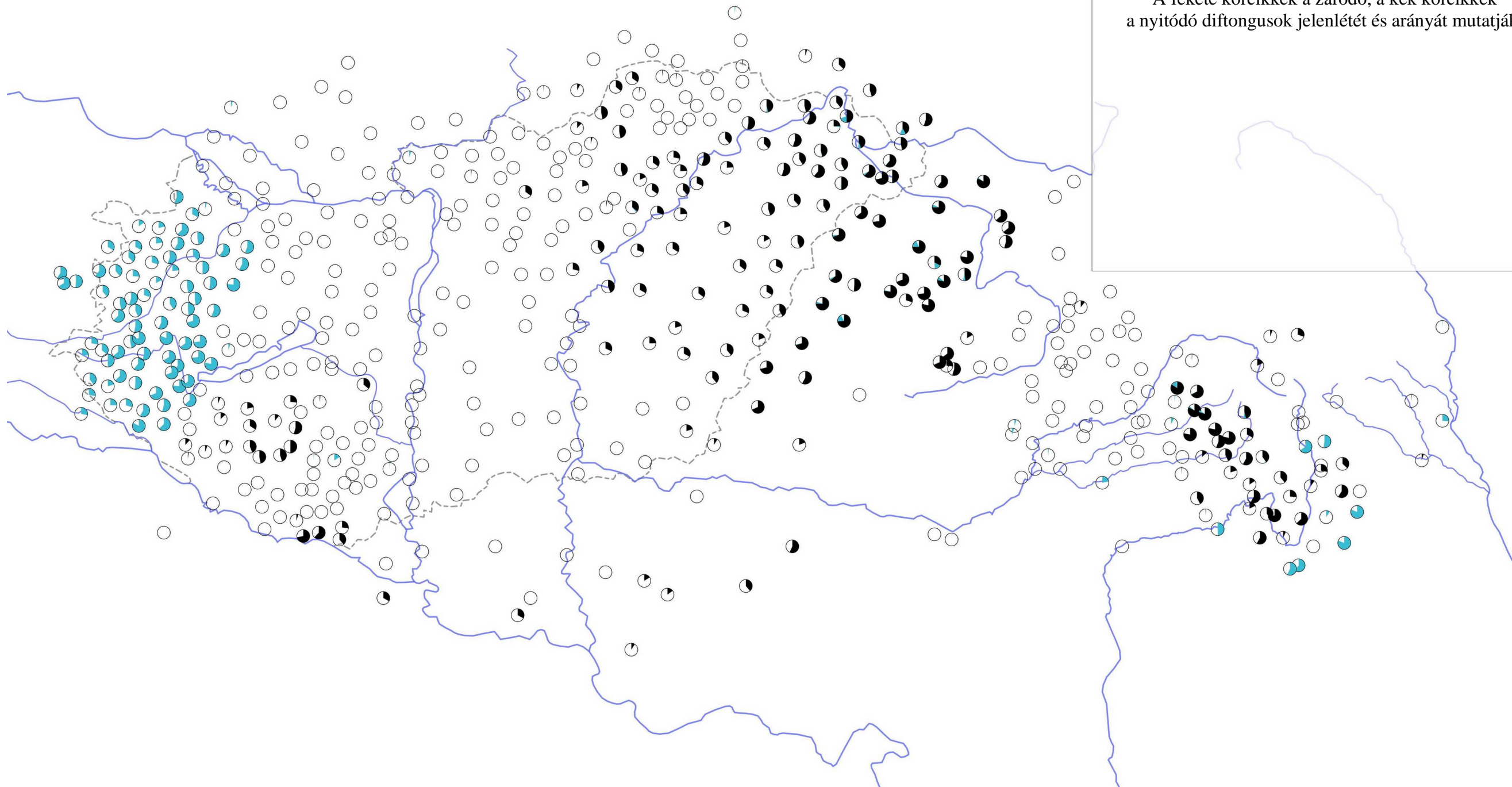
2. ábra
Az *ëi* /*ÿë* típusú kettőshangzók
a magyar nyelvjárásokban

A fekete körcikkek a záródó, a kék körcikkek
a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

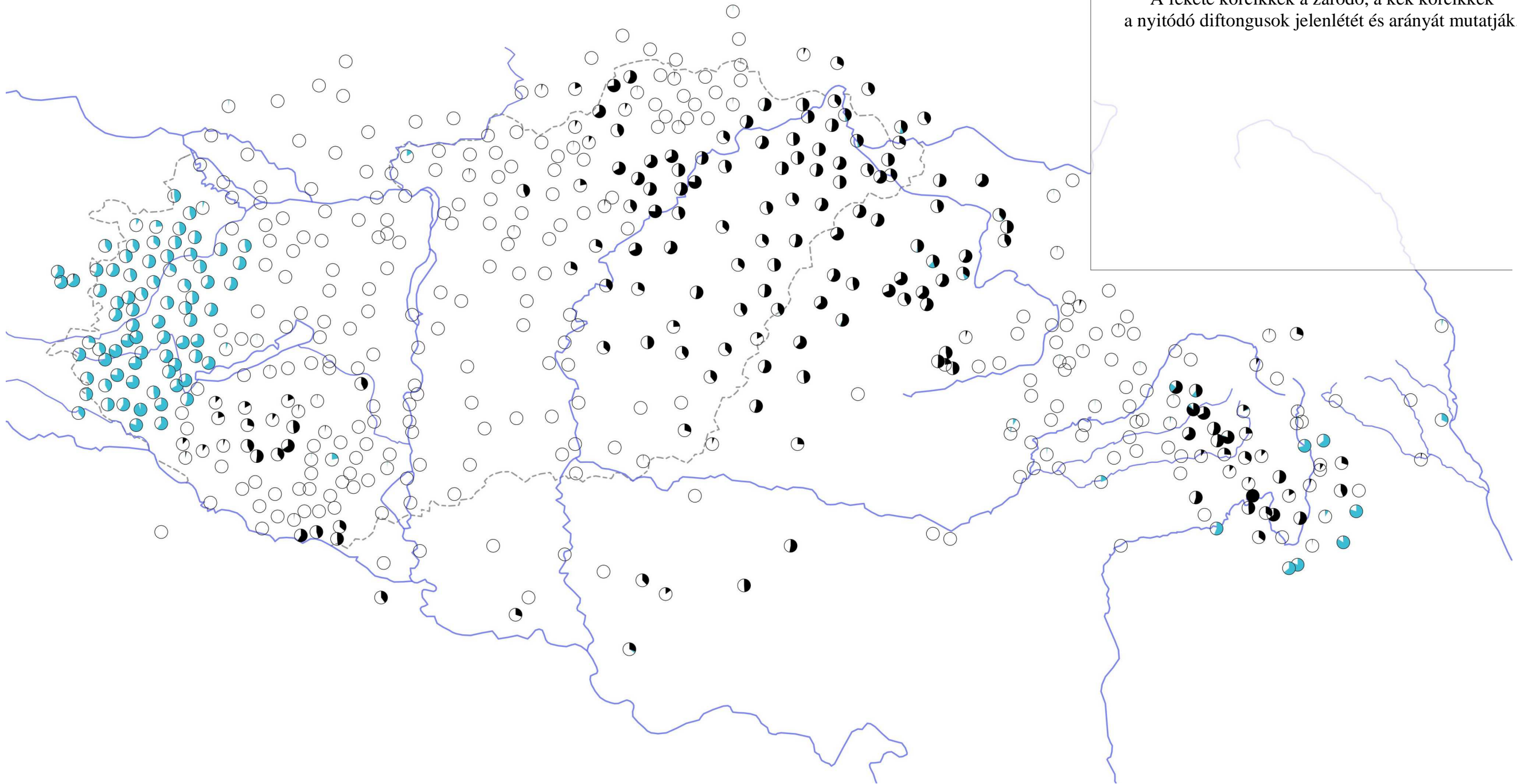
3. ábra
Az *ou/uo* típusú kettőshangzók
a magyar nyelvjárásokban

A fekete köröcsek a záródó, a kék köröcsek a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

4. ábra
Az *öü/üö* típusú kettőshangzók
a magyar nyelvjárásokban

A fekete köröcsek a záródó, a kék köröcsek
a nyitódó diftongusok jelenlétét és arányát mutatják.

LEHETETT-E SYLVESTER JÁNOS EGY BÉCSI NYOMTATVÁNYTÖREDÉK MAGYARRA FORDÍTÓJA?

KALCSÓ GYULA

1. Borsa Gedeon 1969 júniusában a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából romániai könyvtárakban kutatott régi magyar nyomtatványok után. Útjának gyümölcse többek között négy, addig példányból ismeretlen mű fellelése volt. Ezek közül az egyik a kolozsvári volt unitárius kollégium könyvtárában a *BMV 260* jelzet alatt szereplő kötet, amely két összekötött, erősen hiányos, címlap nélküli nyomtatványtöredéket tartalmaz. A másodikat 308a sorszámmal illesztették be az RMNy.-be (a továbbiakban röviden csak 308a-ként utalok rá). Borsa kiderítette róla, hogy a szerző Saint John Fisher rochesteri püspök (latinosan Joannes episcopus Rophensis v. Roffensis, magyarosan Fisher Szent János), a mű pedig a *Psalmi seu precesiones ... item Psalmi aliquot selecti ex Davide* címen, első kiadásban 1509-ben, Londonban megjelent latin zsoltairoskönyvének magyarra átültetett változata. A fordító azonban már a kortárs jezsuita szerzetes, Szántó István számára is ismeretlen volt, aki egy 1574-ben kelt levelében említi a kötetet.¹

A nyomtatvány keletkezéséről csak annyit lehet biztosan tudni, hogy a kiadás Caspar Stainhofer nevéhez fűződik. A mű Bécsben, valamikor az 1570-es évek elején jelenhetett meg. A töredék elején álló ajánlás a nyomdász nevében szól Draskovich György zágrábi püspökhöz, aki 1563-tól 1573. június 9-ig (kalocsai érseki kinevezéséig) töltötte be hivatalát. A szövegben Sylvester magyar *Újtestamentuma* (a továbbiakban használok az ÚT. rövidítést is) mint tervezett kiadvány szerepel,² így a 308a biztosan 1574 előtt került ki a sajtó alól (akkor adta ki Stainhofer az ÚT.-ot). A kolozsvári akadémiai könyvtárban fellelt kötetben a vizsgált töredék össze van kötve egy másikkal, amelyet kolofonja szerint 1572-ben nyomtatott a bécsi műhely. Mivel a két kiadvány nyomdai kivitele is megegyezik, ezért ehhez közeli időpontot tarthatunk valószínűnek a 308a megjelenését illetően is. Mindent egybevetve az RMNy. által megállapított 1572 körüli dátum valószínűnek látszik.³

A 24 főlőből álló, az ajánlásán kívül egyetlen bűnbocsánati ima töredékét tartalmazó nyomtatványrészletet felfedezése óta nem tanulmányozták behatóbban, valószínűleg ezért került el a kutatók figyelmét, hogy a szöveg nyelvi megformáltság

¹ Borsa (1969: 208) idézi a levelet, amelyben Szántó a magyar nyelvű katolikus kiadványok megjelenését szorgalmazta, és felsorolta az általa addig ismert ilyen jellegű nyomtatványokat, említve John Fisher művét is: „Vidi et orationes quasdam Rophensis a quodam ignoto authore translatas”. Ebből a megjegyzésből arra lehet következtetni, hogy a nyomtatvány sehol nem tüntette föl a magyar fordító nevét.

² A következő mondatban: „ez vtan nagjobbat igiekőznēm mījnden fzolgalatommal es gond vifelemmel Nagifagodnak es az kőőrtien nepnek ky adnij. De miert hogij az Magiar Vrak keueffen vadnak, nijnchen kij feghitfeggel lenne az Chiftus neue dijchijreerti, es az hiőtnek meg tartalært, **Wij teftamentomnak niomtatafara**, kit magiar orfzag fzijue fzerijnt kijuannia twlem, **wdőre kel hadnom**” (az *A iij* jelzetű fív rektóján, kiemelés tőlem).

³ Az adatok forrása az RMNy. első kötete, valamint Borsa (1969). A 308a szövege az OSzK mikrofilmjén megtekinthető.

szempontjából meglehetősen hasonlóságokat mutat Sylvester János magyar nyelvű alkotásaival: a *Puerilium colloquiorum* magyar részeivel (a továbbiakban a PC. rövidítés is jelölheti, RMNy.-száma 8.) és az *Újtestamentum*-fordítással.⁴ Jelen tanulmányban megkíséreltem bebizonyítani, hogy a nyelvi egyezések mennyisége és jellege miatt a mű magyarra fordítójának Sylvester Jánost kell tartanunk.

2. A szövegek hasonlóságai akkor tűntek föl számomra, amikor a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség digitális korpuszát állítottam össze, és elemeztem a névszójelezés és -ragozás nyelvi változóit.⁵ A korpuszban Sylvester művei közül a *Puerilium colloquiorum* magyar nyelvű része teljes terjedelmében, az *Újtestamentum*-fordítás pedig egy 6800 szavas mintával szerepel (a teljes szöveg 5%-a). A 308a mintája a korpusz építéskor a kisebb terjedelmű szövegek esetében megállapított mintavételi minimumnak megfelelően ezerszavas. A minták egyezései arra sarkalltak, hogy további kutatásokat végezzek, és kiderítsem, látszólagos, véletlen azonosságokról van-e szó, vagy statisztikailag is igazolható Sylvester szerzősége. Kiindulópontom az volt, hogy a XVI. századi nyomtatványok nyelvében még nagymértékben jellemző a korabeli nyelvi változók értékeinek egyedi eloszlású használata. A nyomtatott írásbeliség nyelvi egységülése még nem volt olyan fokú, hogy viszonylag homogén nyelvezetű szövegeket eredményezett volna. Ha elegendő mennyiségű minta áll rendelkezésre, a változóértékek elemzése útján azonosítható egy-egy idiolektus. A korpusz névszóinflexiók alakjainak feltérképezése után például jól kirajzolódott Heltai Gáspár, Székely István, Sylvester János és mások nyelvének sajátosságai, valamint bizonyos esetekben az azonos területen élő vagy tevékenykedő írók nyelvjárása is (pl. egy néhány szerzőből álló északkeleti csoporté, amelyhez az *i*-zés különböző mértékű megléte és további jellegzetességek kapcsolhatók).

A 308a magyar szerzőjének azonosítása során három lehetőséggel kell számolnunk: 1. a fordító egy eddig ismeretlen XVI. századi írónk, 2. a fordító ismert XVI. századi szerző, 3. Sylvester készítette a magyar szöveget. Az 1. lehetőség akkor igazolható, ha be tudjuk bizonyítani, hogy a vizsgált töredék szövege egyik korabeli szerzőhöz sem köthető, azaz ha találunk idiolektális sajátosságokat, olyan nyelvi megoldásokat, amelyek teljesen egyediek, a kor más szerzőjére nem jellemzőek, vagy bizonyítani tudjuk, hogy a nyelvi változók eloszlása csak erre a nyomtatványra jellemző mintázatot ad. Mivel egyik sem bizonyult igaznak, ezt a lehetőséget kizárhatjuk. Az egyezések mellett természetesen különös figyelmet fordítottam a szerzők azonosságát kizáró ellentétek keresésére is, hiszen a második lehetőség akkor volna igazolható, ha Sylvesterre egyáltalán nem jellemző, viszont másra valló nyelvi sajátosságokra lelnék (ellenkező esetben kizárható). A szerzőséget tehát három feltétel teljesülése esetén tarthatjuk valószínűnek: 1. A 308a nyelve Sylvester műveivel azonos nyelvi megoldásokat tartalmaz.

⁴ Mindkét műnek van faksimile kiadása: Sylvester János: 1. [Hegendorff] Hegendorf, Christophorus – Sylvester János: Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae 1527. – 2. Heyden, Sebald – Sylvester János: Puerilium colloquiorum formulae. Cracoviae 1527. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. Kiad. és bevez. Melich János. Budapest: M. Nyelvtud. Társ., 1912. VII, 64, 92 p., valamint Sylvester János: Új Testamentum. Újszigei 1541, hasonmás kiadás. A kísérő tanulmányt írta Varjas Béla. Bp. 1960. Bibliotheca Hungarica Antiqua 1.

⁵ A korpusz hozzáférhető az interneten, címe: <http://www.ektf.hu/konyvtar/Korpusz/korpuszmain.html>. A névszójeles és -ragos alakok teljes konkordanciája is megtalálható itt, tehát a tanulmányban közölt adatok és példák ellenőrizhetők. A vizsgálat eredményeit PhD-disszertációmban összegeztem (Kalcsó 2009).

2. Más szövegben ezek a nyelvi megoldások együttesen nem fordulnak elő. 3. Nincsenek ellentmondások a 308a és Sylvester nyelve között. Ezért nem csupán a terjedelmesebb magyar nyelvű Sylvester-szövegeket (a PC. 1686 szavas teljes szövegét és az ÚT. 6800 szavas mintáját), hanem az egész korpuszt összevettem a 308a-val, hogy kiderüljön, más szerzők esetében milyen mértékben mutatható ki hasonlóság. A tüzetesebb vizsgálatba nem a korpuszbeli ezerszavas részletet, hanem a töredék ajánlás utáni részét, azaz az imádságot vontam be (az *A ij* jelzetű ív verzójától a *D iij* verzójáig, ahol a szöveg megszakad). A minta még így is viszonylag kis terjedelmű (3136 szavas), ám arra már alkalmas, hogy az idiolektális sajátosságok azonosíthatóak legyenek.

Az ajánlást azért kell kizárnunk a vizsgálatból, mert minden jel arra mutat, hogy annak írója nem azonos a fordítóval. Nyelvezete eltér a főszövegtől, az alábbiakban felsorolom a legszembetűnőbb ellentmondásokat. Az -Ú melléknévképző következtetésen középzárt, pl.: *efző* ('eszű'), *ilető* ('életű'), *nieluó* ('nyelvű'), míg a főszövegben egy zárt alakot találunk: *jdesbifzidu* ('édes beszédű', *D r.*).⁶ A *kóróztien* szóalak kétszer is előfordul, míg a főszövegben csak *kereft* (*C viii r.*), *kereftfaán* (*C viii r.*), *kereftfän* (*C vi v.*) stb. alakok találhatók. A *szerez* ige töve kétszer ö-ző alakban szerepel (*fzörzót*, *fzörzet*), míg a főszövegben kizárólag illabiálisan fordul elő: *fzerzeik* (*A vii r.*), *fzerzifed* (*C r.*), *fzerzifnek* (*C viii r.*). Három adatban szerepel a *most* tö nyíltabban: *maftanij* (kétszer), *maftan*, míg a főszövegben kizárólag középzárt példákat találunk: *moftan* (többször, pl.: *C ij r.*, *C vi v.*), *moftes* (*B iv v.*) stb. Az *i*-zés jóval szórványosabb, több *é*-ző tö és toldalék a főszövegben kizárólag *i*-ző formában található meg: *Tizteffeghes* : *tifzefsig* (*A iij v.*), *Fölfeghes* : *felfghednek* (*C viii r.*), *vegheztem* : *vigre* (*C ij r.*), *kerriffel* : *kirlek* (*D v.*), *véuen* : *viue* (*C vii v.*) stb. A -VAL rag hasonul: *kerriffel*, *aitatofaggal* stb., míg a szövegben kizárólag hasonulatlan alakokat találunk (l. 7.) stb.

Az ajánlás szövege a nyomdász nevében szól a zágrábi püspökhöz. Mindezek miatt kétségbe vonhatjuk Borsa Gedeon véleményét: „Az ajánlás végén álló N. M. S. betűk talán a fordító nevét jelölik” (Borsa 1969: 208). Sokkal valószínűbb, hogy azok a nyomdászra utalnak. Molnár József az ÚT. 1574-es kiadásának tüzetes vizsgálata után azt feltételezte, hogy Stainhofernek lehetett magyar szedője vagy korrektora (Molnár 1963: 22–3). Valószínű, hogy a 308a magyar nyelvű ajánlása az ő műve (valószínűleg a nyomdász által írott szöveget fordíthatta magyarra), az említett nyelvi sajátosságok így az ő anyanyelvjárásának alakjai.

3. A Sylvester-szövegek és a 308a főszövege között igen sokrétű nyelvi egyezéseket lehet találni, vannak azonos hangtani, alaktani, mondattani, szókészletbeli megoldások. A korpusz első átfogó vizsgálata a névszóinflexiók jelenségekre terjedt ki, azért ebben a tanulmányban főként ezekre támaszkodom. A XVI. századi nyomtatványok tüzetes korpuszalapú elemzése során feltártam, hogy melyek azok a névszójelezési és -ragozási esetek, amelyekben variálódás tapasztalható (azaz nyelvi változókként jelennek meg, l. Kalcsó 2009). Ezek közül jó néhány az adatok csekély száma (vagy éppen hiánya) miatt nem vizsgálható a Sylvester-korpusz és a 308a összevetésekor. Tárgyunk szempontjából a következő változók adatai relevánsak és vizsgálhatók:

⁶ Az ajánlás az *A ij–A iij* jelzetű ívekben található, így annak jelzeteit nem közlöm, mert a kis terjedelm miatt példái könnyen kikereshetők, a főszöveg adatainak a lelőhelyét viszont megadom.

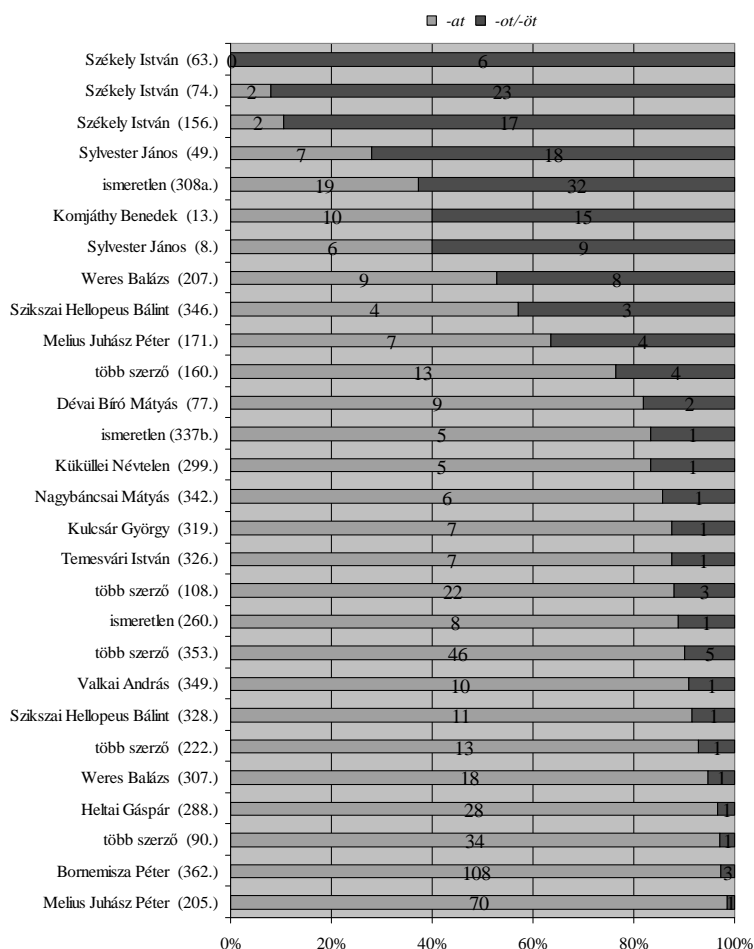
- a *-k* többesjel mint relatív fő utáni nyílt véghangzó középzárttal szemben (pl. *házakat ~ házakot*),
- a birtokos személyjelek (Sg. 1., Sg. 2, Pl. 1., Pl. 2., Pl. 3.) mint relatív fő utáni nyílt véghangzó középzárttal szemben (pl. *lábamat ~ lábamot* stb.),
- az inessivusban álló *-ba/-be* a *-ban/-ben*-nel szemben (pl. *áll a kapuba ~ áll a kapuban*),
- az illativusban álló *-ban/-ben* a *-ba/-be*-vel szemben (pl. *bemegy a házban ~ bemegy a házba*),
- az elativusi, delativusi és ablativusi ragok középzárt magánhangzós alakja a zárttal szemben (pl. *házból ~ hazbul, házról ~ házrul, háztól ~ háztul*),
- az instrumentalis-comitativusi rag hasonlult alakja a nem hasonlítottal szemben (pl. *kézzel ~ kézvel*),
- a causalis-finalisi rag középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *bűnért ~ bűnirt*),
- a temporalisi rag az előzményeivel szemben (pl. *Eger megszállásakor ~ megszállása koron ~ megszállása kort ~ megszállása korán ~ megszállása korban*),
- az essivus-formalisi KÉPPEN > -KÉPPEN középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *egyképpen ~ egykíppen*).

A felsoroltakban (és más nyelvi jellegzetességekben) a Sylvester-művek és a 308a feltűnő, jelentős mértékű egyezést mutatnak. Az alábbiakban ezeket veszem sorra.

4. A többesjeles és a birtokos személyjeles relatív főek utáni véghangzó nyelvéllása szempontjából a 308a nagyon hasonló képet mutat, mint Sylvester művei. Voltaképpen a tárgyragos alakok vizsgálatára kell szorítkoznunk, mivel a primer ragok közül ez az egyetlen, a középnyelvi elején is eleven, mássalhangzós kezdetű toldalék, amely előtt ingadozó nyelvéllású magánhangzó van. A vokális nyíltsága szempontjából két típust lehet megkülönböztetni. A nyomtatványok nagyobb részében kizárólag nyílt megoldások szerepelnek. A félig nyílt formák csak akkor azonosíthatók biztosan, ha veláris töveken vagy palatális labiális magánhangzóval szerepelnek, mivel a zárt *ë* jelölése a korai nyomtatványokban sem volt szokás. A középzárt megoldásokat is használó 28 mű adatai az 1. ábrán látható diagramról olvashatók le (a szerzők neve után zárójelben az RMNy.-sorszám látható).

Ennek alapján megállapítható, hogy Székely István, Komjáthy Benedek és Sylvester János esetében valószínűsíthető a nagyobb arányú középzárttság. A 308a *-kot*, *-mot*, *-dot* stb. végződése több mint 60%-os arányban fordulnak elő: „Mert te io vagi, es irgalmas, es olli melli *azokot* es űduőzyted az te irgalmáságod fzerint az kik miltok nem valanak arra.” (B iv r.), „Az ű fzerelmiből, es irgalmalfgából valtameg *azokot*, kik eluefz-tenek vala” (C vi v.), „Fel indytám az te *haragodot* az en hamiffaghimual” (A vi r.), „fel emelnem az en *ortzāmot* te hozzád” (B ij v.) stb., de: „Vallion mene ideig forditodel előlem az te *ortzadat?*” (C v.), „Ne lűied en reām az te *niláidat?*” (C ij v.), „te vram ű rea erefzteid mind az mű *hamiffaghinkat?*” (C vi r.), „*azokot* valafztām magamnak, mellieket te nem kedueleil” (A vi v.) stb. A többi szerző esetében 50% alatti előfordulási arány jellemző. E tekintetben tehát a Sylvester-nyomtatványokkal egy csoportba sorolható a vizsgált töredék, hiszen azokban is nagyjából azonos arányban szerepelnek a középzárt alakok. Csak az ÚT. példánál maradva: „az iften imez kőuekből *fiakot* tāmābthat az Abrahamnak” (B r.), „es az földnek kirali, oda kezdik vinni az ű *kazdagágokot?*” (Yy r.),

„Ne kifirczed az te *uradot* iftenedet” (B ij r.), „Egyptombol hiuām meg az en *fiamot*” (A iiij v.) stb., összesen 27 adatban, de: „Ēs az ũ reytekít meg n'ituāñ, adanak ũneki, *aiandikokat*” (A iiij r.), „En Iefus küldim el az en *angalomat*” (Yy v.), „Ēs azok legottan el haguāñ az ũ *haloiokat* ũ vtanna meninek.” (B ij v.) stb., összesen 13 adatban. Megjegyzendő továbbá, hogy a többesjeles *-köt* alakra csak hét példa van a korpuszban (labiális palatális töveken szinte kizárólagos a *-ket* forma). A labiális véghangzók öt mű sajátjai: RMNy. I. 49., 207., 299., 308a, 319. A Sylvester-*Újtestamentum* két adata: „hamill' dolognak láttatik ennekem, kötözue boczātnom ũtet az Czābārhoz, ės meg nem ielentenem az *bűnőköt*, az mellekből vādoltatik” (cc v.), „Teremczetek annakokairt *gómólczőköt* mellek az iletnek meg iobbijtālahoz illendők legenek” (B r.). A 308a is tartalmaz ilyeneket: „melli kereft-faán megfoltzā az fű, es hatalmas *ördögököt*” (C viii r.), „Ki menteid *űköt* az te neuedirt” (B iv v.). Ez újabb releváns egyezést jelent.

1. ábra

A tárgyrag előtti nyílt és középzárt vokálisok aránya a korpuszban

5. Az inessivusi és illativusi esetek ragjainak a használatáról a TNYt. az alábbiakat mondja el. A kései ómagyar korpusz adatainak „31,13%-a az alak és a funkció viszonyát tekintve »szabálytalan«-nak mondható” (Korompay 1992: 397). Ebből a nem hagyományos funkcióban (pl. illativusban) álló *-ban/-ben* az összes előfordulás 13,64%-a, míg az eredetitől eltérő funkcióban (pl. inessivusban) álló *-ba/-be* az összes adat 52,52%-a. Az alak és funkció megfelelésének három fő típusát különíti el: a) a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* használatát világosan megkülönböztetöt, b) a két ragot közös *-ba/-be* alakban kiegyenlítő típust, c) a két ragot a *-ban/-ben* javára kiegyenlítő típust (vö. Korompay 1992: 398–9). A korai középmagyar kori nyomtatott írásbeliséget képviselő korpusz adatait is elsősorban abból a szempontból fogtam vállatóra, hogy mintái mely típust testesítik meg.

Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, mindössze 7 műben nincs rá példa (ezekben általában kizárólagosak a *-ban/-ben* alakok). Jelen vizsgálat szempontjából irreleváns ez a típus, mivel mind Sylvester, mind a 308a esetében a korpusz átlagának megfelelő arányban fordulnak elő az ide sorolható adatok.

Az illativusban álló *-ban/-ben* alakok igen elterjedtek: 62 mintában találhatók példák. 12 műben kizárólagosak, további 16-ban 50% feletti arányban szerepelnek. Ezek zöme históriás ének, ahol a rímkényszer miatt a szokásosnál amúgy is nagyobb számban fordulnak elő. Összesen 41 mintában (Sylvester szövegeiben és a 308a-ban is) azonban nincsenek ilyen adatok. Az összefüggés ezekben az esetekben is szignifikánsnak mondható: Sylvesternél 165 inessivusi *-ban/-ben* mellett nincs ellenpélda, a 308a-ban ugyanígy: 49 adat, ellenpélda nélkül.⁷ Ebből a szempontból tehát ismét egyezést találunk.

6. Az elativusi, delativusi és ablativusi raghármás nyíltsága szempontjából a korpusz mintái csoportokba rendezhetők. Egy korábbi tanulmányomban részletesen ismerttettem ezeket (Kalcsó 2007). A 308a a *-BÓL*, *-RÚL*, *-TÚL* típusba tartozik. Az elativusi ragra 20 adat van, ebből 19 középzárt: „megmofa múnkót az mű *búnúnkból*” (D ij v.), „Ki nem tereik az en *gonoffaghombol*” (A viii r.), „Tedd azt vram iften hogi tériek meg az en gonofz *vtaimbol*” (D iij v.) stb., 1 zárt: „az titok gonofz *búnókbúl* tífztytsmeg enghemet” (D ij r.). A delativus kizárólag zártan szerepel 10 adatban: „Az en jffiufagomnak *búneirúl* es az en *vitkëimrúl* meg ne emlekezzél” (D iij r.), „eggi *gonoffägrul* más gonoffägra meneik” (A vii v.) stb. Az ablativus ugyancsak ellenpélda nélkül zárt 7 adatban: „Bizonaua te ellened vitkeztem *germekfighementúl* fogua mind ez napiglañ” (B iij r.), „megmenekedünk az *haragtul* ű általa” (C vii r.), „Kitzoda tífzta az *fertelmefsig-túl*” (D iij r.) stb.

A korpuszban a 308a mintáján kívül további tíz mű (RMNy. I. 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 340., 350.) képviseli ezt a típust. Köztük szerepel Sylvester *Újtestamentuma*, amelyben az adatok eloszlása (elsőként minden esetben a középzártak számadatait feltüntetve): elativus: 45 : 0, delativus: 1 : 42, ablativus 0 : 31. Az ÚT. példáiból: „Es fok nip köuete űtet *Galileabol*, *Decapoliűbol*, es *Ierufalemból*, es *Sidorűbagbol*, es Iordan eluę valo egęb *tartoman'okbol*.” (B ij v., ellenpélda nélkül), „te magad értelmet veheccz mind *ezekrúl*, *kikrúl* mű űtet vädolluk” (dd iij r.), „az halottak-

⁷ A példák idézésétől ez esetben helytakarékosságból eltekintek. Az inessivus mindkét műben kizárólag *-ban/-ben* formájú, így nincs is mit összevetni.

nak *reminfighekrül, ęs fel tāmādāfokrul* itilletem en” (dd v.), 1 ellenpélda van: „kiknek inai *belekról* el indultanak vala” (B ij v.), „el Bakada *eggmāftul* az ġūlekezetnek foka-lāga” (dd v.), „Az *ūdōtūl* fogua kezde Iefus predicalni” (B ij r., ellenpélda nélkül). (A *Puerilium colloquiorum* alacsony adatszama miatt nem vethető össze érdemben.) Tehát Sylvester nyelve ebből a szempontból is megegyezik a vizsgált nyomtatványával.

7. A névutói eredetű instrumentalis-comitativusi ragot az ómagyar korban az etimon elején álló [β] változásai miatt a tő és a rag hangteste között létrejövő hiátus különböző irányú megszüntetése vagy épp meg nem szüntetése miatt nagy alaki gazdagság jellemezte (vö. Korompay 1991: 309–10, 1992: 379–80). A középmagyar eleji nyomtatott könyvekben ebből a formakészletből már csak bizonyos elemek jelennek meg. A korpuszban magánhangzós szóvégeken *-val/-vel*, mássalhangzós szóvégeken az utolsó konzonánst jelölő kettőzött vagy egyjegyű betűvel, illetőleg hasonulatlanul, ugyancsak *-val/-vel* alakban található meg.

A 308a szövegében 33 hasonulatlan alakot találunk: „nized az te egigetlen eggi fźűlōtēdet, melliet az te ifteni *hatalmadual* nemzeil” (C vii v.), „el vēfz ez vilāg, mind *azokual* egetembe, kik ez vilagon vadnak” (C iv v.), „eggikoru volna az *iftneuel*” (C vii v.) stb., hasonult alakok nincsenek. A korpuszban a hasonulatlan alakok 42 műben fordulnak elő, vagyis a korban a nyomtatványok nyelvében elevenen él ez a változat. Ezen minták közül azonban csak hét esetben szerepelnek az adatok több mint felében a nem asszimilálódott példák: az RMNy. I. 8., 13., 49., 88a, 296., 337b, 350. sorszámúakban. Sylvester két műve (RMNy. I. 8., 49.) közül az *Újtestamentum* adatszama ez esetben is szignifikánsnak tűnik: 58 hasonulatlan példával szemben mindössze 4 hasonult áll: „Christufnak euangeliomāt irā Sido *betūkuēl*” (A v.), „io lelki *efmēretuel* vifeltem en magamoto” (dd r.), „Cefareaba le mene az Ananias fű pap, ęs az *vinekuēl* egetembe, ęs egğ nimell Certullus neuű ieleleñ Bolo *mefteruel*” (dd iij r.) stb., de: „egğ Botul el vāluāñ *melliēl* en ű kōzōttōk āluāñ ezt kiāltām” (dd iij v.), „egğ kipepeñ ilūnk az Sido *nelwel*” (3z iij v.) stb.

8. Mielőtt a nyelvi egyezéseket tovább vizsgálnám, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az eddig említett változók értékeinek hasonló eloszlása együttesen már csak Sylvester műveire és a 308a-ra jellemző. Tehát ha csupán ezek alapján kellene döntenünk, már akkor is igen valószínűnek kellene tartanunk a szerzők azonosságát. A 308a négy változóból három alakjainak a megoszlásában megegyezik még az RMNy. I. 77. és 88a mintáival (azaz Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngaricájával* és Batizi András *Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyveczkéjével*). Mindkét szövegben az ország északkeleti részeire jellemző nyelvi megoldásokat találunk. Dévai esetében ez a többéves ott-tartózkodással, Batizi esetében pedig a szülőföld nyelvjárási hatásával magyarázható. Mindkettőben megtalálhatjuk viszont a 308a szerzőségét kizáró ellentmondó alakokat is: Dévainál a *-val/-vel* ragok következetesen hasonulnak (8 adatban, ellenpélda nélkül), Batizinál pedig a jelek utáni véghangzók következetesen nyíltak (14 adatban, ellenpélda nélkül). Mindkét szerzőnek vannak további művei is, amelyek még kevesebb szempontból mutatnak egyezést a 308a-val.

Ha folytatjuk a vizsgálódást, akkor további számos, egy-egy esetben önmagában is bizonyító erejűnek tartható megfelelést találunk.

9. Az időhatározói -KOR végződés és előzményei igen változatos eloszlásban jelennek meg a korpusz mintáiban (a *koron*, *kort* névutói alakokban, a -*kor* agglutinálódott rag formájában, a *korában*, *korán* birtokos személyjeles névszókkal alkotott birtokos szerkezetekben). A 308a nyelvében kizárólag a *koron* névutói alak fordul elő (néhány példában hosszú nazális jelével): „az te nag fzerelmedirt, melliuel münköt fzereteil meg *akkorones*, *mikoron* teneked ellenfighid volnank” (A v r.), „Ime bűnben fzületeim en, mert *akkoroñ* es bűnnek miatta fertelmes valeik, *mikoron* az en aniām enghemet fzüle.” (B ij r.) stb. A -*kor* után ez a megoldás a leggyakoribb a többi szövegben is, összesen 70 műből adatolható. A -*kor* alaknál lényegesen nagyobb adatszámaban azonban csak 25 nyomtatvány mintájában fordul elő (RMNy. I. 16., 17., 49., 64., 74., 156., 162., 164., 208., 219., 284., 288., 289., 294., 304/1., 307., 308a, 315., 322., 324., 339., 348., 350., 358., 360.). Ezek közül a legtöbb *koron* alak Pesti Gábor műveiben, a Heltai-kiadványokban és Sylvester János *Újtestamentum*ában található. Heltai és Pesti más változók ellentmondó megoldásai és más okok miatt kizárható a lehetséges szerzők köréből. Sylvester esetében azonban ismét jelentős mennyiségű példáról van szó: a 76 *koron* adata mellett mindössze 8 -*kor* forma található: „kezekbe vißnek tighedet hog' *valamikoroñ* meg ne űfied az kűbe az te labaidat” (B ij r.), „*Akkoroñ* be tellededek az mi Ieremias profatatúl meg mondatott vala, *mikoroñ* ezt mondā” (A iij v.) stb., de: „*mikor* az Pält tőruiñbe hijták volna, vadolni kezdē űtet az Certullus” (dd ij r.), „Ennek azirt Bolgáll *mindenkor* tißta Bűduel” (A r.) stb. További jelentős egyezést jelent, hogy a *koron* névutós alakok nazálisát csak Sylvester és a 308a jelöli a példák egy részén hosszúnak az egész korpuszban.

10. Nem csupán a névszóragozáshoz kapcsolódó jelenség a 308a *é*-vel szembeni *í*-zése.⁸ Előfordul töben, hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt, suffixum előtt és suffixumban is. Már Trócsányi Zoltán megállapította, hogy a XVI. századi nyomtatványok szerzői közül az *í*-ző alakok nagyobb mennyiségben Sylvesteren kívül Komjáthy Benedekre és Székely Istvánra jellemzőek (Trócsányi 1935: 5). Komjáthy esetében valószínű, hogy nem saját nyelvjárásának a megnyilvánulásaival van dolgunk (l. még alább). Székely István *í*-zése pedig jóval kisebb fokú, mint a többi szerzőé. Vol-

⁸ Az RMNy. I. 308a *í*-ző szóalakjai az előfordulás sorrendjében: *kirtek*, *higgitek*, *ilűnk*, *kiriűk*, *ighidnek*, *ilnek*, *kegielmefsighedet*, *tifztefsig*, *filelem*, *fzerelmedirt*, *ellenfighid*, *ilete*, *fertelmefsighemből*, *tighedet*, *milto*, *ilethen*, *fileik*, *keminyteim*, *fzigenűlni*, *reminsighemet*, *befzidemnek*, *iletemben*, *tőruiñedet*, *figelmetefsighem*, *tighedet*, *hamifuoltomirt*, *azonkippeñ*, *mikippen*, *tighedet*, *befzideduel*, *befzideken*, *iletemben*, *befzideket*, *felfighes*, *iletemet*, *ihlift*, *annakokairt*, *Naponkint*, *fzigenűlt*, *kirlek*, *iltig*, *esesezuin*, *feghytfighűl*, *keminsiguel*, *igiretid*, *viriucl*, *iletemet*, *kirek*, *kirlek*, *iouoltodirt*, *fzigenlem*, *vitkeztem*, *vitkeztem*, *germekfighemtűl*, *tifzek*, *vetemin*, *tifzem*, *tifzem*, *illien*, *milto*, *fenyttiket*, *ighiretednek*, *mirtikhetetlen*, *vighire*, *mikippeñ*, *azonkippeñ*, *riggs*, *fzigenűltenek*, *mitteninek*, *neuedirt*, *tighedet*, *fzerzifed*, *kirlek*, *bűnömirt*, *mindilighi*, *righi*, *vigre*, *ellenfighem*, *irgalmassagodirt*, *űdűűffigne*, *tighedet*, *ilű*, *ilű*, *ditzirmi*, *tighedet*, *ippfig*, *bikefighem*, *naponkint*, *balgatagagomirt*, *fertelmefsiguel*, *ippfig*, *kegetlenfiguel*, *vilekedisben*, *fzűkfighimet*, *megighireid*, *dűziretyert*, *tighedet*, *befzididben*, *itilet*, *kegelmeffsighedet*, *tifz*, *newedirt*, *nized*, *iletűnkűt*, *newedit*, *neweirt*, *vire*, *nized*, *nized*, *fzeghineknek*, *nized*, *nized*, *mindenekirt*, *Betteffsigbe*, *bűneinkirt*, *vitkeinkirt*, *verefsiguel*, *bikilnek*, *verefsig*, *teftin*, *verefsiguel*, *eltiueliedink*, *nipednek*, *vitkeijrt*, *verefsigre*, *fzerelmiből*, *megbikiltete*, *tiue*, *virinek*, *ileteit*, *azokirt*, *kijrlek*, *irűttűnk*, *vire*, *ellenfighid*, *iletiben*, *nized*, *elűfzi*, *vire*, *nized*, *azonkippen*, *meetzifre*, *nized*, *rifzes*, *viue*, *fzemiliben*, *fzerzifnek*, *tiue*, *tiue*, *pildaiara*, *lenninek*, *felfighednek*, *kegelmeffsighednek*, *ides*, *Nizdel*, *rifzit*, *feit*, *ilű*, *viruel*, *vires*, *fzip*, *idesbifzidű*, *keminiultef*...*jek*, *ipp*, *helljirul*, *ikes*, *fertelmefsig*, *Nized*, *kegelmeffsighes*, *litűt*, *Nized*, *dűtzűffighes*, *kirlek*, *kinfzenuedifzit*, *Kirlek*, *fzentinek*, *virinek*, *viriben*, *vire*, *fertelmefsighiből*, *newedirt*, *jletnek*, *iouoltodirt*, *tőruiñkeggel*, *nizfz*, *ilű*, *il*, *fertelmefsigtűl*, *ilete*, *nihani*, *reminsighem*, *tighedet*, *tűrendűnk*, *bikeffsiguel*.

taképpen ki lehet jelteni: a XVI. századi nyomtatványok közül nagyobb mérvű, saját *í*-zést csak Sylvester János műveiben és az RMNy. I. 308a jelzetű szövegtöredékben találunk.

Az 308a *í*-ző töveinek az elemzése egy másik tanulmány tárgya lehet. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy ezen tövek közül a legtöbb Sylvesternél is zárt alakban fordul elő. A toldalékok vizsgálatánál maradvá megállapítható, hogy a korpuszban két szuffixum szerepel zárt alakváltozatban.

A causalis-finalisi -ÉRT rag öt szövegmintában (RMNy. I. 8., 13., 49., 64., 308a) zárt (*í*-ző) alakban fordul elő. A 308a szövegében két *é*-ző ellenpélda található: „Vram irgalmazz ennekem az te newednek *ditziretyert*” (C iij v.–C iv r.), „emlekezzélmeg kijrlek *kijkert* lzenuede kinth” (C vi v.). Emellett azonban van 17 *í*-ző alak: „imádlágot tün *azokirt* kik az istennek ellene túttenek vala.” (C vi v.), „meg vereil az en *búnómirt*” (C r.), „megbotraänkozám az en hamifuoltomirt” (A vii v.) stb.

Az RMNy. I. 13., azaz Komjáthy Szent Pál levelei-fordítása esetében két, egymást követő, kapcsolódó szövegmondatban fordul elő a 4 *í*-ző alak – ez valószínűvé teszi, hogy a Komjáthyról több kutató által is feltételezett – a korban elfogadott – részleges plagizálás, kompilálás nyomaival, nem pedig a szerző saját nyelvjárási megoldásaival van dolgunk. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy a műrészletekben 53 *é*-ző forma található. Az RMNy. I. 64., azaz Ozorai Imre *De Christo et eius ecclesia...* c. műve esetében pedig egyetlen szóalak 4 példájáról (*azyrt*) van szó, amelyek mellett 27 középzárt alak van. Sylvester műveiben azonban ellenpélda nélküli a zárt forma, összesen 51 adat található rá a korpuszbeli mintákban, példák az ÚT.-ból: „Iobb ßüuel felelek meg az en űgemben en *magamirt*” (dd iij r.), „Vgán ezen ighe niha az ollan *kinirt* vítetik, mellet az *vir ontáfirt* kell ßenuedni” (3z iij r.) stb., a PC.-ből: „Myth akarz *miyrth* maraggyak.” (13. lap), „Myth zoolaz ekkyppen my *okyrth*.” (47. lap) stb. Ez az egyezés önmagában is igen figyelemreméltó.

A másik *í*-ző szuffixum, a korban még névutószerűen is használt -KÉPPEN a 308a-ban szintén kizárólag 6 zárt adatban fordul elő. A korpuszban további 6 műben szerepel ebben az alakváltozatban: RMNy. I. 8., 13., 49., 74., 156., 207. A 308a példái-ból: „meg lzegheim az en hütómót, *azonkippeñ* mint az allzon lzeghimeg hűteit az ű vrānak” (A vii v.), „*mikippen* tamaggianak fel azok, az ű bünőkbból, kik hamiffagot túttenek?” (C iv v.), „*mikippeñ* moltes *azonkippeñ* vagon” (B iv v.) stb. A többi mű Sylvester János, Komjáthy Benedek, Weres Balázs és Székely István nevéhez fűződik. Komjáthy és Weres Balázs esetében ismét számos ellenpéldát találunk (az előbbi mintájában 24 középzárt az 5 zárt mellett, az utóbbiéban 12 középzárt a 6 zárt mellett). Székely István esetében következetesnek tűnik a zártság (csupán 3 *é*-ző alak a 17 *í*-zővel szemben), más változók azonban kizárják az ő szerzőségét (pl. nála sosem zárt a delativusi rag). Sylvester műveiben 31 zárt adat van, ellenpélda nélkül. Az ÚT. példái-ból: „Miheleñ kedigleñ meg talallatok, *kóuetfigkippeñ* hozzatok meg” (A iij r.), „Il illen beßiduel naponkid valo ßolāfāban. Il inekekben, *kiuāltkipeñ* az virāg inekekben” (3z iij r.) stb., a PC.-ből: „*Ekkyppen* aliyth mynketh thanwlly” (49. lap) stb.

11. Az eddigieken kívül még számos olyan jelenség található a 308a-ban, amelyek azonosak a Sylvester-nyomtatványok nyelvi megoldásaival. Ezek rendszeres és módszeres összefoglalása külön tanulmány keretében célszerű. Ez esetben csupán a

névszójelezés és -ragozás azonosságait elemeztem. A felsorolt egyezések azonban már a továbbiak nélkül is alapot adnak arra, hogy valószínűsítsük Sylvester János szerzőségét.

Irodalomtörténeti, könyvészeti, eszmetörténeti vonatkozásokra szándékosan nem tértem ki, mert véleményem szerint a nyelvi egyezések bizonyító ereje jóval nagyobb, mint az egyébként is homályos Sylvester-életrajzból kikövetkeztethető tényeknek. Néhány fontos mozzanatot mégis meg kell említenem. Az ajánlásban a nyomdász rejtélyes megjegyzést tesz, amelyből arra lehet következtetni, hogy a szöveget egy korábbi nyomtatvány alapján adta ki újra: „Nagij efző es iambor iletheő Roffi Ianos Pűfpők fzőrzet imatfagos kőnuechket ez maftanij niomorult iődőbe NAGYSA: Vram magamba vegheztem kü adnij, melliet twlem fok iambor hogij **wionnan deak bötőkkel megh niomatnam** giakorta valo kerriffel fokfzőr kijuant” (A ij r., kiemelés tőlem). A deák betűkkel való nyomtatás minden bizonnyal arra utal, hogy a Stainhofer rendelkezésére álló nyomtatvány betűi nem voltak szokványosak. Véleményem szerint a kifejezés azt jelenti, hogy 'antikva betűtípussal'. Feltételezésem szerint az ÚT. nyomtatásakor is használt bastard készlettel (vö. Varjas 1958.) kinyomtatott szöveg alapján dolgozhatott a bécsi nyomdász, vagyis az ÚT.-mal egyidőben kiadott eredetiből. De hol van ennek a nyomtatványnak nyoma a Sylvester-bibliográfiában? A kérdésre a választ Abádi Benedek egy levele adja meg, amelyet Nádasdi Tamáshoz írt 1541. május 29-én. „Újdonságként – írja itt Abádi – megküldöm Nagyságodnak a tőlem legújabban kinyomtatott *Cantiunculae*-t.” (saját fordításában idézi: Balázs 1958: 178., a levél közlése: ItK III., 94–5.). Balázs János szerint egy korábban Sylvester által is említett nyomtatványról van szó, amelyben a Genézis verses tartalmi kivonatát készítették el. Megjegyzi azonban, hogy Gulyás Pál a Sylvester által említett *Cantiót*, és az Abádi által említett *Cantiunculae*t különböző nyomtatványoknak tartja, amelyek közül egyik sem maradt fenn példányban. Gulyás (1931) azzal érvel, hogy a többes számú, kicsinyítő képzős alak nem utalhat ugyanarra a szövegre. Jelölheti viszont John Fisher imádságait. Sejtésemet bizonyítani nem tudom, ám a tények egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy az Abádi által Nádasdinak elűjságot, bastard betűkkel kinyomtatott *Cantiunculae* egy példánya kerülhetett Stainhoferhez (megl lehet, hogy a Bécsben elhunyt Sylvester hagyatékából), és ő újonnan, „deák betűkkel” (azaz antikva betűtípussal) kinyomtatta. Ebben az esetben az RMNy. I. 308a jelű nyomtatványtöredék a sárvár-újszigeti nyomda egy csupán említésből ismert nyomtatványának a második kiadása, egy eddig ismeretlen magyar nyelvű Sylvester-szöveg.

HIVATKOZÁSOK

Balázs János 1958: *Sylvester János és kora*, Budapest, Tankönyvkiadó.

Borsa Gedeon 1969: Legújabban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–69.*, Budapest, OSzK, 207–16.

Gulyás Pál 1931: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és a XVI. században*, Budapest, OSzK.

Kalcsó Gyula 2007: Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában, *Magyar Nyelv* **103**, 282–300.

- Kalcsó Gyula 2009: *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban* (Pandora Könyvek 21.), Eger, Líceum Kiadó.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás, in Benkó Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkó Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Trócsányi Zoltán 1935: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varjas Béla 1958: A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai, *Irodalomtörténeti Közlemények* 62/1, 140–51.

A XVI–XVII. SZÁZADI ORVOSI RECEPTEK TÖRTÉNETI-KOGNITÍV PRAGMATIKAI MEGKÖZELÍTÉSE*

KUNA ÁGNES

1. A korai orvosi receptekről általában

Az orvosi receptek általában rövid, egyszerű tagolású, néhány mondatnyi terjedelmű szövegek (Kuna 2007, 2008). A korai orvosi recept a mindennapi szövegtípusok közé sorolható. Változását, alakulását nagyban befolyásolják a közösség gyógyítással kapcsolatos hiedelmei, ismeretei, később nagy hatást gyakorol rá az orvosok, gyógyszereszek társadalomban betöltött szerepe, valamint a tudomány fejlődése és a politikai intézményesítés. Ezért fontos kutatásukkor ezen tényezők figyelembevétele. A szövegtipológiai és a nyelvi elemzés csak akkor lehet teljes, ha az a nyelvi tevékenységből indul ki, és figyelembe veszi annak társadalmi, kulturális és kognitív feltételeit is, és ezeket komplex egésként szemléli. A nyelvhasználatot tehát működés közben vizsgálja (Tátrai 2005).

A receptekre jellemző, hogy a megértés egyszerűbb formáját, a procedurális megértést igénylik ('hogyan csináld'), ami alapvetően társas közeget feltételez. Ez korai receptjeinkben közvetlenebbül észlelhető, mint a későbbi, már az intézményesítés eredményeként létrejövő szövegpéldányokban. Ezt bizonyítja többek között az instrukció nyelvi kifejezésének gazdagsága, illetve eltérő direktségi foka is (a modalitás, illetve a szám és személy, valamint ezen minták keveredése); amelyek kutatása révén a korai receptekben egyes beszélt nyelvi sajátosságok is megfigyelhetők.

Az orvosi receptek fő beszédaktusának az instrukció, az utasítás tekinthető. Jelen tanulmány ezen beszédaktus összefüggéseit vizsgálja XVI–XVII. századi korpusz alapján kognitív pragmatikai keretben, a történeti szövegtipológia és a beszédaktus-elemzés módszereivel (vö. Croft 1994; Panther – Thornburg 1997). A kutatás így kitér a tranzakció és az interakció meglétének, illetve megoszlásának; a nyelvi formák hagyományozottságának, konvencionálizáltságának, a szövegtípushoz való kapcsolódásának, valamint a cselekvéstípushoz, cselekvéssémához való kötődésének vizsgálatára.

2. A korai orvosi receptek forrásai, az elemzett korpusz

Már igen korán, a XV. századtól maradtak ránk magyar nyelvű orvosi receptek, amelyek gyakran nagyobb hasonlóságot mutatnak a konyhai receptekkel, mint a mai, modern orvosi vénnel.¹ A szövegtípus alakulásának vizsgálatához nagy segítséget nyújtanak a XV. századot követően megjelent nyomtatott füveskönyvek, orvosi ismereteket összefoglaló írárok, amelyek nagyszámú, jórészt magyar nyelvű receptet is tartalmaznak (l. bővebben Keszler 2005: 24–9).

A korai orvosi recepteket tartalmazó könyvekre jellemző, hogy általában nem egységes stílusú, felépítésű írárok találhatók bennük, hanem inkább a mindennapi hasz-

* A tanulmány az OTKA K 81315 számú pályázat támogatásával készült.

¹ A *recept* és *vény* szavak szinonim értelemben használatosak.

nos tudások gyűjteményének tekinthetők. Így találhatunk emberi betegségekre, állatok problémáira és akár élelmiszerek tartósítására, elkészítésére vonatkozó ismereteket egyaránt. Az „orvosi” részekre jellemző továbbá, hogy a kor babonás nézetei, a hasznos gyógynövények, gyógyító eljárások, valamint a hivatásos orvosi ismeretek is megtalálhatók bennük (Hoppál 1990: 693–703). Ezek az írások is igazolják, hogy a XVI–XVII. században a tudományos és a mindennapi ismereteken, hiedelmeken nyugvó orvoslás nem vált el élesen egymástól (Keszler 2005: 27). A kifejezetten tudományos céllal írt könyvekben éppúgy fellelhetők a korra jellemző babonák, mint ahogy a füves- és orvosságos könyvek lapjain a kipróbált orvosságok.

Az elemzett korpusz legnagyobb részét a *XVI. századi magyar orvosi könyv* (OrvK.) és a *Medicusi és borbélyi mesterség* című régi magyar ember- és állatorvosló könyvek gyűjteménye adja, amelyet Hoffmann Gizella jelentetett meg Radvánszky Béla gyűjtéséből. Ez a gyűjtemény számos XVII. századi orvosló könyvet tartalmaz: A) *Medicinae Variæ* (1603 k.); B) Máriássy János: *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok* (1614–1635 k.); C) Török János: *Orvoskönyv lovak orvoslása* (1619 e.); D) Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve* (1619 e.); E) Váradi Vásárhelyi István: *Kis patika* (1628); F) *Házi patika* (1663 k.); G) *Orvosságos könyvecske* (1665 k.); H) Révay István: *Próbálás bizonyos orvosságok* (1663 k.); I) Újhelyi István: *Orvosságos könyv* (1677); J) *Próbált orvosságok*; K) Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség* (1603 k.). A későbbiekben a korpuszra az adott betűjelzéssel és a receptek számával hivatkozom (pl. Hoffmann C: 160).

3. Az orvosi recept mint szövegtípus

Az orvosi recept kutatása során fontos a szövegtípus általános jellemzőinek, mintázatának, sémáinak és azok változásának a vizsgálata, amelyekre nagymértékben jellemző a nyelvi konvencionálizálódás, a változásoknál pedig sok esetben a külső, társadalmi körülmények játszanak döntő szerepet. Az orvosi recept a mindennapi szövegtípusok közé sorolható. A mindennapi nyelvhasználati szövegtípusok csakúgy, mint az irodalmi műfajok, kétarcú jelenségek: egyrészt jelen reprezentációjukban foghatók meg, másrészt „mind létrejöttükben, mind folyamatos használatukban, elválaszthatatlanul történeti kategóriák” (Kocsány 2002: 59).

A szövegtípus egy összetett világrészlet sematikus fogalmi és nyelvi megalkotása. „A szövegtípus nem kész szerkezet, amelyet csupán kitölteni kell, hanem olyan séma, amely a mindenkori beszélő számára többé-kevésbé körülhatároltan rendelkezésre áll, alkalmazása több-kevesebb mentális erőfeszítést kíván. A szövegtípusok rendszerre tehát függ az egyéni tudástól, a közösség konvencióitól, valamint általánosságban a világ valamely részének fogalmi és nyelvi megkonstruálási lehetőségeitől” (Tolcsvai Nagy 2006: 67). A szövegtípusok nem felülről szerveződnek, hanem nyitott rendszerek és szoros összefüggést mutatnak az ember megismerő tevékenységével és a szükséges kommunikációs feltételekkel (i. m. 65).

A szövegtípus tehát kognitív minták nyelvi megtestesülése, amelyek gyakran bizonyos kontextusokhoz, helyzetekhez kötődnek, és így mint „egyes kommunikatív funkciók prototipikus reprezentációjaként rögzülnek”, konvencionálizálódnak (Kocsány 2006: 20–1).

Az orvosi recept sémájában központi szerepet kapnak a hozzávalók és az utasítás vagy instrukció, amelynek nyelvi reprezentációi az évszázadok során jelentős mértékben átalakultak. A különbségek okai nagymértékben összefüggnek az orvoslás körülményeinek megváltozásával, beleértve a közösségi hagyomány, hitvilág, valamint az intézményesítés és a tudomány alakulását is.

A korai orvosi recepteknek, csakúgy mint a moderneknek, megvannak a tipikus szerkezeti jegyei. Amíg a maiaknál e jegyek tanult, a hagyományokon alapuló, erősen szabályozott szakmai kommunikáció részei, addig a korai szövegpéldányokban sokkal nagyobb változatosság figyelhető meg. Jellemző rájuk, hogy formailag, nyelvileg és tartalmilag is nagyon eltérőek lehetnek, amelyek jellemzően a szövegvilágot alkotó elemek és a szociopragmatikai háttér különbségeiből adódnak. Függenek például a diskurzusban résztvevőktől és azok tapasztalataitól, tudásuktól, a szövegben megnevezett és bennfoglalt dolgoktól, a beszédhelyzet tér- és időszerkezetétől, a cselekvés körülményeitől (Tolcsvai Nagy 2006: 77–8). Ezek a tényezők az egyes korokban a receptek szövegeiben más-más formában jelennek meg, amely annak köszönhető, hogy a nyelvi reprezentációkban a hagyományozódás erős, de külső szabályozás, sztenderdizáció még nem vagy csak nyomokban figyelhető meg.

A korai vények struktúrája nem szabályos, megfigyelhetők azonban szabályszerűségek: így például jellemzően iniciátorral/kezdőtartománnyal indulnak (vö. *Initiator*, Simmler 1996: 601), amely jellemzően egy betegséghez, gyógynövényhez kapcsolódó fogalmi tartományt nyit meg. Ezt követi a fő szerkezeti egység a hozzávalókból és az eljárásmodokból álló instrukciós rész, és nem ritkán a receptek végén megjegyzésszerű, a meggyőzést szolgáló zárómondatokat olvashatunk, mint például: *minden belső betegséget meg gyógyít, használ, Amen, úgy legyenek hasznosak ezek az orvosságok* stb. Ezt az általános felépítést mutatják az alábbi példák:

(1) *Bolharol. Az <...> eökörnek auagi penig tehennek epeieuel uiszszel elegituen hincz megh az hazat uele, es hidgied, hogi kj uezs beleöle. (Hoffmann C: 160)*

(2) *Az kinek az esze el uezs. Teörd megh az rutat eczettel, es teölcz az embörnek az orraba, s megh giogul. (Hoffmann C: 162)*

A receptek felépítése az orvoslás korai századaiban attól is függött, hogy ki írta, valamint kinek szólt az adott „receptes könyv”. Így míg az előző példákban inkább a minimálisabb struktúra és megfogalmazás jellemző, addig a (3)-as szövegben, amely tudományosabb igényű szöveg, nagyobb tagoltság és részletesség figyelhető meg. Olvashatunk a részegségtől való fejfájás okairól, jeleiről és tanulságairól egyaránt.

Reizégsegtwl ualo Féfałasrol.

Fének faýala rezéglegtwtl lezén, az Bornak meleg IOkay paras, týztha es nem elegýtéth lok voltatul. Ennek yeley Ileley megh tecznek kényen merth megh erthetny az betegtwtl.

[L. 9b] Ezth ket modon kel orwoflaný, megh wreffýtettel es megh hydegýtettel. Azerth meleg vyzeth kel adny ha meeg az Nyers bor az gyomorban zavarogh, hogy ky okaggya onneth. Es az feyet hwelytthé allatokkal kel taplalný, rofa vyzzel vagy olaýal, Eczettel, awagy Borofýtannak es kapoztanak ky fachýart lewewel.

Kapoztanak az lewelet fonnýazd megh meleg vyzben, kéréf-kérwl ragd es kéfd az feore.

Ennek vthanna lokath alugyek es nyugoggyek, az I[Ta]nuifagh vtan mynd nap eltygh folyo vyzbel chýnalt feoredeobe mynd eftweigh féréggyek, az vthan egyek de ne melegyteo etelt, hanem arpa awagy Tatarka kafat, hygan lwlt týkmonýath, Salatah es kapoztath, vyzeth igyek az ky hozza zokot, de az ky vyzhez nem zokot pomagranatoth egyek, awagy Tengery zeleot egyek, Megh ehety az kértwett is lwtwe, yeléfben az Býfalma lwtwe igen yo. Az mygh az fé faýas vagion, addigh nyugodny es veztegh lénný job, de ozton ha meeg ter az betegfégh, job etel eléth ydeftowa yarný kelný, Etel elét lokkal tbbet kel yarný, Etel vtan kewelbet. Ha meeg is volna valamý maradek faýas az feoben, Nem rofa olaýal kel, hanem elézér zekfw olaýal melegén, az vthan kek lilium olaýal kel kenný. Io Eftwe ifmeth kecczér haromzor is feordében wlný, es oth meleg vyzzel az feyeth megh kel éttény, es azon férdében egyel Salatah Ecýtettel.

1. ábra

A részegségtől való fejfájásról (OrvK. 15)

A szövegek tehát a kommunikáció során valamilyen többé-kevésbé konvencionizált formában/struktúrában jelennek meg, és alapvetően egy vagy több funkcióhoz, cselekvésmintához (illokúciós aktushoz) köthetők, azaz cselekvést hajtunk velük végre. A cselekvés egy adott cselekvéskontextusban keletkezik, amelyek során cselekvésminták, tipikus szövegek, szövegtípusok keletkeznek (Sandig 1986: 40–1). A korai receptek esetében a cselekvés kontextusát alapvetően meghatározzák a cselekvésben résztvevők (beteg, gyógyító személy, az ismeret átadója, esetleg prominens személy, akire hivatkoznak), a tudás (hozzávalók, elkészítési mód, az ehhez kapcsolódó hitek, babonák stb.), és ezek változatossága miatt a cselekvésminták is sokszínűbbek, mint a modern receptek esetében, ahol egy kialakult, szabályozott protokoll szerint történik a gyógyítás.

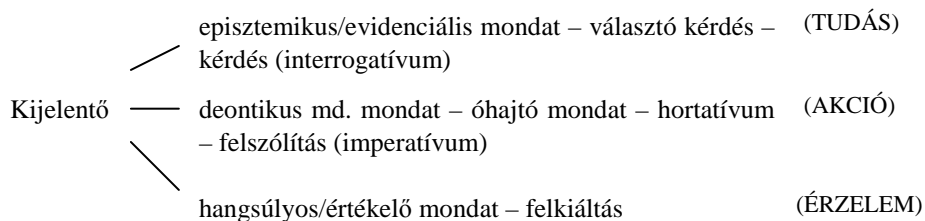
A receptek központi funkciójának, beszédaktusának az instrukció, az utasítás tekinthető, amelyek nyelvi reprezentációja a korai és a modern receptekben a fent vázolt okok miatt jelentős eltéréseket mutat. Jelen kutatás a kognitív pragmatikai vizsgálatok révén próbál választ keresni az instrukció mint beszédaktus változásának okaira. Ehhez két kognitív-funkcionális keretben tárgyalt modellt hív segítségül.

4. A beszédaktusokról általában kognitív pragmatikai keretben

A funkcionális-kognitív nyelvészetre alapvetően jellemző, hogy a nyelvi jelenségek leírásakor a nyelvi tevékenységből indul ki, és figyelembe veszi annak társadalmi, kulturális és kognitív feltételeit is, és ezeket komplex egészként szemléli. A nyelvhasználatot tehát működés közben vizsgálja (Tátrai 2005: 209). A kognitív pragmatikai felfogás szerint a nyelvhasználat tehát társas interakciós tevékenység, ahol a jelentés, a funkció és a nyelvi forma nem vizsgálható egymástól elválasztva az elemzés során. Így a grammatikai megjelenési forma a jelentés egy konceptualizálódásának tekinthető, ezért érdemes a beszédaktusbeli előfordulásukat és változataikat vizsgálni (Hámori 2008b).

A beszédaktusok kognitív pragmatikai leírására tesz kísérletet Croft (1994), aki „[...] az illokúciós aktusok grammatikalizációjából indul ki, vagyis abból az elképzelésből, hogy a különféle nyelvekben megjelenő gyakori vagy általános nyelvtani struktúrák párhuzamban állnak az általános fő nyelvi funkciókkal, a nyelvtani konstrukciók a nyelvhasználatban és a jelentésben lényeges distinkciók konvencionizálódását tükrözik, a nyelv ikonikus jellegének megfelelően” (iconic motivation) (Hámori 2008b). A mondatfajták nyelvtani konstrukcióinak a vizsgálata így segíthet a beszélő megnyilatkozásainak, nyelvi választásának megértésben. Alapvetően három fő mondatfajta és ennek megfelelően három fő beszédaktus különíthető el: a kijelentő (declarative), a kérdő (interrogative) és a felszólító (imperative). A három fő mondatfajta/beszédaktus ugyan néhány pontban megfeleltethető a klasszikus csoportosításnak, alapvetően mégis eltér tőle. Ugyanakkor a fő mondatfajták párhuzamba hozhatók a tudás–akció–érzelem hármasszögletével, a vélelem–vágy–intenció pszichológiai modelljével, amely a személyközi interakciónak a leírására alkalmazható (1. bővebben Hámori 2008b; Croft 1994: 475).

A fő mondatfajták felvázolásán túl Croft rámutat arra is, hogy a beszédaktusok nem alkotnak élesen elkülönülő típusokat, hanem fokozatosan helyezhetők el egy kontinuum mentén. Így létezik egy kontinuum a kijelentések és a felszólítások között, a kijelentések és kérdések között, valamint a kijelentések és a felkiáltások között. Hasonló kontinuum jöhet létre a különböző modalitású kijelentések esetében is (2. ábra):

2. ábra

A mondatfajták kontinuum (Croft 1994: 470, fordítás Hámori 2008b)

A Croft-féle modell alapvetően dinamikus, pragmatikailag rugalmas, újdonsága, hogy jellemző rá az interakciós szemlélet, valamint a nyelvi formák és funkciók kontinuum mentén való elhelyezése. Ugyanakkor a teljes és többfunkciós beszédaktus-

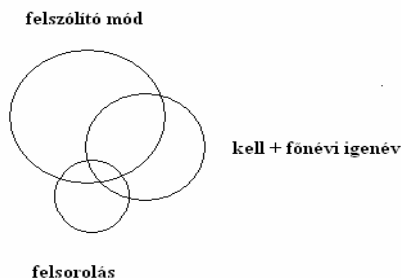
elemzés kognitív pragmatikai keretben történő megközelítéséhez még további kiegészítések szükségesek, így például: a beszédaktusok elemzésénél figyelembe kell venni a tranzakció és az interakció meglétét, illetve megoszlását; a nyelvi formák hagyományozottságát, konvencionizáltságát, illetve szövegtípushoz való kapcsolódását, valamint a cselekvéstípushoz, cselekvéssémához való kötődését.

A beszédaktusoknak legtöbbször több funkciójuk van, ezért a szembeötlőség (szaliencia), a figyelem irányítása nagy jelentőséggel bír a beszédaktusok feldolgozásában, amelyek nagyban függenek a beszédaktusok nyelvi megformáltságától. A beszédaktusokat alapvetően két csoportra oszthatjuk a nyelv funkcióival összefüggésben: vannak ún. „informatív” és „manipulatív” aktusok. Míg az előzőnél elsősorban a tényközlés, az információ kerül előtérbe (tranzakcionalitás), addig a másik esetében a személyközi kapcsolatok, társas-szociális viszonyok profilálódnak különböző nyelvi formák segítségével (interakcionalitás). A beszédaktusok fokozati alapon sorolhatók be a tranzakcionalitás és interakcionalitás mentén, úgy hogy mindkét funkció akár egyidejűleg is fennállhat (Hámori 2008a: 172).

A korai orvosi receptekben ez a kettősség (multifunkcionalitás) jól megfigyelhető: minden receptre jellemző alapvetően a tranzakcionalitás, hiszen információkat ad betegségekről, gyógykészítményekről stb. Ugyanakkor szintén helyet kap bennük az interperszonális jelleg különböző mértékű, direktségű kifejeződése. Ezek előfordulása nagyban függ a szövegpéldányokban található instrukciótól. Ha az instrukciók főbb típusait akarjuk felvázolni a korai receptjeinkben, akkor azt tapasztaljuk, hogy az instrukciókat elsődlegesen az igei szerkezetek határozzák meg. Ha az instrukció igei szerkezethez kötődik, akkor a receptekben a tranzakcionalitás mellett az interperszonálisabb jelleg is erősebb. Ha azonban az instrukció nominális formában jelentkezik (pl. felsorolás), akkor ez utóbbi háttérbe szorul.

5. Az instrukció funkcionális pragmatikai vizsgálata

Korai receptjeinkben alapvetően három típusú instrukció figyelhető meg: a felszólító mód (E/2., E/3., T/3.), a *kell* + főnévi igenév és a felsorolás (gyógynövények hasznai, gyógykészítmények hozzávalói stb.). Ezek gyakorisága és előfordulási aránya látható a 3. ábrán az adott korpuszra vonatkoztatva:

3. ábra

Az instrukciók főbb típusai a korai receptekben

Az ábráról is jól leolvasható, hogy az egyes instrukciós típusok egy szövegpéldányon belül gyakran keverednek egymással. Ezek sokszor a koreferencia-viszonyokkal, valamint a beszélő nyelvhasználatával vannak összefüggésben, amelyben a konvencionalizálódás igen, de a sztenderdizáció és a szabályozás még nem nagy mértékben jellemző.

5.1. Felszólítás

A felszólítás tekinthető az instrukció prototipikus nyelvi formájának. Ez megfigyelhető a vizsgált korpuszban is, hiszen a leggyakrabban a felszólítás valamilyen formája jelenik meg; továbbá más rokon szövegtípusokban is igen gyakori. Ezek direkt utasításként értelmezhetők egy konkrét vagy általános gyógyító személy vagy akár a beteg részére. A felszólításra jellemző általánosan, hogy a személyközi viszony (interakcionalitás) kerül előtérbe, ugyanakkor természetesen helyet kap a tranzakcionalitás is. Az interperszonálisabb jelleg legerősebben a legtöbbször előforduló E/2. személyű felszólításoknál érvényesül, hiszen a TE közvetlen fizikai közelséget fejez ki. Ezeknek az instrukcióknak a befogadója általában a gyógyító személy, de nem ritkán maga a beteg, ahogy ez a példákából is látható:

E/2. személyű felszólítás

Labnak dagadafarol.

Nap tamadatkoron folyo vyzbél hogas vyzeth es téltéfd
týzta fagekban, télch anný zýtalt Soth rea, hogy az So gýézzze
megh az vyzeth, alýon vgý harmadnapigh, az vthan ífmet harmad-
nap mulwan, Nap tamadatkoron zwrđ le az Sorol az vyzeth, es
az Soth éfd ký, az Fagekat mófd megh týzta vyzzel, es az
elebbý vyzet télch bele, az vthan czýnadonýath, Feýer wrmêth
raký annýth bele hogy telýek megh es ezék nyomýak fél az vyzeth,
mýndén napon tarchýa az vyzben labayth, es az mófas vthan az
fwel kéffe mýndénnap be az Labayth, de mýndén napon megh
melegýched keweffe, de megh ne forralýad, ezzel moffad az
vyzzel az labakath, az fwewel penýgh keoffed mýndén napon.

4. ábra

Lábnak dagadásáról (OrvK. 407)

(5) *Hurutrol, auagi mely faidalom ellen.* Vögied [E/2.] az Zent Giörgi füuet, mind uiragostul teöd [E/2.] egi üuegbe, es teölcz [E/2.] szept tiszta feier bort rea. Tarcz [E/2.] egi holnapig az üuegben, reggel, estue igiek [E/3., beteg] benne, megh goigul. (Hoffmann C: 41)

(6) *Kinek köszuenies auagy petsenises az szeme.* Vegy mirhat, törd megh [E/2], elegiczi [E/2] aszonyallat teieben, es azzal töröld [E/2] az szemed. (Hoffmann A: 16)

(7) Egi ueöreös hagima feiet mes [E/2., beteg] kette, az belseö reszet ueöd ki [E/2., beteg], tegi [E/2., beteg] teöriekeöt, es ugi mint ket borso szömnj teömient belle, es az hagimat teöd eöszue [E/2., beteg], takard [E/2., beteg] czeöpübe es teöd [E/2., beteg] az saratnakba, es süsd megh [E/2., beteg] annak utanna ueöd ki [E/2., beteg], es tiszta ruha altal faczard meg [E/2., beteg] egi kanalban, es id megh [E/2., beteg]. (Hoffmann C: 155)

E/3. személyű felszólítás

Az E/3. személyű felszólítás sokkal ritkábban fordul elő, mint az E/2. személyű, megfigyelhető továbbá, hogy gyakrabban keveredik más mintákkal. Az E/3-as felszólító forma szinte kivétel nélkül a betegre utal, őt szólítja meg, azonban sokkal közvettebb, távolságtartóbb módon, mint a második személyű felszólítás esetében. Az instrukciónak ez a típusa sokszor az „*az kinek ...*” kezdetű iniciátor után következik, de nem mindig és nem következetesen.

(8) *Az ki nem alhatik es feie faina.* Vegie az feier ürmöt [E/3, beteg], es leuelet teörie megh [E/3, beteg], es uiszben feöszsze megh [E/3, beteg], es ualami szep ruhaczkara tegie [E/3, beteg] es keösse [E/3, beteg] az feiere, es nagi faidalmokat el ueszeön rola, es nagi giöniörüseggel aluttia. (Hoffmann C: 1)

T/3. személyű felszólítás

A T/3. személyű felszólítás a legritkább a felszólító igealakok közül, és szintén gyakran keveredik más instrukciós mintákkal. Ezek az utasítások, mintha valamilyen általános gyógyító személy(ek)nek szólnának, így kevésbé direkt, interperszonálisak, mint az előző instrukciótípusok.

(9) *Czoklas ellen.* Az kapornak az maguat szaraszszak megh [T/3.], es osztan megh keöl [kell+inf.] forralni és innia [beteg], mindgiarast el mulattia. (Hoffmann C: 19)

(10) *Has fiasrol.* Szökfü, iröm leuel mind uiragostul, giömber, aztis szinten azonkepen eöszue feöszuen, es kössek uele [T/3.]. (Hoffmann C: 33)

5.2. kell + főnévi igenév

A *kell* + főnévi igenév [kell+inf.] az instrukciós szövegtípusokban általánosan jellemző a mai napig. A felszólítás legfőképp az E/2. személyű mellett a leggyakoribb. Ez az instrukciós forma a kijelentés és a felszólítás kontinuumában található Croft felosztása szerint (l. 1. ábra kijelentés – deontikus modalitás).

„A deontikus beszédhátér szabályokból, konvenciókból és a beszélő elvárásai-ból, illetőleg az azokat reprezentáló kijelentésekből áll. [...] Deontikus szükségszerűség esetében pedig az adott deontikus beszédhátér megköveteli a tényállás fennállását” (Kiefer 2005: 60). A deontikus beszédhátérre alkothatják olyan kifejezések, amelyek

rendelkezéseket vagy személyek közötti hierarchikus viszonyt reprezentálnak. A korai orvosi recept esetében inkább ez utóbbiról van szó, ahol a hierarchia alapját a gyógyításhoz kapcsolódó tudás szolgáltatja. A mai receptek esetében *kell* + főnévi igeneves forma soha nem fordul elő, ezek inkább az orvos–beteg kommunikációra, illetve a gyógyszerek használati utasításaira szorítkoznak (l. 13. példa). A korai receptek és a mai orvosi kommunikáció során egyaránt megfigyelhető a beszélő felelősségvállalása az információért, és részben ez indukálja bizonyos „intézkedések” szükségszerűségének kifejezését.

(11) *Masodik fördöhösz ualo szörszam.* Ket alkalmas sot keöl megh egetni [kell+inf.], az fördöben keöl uetni [kell+inf.], niolcz szerezceön diot, felet keöl ketteö hasogatni [kell+inf.], es az uiszben hanni [kell+inf.], felet iol megh keöl teörn [kell+inf.], az fördöben az kadba keöl uetnj [kell+inf.]. (Hoffmann C: 78)

(12) *Az ki nem emeszthet.* Az uad salliát es szilid salliát feier borban kenier hei alt megh keöl feöszni [kell+inf.], abban igiek [E/3., beteg], osztan keres [E/2.] kormot, tikmoni feieret, mezet, az kormot es tikmon feieret egiebe keöl habarnj [kell+inf.]. (Hoffmann C: 42)

(13) Az orvos a figyelmét *fel kell hívni*, ha terhes vagy azt tervezi. [...] A gyógyszert az orvos utasítása szerint *kell szedni*. [...] Az 50 mg-os és a 150 mg-os Mydeton filtablettákat szobahőmérsékleten *kell tartani*. (Mydeton fimtablettá használati utasítása)

5.3. Felsorolás

Ahogy láthattuk a receptbeli instrukciók jelentős része elsődlegesen valamilyen igei szerkezethez kötődik. Találhatunk azonban olyan vényeket is, amelyekben a nominális elemek dominálnak, így például gyógyszerek hozzávalói, egyes betegségek elleneszeri, gyógynövények hasznai stb. Ezekben a szövegpéldányokban legtöbbször található valamilyen igei szerkezet is, de ezzel szemben a nominális elemekre irányul a figyelem.

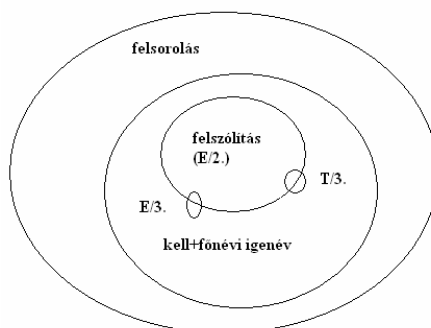
(14) *Dagadasrol.* Keöl alopatium [nom.], temso [nom.], tikmon feier [nom.], bonus armenus [nom.], mastix [nom.]. (Hoffmann C: 117)

(15) *Feier lilium úze hasznaj.* Rutsagos sebeöket [nom.] megh giogit, szaraz keöszueniöket [nom.] megh giogit, az kit kigio mart, meg giogittia. (Hoffmann C: 196)

(16) *Feneröl ualo.* Papa fü, salliá, ruta, isop, centaurea, temso, aloes [nom.], borban ezöket meg keöl feözni, az kin el indul, leöni keöl uele az sebeöt, meg giogul. (Hoffmann C: 1307)

Az orvosi receptekben található instrukció funkcióját tekintve alapvetően a tranzakcionalitás, de az instrukció nyelvi reprezentációjától függően és a kommunikációs környezetből adódóan az interakcionalitás is jellemző rájuk különböző mértékben. A személyközi kapcsolatot legközvetlenebb, legdirektebb módon az E/2. személyű felszó-

lítás fejezi ki, hiszen az ÉN mellett a TE tekinthető a legközvetlenebb deixisnek. Ezt követően a deontikus *kell*, majd legkevésbé a felsorolást tartalmazó instrukció mutat interperszonális kapcsolatot. Ez párhuzamba állítható az instrukciók prototipikalitásával, amelyet az 5. ábra szemléltet:

5. ábra
Az instrukció prototipikalitása

Az ábrán jól látható, hogy a korai receptekben az instrukció prototipikus nyelvi reprezentációjának az E/2. személyű felszólítás tekinthető, és a legkevésbé prototipikusnak a felsorolás, ahol a nominális elemek dominálnak. A prototipikalitást és az interakcionalitást összevetve, azt figyelhetjük meg, hogy összefüggés mutatkozik a kettő között.

A XVI–XVII. században a korpusz tanúsága szerint az instrukció központi példánya a tényközlésen kívül (tranzakcionalitás) közvetlen interperszonális elemeket is tartalmazott. Ehhez a megállapításhoz a későbbiekben érdemes lesz megvizsgálni a receptek fakultatív részeként megjelölt megjegyzéseket is (*használ, kipróbált* stb.), amelyek elsődlegesen szintén az igei szerkezethez kötődő instrukciót tartalmazó szövegpéldányokban fordulnak elő. Ezek a megjegyzések is az interperszonálisabb jelleget erősítik, hiszen a meggyőzés közvetlen kommunikációs közeget igényel. A későbbiekben érdemes megvizsgálni, hogyan változtak az instrukció típusai és jellegük napjainkig, hiszen a mai receptet nézve inkább a nominális elemek profilálódása és az interakcionalitás háttérbe szorulása figyelhető meg.

6. A beszédaktusok forgatókönyv-modellje

A Croft-féle beszédaktusmodell elsősorban a direkt beszédaktusok leírására alkalmazható. A Panther – Thornburg (1997, 1998, 2003) által megfogalmazott forgatókönyvmodell ezzel szemben az indirekt beszédaktusokkal foglalkozik. A modell alap gondolata az, hogy a beszédaktusoknak van egy általános sémája, forgatókönyve, amelyben vannak a centrumhoz, magkomponenshez (CORE), és vannak a magkomponenstől távolabb eső periférikusabb elemek. Az indirekt beszédaktust a kognitív forgatókönyv egy eleme aktivizálja, ez leírható a metonimikus modell segítségével. A modell

a konvencionalizált, sztenderdizált indirekt beszédaktusokra koncentrálnak (direktívum, expresszívum, kommisszívum). A beszédaktusok általános forgatókönyvét a következőképpen lehet leírni:

- (i) **ELŐTT/BEFORE:** előzetes kondíciók, amelyek lehetővé tesznek, „legitimizálnak” vagy motiválnak egy cselekményt
- (ii) **MAG/CORE és az (pragmatikai) EREDMÉNYE/RESULT:** olyan tulajdonságok, amelyek a cselekmény sikeres végrehajtását szavatolják
- (iii) **UTÁN/AFTER:** szándékos vagy nem szándékos következmények

6. ábra

A beszédaktusok általános forgatókönyve (Panther – Thornburg 1997: 207)

Panther és Thornburg beszédaktus-metonímiákról beszélnek, amely szerint az egyes komponensek állhatnak az egész forgatókönyv helyett. A szerzők hipotézise, hogy egy forgatókönyvbeli komponens minél inkább a forgatókönyv periferiájára esik, annál kevésbé lesz alkalmas a forgatókönyv, metonimikus előhívására (1997: 211), ugyanakkor a forgatókönyvnek minél több eleme van jelen a szövegben, annál valószínűbben tudja akár egy periferikus komponens „helyettesíteni” az egész forgatókönyvet (1997: 211, 1998: 768).

Ha ezek alapján fel szeretnénk vázolni a direktívumok, és ebbe beleértve az utasítások/instrukciók forgatókönyv-modelljét, akkor az a következőképpen nézne ki:

H – hallgató	<u>1. ELŐTT/BEFORE:</u>	H meg tudja tenni A-t.
A – akció, cselekvés		B azt akarja, hogy H tegye meg A-t
B – beszélő	<u>2. MAG/CORE:</u>	B egy többé-kevésbé erős kötelesség alá vonja H-t, hogy tegye meg A-t
	<u>EREDMÉNY/RESULT:</u>	H-nak többé-kevésbé kötelessége megtenni A-t (muszáj/kellene/ajánlatos)
	<u>3. UTÁN/AFTER</u>	H megcsinálja A-t

7. ábra

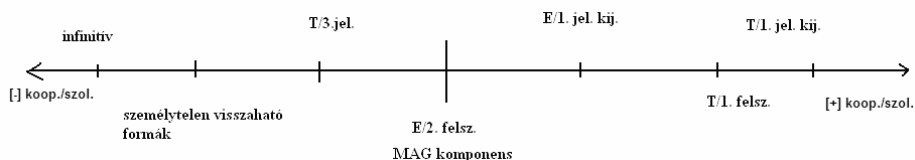
A direktívumok általános forgatókönyve (Panther – Thornburg 1997: 208–9)

A felszólító mód ennek értelmében az utasítás magkomponenséhez tartozik, így érthető, hogy az imperatív formák a kezdet kezdetétől fogva jelen vannak és dominánsak a korai orvosi receptekben. A felszólításhoz általában nyelvi közelség, közvetlen nyelvi interakció kapcsolódik, különösképpen, ha ez egyes szám második személyű felszólítás, hiszen a kommunikáció során a TE van a legközelebb az ÉN-hez.

Az E/2. személyű felszólítás kialakulását, elterjedését és konvencionizálódását a gyógyszerrendelés módja is elősegítette. Ennek során ugyanis az orvos már a XV. században pálcával mutatott rá az egyes „hozzávalókra”, és azt mondta a patikusnak, hogy „Ezt vedd elő!”, azaz „Recipe!”, amely a mai orvosi receptjeinknek is állandó eleme. Ezt hívjuk pálcás ordinációnak (Szarvasházi 1999: 21).

A felszólításhoz hasonlóan a deontikus modalitású *kell* is a forgatókönyv központi eleméhez tartozik, azonban az interakció inkább személytelen jellegű. A nominális jellegű felsorolások azonban egyértelműen a periférián találhatók, mégis felidézhetik a beszédaktust a metonimikus modellnek megfelelően: az összetevők révén a cselekvést. Ez viszont csak egy támogató mátrixban lehetséges, feltételez tehát egyfajta háttérismertet is, ezért a pontos tudás átadására nem képes. Ezért is lehet, hogy ez az instrukciós forma a legritkább.

A szövegtípusok a kognitív nyelvészet felfogása szerint hálózatba rendeződnek, kapcsolatuk van más szövegtípusokkal hasonlóságok révén, és ugyanakkor el is különülnek tőlük. Érdekes tanulságokkal szolgálhat egy, az orvosi recepthez igen közel álló rokon szövegtípus vizsgálata, nevezetesen a konyhai recepteké. A konyhai receptek nyelvészetileg kutatottabb területet képviselnek, mint az orvosi receptek. Ezt reprezentálja egy friss, korpusz alapú kutatás is, amely 14 nyelv konyhai receptjeiben vizsgálja meg az utasítás típusait (Brdar-Szabó 2009). A vizsgálat szerint az utasítások a beszédpartnerek között fennálló szolidaritás/kooperáció mentén egy skálán helyezhetők el. A két végponton a maximális [+], illetőleg a hiányzó [-] szolidaritás, kooperáció található. Az utasítás esetében, ahogy erről már esett szó, a felszólítás a forgatókönyv központi eleméhez tartozik. Használata nem okoz arcfenyegtettséget, hiszen a felszólítás általában megfelelő távolságban történik, másrészt az aktus végrehajtásának megtagadása semmilyen következménnyel nem jár. Így a legtöbb vizsgált nyelvben a felszólítás jelen van, és domináns az utasítás során. Mégis érdekes különbségek adódnak a vizsgált nyelvekben: annak ellenére, hogy a felszólítás az utasítás magkomponensébe tartozik, egyes nyelvekben egyáltalán nem fordul elő a konyhai receptekben. Ez a jelenség pragmatikai tényezőkre vezethető vissza, és a Panther – Thornburg-féle metonimikus forgatókönyv-moddellel jól magyarázható. A periférián lévő komponensek probléma nélkül felidézhetik az egész forgatókönyvet (az étel megnevezése, a hozzávalók, az előkészítés leírása, gyakran a színes fotók stb.). A nyelvspecifikus különbségekre a modell már nem tud választ adni, itt a nyelvhasználat, a nyelvi konvenciók a meghatározók. A kontrasztív kutatás azt mutatja, hogy az utasításnak négy főbb típusa jellemző: a felszólítás, a főnévi igeneves szerkezetek, a személytelen visszaható formák és a T/1. személyű, jelen idejű, kijelentő módú formák. Ezen kívül vannak még kevésbé gyakori instrukciós formák, amelyet az alábbi skála mutat be a minimális és a maximális kooperáció/szolidaritás mentén:

8. ábra

A konyhai receptekben megtalálható utasítások nyelvi reprezentációja
(Brdar-Szabó 2009: 270)

Az ábráról jól leolvasható, hogy az utasítás központi nyelvi reprezentációja az E/2. személyű felszólítás, ahol az instrukció a cselekvésre való felszólításként konceptualizálódik. Ettől balra haladva személytelen cselekvések soraként jelenik meg az utasítás, amelynek végpontján a főnévi igeneves szerkezetek találhatók. Ebben az infinitív szerkezet szinte csak „céloz” a cselekvésre, felidézi azt. A skála másik felén a maximális együttműködés felé haladunk, ahol az E/2. személyű felszólítást követően az utasítás példamutató cselekvésként (E/1. személyű kijelentés), majd közös cselekvésre való felszólításként (T/1. személyű felszólítás) és legvégül a legnagyobb mértékű együttműködésként, közös cselekvésként konceptualizálódik (T/1. jelen idejű kijelentés). Az utasítás/instrukció nyelvi reprezentációjának vizsgálata tehát a kognitív, a pragmatikai és a grammatikai tényezők együttes figyelembe vételével lehet csak teljes körű.

A konyhai receptek utasításának szinkrón vizsgálata termékenyen hathat a korai orvosi receptek diakrón vizsgálatában. Ha megvizsgáljuk a korai magyar nyelvű vények instrukciót a szolidaritás és a kooperáció mentén a következő ábrát kapjuk:

9. ábra

Az instrukció a korai orvosi receptekben a szolidaritás és a kooperáció mentén

A korai orvosi receptek utasításaira a nagy hasonlóságot mutató rokon szövegtípussal ellentétben tehát nem jellemző a kooperáció és a szolidaritás. A legfőbb közös pont, hogy általában az instrukció mint cselekvésre való készítés konceptualizálódik (felszólítás), amelynek a leggyakoribb formája az E/2. személyű felszólítás, de az E/3. személyű (gyógyító személye vagy maga a beteg), illetve a T/3. személyű (általános alany-szerűen) felszólítások is előfordulnak. A *kell* + főnévi igeneves szerkezet szintén az utasítás magkomponenséhez tartozik, és az E/2. személyű felszólításokkal az instrukció leggyakoribb nyelvi reprezentációja. A felsorolás esetében a hozzávalók, a nyelvi környezet periférikus elemei állnak az egész forgatókönyv helyett. Ezt a formát a teljes személytelenség jellemzi.

A korai orvosi receptek tehát nem annyira a kooperáció/szolidaritás foka mentén, hanem inkább az információ, a tudás (tranzakcionalitás) és az interperszonalitás mentén helyezhetők el. Az orvosi receptek és a konyhai receptek kezdetben nagyon hasonlóak voltak, amit a középmagyar kori szövegpéldányok összevetésénél is megmutatkozik:

(17) *Lúd sülve*. Mikor a' a Lúdat egészen akarod megsütni, tégy fenyőmagott, sállját, majorannát belé, és úgy süsd-meg, hadd verje által a' szaga, és igen jó ízt ad néki. (M. Tótfalusi K. 1695: 45)

A két szövegtípus különböző irányú fejlődésre és ezek okainak keresésében a kognitív pragmatikai szemléletű beszédaktus-elemzés nagy segítségünkre lehet.

7. Összegzés, kitekintés

A tanulmány az orvosi recept mint szövegtípus kognitív pragmatikai elemzésének egy lehetséges megközelítését adta, és arra kereste a választ, hogyan írható le a szövegtípus a kognitív beszédaktus-elemzés módszereivel. Két modell segítségével (Croft 1994; Panther – Thornburg 1997, 1998, 2003) mutatta be a recept fő beszédaktusának, az instrukciónak/utasításnak a prototipikus és periférikus nyelvi reprezentációit.

Megfigyelhettük, hogy az orvosi receptek utasításaira alapvetően jellemző az interakcionalitás, amely elsősorban a felszólító módban, azon belül is leginkább az E/2-es felszólító formákban manifesztálódik. Másrésztől viszont jellemző a receptekre a tranzakcionalitás, amely nominális elemek révén reprezentálódik.

Az elemzést segítette egy rokon szövegtípushoz, a konyhai recepthez kapcsolódó kontrasztív vizsgálat is, amely révén eljuthatunk a két nagyon hasonló szövegtípus instrukcióbeli különbségeinek az okaihoz. A vizsgálat akkor lehet a későbbiekben teljes, ha az kiterjed a szövegtípusok teljes történeti alakulására, és ha ezt az adott korra jellemző szociokulturális tényezők változásának függvényében vizsgálja.

Összegzésként megállapítható, hogy a kognitív pragmatika beszédaktus-elemzése termékenyen hat a szövegtípus-elemzésre, és a kontrasztív szempont bevonása mind a különböző nyelveket, mind pedig a rokon szövegtípusokat tekintve, kitágítja az elemzés perspektíváit.

FORRÁSOK

- M. Tótfalusi K. Miklós 1695: *Szakács mesteriségnek könyvetskéje*, Kolozsvár.
 Hoffmann Gizella szerk. 1989: *Medicusai és borbélyi mesteriség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek*. Radvánszky Béla gyűjtéséből, Szeged.
 Varjas Béla kiad. 1943: *XVI. századi magyar orvosi könyv*, Kolozsvár, Sárkány Nyomda.

HIVATKOZÁSOK

- Brdar-Szabó Rita 2009: Der Sprechakt Anleitung in Kochrezepten, in Brdar-Szabó, Rita – Knipf-Komlósi, Elisabeth – Péteri, Attila Hrsg.: *An der Grenze zwischen Grammatik und Pragmatik*, Frankfurt am Main, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, 263–72.
 Croft, William 1994: Speech act classification, language typology and cognition, in Tsohatsidis, S. L. ed.: *Foundation of speech act theory*, London, Routledge, 460–77.
 Hámori Ágnes 2008a: A figyelem és a beszédaktusok összefüggései a társalgásban, *ÁNyT.* **XXII**, 161–201.
 Hámori Ágnes 2008b: *A beszédaktusok kognitív pragmatikai keretben*. (Oldalszám nélküli kézirat.)
 Hoppál Mihály 1990: Népi gyógyítás, in *Magyar néprajz VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 693–724.

- Keszler Borbála 2005: A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótipusai, *Magyar Orvosi Nyelv* V/1. 24–9.
- Kiefer Ferenc 2005: *Lehetőség és szükségszerűség*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kocsány Piroska 2002: *Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus*, Budapest, Akadémia Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 151.
- Kocsány Piroska 2006: A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 17–26.
- Kuna Ágnes 2007: Az orvosi receptről. Beszélt nyelvi elemek a 16–17. századi receptekben, *Magyar Nyelvőr* 131, 470–9.
- Kuna Ágnes 2008: Az orvosi recept mint szövegtípus a 16. századtól napjainkig, in Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 270–8.
- Panther, Klaus-Uwe – Linda L. Tornburg 1997: Speech act metonymies, in Liebert, Wolf-Andreas – Gisela Redeker – Linda Waugh eds.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics* (Current Issues in Linguistic Theory 151.), Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 205–19.
- Panther, Klaus-Uwe – Linda L. Tornburg 1998: A cognitive approach to inferencing in conversation, *Journal of Pragmatics* 30, 755–69.
- Panther, Klaus-Uwe – Linda L. Tornburg 2003: Metonymies as natural inference and activation schemas: The case of dependent clauses as independent speech acts, in Panther, Klaus-Uwe – Linda L. Tornburg eds.: *Metonymy and Pragmatic Inferencing*, Masterdam/New York, John Benjamins, 127–47.
- Sandig, Barbara 1968: *Stilistik der deutschen Sprache*, Berlin – New York, de Gruyter.
- Simmler, Franz 1996: Teil und Ganzes in Texten. Zum Verhältnis von Textexemplare, Textteilen, Teiltexthen und Makrostrukturen, *Daphnis* 25, 597–625.
- Dr. Szarvasházi Judit 1999: *A magyar gyógyszerészet képes reklámtörténete 1945-ig*, Budapest, Galenus Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2005: A nézőpont szerepe a narratív megértésben, *ÁNyT.* XXI, 207–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006: A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben, in Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 64–90.

AZ ISTEN-ADTA- ÉS A MAGVA-SZAKADT-FÉLE SZERKEZETEK VIZSGÁLATA A NYELVEMLÉKEK TÜKRÉBEN*

NÁDASDI PÉTER

1. Bevezetés

A mai magyar nyelvben vannak olyan, ma már többnyire megkövült szerkezetek, mint pl. az *isten-adta-* és a *magva-szakadt-féle* szó szerkezetek, melyek egy nominális (*isten, magva*) és egy *-t/-tt* toldalékos verbális (*ad-t-a, szakad-t*) elem kapcsolatából állnak. A feltűnő tulajdonságuk, amely elkülöníti őket más jelzős és/vagy igeneves szerkezettől, hogy személyjelölő található a szerkezet egyik tagján: vagy a verbálison (*adt-a*) vagy a nominálison (*magv-a*). A legkorábbi adatolható nyelvtörténeti alak az 1273-ból való (Magyar oklevél-szótár) *menytegudurre* kifejezés, mely az *isten-adta-féle* csoportba tartozik, míg külön a *magva-szakadt-féle* csoport első előfordulása a Müncheni kódexből nyerhető, mindjárt két példányban, *egy keze meg aszott ember* és *a keze aszott embernek* előfordulása révén. Az ehhez hasonló alakok természetesen már jóval az első írott felbukkanásuk előtt is jelen voltak a magyar nyelvben, ezt nem vonja kétségbe egyetlen vonatkozó magyar nyelvészeti és nyelvtörténeti kutatás sem, csak abban térnek el az álláspontok, hogy ige vagy igenév szerepel-e bennük.

Révai (1805), Arendt (1873), Zolnai (1944) és Pais (1965) voltak az igés álláspont legfőbb képviselői, míg többek között Simonyi (1907), Szepesy (1939), Klemm (1942) és A. Jászó (1991/92) következetesen az igeneves elképzelést tették magukévá. A jelen cikk az igés álláspontot képviseli, melyet Nádasdi (2006) is magáénak vallott minimalista elméleti keretbe ágyazottan a szintaktikailag önálló mai alakok, mint pl. *a Vágó István vezette vetélkedő* elemzésekor. Emellett arra tesz kísérletet, hogy bemutassa: ezek a személyjelölt szerkezetek egy alanyesetű főnév és egy ragozott (alanyi vagy tárgyias ragozású) ige kapcsolatából állnak, és álltak a magyar nyelv korábbi korszakaiban, így az ómagyar korban is a nyelvmemlékekből vett példákön keresztül bemutatva. Állításomat a következő érvekre alapozom: 1. A magyarban a dativus sohasem jelenhet meg a kérdéses szerkezetben, mint a birtokos szerkezetekben mindig, tehát a birtokviszony kizárható. 2. Az *isten-adta* és *magva-szakadt* esetében a különbséget épp az hordozza, hogy az egyik tárgyias ragozású tárgyias igét (*adta*), míg a másik alanyi ragozású tárgyatlan (egyargumentumú) igét (*szakadt*) tartalmaz. Azt a különbséget, hogy miért van eltérő alakban a verbális elem a két szerkezetben, az igeneves elmélettel nem tudjuk megmagyarázni, csak az igéssel.

Bemutatom továbbá, hogy ezek a személyjelölt szerkezetek nem jelzői szerkezetek, hanem alárendelt prenominalis tagmondatok, melyek a vonatkozó szerkezetek egy fajtáját képviselik, és a személyjelölő jelenléte a szerkezetben éppen abban segít bennünket, hogy rekonstruálhassuk a kapcsolatot a módosított főnév vagy más néven antecedens

* Köszönetemet szeretném kifejezni Németh Miklósnak a cikk végleges változatához fűzött megjegyzéséért, Kenesei Istvánnak, a témavezetőmnek pedig szeretném megköszönni a támogatását és a segítségét a cikk létrejöttében, még ha nem mindenben is értettünk egyet, természetesen minden felelősség egyedül engem terhel a cikk esetleges hibáiért és hiányosságaiért.

és a vizsgált szerkezetben megjelenő személyjelölő között. Így az *isten-adta* gyermek esetében az *antecedens gyermek* és az *adta* között, míg a *magva-szakadt család* példájánál az *antecedens család* és a *magva* között. Ezek után a következő értelmezésekhez juthatunk, melyeket a posztinominális vonatkozó szerkezetekkel adhatunk legjobban vissza: *(az) a gyermek, akit isten adott* és *(az) a család, amelynek a magva szakadt*.

További kérdések adódnak még, amelyek választ várnak a későbbiekben: 1. Miért csak múlt idő van a kérdéses szerkezetben? É. Kiss (2005) aspektusjelölőnek tartja, de az ige személyragjai mégis ezen jelennek meg, nem az időjeles segédigén. 2. Miért megszorított? 3. Miért nincs többes szám 3. személyben és a *magva* névmással egyeztetés a szerkezetben?

2. Adatok

Nyelvemlékekből összeszedett *-t/-tt* toldalékos verbális elemet tartalmazó szerkezetek közül csak a személyjelölt és jelzői alakok érdekelnek.¹ Nézzünk néhányat az *isten-adta* és a *magva-szakadt* csoportból.² Emellett azonban valószínűnek tartják, hogy az írott emlékekkel nem rendelkező ősmagyar korban is lehetett már előzménye, vö. A. Jászó (1992) és Horváth (2006).

1. Személyjelölő a verbális elemen (*isten-adta* csoport vagy hátul jelölt, a továbbiakban **HJ**)³

1.1. A nominális elem főnév

*menytegudurre*⁴ (1273), *menetyzegeth* (1323), *Menytutetescigeth* (1329. VII. 12.), *Menittemezev* (1363), *Johannis dicti Istenwetthe* (1333), *Michael filius Symonis dicti Istenuetethe* (1349), *ravasz átkozta szél* (1374), *ez fekel war fogotta weres pey lo* (Bagonyai ráolvasások, 1488), *ördög-tojta* és *ördög-kotlotta* hazugság (Pázmány Péter)

¹ Nem képezik tárgyát a cikknek az olyan alakok, ahol nem jelenik meg nyílt személyjelölő a *-t/-tt* toldalékos verbális elemen, mint pl. a *guta-ütött* vagy *bögy-apadt*, a figura etymologicák, mint pl. *nőttön-nő*. Azok a példányok sem tartoznak ide, ahol van személyjelölő, viszont nem jelzői szerepben állnak, mint pl. *hadlaua choltat* (HB), *nap-kelte*, az *-attal-ette* toldalékos határozói igenevek, mint pl. a *mert ő Angala megörizött engemet innét elmenettem* (BécsiK.) példában.

² A példák az irodalomjegyzékben megadott szerzőktől származnak. Csak ott utalok külön egy-egy szerzőre, ahol problémás az értelmezésük.

³ Csak és kizárólag olyan példányok tartoznak bele ebbe a csoportba, ahol a személyjelölő a verbális elemen még látszólag sem származhat nyílt tárgyi szóalak megjelenésétől, mint pl. *az urát hagyta* szolga (Ormánság) esetében. Révai (1805) szerint ugyanis az *ereje vesztett örökösítés* éppen azért nem grammatikus, mert a *vesztett* tárgyas (mívelő) ige, így tárgyas ragozást (tárgyat mutató eset) kíván, ezért helyesen *erejét vesztette örökösítés-ként* hangzik.

⁴ Ahol nem egyértelmű a nominális és verbális elem elkülönítése, a verbális elem félkövéren van szedve.

1.2. Paradigma a nyelvtörténeti alakokból összeállítva: a nominális elem névmás

- E/1. (vegyöd) az neköd *szörzöttem* koronát (Kazinczy-kódex)
 E/2. *Te választottad* zsidó néped mia meg fogattál (Pozsonyi kódex)
 E/3. az *ew megh ygeertte* bodogfagnak (Érdy-Kódex)
 T/1. az ő könyörgésekkel *kívántunk* jókat nyerjenek minékünk (Pázmány Péter) (egyetlen példa)
 T/2. –
 T/3. (A gepidák) az ő régi *laktok* földökben (Lisznyai Kovács Pál: Magyarok krónikája, 1692) (egyetlen ilyen példa)
méhek csinálta méz (Pázmány Péter)

Paradigma a két fő markáns álláspont mentén: **A** csoportban az igés álláspontot tükröző rekonstruált paradigma található Révai (1805) szerint, melyet apróbb eltérésekkel a leíró nyelvtanok is magukévá tettek. **B** csoportban pedig Szepesy (1939, 1982, 1986) szerinti igeneves elképzelés utáni rekonstruált paradigma látható, melyet részben Károly (1957) is átvett. Míg az egyes számú alakok nyelvtörténetileg is adathozhatóak, addig a többes számú alakok „szemléletfüggők”, azaz erősen attól függenek, hogy az igés vagy az igeneves szemléletet támogatják, illetőleg akarják velük alátámasztani, és a nyelvtörténeti adatokból nem állíthatók össze:

A csoport		B csoport	
(az én) <i>óhajtottam</i>		(az én) <i>sütöttem</i>	
(a te) <i>óhajtottad</i>		(a te) <i>sütötted</i>	
(az ő) <i>óhajtotta</i>	boldogság	(az ő) <i>sütötte</i>	kenyér
(a mi) <i>óhajtottuk</i>		(a mi) <i>sütöttünk</i>	
(a ti) <i>óhajtottátok</i>		(a ti) <i>sütöttetek</i>	
(az ők) <i>óhajtották</i>		(az ő) <i>sütöttük</i>	

2. Személyjelölő csak a nominális elemen (*magva-szakadt* csoport vagy elől jelölt, a továbbiakban **EJ**)⁵

ot vala eg *kèze meg azot* ember (Münchener kódex), monda a' *kèze azot* embernéc (Münchener kódex), az *eze vezot* yffyw (Érdy-kódex), *béle-bűzhödt* (Magyar tájszótár)⁶

2.1. Értelmezések

Jakubovich (1918) a legelső nyelvtörténeti alakot, a *menytegudurre* (1273) szerkezetet *mennyütötte gödörre*-ként értelmezi a következő megfontolásokból. „<1329. Venit ad insulam *Menytuchzigeth* (Múz. Ibrányi)». Az OklSz. is, s utána többek közt MELICH is mai nyelven «*ménnyütő sziget*»-nek értelmezik az 1329. évi adatot. Azonban sem MELICH, sem mások nem magyarázták még meg, hogyan kell értelmezni az össze-

⁵ Csak és kizárólag tárgyatlan (egyargumentumú) igés szerkezetek tartoznak bele ebbe a csoportba, ahol a személyjelölt nominális elem nem értelmezhető semmiképp sem a verbális elem tárgyi vonzatának, mint pl. az *esze-veszett* esetében, mely így semmiben sem különbözik szerkezetét tekintve az *iskoláit sem végzett ifjú*-tól, csak annyiban, hogy a tárgyi argumentum az esetben jelöletlen.

⁶ Az ebbe a csoportba tartozó mai és szintaktikailag is önálló példányok vizsgálatát Nádasi (2010) ismerteti.

tételben a *mënnüütő*-t. Hogy ilyen összetétel van, azt támogatni látszik az OklSz.-nak 1273. évből való «ad *menytegudurre*» adata is, a melyet talán szintén *mënnüütő-gödörre*-nek (így ?-lel az OklSz.) lehet értelmezni. Kétségünket azonban, hogyan lehet egy *gödör*, *sziget menyüütő*, ez az adat sem oszlatja el. Az OklSz. harmadik adata már némi világosságot vet az összetételre. Ez a harmadik adata 1363-ból való s így hangzik: «Uenissent ad quendam locum *Menittemezev* vocatum». Hogy itt a *Menittemezev* a. m. *mën-itte-mezëü*, azaz «*mënnü-üütë(üütötte)-mező*», a magyarázatnak semmi sem áll az útjában. Az egész összetétel pedig a. m.: *mennykőüütötte mező*. – Úgy gondolom, hogy a *menytegudurre* is a. m. *'mën-ite-güdürrë'*, azaz *'mennyüütötte gödörre'*. Az Ibrányi család levéltárából közölt *Menytuchzige*thre vonatkozólag már most a következőket kell tudnunk: [...] Az oklevél a család levéltárában két egykorú, hártýára írott, két különböző kéztől származó példányban van meg. Az egyik példányban már most ezt olvassuk: «[...] et uenit ad insulam *menutetesciget* ubi erexerunt terream metam...» Hogy ez a. m. *mënnü-üütötte sziget* (a melyet korabeli ejtéssel *mën-üütë sziget*nek olvasunk), kétségtelen. – Az 1329. VII. 12. kelt oklevél másik példányáról tudnunk kell, hogy benne a *c* és *t* betű azonos jeggyel van írva; így nézve a szöveget a kérdéses hely e példányban, a honnan az OklSz. adata is való ez: «[...] et venit ad insulam *Menytuthzige*th, vbi erexerunt vnam terram Metam...». E másik példányban tehát a helynév a. m. *mënnüütött sziget* (korabeli ejtéssel *mën-itüt-sziget*). A fölhozottak alapján – azt hiszem – kétségtelen, hogy a régi nyelvből *Mënnüütősziget* adatunk nincs.” (Jakubovich 1918: 79–80) Jakubovich értelmezését veszi át Klemm (1942), Károly (1957), Pais (1965) és A. Jászó (1991a) is. Velcsovne (1981) viszont a *mennyüütősziget* változatot fogadja el, amely esetében a szerkezet folyamatos melléknévi igenévi alakot tartalmaz. Természetesen a cikk szempontjából csak a személyjelölt (*menny-üütötte*) alak számít érdeklődésünkre, de a félreértések elkerülése és eloszlátása és a korábbi és ma is létező eltérő értelmezések miatt a személyjelölő nélküli (*menny-üütött*) formát is kötelességem volt belevenni.

Az *Istenwette* (1333) értelmezése Jakubovich (1918) szerint a következő. „Míndezek alapján azt hiszem, hogy az *Istenvette* nem az *Isten+vesz*, hanem *Isten+vet* származéka. Ebben a gondolatban megerősít, hogy találtam egy 1349-ből való adatot, a melyben ez van: «Michael filius Symonis dicti *Istenuetethe*» [...] Így már érthető az *Istenvette*, a mely tehát alakjára olyan mint *Harapsütte* (hely) MTsz., *mennyütte mező*, *-sziget* [...], értelmére pedig a. m. *'Isten taszította'* (MTsz.) ember.” (Jakubovich 1918: 79)

A *ravasz átkozta szél* (1374) pedig jelentésére nézve az alábbi. „A *ravasz* régi nyelvünkben r ó k á t jelent. A rókának pedig, mint sok más állatnak [...] a népies megfigyelés időjóslo, az időváltozást előre megérző tehetséget tulajdonít. [...] Ha nem csalódunk, a ravaszok, rókák ezen zivatart, vihart érző ugatását, panaszos kiáltozását veszi a régi magyar elnevezés á t k o z ó d á s n a k.” (Jakubovich 1927: 34)

2.2. Az adatokból levonható empirikus általánosítások

A két szerkezet közös jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

- 1) a szerkezet egy nominális elem és egy verbális elem kapcsolata, melyek mindig ebben a sorrendben követik egymást: *isten* és *adta*, *magva* és *szakadt*
- 2) egy *-t/-tt* toldalékos verbális elem található a szerkezetben: *ad-t-a*, *szakad-t*

- 3) egy nem esetjelölt nominális elem van a szerkezetben: *isten, magva*
- 4) a szerkezet többnyire két elemű lehet: *isten-adta, magva-szakadt*⁷
- 5) személyjelölő található a szerkezetben vagy a verbális elemen: *adt-a* vagy a nominálison: *magv-a*
- 6) jelzői szerepben áll egy módosított főnév (antecedens) előtt: (*isten-adta*) *gyermek, (magva-szakadt) család*
- 7) a szerkezet két tagja között predikatív viszony van, azaz a nem esetjelölt nominális elem feltételezhetően az alanyi argumentuma a verbális elemnek: az *isten* az *adtá*-nak, a *magva* a *szakadt*-nak

A két szerkezet egyedi tulajdonságai pedig az alábbiakban ragadhatók meg:

Az *isten-adta*-féle csoportnál a személyjelölő csak és kizárólag a verbálison jelenik meg (*adt-a*), és csak és kizárólag tárgyias igék, ill. tárgyat alkalmilag felvevő tárgyatlan igék, mint pl. *jár, lakik*, fordulhatnak elő a szerkezetben: nincs arra példa, hogy egyargumentumú (intranszítív) igés szerkezetben a verbális elemen jelenjen meg a személyjelölő. Így sem **magva-szakadta*, sem pedig **mag-szakadta* nem létezik.⁸

A *magva-szakadt*-féle csoportnál a személyjelölő csak és kizárólag a nominálison jelenik meg (*magv-a*), és csak és kizárólag tárgyatlan, pontosabban egyargumentumú igék fordulhatnak elő a szerkezetben. Így az esetjelöletlenség nem egy látens esetragot tartalmaz, mint az *esze-vesztett* esetében egy rejtett *-t* tárgyragot: *eszé(t)-vesztett*, hanem feltehetően alanyeset van a vizsgált szerkezetben.

2.3. A cikk fő állításai

Feltesszük, hogy

1. a vizsgált szerkezet esetjelölés nélküli nominális eleme nem birtokostakar, hanem egy alanyesetű névszói elemet;
2. a vizsgált szerkezet nominális és verbális eleme között predikatív viszony van, azaz a nominális elem a verbális elem alanyi argumentuma;
3. a vizsgált szerkezetben a verbális elem nem igenév, hanem verbum finitum, amely az *isten-adta* csoportban egy tárgyias (határozott tárgyias) ragozása, míg a *magva-szakadt* csoportban egy alanyi (általános) ragozása igealakot takar;
4. a vizsgált szerkezet nem jelzői szerkezet és nem egy összetett melléknévi alak, hanem egy beágyazott (tag)mondat, egy prenominális vonatkozó szerkezet, ami a személyjelölő révén válik nyilvánvalóvá, amelyekben

⁷ Legfeljebb igeikötő és tagadószó kerülhet a nominális és a verbális elem közé, mint pl. *a keze meg aszott ember* (Münchener kódex) vagy *az ember nem járta terület*, de igei argumentum vagy adjunktum nem. Egyetlen kivételt jelent a (*vegöd*) *az neköd szörzöttem koronát* (Kazinczy-kódex) példája. (Kiemelések a cikk szerzőjétől, N. P.).

⁸ A tárgyatlan és egyargumentumú elkülönítés fontos, mert vannak olyan tárgyatlan (intranszítív) igék, amelyek alkalmilag vehetnek maguk mellé tárgyat, mint pl. *a jár, lakik*, amelyek éppen az *isten-adta* csoportot erősítik: *az emberek lakta föld, az ember nem járta terület* stb.

a személyjelölő egy olyan rejtett névmásra referál, amely az antecedent (módosított főnevet) képviseli a tagmondatban vagy argumentumként, mint az *isten-adta*-félékben, vagy birtokosként, mint a *magva-szakadt*-félékben.

3. A korábbi elemzések

Az alábbiakban az e szerkezetekre vonatkozó eddigi szakirodalmakat tekintjük át, de különválasztva a leíró és az elméleti igényű munkákat, tesszük ezt azért, mert míg a leíró hagyományok a lexikalizált és a szintaktikailag önálló alakokat is hasonlóan elemzik, addig az elméleti igényű írások csak a szintaktikailag önálló alakokat tartják elemezhetőnek, és a lexikalizált alakokat a szótárba száműzik.

3.1. A leíró szakirodalomban

Mivel a két szerkezetet a leíró szakirodalomban nem egyenlő súllyal kezelték, és az *isten-adta* csoport került főként a vizsgálat középpontjába, tekintve, hogy ez – ellentétben a *magva-szakadt* csoporttal – nemcsak a szóösszetételek között kapott helyet, hanem a mondattan tárgya is volt, így a két csoportról alkotott eddigi elemzések tárgyalását két külön alfejezetben vesszük sorra.

3.1.1. Hátraljelölt: az *isten-adta*

Három fő elképzelés kristályosodott ki az elmúlt kétszáz évben erről a szerkezet-ről. Időrendben a következők voltak ezek: 1. igés, 2. főneves, 3. igeneves. Ebből csak az igés és igeneves elmélet maradt meg napjainkra, de e két állásponton belül is vannak, amelyek a másik felé közelítenek attól függően, hogy az igés mennyire rendelkezik igenévi vonásokkal, ezt képviseli az igenévi-igés koncepció, vagy hogy az igeneves mennyiben mutat fel igés vonásokat, ez pedig az igei-igeneves érvelés sodrába tartozik.

1. *Igés*: a szerkezet verbális tagja egy tárgyas ragozású véges ige, mely alárendelt alannal áll. A szerkezet egy jelzői (beágyazott) önálló (tag)mondat. Ezt az álláspontot képviseli Révai (1805), Arendt (1873), Szinnyei (1894), Balassa (1895), Pais (1965), Jakab (1987, 1988); Zolnai (1893) szerint még egyértelműen igés, Zolnai (1944) szerint szinkrón elemzésben ige, diakrón elemzésben igenévből keletkezett.

1.1. *Igenévi-ige*: a szerkezet verbális eleme kettős szófajú: igenévi tulajdonságokkal rendelkező ige, mely jelzői szerepben állhat, mint egy igenév, de alanyi bővítésménye és igei személyragjai lehetnek, mint egy ige, és személyragjaik tárgyias igei személyragok. Ezt az álláspontot képviseli Károly (1957), Tompa (1961/62), Rác (1968), Adamikné Jászó (1985 – 1. még a 3.2. is.)

2. *Főneves*: a szerkezet verbális tagja egy *-at/-et* képzős főnév, és birtokviszony van a szerkezet két tagja között. Ezt az álláspontot képviseli Simonyi (1875).

3. *Igeneves*: a szerkezet verbális elemén nem igei személyragok, nem tárgyias ragok vannak, ezért nem véges ige, hanem igenév.

3.1. *Birtokviszonyos*: a szerkezet két tagja között birtokviszony van. Ezt az elképzelést vallja Simonyi (1907a, 1907b, 1914), Fokos (1935), Szepesy (1939, 1982, 1986), A. Jászó (1991a, 1992, 1998).

3.2. *Predikatív viszonyos*: a szerkezet nominális eleme alanyesetet hordoz, és alany-állítmányi viszony van a szerkezet két tagja között. Ezt a nézetet támogatja

Klemm (1942), ugyanakkor Adamikné Jászó (1985 – I. még 1.1. is), valamint Deme és M. Korchmáros (1990): mondatszint alatti alany.

3.2.1. *Igei-igenév*: a szerkezet verbális eleme átmenetet képez az ige és igenév között, és a nominális elem alárendelt alanyi szerepben áll. Ezt képviseli A. Jászó (1991b): a verbális elem személyragjai tárgyas igeragok; Lengyel (2000): igei személyragozás és főnévi személyjelezés is, önálló paradigma; Keszler (2000): személyragozása a névszói személyjelezésre hasonlít, szerkezetszintű alany; Keszler–Lengyel (2002).

3. *Jelöletlen határozós*: a szerkezet nominális eleme jelöletlen határozót takar. Ezt vallja Antal (1985).

3.1.2. Elöl jelölt: a *magva-szakadt*

Ennél a csoportnál csak két markáns elképzelés létezik: igés kontra igeneves.

1. *Igés*: a szerkezet egy alanyi ragozású véges igét tartalmaz, mely egy jelzői (beágyazott) önálló (tag)mondat. Ezt az álláspontot képviseli Révai (1805), Zolnai (1893), Szinnyei (1894) és Balassa (1895).

2. *Igeneves*: a szerkezet verbális eleme igenév, de a nominális elem alanyi szerepben áll. Ezt az elképzelést teszi magáévá Arendt (1873), Simonyi (1875), Szarvas (1895), Simonyi (1914), Klemm (1942), Károly (1956), Pais (1965), Tompa (1961/62), Rác (1968), Adamikné Jászó (1985), A. Jászó (1991a, 1992), Keszler (2000), Keszler–Lengyel (2002).

3.2. Az elméleti igényű szakirodalomban

Az elméleti igényű magyarázatok esetében a megoszlás sokkal egyenletlenebb, és Nádasi (2006 és 2010) kivételével csak az *isten-adta* csoport szintaktikailag is aktív tagjaira terjed ki, olyanokra mint pl. a *Vágó István vezette vetélkedő*. Viszont itt is csak igés (finit) és igeneves (nem finit) álláspontok ütköznek.

3.2.1. Hátral jelölt: A *Vágó István vezette vetélkedő*

1. *Igés*: a szerkezetben megjelenő verbális elem finit ige, mely Agr (egyeztető morféma) és Tense (időjel) jegyekkel rendelkezik, alanyeset engedélyezésére képes, és az ige egyezést mutat a tárgyával. Továbbá a szerkezet egy véges prenominális vonatkozó szerkezet, melyben az egyeztetési jegy egy rejtett tárgyi visszamaradó névmásra referál, és ez a konstrukció a japán prenominális vonatkoztatással mutat nagyfokú rokonságot. Ezt az álláspontot képviseli Nádasi (2006).

2. *Igeneves*: a szerkezetben megjelenő elem nem finit ige, melynek a nominális elem az alanyi argumentuma. Ezt a felfogást követi Kenesei (1986), aki generatív és azon belül kormányzás-kötés (Government and Binding = GB) elméleti keretben írott cikkében azt állítja, hogy Agr jeggyel (igenévi egyeztető morféma) rendelkezik csak a verbális elem, mely az alanyesetet adja a konstrukció nominális elemének, és mivel nincs Tense jegy (időjel), ezért nem véges ige. Megállapítja, hogy a szerkezet tartalmaz egy üres kategóriát, mely megkülönbözteti a szokásos melléknévi szerkezetektől, ezért ezt prenominális tagmondatnak tartja, amely lehet finit, mint a japán, és nem finit, mint pl. a legtöbb altáji és urali nyelv, így a magyar is. Laczkó (2001, 2002) a lexikai-funkcionális grammatikai (LFG) kereten belül elemzi a kérdéses szerkezetet, és megállapítja, hogy a verbális elem személyragos igenév, mely sajátos keverékét mutatja a főnév birtokos paradigmájának és a múlt idejű igék tárgyas ragozású alakrendszerének.

Ezzel a leírók igei-igeneves csoportjába tartozna. Ugyanakkor egy tárgyi szerepű rejtett névmás marad vissza a tagmondatban, amivel a módosított főnévi fejet azonosítjuk.

3.2.2. Elöl jelölt: A vére hullott Vászka

Ezt a szerkezetet Kenesei (1986) csak érintőlegesen említi, mikor számba veszi a személyjelölt *-t/-tt* toldalékos verbális elemeket tartalmazó szerkezeteket. Az *agya-lágyult* és *esze-veszett* példákkal illusztrálja ezt a csoportot, melyről megállapítja, hogy hasonlóan a *por-lepte-félék*hez, egy főnév és egy befejezett melléknévi igenév kapcsolódik össze, csak itt a *por-lepett*-tel egyezően nincs személyjelölő a verbális elemen. Kenesei megállapítja, hogy az *agya-lágyult-félék* csak intranszitivus igét tartalmazhatnak ellentétben a *por-lepte* és *por-lepett* csoportbeliakkal, és az *agya-lágyult-félék* sohasem jelenhetnek meg **agya-lágyulta* alakban.

Nádasdi (2006) még csak független bizonyítékként tért ki a *magva-szakadt* csoportra, figyelmen kívül hagyva ekkor még a ma is létező nem lexikális alakokat, mint a *vére hullott Vászka* szerkezetet, a *Vágó István vezette vetélkedő* típusú szerkezet elemzésekor. Ebben a tanulmányban csupán a lexikális alakokat vehette számba, amelyek számára a minimalista keret nem adott lehetőséget a teljes vizsgálatra, lévén nem a szintaxis tárgyát képezik, hanem a lexikonba valók. Nádasdi mindenesetre megállapítja, hogy ezek egy alanyesetű nominális elem és egy alanyi ragozású tárgyatlan ige kapcsolatából állnak. Nádasdi (2010) már a szintaktikailag önálló alakokat is számba vette, és leírta egy szintaktikai alapú elemzés számára, mely elemzést Nádasdi (2011) végezte el.

4. Egy istenadta szív és egy magvaszakadt család

4.1. Arendt és társai

A kiinduló igés elképzelés, mely lényegében egy beágyazott mondatról beszélt, Arendt *egy (isten-adta) szív/unum (deus dedit id) cor*⁹ példamondatán és latin megfelelőjén keresztül világítható meg, ahol egy E/3. személyű tárgyas ragozású igealak (*adt-a*) szerepel, mely egy rejtett névmási tárgyra utal (*őt/azt*), és amely a latin fordításban *id*-ként jelenik meg. A beágyazott mondat, amely voltaképpen egy vonatkozó szerkezet (*az a szív, amelyet isten adott*) egy alanyesetű főnevet (*isten/deus*) is tartalmaz, mely a magyarban mindig jelöletlen. Arendt példamondata abban is előremutató, hogy a névelőt a szerkezet fontos és elmaradhatatlan tartozékának tekintette, és gondosan ügyelt a névelőválasztásra is, hiszen a határozatlan névelő megválasztásával jelezte, hogy az ige véletlenül sem a határozott névelő miatt (*a szív*) kerülne tárgyas ragozásba, ha azzal állna, ha például a szerkezet tárgyragot venne fel, mint pl. *az isten-adta szívet* esetében. Ezzel szemben a határozatlan névelő sem változtat a verbális elem toldalékán: *egy isten-adta szívet*, és nem lesz **egy isten-adott szívet*.¹⁰ Szepesy (1982) azonban félreérti Arendt példamondatát, mikor ezt mondja: „Éppen ezért lehetetlen már eleve az igés elmélet ösforrásául szolgáló ARENDT-féle mondat is. Olyan verbum finitumos élőszóbeli, hogy: *egy, | isten adta, | szív = isten adta egy szív(et)* soha nem létezett.” (Szepesy 1982: 61)

⁹ Idézi Simonyi (1875: 439), Zolnai (1893: 148), Balassa (1895: 366), Simonyi (1907a: 194), Szepesy (1939: 4) és Pais (1965: 67).

¹⁰ A *menny-ütötte* mellett létezik ugyan *menny-ütött* is, de világosan látszik, hogy nem a névelőhasználat miatt nincs személyjelölő ez utóbbin, hiszen bármelyik névelő megszabta környezetben előfordulhat bármelyik alak.

Arendt másik példamondata és latin megfelelője az *egy (magva-szakadt) család/unna (semen-eius-ruptum) gens*¹¹ az isten-adta szív mintájára van elemezve, ahol szintén egy rejtett névmás jelenik meg, amely a birtokos személyjelen keresztül válik nyilvánvalóvá (*magv-a/eius*). A beágyazott mondat értelmezése a következő: *az a család, amelynek a magva szakadt*. És bár Arendtnél a tagmondat szintén tartalmaz egy alanyesetű főnevet (*semen/magva*), ő már Révaival ellentétben nem tartja ezt a szerkezetet is igésnek, amit a latin megfelelőben is kifejezésre juttat: *ruptum* szerepel csak a létige (*est*) nélkül. Révai szerint (*Antiquitates* kézírata II. rész, 1800)¹² azonban ez a szerkezet is ígét tartalmaz és nem igenevet, amelyet az ő példamondatának latin fordításában is nyilvánvalóvá tesz a létige beszúrásával: *feje vétetett szent János/caput eius amputatum est s. Joannes*. (A kiemelés a szerzőtől, N. P.) Révai a névelőt még nem tartotta a szerkezet részének, viszont a szerkezetben megjelenő verbális elemet ő E/3. személyű alanyi ragozású egyargumentumú (közép és szenvedő) ígének tekintette.

4.2. Simonyi és társai

Simonyi az igés elképzelés első ismert és elismert cáfolója. Birtokos főneves elképzelése Simonyi (1875)-re megy vissza, ahol az *-at/-et* főnévképző birtokos személyjeles(-ragos) alakjai szerepelnek a szerkezetben, és azt állítja, hogy valójában birtokviszony van az *isten* és az *adta* között. Az *isten-adta* egy *isten-adata* előzményre vezethető vissza, mely az *adat* (*adás*) főnév személyragozott alakja. Simonyi (1907a) már módosít ezen az elképzelésen, hiszen elismeri, hogy az *-at/-et* főnévképző a *-t/-tt* melléknévi igenév toldalékával azonos nyelvtörténetileg, és ma már igenévnek kell tekintenünk a kérdéses verbális elemet. Az ígést azzal cáfolja, hogy egyrészt a *maga* névmással csak 3. személyű alak fordulhat elő: *a magam készítette(-*m)* ajándék, szemben a mátrix ígével: *magam készítette*(-m) az ajándékot*, másrészt többes számban sincs egyeztetés: *méhek csinálta/*?csinálták méz*.

Nádasdi (2006) is behatóan foglalkozott a birtokos szerkezet előfordulhatóságának problémájával Szepeszy nézetével vitába szállva. Szepeszy (1939, 1982 és 1986) ugyanis Simonyi igeneves nézetét teszi magáévá, mely szerint az igenéven birtokos személyragok szerepelnek, de ellentétben a birtokos szerkezettel, ahol mindig megjelenhet a részeshatározó is, és az egyes számú mutató névmás csak részesetben fordulhat elő, a kérdéses szerkezetben soha sem lehet dativus:

- (1) *ennek (a szerkezetnek) a vizsgálata/*ez (a szerkezet) a vizsgálata*
- (2) *a vihar(*nak) az okozta károk*

A két szerkezet különbözőségét jól szemlélteti (1) és (2) párhuzamba állítása, mikor is (1)-ben csak birtokos eset fordulhat elő, ha a mutató névmás egyes számú alakja is megjelenik, míg (2)-ben a *-nak/-nek* rag rosszul formálttá teszi a szerkezetet.

Nyelvtörténeti adatokkal szembesítve a birtokos elképzelést, látható, hogy mind a *-ja/-je* birtokos személyrag, mind pedig a *-nak/-nek* esetrag előfordulhatott birtokos szerkezetben az ómagyar korban, vö. Ómagyar Mária-siralom (3) és a Gyulafehérvári

¹¹ Idézi Simonyi (1875: 437) és Pais (1965: 69).

¹² Idézi Simonyi (1914: 28) és Pais (1965: 69).

sorok (4), viszont a kérdéses szerkezetben sohasem találunk *-ja/-je* toldalékos alakokat, sem dativust (kiemelések a cikk szerzőjétől, N. P.):

- (3) *the werud hullothy*
 (4) *Vnun tonohtuananac arulatia*

Simonyi (1907a) is a *-nak/-nek* ragos próbával igyekszik érvelni. Elkerüli azonban a figyelmet, hogy a befejezett melléknévi igenév főnévi szerepben is előfordulhat. És már a HB.-ben is megjelenik a *hadlaua choltat* szerkezetben, melyet viszont Simonyi (1907b) *t*-képzős főnévi igenévnek tart, így Simonyi alábbi példája egy szokványos birtokos szerkezetre példa. Vizsgált szerkezetünk viszont ettől változatlanul eltérően viselkedik:

- (5) *én atyámnak átkoztai* (ÉrdyK.)

Továbbá a *-ja/-je* birtokos személyranggal való előfordulhatóságával próbálja alátámasztani az igazát, de a lenti példák, melyek közül (6) Simonyi (1907a) adatbázisából való, jól mutatják, hogy két különböző szerkezetről van szó:

- (6) *a szépasszony főzje*
 (7) *a szépasszony főzte húsleves*

(6)-ban egyértelműen birtokos szerkezetről beszélhetünk, hiszen lehetséges változat *a szépasszornak a főzje/*?főzte*, és csak a *-ja/-je* toldalék teszi jólformálttá a szerkezetet, míg (7)-ben éppen a *-ja/-je* okozná a szerkezet rosszulformáltságát.¹³ Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a nyelvtörténeti adatokban csak esetjelölés nélküli alakok jelenhettek meg. A *-nak/-nek* sohasem fordult elő, és a *-ja/-je* a vizsgált szerkezetben szintén soha nem lehetett jelen, pedig mind a *-nak/-nek*, mind pedig a *-ja/-je* szokványos része volt az ómagyar kornak, vö. (3)–(4) és a 2. pont alatti példák.

Károly (1957) érve sem áll, hogy az igenévi alak élesen elkülönült még a valódi állítmányi verbum finitumtól: *ez fekel war fogotta* weres pey lo (Bagonyai ráolvasások, 1488), még ha a szövegben ezt is olvashatjuk: *ew husath fekel war fogta*. A. Jászó (1991a) elismeri, hogy mindkét változat megvan az igeragozásban: *mondotta : mondta*, és nem a geminált alak állandósult a vizsgált szerkezetben, így a *fogotta/fogta* alakváltozatok léte, ráadásul a *-tt-s* alak előfordulása jelzői használatban nem bizonyítja, hogy igeiként nem tekinthetünk rá.

5. Ige kontra igenév

Az *isten-adta* csoportban, mint láttuk az előző fejezetben, a verbális elemén megjelenő személyjelölő semmiképp sem jelentheti a birtokviszony meglétét. De akkor minek tekinthető a személyjelölő az igei kifejezésen? Ha a részes esetet ki is tudtuk

¹³ Természetesen a fő érv nem a *-ja/-je* személyjellel összekapcsolhatósága vagy össze nem kapcsolhatósága, hanem hogy a *-nak,-nek*-kel is előfordulhat-e vagy sem, hiszen sima birtokviszonynál mindkét toldalék, a *j-s* és *j* nélküli változat is lehetséges, így az, hogy a mi szerkezetünk kizárólag csak *j* nélküli környezetben jelenhet meg, még nem cáfolja, hogy nem lehet birtokos alak.

zárni, attól még nem bizonyítottuk be, hogy csakis ígéről lehet szó, hiszen alanyesetet igenévtől is származtathatunk, mint pl. a *-ván/-vén* esetében (l. Sárík 1998). Akik az ígés elképzelést támogatják az *isten-adta* esetében, azok közül sem mindenki terjeszti ki ezt a *magva-szakadt*-félékre, mint pl. Arendt (1873) és Pais (1965), így még körültekintőbben kell körüljárunk a kérdéskört, hogy bizonyíthassuk: **HJ**-ben tárgyas, **EJ**-ben pedig alanyi igeragozás van. Azt kell belátnunk, ha ki is zárhatjuk, hogy birtokviszony van a kérdéses szerkezetben, a személyjelölő az *isten-adta*-félékben nem a nominális és verbális elem közötti viszony kifejezője, mint ahogy a *magva-szakadt*-féléknél ez nem is jöhet szóba, hiszen ott a verbális elem nincs is személyjelölő, hanem az antecedens jelöli argumentumként a beágyazott mondatban.

Ha **HJ** paradigmájában a többi személyt is figyelembe vesszük, láthatjuk, hogy 1. és 2. személyben az alannal egyeztetve van a verbális elem, akár nyíltan megjelenik a névmás, akár nem. Mivel a többes számú alakok, legalábbis 1. és 2. személyben, nem alkalmasak a vizsgálatra, hiszen nincsenek egyértelmű nyelvtörténeti forrásaink, így megbízhatóan csak az egyes számú alakokat vizsgálhatjuk:

(8) az (*én_i*) *idéztem_i* példa

(9) a (*te_i*) *említetted_i* példa

Horger (1931) megállapítja, hogy a tárgyi ragok két dolgot feltétlenül jelölnek mindig: az alany személyét és hogy 2. vagy 3. személyű tárgy van-e mondatban. M. Korchmáros (1977) pedig kiemeli, hogy a magyar igeragozási rendszer tárgyas toldalékai egyidejűleg reprezentálják az alany személyét is, és megjelenésük az ígén kötelező. Antal (1977) ugyanakkor rámutat, hogy nem áll fenn teljes azonosság az igeragok és a birtokos személyjelek között, azok hol a tárgyassal (E.sz.), hol a tárgyatlannal (T.sz.) egyeznek, így leíró szempontból az azonosítás problematikus. Igeneveink csak az alanyukkal egyezhetnek opcionálisan, a tárggyal nem:

(10) *A vihar_jnak_j nem sikerült (a) házakat lerombol_ni(-a_j)*

A fenti példa mutatja, hogy mind határozott, mind pedig határozatlan főnévi elem megjelenhet tárgyként a főnévi igeneves szerkezetben az igenév változatlan alakjával együtt. Az igeneveink a tárgyas és tárgyatlan (egyargumentumú) igék esetében sem különböztek személyragozás tekintetében, sem a múltban, sem most az egyetlen egyeztető főnévi igenév esetében sem:

(11) *János_nak_i most nem szabad elszunnyad_ni(-a_i)*

(12) *A vihar_jnak_j nem sikerült nagy kárt okoz_ni(-a_j)*

A személyjelölő minden esetben megjelenhet az igenéven, ahogy ez előfordult a múltban a határozói igeneves *-va/-ve* és *-atta/-ette*¹⁴ esetében. A Bécsi és a Münchener kódexben még gyakoriak voltak az ilyen alakok, ahogy Károly (1956) is utalt rájuk:

¹⁴ Erdélyben még Székelyföldön használatosak ilyen alakok (Mészöly 1956).

(13) *meghaluaioc*

(14) *bemenettetec*

A fenti példák (10)–(14) is azt mutatják, hogy az igenévi személyragozás alapvetően különbözik az igei személyragozástól, mind formailag, mind pedig használat tekintetében.

A mi szerkezeteink is feltűnően különböznek más igenévi és birtokos személyragozástól. A ma is létező igenevek közül a *-ván/-vén* eddig az egyetlen, bizonyítottan alanyesettel álló igenév, melyet nem vitat el tőle senki a személyjelölt *-t/-tt* toldalékos verbális elemekkel ellentétben. A *-ván/-vén* esetében Kenesei (2005) egy Agr jegy (igenévi egyeztető morféma) meglétével magyarázza, mely az *-n* elemen realizálódik, hogy alanyeset kiosztása lehetséges, de mivel nincs Tense jegy (időjel), ezért nem lesz finit, mint ahogy azt Kenesei (1986) a **HJ**-re alkalmazta korábban. É. Kiss (2002) éppen ellenkezőleg, csak Tense jegyet feltételez, melyet ő is az *-n* elemhez rendel, és azért nem véges, mert nincs Agr jegye, amit jól bizonyít, hogy nem jelenhet meg más személyekkel. Diakrón szempontból Kenesei (2005) megoldása tűnik jónak, hiszen Károly (1956) is elismeri, hogy E/3. személyben **látvája*, **nézvéje* nem létezett a kódexirodalomban, ehelyett a paradigma E/3. személyű alakjának a *-ván/-vén* adódik természetszerűleg. Szinkrón álláspontból viszont É. Kiss (2002) megoldása az elfogadhatóbb, hiszen személyragozása nincs, azonban a generatív nyelvelméletekben a kormányzás-kötés keretében Chomsky (1981) óta a nominativus kiosztása a Tense jegyhez (időjel) köthető, nem pedig az Agr jegyhez (egyeztető morféma). Szabolcsi (1981) is Chomsky nézetét fogadja el. Ezért nem beszélhetünk a birtokos esetről nominativusról, csakis esetről-küliségről lehet szó den Dikken (1999) és É. Kiss (2002) szerint. Ez okból hangsúlyozza É. Kiss (2002), hogy alanyeset csak Tense jegyhez köthető. Nádasdi (2006) is É. Kiss megoldását fogadja el. Mindebből az következik, hogyha igazoljuk, hogy létezik egy másik igenév a magyarban, amelyik alanyesetet képes adni az argumentumának, akkor hasonlóan kell viselkednie, mint a *-ván/-vén*-nek. Kenesei (1986 és 2005) teljes összhangba hozza a *-ván/-vén*-t az *isten-adtá*-félékkel, hiszen mindegyikben egy egyeztető morféma feleltethető meg az alanyeset megjelenéséért, és nincs időjel, bár nincs összhangban Chomsky (1981) elveivel. Azonban nem is ez a fő probléma az elemzésével. Nagyobb baj, hogy megfelelkezik a *magva-szakadt* csoportról. Kenesei (1986) helyesen állapítja meg, hogy az ő példáiban az *agya-lágyult*-félék csak intranszítív igét tartalmazhatnak ellentétben a *por-lepte* és *por-lepett* csoportbeliekkel, és az *agya-lágyult*-félék sohasem jelenhetnek meg **agya-lágyulta* alakban. Ugyanakkor egybemossa az *agya-lágyult*-féléket a *por-lepett*-félékkel, így ez az elemzés elfedi azt, hogy milyen nagy mértékben különbözik e két csoport, és az *agya-lágyult* csoport a *por-lepte*-félékre hasonlít jobban, hiszen mindkettőben személyjelölő található a szerkezetben, és ezt a különbséget meg kellett volna magyaráznia. Ugyanis mind a **HJ**, mind pedig az **EJ** alanyesetet adhat a szerkezetben megjelenő nominális elemnek, akárcsak a *-ván/-vén*, csak hogy míg **HJ**-ben (*isten-adtá*) lehet egyeztető morféma a verbális elem, **EJ**-ben nem (*magva-szakadt*[-*a*]). Ilyen nagy különbség nem lehet, ha mindhárom (*-ván/-vén*, **HJ**, **EJ**) rendelkezik az alanyesetadás képességével, és mindhárom igenévnek (non-finit igének) adja ki magát, azaz kettő közülük, nevezetesen a *-ván/-vén* és az *isten-adtá*-félék Kenesei (1986 és 2005) értelmében Agr jegyet (egyeztető morfémát: *vá-n*, *-vé-n* és az *isten-adtá*) viselnek. Ezzel szemben a *magva-szakadt*-félék kilógnak ebből a

sorból. Ez nem hagyható magyarázat nélkül. É. Kiss (2002) Tense jegyes (időjeles) *-vá-n*, *-vé-n*-je látszólag távol esik a megoldástól, mégis ez visz közel bennünket hozzá.

HJ-ben tehát van személyjelölő a verbálison (*adt-a*), **EJ**-ben nincs (*szakadt* [*-a]). A többi igenév nem különböztet, hanem egységes a személyragozás tekintetében. **HJ**-ben tárgyas igék fordulnak elő (*adta*), míg **EJ**-ben egyargumentumúak (*szakadt*). Ezt Kenesei (1986) is megállapítja, és azt is, hogy csak tranzitív igék viselhetnek egyeztető morfémát, ezért nem foglalkozik tovább **EJ**-vel. Más igenév funkcionálisan nem tesz különbséget a tárgyas és tárgyatlan (egyargumentumú) igék között. Ha a személyjelölő a nominális és a verbális tag közötti egyeztetés kifejezője lenne, nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért van különbség **HJ** és **EJ** között, és nem tudnánk megindokolni azt sem, miért nem található meg a *magva-szakadt* esetében, azaz miért nincs **magva-szakadta*. Ha csupán igenévi személyragozásról lenne szó az *isten-adta* esetében, akkor a személyragok nem hiányozhatnának a *magva-szakadt* csoport esetében sem, hiszen mindkettő az alanyi argumentuma a verbális elemnek. Az eltérés abban ragadható meg, hogy ahol a személyjelölő a verbális elemen jelenik meg, tárgyas igék állnak, ahol pedig a személyjelölő nem az igen jelenik meg, tárgyatlank (egyargumentumúak). A tranzitív igék az alannal és határozott tárgy esetén a tárggyal is egyeznek, míg az intranszítív igék csak az alannal, még ha ez a múlt idő E/3. személyében mindig a \emptyset morféma.

Feltesszük, hogy véges igék vannak a kérdéses szerkezetekben. A különbség csupán annyi, hogy **EJ**-ben a személyjelölő nem a verbális elemen jelenik meg (*magv-a*), pontosabban az igei elemen nem jelenik meg nyílt toldalék (*szakadt*). A tranzitív igék pedig mind az alanyi, mind a határozott tárgyi argumentumaikkal egyeztetve vannak, és ezért különbség jelentkezik a határozott és a határozatlan tárgyi vonzatok között. Határozott tárgy esetén tárgyas igeragok, míg határozatlan tárgy esetén alanyi (általános) személyragok szerepelnek az igen. **HJ**-ben az ige mind az alanyával (*isten*), mind pedig rejtett tárgyával, mely az antecedent (*gyermek/szív*) képviseli a beágyazott tagmondatban argumentumként, egyezik (*adt-a- \emptyset*). Rebrus (1998, 2000) definitumjelölőnek nevezi a tárgyas igeragozás E/3. személyű végződését, amely megjelenhet a tárgyas paradigmájú alakok egy részén. Rebrus egy lehetséges szegmentálás alapján úgy is elemezhetőnek tartja az ilyen alakokat, hogy a definitumjelölő (-/j/-A) külön morfémaként jelenik meg, és ehhez kapcsolódik az igei személyrag. Ez E/3. személyben a \emptyset morféma, mint alanyi ragozásban, de például T/2. személyben *-(A/O)tOk* személyrag kapcsolódhat hozzá, szintén úgy, mint alanyi ragozásban: *vezet-ett- \emptyset* (alanyi) / *vezet-t-e- \emptyset* (tárgyas) és *vezet-t-etek* (alanyi) / *vezet-t-é-tek* (tárgyas).

Ha igenevek lennének, nem lehetne ilyen eltérés köztük ugyanabban a szerkezetben, az ige minőségétől függetlenül, ahogy a főnévi igenév esetében (11)–(12). A különbség éppen az eltérő szerkezetből adódik, pontosabban az eltérő igeragozásból. Ha ugyanis *adta* nem lehet birtokos, és a tárgyi egyeztetés sem lehet független az alanyi egyeztetéstől (Horger 1931; M. Korchmáros 1977), akkor az csakis tárgyas ragozásban lehet, míg a *szakadt* szintén egyeztetett alanyt tartalmaz, ami magával vonja, hogy az alanyi ragozású igealak, ahogy ez a „nem jelzős” igék esetében áll:

(15) *A vihar nagy kárt okozott/*okozta.*

(16) *A kárt a vihar okozta/*okozott.*

Visszaidézve a *-ván/-vén-es* szerkezetre adott megoldásokat, láttuk, hogy Kenesei (1986, 2005) egyeztető morfémás (Agr jegyes) megoldása nem vezet eredményre, viszont É. Kiss (2002) időjeles (Tense jegyes) alkalmazása a helyes megoldáshoz vihet el bennünket, melyet Nádasdi (2006) is alkalmazott. **HJ**-ben szemmel is láthatóan van egyeztető morféma a verbálison, ezt mi sem tagadhatjuk le, viszont **EJ**-ben ez első látásra nem egyértelmű, de ha az eltérő paradigmából (alanyi/tárgyas ragozás) adódik az eltérés, akkor **EJ**-hez is hozzárendelhetjük az egyeztető morfémát, mely az alannyal egyezik, de alanyi ragozásban E/3. személyben gyakran \emptyset morféma. Ugyanakkor Chomsky (1981) és É. Kiss (2002) megállapításai szerint alanyesetet csak Tense jegy engedélyezhet, tehát ha van Tense jegy, akkor van nominativus. És ha den Dikken (1999) és É. Kiss (2002) megoldását fogadjuk el, miszerint a birtokosnál nem lehet nominativus, hanem eset nélküli formában áll a birtokos, azaz alanyesetet más nem adhat, mint a Tense jegy, akkor a fenti tétel megfordítva is igaz. Ha van nominativus, kell lennie Tense jegynek, illetve a Tense jegy terminális megfelelőjének, azaz jobb esetben egy testes, hangalakkal jelölt időjelnek. A kérdéses szerkezetekben találunk is ilyet, ha levágjuk a szótövet és az egyeztető morfémát, ami nem más, mint a *-t/-tt* toldalék (*isten-ad-t-a*, *magva-szakad-t- \emptyset*), amely természetesen a múlt idő jele. És azzal, hogy igazoltuk mind az Agr, mind pedig a Tense jegy meglétét, amelyeknek az együttes meglétét Kenesei (1986) is a véges igesség kritériumának tartja, egyúttal igazoltuk, hogy véges igéről van szó a kérdéses szerkezetekben, azaz **HJ**-ben és **EJ**-ben. Ugyanakkor Nádasdi (2006) is azzal magyarázza, hogy a *-ván/-vén* nem véges ige, hogy csak Tense jeggyel rendelkezik, és nincs Agr jegye (egyeztető morfémája).

Az a kérdés még tisztázásra vár, hogy miért csak a múlt idővel lehetséges az ilyen (**EJ** és **HJ**) konstrukció. Az **EJ**-nél egyetlen időjeles, jelen idejű példa fordul elő, ez pedig a *neve-nincs*. Ugyanakkor az igeneves példányok között, mint például *lába-fájó*, *magva-váló*, *szava-híhető* szintén csak néhány akad, de egyik típus sem fordul elő mindkét változatban: **neve-nem-volt*, **lába-fájt*, **magva-vált*, **ügye-fogyó*, **agyalágyuló*, amiből az következik, hogy a néhány folyamatos melléknévi példa sem perdöntő az igés változattal szemben. A **HJ**-nál azonban az olyan, ma már idiomatikus változatok, mint például *Bánom-kert*,¹⁵ *Bor-(nem-)issza (ember)*, *nem-szeretem (dolog)*, *hús-nem-eszi barát* (Simonyi 1914, 54) arra utalhatnak, hogy ez a szerkezet is lehetett a korábbi nyelvéllapotokban az időre nézve specifikálva. Klemm (1942) szerint azonban az olyan alakok, mint *az imént említém kritika* vagy *te-tudod, ti-tudjátok mesterség* (Brassai) csak analógiás formák a *-t/-tt* toldalékosok mintájára.

6. A szerkezet szintaktikai elemzése

A személyjelölő megjelenését szerkezeti kényszer okozza, hiszen a mi szerkezeink nem összetett melléknévek, hanem beágyazott mondatok, prenominalis vonatkozó szerkezetek, mely a tipológiából jól ismert Keenan – Comrie (1977: 63) definíciójából is következik. A szerkezet a japán típusú prenominalis vonatkozó szerkezetekhez hasonlít a legjobban, hiszen nyílt mondatbevezető (*complementizer*, *hogy-szerű elem*) nincs a szerkezetben, véges ígét tartalmaz, és egy visszamaradó névmást, mely azonban a japánnal ellentétben sohasem jelenhet meg nyíltan. A japánnal való párhuzamot legelő-

¹⁵ Bánomkert sor Szegeden.

szőr Veress (1885) írta le, bár Simonyi (1907a) érthető módon vitába szállt vele, de Nádasi (2006) tőle függetlenül is erre a következtetésre jutott. Laczkó (2001, 2002) ezt megelőzőleg igeneves szerkezetként kezeli, de nem vonatkozó szerkezetként, ahol egy tárgyi funkciójú, hangalak nélküli névmás (PRO) rejtőzik, amelyet kötelezően az igenév által módosított főnévi fejjel azonosít. Laczkó (2001) is utal arra, hogy Kenesei (2000, megismételve 2005) is elveti a PRO¹⁶ használatát, de *pro*-ét is az ilyen prenominalis vonatkozó szerkezetek leírásakor.¹⁷ Kenesei (2000) így foglalja össze: „Ha ugyanis az igeneves szerkezeten belül bármilyen (visszautaló) névmást teszünk fel, akkor annak a saját domináló kategóriájával [...] lenne azonos a «referenciája», márpedig ez körbenforgó megoldás volna, amit a grammatika szabályai – nevezetesen az ún. «*i az i kategórián belül*» (*i-within-i*) elnevezésű tiltás – nem engednek meg. (A vonatkozó névmás vagy annak üres operátor formájú változata viszont a vonatkozó mondat testvéreként álló NP-től nyeri referenciáját, ezért a hivatkozott tiltás esetében nem működik.)” (Kenesei 2000: 125). Laczkó (2001) a következőképpen érvel Kenesei elképzelésével szemben: „Úgy vélem, a PRO-t használó megközelítés elkerüli a körkörösséget É. Kiss-nél is, nálam is. É. Kiss így fogalmaz: az igeneves kifejezés által módosított főnévnek a «megnevezettje az igenév rejtett alanyával azonos» (1998: 125). É. Kiss tehát csupán a főnévi fejjel (és nem a teljes NP-vel vagy DP-vel) azonosítja az igenév PRO alanyát. Az általam feltett funkcionális szerkezetben is e két elem között áll fenn azonosság [...]. Természetesen ahhoz, hogy egy ilyen megoldás működhessen, szükséges módosítani azt a GB-ben széles körben elterjedt felfogást amely szerint egy PRO elemet maximális bővítésű összetevők (pl. NumP-k és DP-k) kontrollálhatnak, vagyis PRO csak XP-ktől nyerheti el a referenciáját. Meg kell engednünk, hogy az N^o kategóriájú főnévi fej is kontrollálhassa az igenév PRO alanyát.” (Laczkó 2001: 749) Nem kívánok e cikkben állást foglalni egyik elképzelés mellett sem, most csak megemlítettem ezt a létező problémát. Másrészt Kenesei (2000, 2005) üres operátoros megoldása univerzális elvet sért, hiszen a tipológiában univerzáléknak tekinthető, hogy prenominalis vonatkozásban vonatkozó névmások nem jelenhetnek meg, l. Downing (1978: 394), amit Kayne (1994: 93 és 157) is fontos alapelvnek tekint a generatív elméleti keretben írott könyvének a prenominalis vonatkozó szerkezetekről szóló fejezetében. Így semmi esetre sem gondolkodhatunk abban, hogy valamilyen rejtett vonatkozó névmási elem, mint az *aki* vagy *amely* oldaná meg a problémát. Ugyanakkor egy rejtett vonatkozó névmás feltételezése még egy aspektusból nem tűnik járható útnak. Ezt maga Kenesei (1984) jelenti ki: „De ezeknél fontosabb megfigyelés az, hogy az itt tárgyalt nyelvekben a vonatkozó névmást sohasem lehet elhagyni [...]” (Kenesei 1984: 122). Miután vonatkozó névmás semmilyen formában, sem testesen, sem rejtetten nem jelenhet meg a prenominalis vonatkozó szerkezetekben, így csak és kizárólag a szokásos (személyes) névmások szerepelhetnek, de csak rejtetten a magyar prenominalis vonatkoztatásokban, így csak ez a stratégia elérhető a prenominalis finit vonatkoztatás számára a magyarban. A prenominalisoknál azonban megmarad egy nem finit stratégia is, amely *a Vágó István által vezetett vetél-*

¹⁶ A nagy PRO a kormányzás-kötés elméletében (Chomsky 1981) a nem finit (igeneves) tagmondatok alanyaként funkcionál, mely a kis *pro*-val ellentétben zéró esettel rendelkezik, amit a –Tense jegy ad neki oda, és csak tematikus szerepe van. A *pro* csak annyiban különbözik a szokásos névmástól, hogy kizárólag rejtetten van jelen. Laczkó (2001) azonban megjegyzi, hogy a PRO a generatív elméletben csak alanyi argumentum szerepét töltheti be, ellentétben az LFG elmélettel, ahol tárgyi argumentum szerepében is állhat.

¹⁷ Kenesei ezt megerősítette szóbeli közlés alapján a konzultációnk során.

kedő típusú szerkezetek létrehozásáért felelős, ezek vizsgálata viszont nem tartozik bele a vizsgálatunk tárgyába. A posztnominális vonatkoztatás azonban a magyarban mindig finit, viszont csak a vonatkozó névmásos stratégiával¹⁸ működik, a visszamaradó névmásossal¹⁹ sohasem. A baszk, amelynek az elsődleges vonatkoztatási stratégiája prenominális finit szerkezetű, és két fajta posztnominális stratégiával is rendelkezik a XIX. század végéig, melyek közül mára a vonatkozó névmásos kiveszett, de a visszamaradó névmásos posztnominális megmaradt, l. Rebuschi (2004), azért őrizhette meg véleményünk szerint a posztnominálisok közül a visszamaradó névmásosot, mert a mondatjellemző (*complementizer*)²⁰ itt szigorúan kijelöli a tagmondathatárokat. A magyarban viszont a visszamaradó névmásos stratégia posztnominálisan feltehetőleg azért nem létezik, mert a magyarban a baszkkal ellentétben nincs mondatjellemző, így ez a stratégia szerkezetütközéshez vezethet: *Láttam [a Vágó István vezette] vetélkedőt a kertben/Láttam a vetélkedőt, [Vágó István vezette], a kertben.*

Lehmann (1986) megállapítja, hogy a baszk azokat a grammatikai pozíciókat tudja csak prenominálisan vonatkoztatni, amelyek egyeztetési jegyek révén tudnak megnyilvánulni, így az alanyt, tárgyat és részeshatározót, és a baszk ezeket mind az ige jeleníti meg. A személyjelölő a szerkezetben egy szintaktikai viszonyt fejez ki: egy olyan rejtett névmásra referál, amely az antecedens (jelzett szó/módosított főnév) jelöli a tagmondatban. A magyarban ez kétféleképpen tud megnyilvánulni személyjelölőkön keresztül: a **HJ** esetében argumentumként (*adt-a_i *[azt/őt_i]*), míg **EJ** esetében birtokosként (**[az ő_j] magv-a_i*), de az a névmás, amelyre utal, sohasem jelenhet meg nyíltan.

A vizsgált konstrukciók szintaktikai szerkezete az alábbiak szerint ábrázolható:

S	O	V	antecedens főnév
HJ: <i>az [isten</i>	(tárgyi) <i>pro_i</i>	<i>ad-t-a_i]</i>	<i>gyermek</i>
EJ: <i>a [(birtokos) <i>pro_i</i></i>	<i>magv-a_i</i>	<i>szakad-t]</i>	<i>család</i>

Határozatlan tárgy esetén alanyi (általános) rag, határozott tárgy esetén tárgyas (határozott tárgyú) rag járul az igehez. Így (15)-ben csak az alannyal egyezik az ige, mint a tárgyatlan (egyargumentumú) igeik esetében: *János elszunnyadt.* Ez a megkülönböztetés áll fenn a kérdéses szerkezetekben is, azaz tárgyatlan (egyargumentumú) igeik esetén (*[magva]-szakadt*) általános ragozású alakok vannak. Ez az eltérés magyarázhatja meg, hogy miért nem beszélhetünk birtokos (igenévi) személyragozásról az *isten-adta*-féle szerkezetek esetében.

7. Összegzés

A dolgozat azt az álláspontot képviselte, hogy a vizsgálat tárgyát képező személyjelölt szerkezetek, mint az *isten-adta* és a *magva-szakadt*, igeit tartalmazó beágyazott mondatok: egy alanyesetű főnév és egy ragozott (alanyi vagy tárgyas igeragozású) ige kapcsolatából állnak. Nyelvtörténeti adatokon mutattam be, hogy már az ómagyar

¹⁸ Kenesei (1984) névmásképző stratégiának nevezi.

¹⁹ Kenesei (1984) névmástartó stratégia megjelölést alkalmazza rá.

²⁰ Kenesei (1984) magyarítása a complementizerre, amely a mondatbevezetőnél mindenképpen jobban hangzik, hiszen pl. a baszk esetében ez éppen nem a mondat kezdetén áll, hanem a tagmondat végén.

kortól kezdve az írásos emlékekben fellelhetők ezek a szerkezetek, bár már feltehetőleg jóval korábban is léteztek. A dolgozat szerzője az igés és az igeneves elképzeléseket ütköztette egymással, és rámutatott, hogy az igeneves elmélet több ponton is vitatható. Mivel a magyarban a dativus nem jelenhet meg a kérdéses szerkezetben, mint a birtokos szerkezetekben mindig, tehát a birtokviszony kizárható. Ugyanakkor az *isten-adta* és *magva-szakadt* esetében a különbséget épp az hordozza, hogy az egyik tárgyas ragozású tárgyas igét (*adta*), míg a másik alanyi ragozású tárgyatlan (egyargumentumú) igét (*szakadt*) tartalmaz. Ezt a különbséget az igeneves elmélettel nem tudjuk megmagyarázni, csak az igéssel, hiszen igeneveink egységesen viselkednek mind határozott, mind határozatlan tárgyú alakok esetében, és nem különböznek sem tranzitív, sem intranszítív (egyargumentumú) igék esetén. A vizsgált szerkezetekről megállapítottuk, hogy azok beágyazott tagmondatok, melyekben a személyjelölő egy olyan rejtett névmásra referál, amely az antecedentet képviseli vagy argumentumként, mint az *isten-adta*-félékben vagy birtokosként, mint a *magva-szakadt*-félékben.

HIVATKOZÁSOK

- Adamikné Jászó Anna szerk. 1985: *A magyar nyelv. Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- A. Jászó Anna 1991a: Az igenevek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 319–52.
- A. Jászó Anna főszerk. 1991b: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor Kiadó.
- A. Jászó Anna 1992: Az igenevek, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 411–54.
- A. Jászó Anna 1998: Megjegyzések az „igenevek”-hez, *Magyar Nyelv* **94**, 469–74.
- Antal László 1977: *Egy új magyar nyelvtan felé*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Antal László 1985: *A hatodik mondatrész*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Arendt, Carl 1873: *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft III. és IV.*
- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan*, MTA, Budapest.
- Chomsky, Noam 1981: *Lectures on Government and Binding. The Pisa Lectures*, Dordrecht – Holland/Cinnaminson – USA, Foris Publications.
- den Dikken, Marcel 1999: On the Structural Representation of Possession and Agreement. The Case of (Anti-)Agreement in Hungarian Possessed Nominal Phrases, in István Kenesei ed.: *Crossing Boundaries: Advances in the Theory of Central and Eastern European Languages*, Amsterdam, John Benjamins, 137–78.
- Downing, Bruce T. 1978: Some Universals of Relative Clause Structure in Joseph J. Greenberg szerk.: *Universals of Human Language 4. Syntax*, Stanford, California, Stanford Univ. Press, 375–418.
- É. Kiss 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó, 15–184.
- É. Kiss, Katalin 2002: *The Syntax of Hungarian*, Cambridge Syntax Guides, Cambridge, Cambridge University Press.

- É. Kiss Katalin 2005: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról, *Magyar Nyelv* **101**, 420–35.
- Fokos Dávid 1935: Igenévi szerkezetek magyarázatához, *Magyar Nyelvőr* **64**, 94–9.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története = Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Francisco Josephinae* tom. **2.**, Szeged, Városi Ny. és K.
- Horváth László 2006: Ósmagyar kor, in Kiefer Ferenc főszerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 314–34.
- Jakab István 1987: Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben, *Magyar Nyelvőr* **111**, 276–8.
- Jakab István 1988: A jelzővé süllyedt igealak – és ami mögötte van, *Magyar Nyelvőr* **112**, 300–2.
- Jakubovich Emil 1918: Istenvette – Mennyütötte sziget, *Magyar Nyelv* **14**, 78–80.
- Jakubovich Emil 1927: Két magyar glosszás bécsi kódex, *Magyar Nyelv* **23**, 33–6.
- Kayne, Richard S. 1994: *The Antisymmetry of Syntax*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Károly Sándor 1956: *Igenévszerkeztünk a kódexirodalom első szakaszában*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **10**.
- Károly Sándor 1957: Az istenadta-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegeről, *Nyelvtudományi Közlemények* **59**, 130–50.
- Keenan, Edward L. – Bernard Comrie 1977: Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar, *Linguistic Inquiry* **8**, 63–99.
- Kenesei István 1984: Stratégiák és típusok a vonatkozó mellékmondatok kialakításában, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **15**, 117–26.
- Kenesei, István 1986: On the Role of the Agreement Morpheme in Hungarian, *Acta Linguistica Hungarica* **36**, 109–20.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–136.
- Kenesei, István 2005: Nonfinite Clauses in Derived Nominals, in Christopher Piñon – Péter Siptár eds.: *Papers from the Düsseldorf Conference. Approaches to Hungarian 9.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 160–86.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002: *Kis magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Klemm Antal 1942: *Magyar történelmi mondattan* (A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6.), Budapest, MTA.
- Laczkó Tibor 2001: Néhány lexikai-funkcionális gondolat a személyragos -(T)T igenév-ről in Andor József et al. szerk.: *Szines eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára*, Pécs, Lingua Franca Csoport, 741–59.
- Laczkó Tibor 2002: Rejtett alanyok és tárgyak a főnévi csoportban, in Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **5**, Szeged, SZTE, 137–50.
- Lehmann, Christian 1986: On the typology of relative clauses, *Linguistics* **24**, 663–80.
- Lengyel Klára 2000: *Az igenevek helye a szófaji rendszerben*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **146**.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténelmi magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- M. Korchmáros Valéria 1977: A magyar igealakok funkcionális rendszere, in Deme László – Mikola Tibor szerk.: *Nyelvészet* **157**, Szeged, JATE BTK, 71–87.
- M. Korchmáros Valéria 1990: *Mondattan I.* (Deme László egyetemi előadásai alapján összeállítva), Szeged, JATEPress.
- Nádasdi Péter 2006: Mozgató nélkül? Egy prenominalis vonatkozó szerkezet minimalista elemzése a magyarban, in Gárgyán Gabriella – Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szeged, JATEPress, 61–86.
- Nádasdi Péter 2010: Egy a nominális elemen személyjelölt jelzői tagmondat régen és ma – esettanulmány, *Magyar Nyelvőr* **134**, 471–83.
- Nádasdi Péter 2011: Egy ismeretlen vonatkozó szerkezetről, *Általános Nyelvészet* **23**, 415–36.
- Pais Dezső 1965: Az alanyi és tárgyias összetételek, in Pais Dezső – Benkő Loránd szerk.: *Alak- és mondattani gyűjtélék*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **46**, 63–84.
- Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rebrus Péter 1998: A *-ja/-je/-a/-e/-Ø* morfémáról, in Büky László – Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, JATEPress, 149–68.
- Rebrus Péter 2000: Morfofonológiai jelenségek, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelv* **3. Morfológia**, Budapest, Akadémiai Kiadó, 763–947.
- Rebuschi, Georges 2004: Basque from typological, dialectological and diachronic point of view, in Thorsten Roelcke ed.: *Variation Typology/Variationstypologie. A Typological Handbook of European Languages in the Past and Present*, Berlin/New York, Walter de Gruyter, 837–65.
- Révai Miklós 1805/1973: *A magyar szép toll*. Közzéteszi Éder Zoltán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- Sárik Pál 1998: A határozói igenevek néhány problémája, *Magyar Nyelv* **94**, 423–35.
- Simonyi Zsigmond 1875: A szavak összetétele a magyarban V. (Jutalmazott pályamű), *Magyar Nyelvőr* **4**, 437–44.
- Simonyi Zsigmond 1907a: Isten-adta, *Magyar Nyelvőr* **36**, 193–205, 264–71.
- Simonyi Zsigmond 1907b: Hadlauer choltat, *Magyar Nyelvőr* **36**, 241–8.
- Simonyi Zsigmond 1914: *A jelzők mondattana*. *Nyelvtörténeti tanulmány*, Budapest, MTA, Franklin-Társulat.
- Szabolcsi, Anna 1981: The Possessive Construction in Hungarian: A Configurational Category in a Non-Configurational Language, *Acta Linguistica Hungarica* **31**, 261–89.
- Szarvas Gábor 1895: Magyartalanságok, *Magyar Nyelvőr* **24**, 501–36.
- Szepes Gyula 1939: *Az isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **47.**), Budapest (Doktori disszertáció; hasonló kiadás, Budapest, 1978).
- Szepes Gyula 1982: Isten-adta, madár-látta, *Magyar Nyelv* **78**, 52–67.
- Szepes Gyula 1986: *Nyelvi babonák*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Szinnyei József 1894: *Rendszeres magyar nyelv*, Budapest, Hornyánszky Viktor kiadásában.

- Tompa József szerk. 1961–62: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I-II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Velcsov Mártonné 1981: Mennyütökő – mennyütősziget, *Magyar Nyelv* **77**, 87–90.
- Veress Ignác 1885: A magyar név- és igejelző, Veress Ignác szerk.: *A nagy-szebeni állami főgymnasium értesítője az 1884–85. tanévben*, Nagy-Szeben, Reissenberger Adolf. 8r. 57 1.
- Zolnai Gyula 1893: Mondattani bűvárlatok, *Nyelvtudományi Közlemények* **23**, 145–77.
- Zolnai Gyula 1944: Igenév és állítmányi ige, *Magyar Nyelv* **40**, 1–9.

A MAGYAR HANGREND A TOLDALÉKOK FELŐL NÉZVE

NYIRKOS ISTVÁN

1. A magyar szavak hangrendi kérdései és a szavakhoz illeszkedő toldalékok rendszerszerű vizsgálatára többen tettek ugyan kísérletet, sőt nem egy esetben sikeres kísérletet (Bárczi 1958: 102–3; Hajdú 1962: 160, ill. 1976: 54; Szépe 1958: 105–29; Sima 2005: 43–54; Kis 2005: 5–26), de a toldalékok felől nézve elsősorban talán Szépe György, Sima Ferenc és Kis Tamás vizsgálatai tűnnek igen alaposaknak és nagyon széleskörűeknek. Ezekhez kapcsolódva azonban célszerű továbbgondolni az általuk mondottak ellenére is egy-egy kérdést.

2. Úgy látom ugyanis, hogy a magyar toldalékok illeszkedése érdekes képet mutat, akár a finnugor szóőrökség adatai, akár a magyar nyelv jövevény elemei felől vizsgálódunk. A magyar toldalékok (ragok, jelek, képzők) – amint az köztudomású – jellemző módon lehetnek **egyalakúak** (-ni, -ért, -ig, -i, -ik/-dik, -si, -ít stb.), **kétalakúak** (-ba/-be, -ban/-ben, -tól/-től, -gat/-get, -hat/-het, -a/-e, -unk/-ünk stb.) és **háromalakúak** (-szor/-szer/-ször, -hoz/-hez/-höz, -kod/-ked/-kőd, -dos/-des/-dös stb.). Ez alkalommal – témánk szempontjából – kizárólag az egyalakú végződés kérdéseit érdemes figyelemmel kísérnünk. Azt látjuk ugyanis, hogy itt az alapszó hangrendjéhez illeszkedés nem kötelező érvényű, egyformán járulnak a magas és a mély hangrendű szavakhoz. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy ezekben a végzésekben -i, -í, -ë, -é hangok fordulnak elő. Ez a két rövid és két hosszú magánhangzó pedig az illeszkedés szempontjából **semleges**, azaz **neutrális** volt egy meglehetősen általánosnak mondható vélemény szerint (vö. Itkonen 1961: 64–5; s az ő nyomán Papp 1972: 49). A két-két semleges magánhangzó már az uráli/finnugor korban is kombinálódhatott egy szó hangszerkezetén belül mély magánhangzókkal (*a, o, u*) is. Ezért van az, hogy ősi eredetű szavaink egy részében végzések előtti helyzetben vegyes hangrendűséget találunk (pl. *ín – inas, nyíl – nyilak, i-szik – i-vás, i-hat* stb.).

3. A kutatások azonban újabban oda vezettek, hogy az uráli alapnyelvben – a korábbi kutatásoktól eltérő álláspont szerint – a rövid magánhangzók rendszerében előfordult a veláris *j* hang is. Hadd idézzük erre a neves finn kutató: Tapani Lehtinen (2007: 57) gondolatait, aki a következőket írja: „viime aikoina on oletettu, että uralilaisessa kantakielessä on ollut myös takainen *i*-vokaali (tarkekirjoituksessa **i**). Se olisi sulautunut kuitenkin myöhemmin etiseen *i*-vokaaliin. Tämä selittäisi, miksi nykyinen *i* voi esiintyä samassa sanassa myös takavokaalien kanssa. Vokaali *e* puolestaan on ollut muinaisena aikoina nykyistä selvemmin etuvokaalinen. Sellaiset sanat kuin *mela* ja *kerta* joissa 1. tavussa on *e* ja 2. tavussa *a* eivät ole alkuperäisiä, vaan ne ovat kotiutuneet kieleen lainasanojen mukana. Alkuperäisiä suhteita edustavat esim. *kesä* ja *vetää*”.

[Magyar fordításban ez a következőképpen hangzik: „az utóbbi időben feltételezték, hogy az uráli alapnyelvben szintén volt veláris *j* (az átírásban *i*), mely később azonban beleolvadt a palatális *i*-be. Ez magyarázná, hogy a mai *i* miért fordulhat elő egyazon szóban a mély magánhangzókkal együtt. Az *e* felől vizsgálódva azt mondhatjuk, hogy egykor ez a hang a mainál világosabban volt palatális természetű. Az olyan szavak, mint

mela és *kerta*, amelyeknek 1. szótagjában *e* van, a 2. szótagban pedig *a*, nem eredetiek, hanem ezek jövevénytiszta úján honosodtak meg. Az eredeti állapotot például a *kesä* és a *vetä* képviseli.”]

Az utóbbi idők kutatásait – amelyekre Tapani Lehtinen hivatkozik – elsősorban Juha Janhunen (1982) és Pekka Sammallahti (1988) vizsgálódásai jelentik. Az uráli nyelvészet kiemelkedő finn kutatója, Juha Janhunen (1982) az alábbi első szótagi magánhangzó-rendszert rekonstruálta az uráli alapnyelvre:

<i>u</i>	(veláris) <i>i</i>	<i>ü</i>	(palatális) <i>i</i>
<i>o</i>			<i>e</i>
<i>a</i>			<i>ä</i>

Néhány évvel később – szinte el sem térve Juha Janhunenétől, de tőle teljesen függetlenül – vázolja fel Pekka Sammallahti (1988: 181) az ugyanazon korra vonatkozó rendszerét:

<i>u</i>	(veláris) <i>i</i>	<i>ü</i>	(palatális) <i>i</i>
<i>o</i>			<i>e</i>
<i>a</i>			<i>ä</i>

A 2. szótagban csak 4 magánhangzó fordult elő:

(veláris) <i>i</i>	(palatális) <i>i</i>
<i>a</i>	<i>ä</i>

A palatális *ä* párja az enyhén labiális magánhangzó lehetett, mégpedig az *â* (inkább, mint illabiális *á*), de ez nem teljesen bizonyos, csupán feltételezés – írja Tapani Lehtinen (2007: 62).

A palatális *i* megfelelője a veláris *j* lehetett, ez előfordul első szótagon túli helyzetben is. Az utolsó szótagban csak teljesen nyílt *a*-, *ä*-t használtak, valamint a zárt, veláris *j* és a palatális *i* hangot, azaz nem labiális magánhangzókat (l. Janhunen 1982: 25–6; ill. l. még Lehtinen 2007: 61–3). Szóvégen az *u*, *ü*, *o*, *e* előfordulása az említett kutatások szerint lehetetlennek tűnik. Hadd jegyezzük még meg, hogy az alapnyelvben, ha bizonyos szavakban mély magánhangzó volt (*u*, veláris *j*, *o*, *a*), szóvégi magánhangzóként csak a veláris *j* és az *a* fordulhatott elő, s hasonlóképpen, ha bizonyos szavakban a palatális *ü*, *i*, *e*, *ä* fordult elő az első szótagban, akkor az első szótagon túl csak a palatális *i* és *ä* állhatott!

Az uráli alapnyelv feltételezett veláris *j* magánhangzója helyettesítődött – első szótagon túli, de talán 1. szótagi helyzetben is a palatális *i* magánhangzóval már a kö-

vetkező korban: a finnugor alapnyelv korában –, úgyhogy innen nézve nagyon is valószínű, hogy a magánhangzó-harmónia szűkebb térre korlátozódott. Teljes joggal feltehető, hogy az uráli veláris *j* később egybeesett a palatális *i*-vel. Talán ez a magyarázata annak, hogy az *i* előfordulhatott mély magánhangzóval együtt is egy-egy finnugor eredetű szó hangszerkezetén belül (erre l. még Lehtinen 2007: 63).

3.1. Számunkra úgy tűnik, hogy a vegyes hangrendűség két módon állhatott elő: az eredetileg is feltehető két neutrális magánhangzó (*i*, *ë*) érdeméből, másrészt pedig az imént említett uráli alapnyelvi veláris *j* > finnugor palatális *i* változás következményeképpen. A veláris *j* palatálissá válását az uráli–finnugor kor határán az is segíthette, hogy a neutrális *i* már alapot (analógiát) szolgáltatott a vegyes hangrendű szavak keletkezéséhez. A döntő, az alapvető, az elsődleges hangtani rendszertani sajátosság tehát – meggyőződésem szerint – a két hang (*i*, *ë*) úgynevezett eredeti neutralitása lehetett.

A vegyeshangrendűségnek nem csupán a veláris *j* valamilyen módon való megváltozása (például palatálissá válása) volt az oka. A két (hosszú párjával együtt négy) hang neutrális jellegét fényesen igazolják az **egyalakú végződés**ek, melyekben csak *i*, *í* és (*ë* >) *é* fordulnak elő (pl. *-i*, *-ig*, *-é* birtokjel, *-ni*, *-ít/-ét*, *-ként*, *-képpen* stb.).

3.2. Ez a neutralitás néha eléggé „aktíván” jut érvényre más esetekben is, például olykor bizonyos jövevényszavak végződésének vagy szóvégének formálásában (vö. ném. *masni* ~ *masli*, *fakszni* ~ *fakszli* ’hóbert’, *krumpli*, *kugli*, *sámli*, *stopli* ~ *stopni* stb.). Az ilyen esetekben nyilvánvalónak tűnik, hogy nem *masna*, *masla*, *kugla*, *sámlla* formák jönnek létre, mivel az *-i* minden nehézség nélkül közvetlenül illeszthető éppen neutrális hang jellegénél fogva a kérdéses mély és magas hangrendű német jövevényszavakhoz (a jelenség részletes bemutatását l. Nyirkos 1994: 132–7). Úgy gondoljuk tehát, hogy az említett német jövevényszavakban az *-i* keletkezését nem a német *ɨ* sonans jellege indukálta, hanem a magyar szóalakrendszerben szokatlan abszolút szóvégi mássalhangzó-torlódások elkerülésének, illetve megszüntetésének szándéka. S hogy miért kizárólag az *-i* került a szó végére, az nem magyarázható csupán a már említett sonans *ɨ* fonetikai természetével, mivel az *-i* az *ɨ*-től eltérő sonans *-ŋ* után is ugyanúgy fellép. Ennek – nézetünk szerint – fonológiai-rendszertani oka van. Az *i* ugyanis a hangrendi illeszkedés szempontjából úgynevezett neutrális hang, mely egyformán járulhat mély és magas hangrendű szavakhoz.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Itkonen, Erkki 1961: *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta* (Tietolipas 20.), Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Janhunen, Juha 1982: On the structure of Proto-Uralic, *Finnisch-ugrische Forschungen* **44**, 23–42.
- Kis Tamás 2005: A veláris *j* a magyarban, *Magyar Nyelvjárások* **43**, 5–26.
- Lehtinen, Tapani 2007: *Kielen vuosituhannet. Suomen kielen kehitys kantauralista varhaisuomeen* (Tietolipas 215.) Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Nyirkos István 1994: Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról, in Szathmári István – E. Abaffy Erzsébet – B. Lőrinczy Éva szerk. *Bárczi Géza emlékkönyv* (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **200.**), Budapest.
- Papp István 1972: A nyelvtörténeti oktatás módszertanához, *Magyar Nyelvjárások* **18**, 41–52.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical Phonology of the Uralic Languages with Special Reference to Samoyed, Ugric, and Permic, in Denis Sinor ed.: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Leiden, E. J. Brill, 478–554.
- Sima Ferenc 2005: A magyar magánhangzó-harmónia jellemzéséhez, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* **7**, 43–57.
- Szépe György 1958: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez, in Benkő Loránd szerk.: *Magyar hangtani dolgozatok*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **17**, 105–29.

AZ IGE-IGEKÖTŐ SORREND A JÓKAI-KÓDEXBEN

PEREDY MÁRTA

0. Bevezetés

Jelen dolgozatban az ige és az igekötő sorrendjének szerepét vizsgálom a Jókai-kódexben. Elsősorban arra keresem a választ, hogy a semleges mondatokban megfigyelhető egyenes (igekötő-ige) és fordított (ige-igekötő) sorrend tekinthető-e egyszerűen szabad ingadozásnak, mely azzal lenne összefüggésbe hozható, hogy az igekötő-kategória még kialakulófélben volt, vagy az eltérő szórend a mondatok eltérő funkcionális, aspektuális vagy egyéb szerepére utal. A figyelem középpontjában a fordított sorrendű mondatok állnak, melyek a Jókai-kódexben nem jelölnek progresszív aspektust. Néhány példát látunk az (1)-esben. A szinkrón nyelvéllappal való összehasonlításban nemcsak a mai standard köznyelvet veszem figyelembe, hanem más olyan (archaikusnak tekintett) nyelvjárásokat is, melyekben esetleg a kódexbeli használatához hasonló funkcióban találkozunk a vizsgált szerkezettel.

- (1) a. 107/3 *Mykoron bodog ferencz fegye meg az baratokat kjk akarnakuala tudomanynac vtan yarni: es nem alazatoffagnac*
- b. 9/4 *azert nemj ewdeben mene el helerewl: es mene az helyjre*

A dolgozat 1. pontjában előrebocsájtom a fő állításokat. A 2. pontban összefoglalom az ige-igekötő sorrend funkcióit a mai magyar standard nyelvhasználatban (2.1.), illetve a mai magyar legarchaikusabbnak tekinthető csángó nyelvjárásában elsősorban Kádár (2007) munkájára támaszkodva (2.2.). Végül Wacha Balázs (1991, 1992, 1994, 1999) munkái alapján a szerkezet ó- és középmagyar használatáról tett általános megállapításokat foglalom össze (2.3.). A 3. és 4. pontban tárgyalom részletesen a Jókai-kódex adatait. A számszerű összefoglaló után (3.1.) a teljesség kedvéért számba veszem az összes mondatípust, mely ige-igekötő sorrenddel járhat. Felszólító és kötőmód (3.2.), tagadás (3.3.), a progresszív hiánya (3.4.), fókuszos mondatok (3.5.), feltételesmód (3.6), és végül külön pontot szentelek a fordított sorrendű semleges mondatok vizsgálatának (4. pont). Ezek után az 5. pontban adom meg e legutóbbi szerkezet elemzését. 5.1. röviden összefoglalja az aspektus körüli fogalmakat, majd 5.2.-ben az aspektus és az információs szerkezet összefüggésére hívom fel a figyelmet. A dolgozat legfontosabb általános megállapítása, hogy a magyar a nézőponti aspektust nem tudja az információs szerkezettől függetlenül kifejezni. Az 5.3. alpontban definiálom az aspektusnélküliség fogalmát, és 5.4.-ben térek ki a vizsgált szerkezetre, melyet aspektusnélkülinek fogok tekinteni, és prezentáló funkciót tulajdonítok neki. Mivel az adatok alapján beláttam, hogy nem szabad választásról van szó a két különböző semleges szórend közötti választáskor, nyilvánvalóan nem lehet egyszerűen az igekötő-kategória meg nem szilárdult voltával magyarázni az adatokat. Az aspektusnélküliség fogalmának bevezetése lehetővé teszi a fordított, tehát ige-igekötő sorrendű, különféle funkciójú szerkezetek egységes megközelítését is.

1. Állítás

A dolgozatban amellet fogok érvelni, hogy a semleges mondatokban az ige-igekötő sorrend (i) nem lezárt eseményre utal, (ii) nem fakultatív módon választható az egyenes igekötő-ige szórend helyett, hanem (iii) eseménysor bevezetésére, azaz prezentálására szolgál. Éppen ezért (iv) jellegzetes előfordulási helyei a címek. (v) Aspektuális szempontból se nem folyamatos, se nem befejezett, hanem aspektus nélküli. Továbbá a nem semleges mondatokban is található eltérés a Jókai-kódex és a mai magyar között, ám megállapítható, hogy (vi) a felszólító módú igekötő-ige szórend csak kötőmódként fordul elő. (vii) A kimerítő azonosítást kifejező, ige előtti fókuszpozíció egyértelműen azonosítható, míg (viii) a Wacha (1999) által az Érdy-kódex kapcsán említett igekötő szórenddel járó hátsó fókuszos szerkezetre is találni néhány példát.

Az adatok elemzése azon alapul, hogy a magyarban az összetett igeidőrendszer elvesztésével a nézőponti aspektus önálló morfoszintaktikai kifejezésére nincs lehetőség, hanem az információs szerkezet adja meg az események nézőpontját. Az információs szerkezet által megszabott szórend ezt a funkciót annak köszönhetően tudja betölteni, hogy az igekötők kategóriájának kialakulásával egy az igekötős ige lexikális jelentését hordozó, ám szintaktikailag mégis önálló elem áll rendelkezésünkre.

2. Az ige-igekötő sorrend

2.1. Mai magyar standard

A mai magyar köznyelvben az igekötő az ige előtti pozíciót foglalja el semleges mondatokban. A mondat kötelező főhangsúlya is erre a pozícióra esik, ami azt jelzi, hogy ez a pozíció a mondat által hordozott (egyik) fő információt tartalmazza. Az igekötők túlnyomó többsége az ige előtti helyzetben befejezetté teszi a mondat által leírt eseményt,¹ sőt a befejezettség kifejezésén túlmenően is utal az esemény végpontjára vagy eredményállapotára. Az igekötő hátravetése a következő mondat típusokban fordul elő: fókuszos mondatok (a kérdőmondatokat is ide sorolva), tagadás, progresszív aspektus, felszólító mód és az egzisztenciális aspektusú mondatok. Az egyes típusokat megvizsgálva információszerkezeti szempontból azt találjuk, hogy abban különböznek az igekötő-ige szórendű mondattól, hogy a végállapot elérését egyik esetben sem állítja új információként a mondat.

A fókuszos mondat, pl. (2a), előfeltételezi azt az eseményt, amelynek valamely szereplőjét, körülményét a fókuszálás által azonosítjuk. A mondat újdonsága ez az azonosítás, nem pedig az esemény említése.²

¹ Az ezzel a tulajdonsággal bíró igekötőket telikus igekötőknek fogom nevezni.

² Kivételt képeznek az ige-, l. (2b), illetve VP-fókuszos, l. (2c), valamint a vérumfókuszos mondatok, l. (2d), ezek státuszával itt nem foglalkozom.

(2b) *Mari elROHANT Norbikáért az óvodába, nem elMENT.*

(2c) *Mari nem a fodrásznál van, hanem elment Norbikáért az óvodába.*

(2d) *Mari (igenis) elment Norbikáért az óvodába. (Ne állítsd az ellenkezőjét!)*

Megjegyzem azonban, hogy természetesen csengő változata (2c)-nek (2c'). Itt nem az igekötőt, hanem egy másik összetevőt viszünk az ige elé, talán pont azért, hogy ne az esemény befejezettségén, hanem a két esemény szembeállításán legyen a hangsúly.

(2c') *Mari nem a fodrásznál van, hanem Norbikáért ment el az óvodába.*

(2) a. *MARI ment el Norbikáért az óvodába, nem PÉTER.*

A tagadó mondat nemhogy nem állítja főhírként az adott esemény befejeztét, hanem kifejezetten a meg nem történtére hívja fel a figyelmet. A progresszív aspektusú mondatokban a hátravetett igekötő pontosan azt jelzi, hogy az esemény még nem fejeződött be, hanem folyamatban van. A felszólító módú mondat az esemény lezajlására való kívánalmunkat fejezi ki, pontosan azt feltételezi, hogy az esemény nem történt meg, hiszen ebben az esetben felesleges lenne arra felszólítani.

Végül az egzisztenciális aspektusú mondatok, pl. (3a), látszanak leginkább kivételnek a fenti szabály alól, hiszen nagyon is állítják, hogy megtörtént a szóban forgó cselekvés. Különböznek azonban a semleges mondattól (3b), abban, hogy nem egy egyszeri, minden paraméterében beazonosítható eseményről számolnak be, hanem csupán egy eseménytípus korábbi előfordulását állítják.³

(3) a. *Mari ment már el Norbikáért kocsival az óvodába.*b. *Mari elment Norbikáért kocsival az óvodába.*

Kádár (2007) a pusztá főnévi tárgy, illetve alany előfordulása esetén is azt állítja, hogy a semleges szórend csak az ige-igekötő sorrenddel lehetséges, pl. (4). A példa azonban nem teljesen meggyőző, hiszen egyúttal ismétlődő cselekvéstől van szó, ami önmagában is indokolhatja a szórendet, mint arról a következő alponthoz lesz szó.

(4) *Hoz be fát, vágja, hozza, nincsen baj, me ezeket e'hozza.*

Mindezek alapján tehát azt látjuk, hogy a mai magyarban főmondatokban a telikus eseményeket leíró, igekötős igék igekötője akkor áll az ige előtti hangsúlyos helyzetben, ha a mondat fő állítása a mondatbeli eseménynek az igekötő által kifejezett befejezettsége.⁴ Ha a telikus igekötő az ige mögött marad, akkor a mondat fő állítása vagy kizárja az esemény megtörténtét (tagadás, felszólító mondat) vagy nyitva hagyja az esemény befejeződésének kérdését (progresszív), vagy már eleve ismertnek tételezi fel a befejezettséget (fókusz), vagy nem is szól konkrét eseményről (egzisztenciális).

2.2. Nyelvjárási adatok

Kádár (2007) a szakirodalom és csángó nyelvjárási adatok alapján további előfordulásait is felsorolja az ige-igekötő sorrendnek túl a magyar köznyelvben szokásos, az előző pontban tárgyalt funkciókon. Iteratív és habituális, pl. (5), majdnem beálló (Simonyi 1902), pl. (6), és prezentáló, pl. (7), funkciója is lehet a hátravetett igekötőnek. Kérdés, hogy a fenti általánosítás fenntartható-e ezekre az esetekre is.

³ A mondatok főnévi csoportjai által bevezetett diskurzusreferensek viselkedése is mutatja ezt a különbséget. A (3b) mondatot folytathatom úgy, hogy ...és este már én szeretném használni a kocsit, míg (3a) esetében ez nem szerencsés folytatás, hiszen nem is tudjuk, hogy melyik kocsiról van szó. Lehet, hogy (3a)-ban több efféle alkalomra is utalok, melyekben mindig különböző kocsi szerepelt, és egyáltalán, (3a) mondat nem lehet összefüggésben az én esti programommal, mert az említett eseményt nem helyezi el konkrétan az időben.

⁴ Ezt az állítást a következő pontok alapján pontosítani fogom.

- (5) a. *Navetázott* [‘ingázott’], *reggel a cursával* [‘ingázókat szállító autóbusz’], *s akkor én kőttem fel, raktam bé a táskáját.*
 b. **Mosod meg, teszed belé hordóba, bidonba** [‘műanyag hordó’], *réa sót, s aztán altulnap* [‘másnap’], *égy héten keresztül megzavarod, hogy legyik jó.*
- (6) a. *A derekát úgy esszeszorította, hogy szakad ketté.*
 b. *Úgy ihatnám, epedek meg.* (Simonyi 1902: 126)
 c. *Ugy neveltünk, hogy pukkadtunk meg* (J. Soltész 1959: 207).
- (7) *A tobába [disznófősját?] (...) Vágják le a fileit, a plamanáját [tüdő], máját, szűvit, darab szalonnát, úgy összevágják szépen. (...) Akkor tőszik föl az aszalóra, füstölik meg, vágod hilinkára [szelet], s eszed meg.*

Az iteratív és habituális cselekvéseket kifejező mondatokra igaz az, hogy az ismétlődést kifejező komplex esemény nem befejezett, noha csak az egyes elemei befejezett cselekvések. Így azt mondhatjuk, hogy azok a nyelvváltozatok, melyek igeikötő-ige sorrenddel fejezik ki a habituális és iteratív eseményeket, a részesemények aspektusát tükrözik, míg a székely és csángó nyelvjárásban gyakoribb hátrahagyott igeikötőt is magyarázni tudjuk, mondván, hogy a komplex esemény nem befejezett. E két lehetőség keveredését szépen mutatja az (5b) példa. Itt az első két ige követi az igeikötő, míg a harmadikat megelőzi, ám éppen a harmadik mellett áll a csak folyamatos eseményekkel összeegyeztethető *egy héten keresztül* időhatározó, mely elárulja, hogy az igeikötő ige előtti pozíciója ellenére nem egy egyszeri befejezett cselekvéssel állunk szemben.

A Simonyi (1902) által „majdnem beálló”-nak nevezett típusra ugyanaz igaz, mint az egyszerű tagadásra: a szerkezet pontosan azt állítja, hogy az esemény nem következett be, noha ennél a szerkezetnél nagyon fontos, hogy az esemény nagy része azonban lezajlott. A mai magyar köznyelv ezt a többletjelentést általában nem a szórenddel, hanem a befejezett esemény *majdnem* határozószóval való módosításával éri el.

Simonyi (1884) elbeszélő, értesítő szórendnek nevezi azt, amit Kádár (2007) Sasse (1987) nyomán prezentáló funkcióként azonosít: a mondat egésze új információt közöl. Simonyi szerint ezekben a szerkezetekben az igeikötő általában az ige előtt áll, de a székely és csángó nyelvjárásban megőrződött a korábbi nyelvallapotban szokásos ige-igeikötő sorrend. Ennek is az lehet az oka, hogy ezek a nyelvjárások megkülönböztetik azt az esetet, amikor az esemény lezárultát akarják újságolni, attól, amikor a teljes eseményről mint újdonságról számolnak be. Hogy ez a szórend valóban archaikus-e, arra a dolgozat további része ad választ.

Meg kell továbbá említenem azokat a Kádár által idézett eseteket is, melyekben a felszólító módú alak szerepel ige előtti igeikötővel. Ezek a felszólító módról tett előbbi megállapításunkat kérdőjelezzik meg. Speciális érzelmi töltettel bírnak az efféle felszólító mondatok:

- (8) *Letedd azt a kezedből azonnal!*

Ismeretes a felszólítás azon formája, mely jelen vagy jövő idejű kijelentő módú mondatokat használ, azaz tényként tünteti föl azt az eseményt, amire felszólít, pl. (9). A (8)-beli szerkezet az által válik még nyomatékosabbá, mint akár a szokásos felszólítás, akár a (9)-beli pragmatikai megoldás, hogy egyszerre használja a felszólító módú igealakot és az előrevitt igeikötő tényiesítő hatását.

(9) *Szépen jelentkezel, és megmondod a tanárnéninek, hogy ...*

Kádár említi továbbá, hogy a székely és csángó nyelvjárásra egyaránt jellemző a kijelentő mód helyett használt felszólító mód, szintén igekötő-ige szórenddel, pl.:

(10) *Disznóhúsból: feje, lábai, aztot főzzük meg, **teszünk belé** zarzavátot [’zöldséget’], petrezselyemgyökeret, hajmát, murkot. Ezeket **kivegyük**, s osztán a húst csináljuk fel a lével, szűrjük össze, fokhajmát teszünk belé, s az megaluszik, s azt használjuk.*

A szöveg egy étel elkészítési módját adja meg, tehát nem egyszeri eseményekről számol be, várható tehát, hogy valamilyen módon jelöli az irreális használatot. Ennek egyik eszköze lehet a felszólító mód, a másik az igekötő hátravetése. Az igealakoknak nem mindegyikéről dönthető el, hogy kijelentő vagy felszólító módú-e, de a két kiemelt eset egyértelmű, és egy-egy példát szolgáltat a két lehetséges stratégiára.

2.3. Az ige-igekötő sorrend az ómagyarban

Wacha Balázs a kései ómagyar szórenddel foglalkozó munkáiból két fontos megállapítást emelek ki az ige-igekötő sorrend használatát illetően. Az egyik a semleges mondatokban való előfordulásuk funkcióját, a másik az ige utáni fókusz tartalmazó szerkezeteket érinti.

Wacha (1995: 186) megállapítja, hogy a kései ómagyar korban semleges mondatokban

- i. az ige-igekötő és igekötő-ige sorrend egyaránt előfordul,
- ii. egyaránt egyszeri és lezárt eseményekre utal,
- iii. a két sorrend egymást követő események láncaként előadott történetben megközelítőleg fakultatív módon váltakozhatott,
- iv. az ige-igekötő sorrendet szívesen használták váratlan fordulatok előadása során a figyelem felkeltésére.

Ezeket a megállapításokat szemlélteti az alábbi példa.

(11) *ÉrdyK. 543: Azonközbe az ew atya **hala meg** az hadban annya ees hamar valo napon **ky mwleek**.*

Egy másik középmagyar jellegzetesség Wacha (1999) szerint az, hogy az igekötő olyan mondatokban is az ige mögött marad, amikor a hangsúlyos mondatrész maga is az ige után áll, tehát nem foglalja el az ige előtti pozíciót. Gyakori a főhírnek a mondatvégi helyzete, kijelentő mondatokban, a szentírás részletek bevezetőiben, a perikópákban, l. (12). A mondat végére helyezett információs fókusz létrejöhetett latin mintára, ám az ige-igekötő sorrend mindenképpen a magyar szerkezet jellegzetessége.

(12) *ÉrdyK. 3: Ez may zent Epistolaat **yrtta meg** zent paal Apostol Romayaknak yrth leweleenek tyzen harmad rezeeben.*

Kádár a nyelvjárási adatokban is talál példát az efféle hátsó fókuszos hátravetett igeekötős szerkezetekre:

- (13) *Főzőm meg* így [‘pontosan’], *mint ahogy adtam nektek, kicsit megrotyogtatom.*
După ce [‘miután’] *kifűti a túrót, kicsinálja a túrót, még teszi egyszer azt a*
zärt [‘savó’], *még megfő, s osztán jő ki* lágyan.

A következő pontokban a Jókai-kódexet vizsgálva mindenekelőtt azt próbálom megállapítani, hogy az ómagyar semleges mondatok szórendjéről tett megállapítások fenntarthatók-e a Jókai-kódex szövegére, illetve esetleg tovább pontosíthatók-e. Ugyanis ha a fordított szórendű semleges mondatok valóban egyszerűen a lezárt események kifejezésének fakultatív módját jelentették, akkor azon hipotézisem, mely szerint a fordított szórend sosem állíthatja az esemény befejezettségét, a Jókai-kódex idejében nem tartható. Az alaposabb vizsgálat támpontjául Wacha fent említett (iv) megállapítása szolgál, mely mégiscsak valamilyen plusz pragmatikai funkcióval ruházza fel ezt a szerkezetet.

Továbbá a hátravetett fókuszos mondat jelenségét is próbálom tetten érni. Ez a mondatípus nemhogy nem mond ellent a hipotézisnek, de a mai magyarból már kivesszett, szép alátámasztása lenne annak. Az ige-igeekötő sorrendet ezek szerint nem egyszerűen az ige elé férköző új információ kényszeríti ki a fókuszos mondatokban, hanem arról van szó, hogy az igeekötő csak akkor foglalhatja el az ige előtti pozíciót, ha a mondat állítja az igeekötő által kifejezett végállapot elérését. Ha azonban a fő állítás nem ez, akkor az igeekötő még abban az esetben sem kerül az ige elé, ha ez a pozíció így üresen marad annak következtében, hogy a fókuszált mondatrész is az ige után áll (talán a latin példát követve).

3. Az igekötő-ige sorrend funkciói a Jókai-kódexben

3.1. Adatok

	összes finit ige melletti előfordulás	összes előfordulás	ige+igekötő								Igekötő + ige								
			igenevek								igenevek								
			össz	kijel.	felsz.	felt.	neg	fókusz	fn.-i	bef. mn.-i	össz	kijel. +felt.	felsz.	neg	hat.-i	fn.-i	bef. mn.-i	foly. mn.-i	beálló mn.-i
meg	370	503	55	9	25	2	7	11	1	0	448	290	10	16	67	43	19	1	2
el	117	161	29	3	19	0	2	5	0	0	132	83	3	2	23	16	5	0	0
le	21	33	1	0	0	1	0	0	0	0	32	20	0	0	11	1	0	0	0
fel	51	83	2	1	1	0	0	0	0	0	81	49	0	0	21	0	11	0	0
ki	36	49	5	3	1	1	0	0	0	0	44	26	4	1	4	9	0	0	0
bel	29	38	5	1	2	0	0	1	0	1	33	23	2	0	5	1	2	0	0
által	7	7	3	0	1	1	1	0	0	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0

1. táblázat

A véges igekötős igealakok a Jókai-kódexben

A táblázatban szürkével jelölt oszlop az, amely a számunkra legizgalmasabb adatokat, a fordított szórendű semleges mondatokat tartalmazza. Az egyenes és a fordított szórendű adatok számarányából kitűnik, hogy Wacha állításával ellentétben nem egyszerű szabad váltakozásról van szó, hiszen a fordított szórend sokkal ritkább, az összes kijelentő mondatnak csupán mintegy 5%-a.

3.2. Felszólító mód/kötőmód

A felszólító módot mindig ige-igekötő sorrend fejezi ki a Jókai-kódexben, l. (14a), míg az igekötő-ige sorrend csak alárendelt mondatban fordulhat elő kötőmódként, l. (14b–c). Ugyanakkor az már nem igaz, hogy a kötőmód soha nem állhat fordított szórenddel, l. (14d).

- (14) a. 84/19 *De az vrnak neuebe kyt neuezel **yewybel** az hazba*
 b. 80/14–15 *Es paranczola neký hogy az ablakbalol fel **feluegye** az penzt tulajdon zaýaual es **kyuýge** az fewuennek helye kyuewl*
 c. 96/6–7 *hogý ew zent nayaßaganak vylagoffagaua: me[n]den kegýettleneket **meg zydamazon***
 d. 150/11–15 *paranczolok tenek vr yefus cristufnak neuebe hogý yewel uelem es ma femmýt ne ketelkegyel hogý **mennywnkel** ez bekefeget tenný vrnak neuebe*

3.3. Tagadás

A tagadás 10 esetben jár *nem*-ige-igekötő szórenddel, pl. (15a), és 19 esetben igekötő-*nem*-ige szórenddel, pl. (15b), a vizsgált igekötők esetében. Továbbá találunk példát *sem*-igekötő-ige szórendre is, l. (15c).

- (15) a. 30/9 *Es nem nytya meg nekewnk*
 b. 151/18 *Es fonha megnem fert tyteket valamÿben*
 c. 9/24-26 *Es frater bernald egyelfem vewue ezebe : vgÿ hogÿ fem oda mene fem vele zola az zent ferencuel:*

É. Kiss Katalin a Jókai-kódexbeli igekötők és tágabban az igemódosítók tagadó mondatokbeli helyzetével kapcsolatban érdekes megállapításokra jut. A fordított szórendű tagadás mellett csupán az esetek 13%-ában, míg az egyenes (a mai magyarban már igen ritka) szórend mellett az esetek 60%-ában áll egy *se*-kifejezés (pl. *sonha* a (15b)-ben) az ige előtt. Vagyis az ige előtti igekötő, amely pedig az esemény végállapotának elérését fejezi ki hipotézisünk szerint, az esetek többségében akkor fordul elő, ha az esemény meg nem történtét valamely, a *se*-kifejezés által jelölt körülményén keresztül tagadjuk, ekkor ugyanis az igekötőt is megelőző *se*-kifejezés már eleve jelzi, hogy meg nem történt eseményről lesz szó.⁵

3.4. Progresszív nincs

Az ige-igekötő sorrend a Jókai-kódexben nem fejez ki progresszív aspektust, mint azt Wacha (1994: 17) is megállapítja.

3.5. Fókuszálás

Bár prozódiai információ hiányában nem lehetünk biztosak abban, hogy egy mondat fókuszosan értendő-e, a kontextus segít ennek eldöntésében. A Jókai-kódexben már egyértelműen adatható az ige előtti szerkezeti fókuszpozíció megléte 13 adat alapján. Továbbá három olyan adatot találunk, ahol a hangsúlyos mondatrész az igit követi ugyan, mégis ige-igekötő sorrendet találunk a mondatban, ezeket nevezem hátsó fókuszos mondatoknak.

3.5.1. Ige előtti fókusz

13 olyan adatot találunk, melyben az igekötő hátravetésének minden bizonnyal az ige előtti fókuszálás az oka. Hat esetben mutató névmást tartalmazó kifejezés áll az ige előtt, mely nagyon valószínűsíti a kizáró értelmezést, l. (16). A (17) alatti két példában a *csak* korlátozza az ige előtti kifejezést, mely szintén a fókuszos olvasat bizonyítéka. A (18)-as példában a *nehezen* határozó valószínűsíti a fókuszos olvasatot, mivel a mai magyarban kötelezően fókuszpozícióban állna. A fennmaradó négy példában csupán a mondatok értelmezése alapján feltételezem, hogy fókuszos mondatról van szó, egyértelmű bizonyíték nincsen.

- mutató névmás

- (16) a. 134/26–27 *Mertmonnayk azanna ewrewmuel tewltenekuala bel hogÿ ffrancyab mennÿ el felettenekuala*

⁵ Érdekes előfordulása a mai magyarban az igekötő-*nem*-ige sorrendnek az az eset, amely valójában nem is tagadja, hanem állítja az eseményt:

(i) Mít meg nem mer tenni ez az ember!

- b. 2/17 *ezkeppen fordolotvala meg*
- c. 71/7 Az *anneban gerjede meg* . ez mondot alazatoffagnak zerelmében
- d. 57/17–18 *įftenre mondom en tezem hogý te onnatt fegytetel meg melyet egyebeknek paranczolý*
- e. 67/5–7 *Mafodczor elmene es zent fferencznek sebý helyýt azanneban vakara el hogý az kepnek alataualo mezeýtýs el romta*
- f. 67/17–18 *Įftenre mondom hogý en az febeknek helyýt vgý vakarom el hogý fonha touaba meg nem ýelennek*

- csak

- (17) a. 87/15–17 *Paranczola neký engedelmeffignek mýatta hogý czak engalya ruhaýaban mezeýtelen menneel alamyznaert nemýnemew egý mely fewlthewz kewzelualo uaraýba*
- b. 146/14–15 *ký nemezcak baromy lelkefeket veztualael Γ De embereket es azonhokot es :*

- egyéb

- (18) 80/19–20 *De hogý az frater az paranczolatott nehezen telyefeytýuala meg •/• mend azt nezewk es hallok bel telenek nagý felelemuel:*
- (19) a. 95/17 *Ew leltett te kezedebelewl kerefem meg*
- b. 153/25 *halalnac poharat yum meg* (mondja Krisztus)
- c. 63/7 *Azert ehfegert embereknek fokýfaga veze el*
- d. 76/25–27 *zent Crestenek yegýeuel •/• kyt mend yonhokual týztelnekuala •/• Valamennyen meg yegýzítettnekuala egezfegeuel ternekuala meg Crifufnak gýczeretýre*

3.5.2. Hátsó fókusz

Wacha (1999) az Érdy-kódexben vizsgálja a hátsó fókuszos mondatípust. A fő információ ige mögötti elhelyezkedése lehet latin hatás következménye, ám az mindenképpen magyar jellegzetesség, hogy az igekötő hátravetésével is együtt jár a jelenség. Az alábbi négy példa feltehetően ebbe a mondatípusba tartozik. (20a) a Jókai-kódex elején annak témáját (*bodog ferenczrewl es tarýrol: ewnekyk czudalatos mýuelkedetecrewl*) vezeti fel, ez nyilván új információ. A (20b) példában az összehasonlítás jelzi, hogy az információs fókusz az ige utáni összetevő, míg a (20c) példában csak a kontextus alapján következtetem, hogy az *Azony Jacobanak* összetevő van fókuszban, (20d)-ben a *csak* bizonyítja, hogy az ige után álló kifejezés kimerítő fókusz.

- (20) a. 1/1–7 *Mý vronknac ie[us] crifufnac gyczeretýre es gyczewfegere es my atyancnak bodog ferencznek : yrtattanak meg yttegyel nemý yrafok bodog ferenczrewl es tarýrol: ewnekyk czudalatos mýuelkedetecrewl*

- b. 80/22–23 *Es tehat yn kab **vtalak meg** az zamar ganayahoz hassonlot penczt hodnem az zamar zarat*
- c. 141/27–142/5 *Es hozzaaua mend azt kyket zent fferenc jruala az leuelbe •/• **jeleentetteuala** az Vr yften **meg** Azonj Jacobanak : mykoron ymadkozna romaban · Es zent ferencznek halalat rokomb yewuendewt Es az marhakot auagy alatokot kyket keretuala leuelben*
- d. 91/5–10: *Azert nem ygen nagy ha Γ vr jften akart vallanj egy vj nepet mend azokbalol kyk elmultanak : egyeffegeft es valazoft eletben es bezedekben : **ky elegendnek meg csak** azon felfeges gyiczewfeges cristofon*

3.6. Feltételes mód

A feltételes módú igekötős igék általában igekötő-ige sorrenddel szerepelnek, csak néhány esetben találunk fordított szórendet, ld. (21).

- (21) a. 86/2–6 *Es haualamely zegen baratt yutandana auagy bely yewne **ewlhetne le** az fraterektewl es ewlhetne egyenbe az baratokual: nem hogj zegen az fewldewn ewlne*
- b. 144/25–26 *Ezebeueuen hogy zent ferencz onnatt **mentuolna ky** legottan az erdewbe mene vtanna*
- c. 88/24–89/2 *Attjam akarnam hogj tennel es adnal ennekem egy vj es alazatos nepett ez vtolfo ewdeben : ky volna alazatoffagban es zegenfegben mendentewl kewlewmb : azoktol kyk el multanak: es **elegendnek meg** enenmagamon*
- d. 85/25–86/2 *De kezlery uala azbatokott hogj oly alazatos es tyztes aztalok ok vallananak hogj ynetlen Vylagy emberek **epewltethetnenek meg***
- e. 26/18 *hogy ewtett **vettne altal** az tonak nemjnenew zygetebe*

4. Ige-igekötő sorrendű semleges szerkezetek

További 17 esetben találunk fordított szórendet kijelentő módú igék mellett semleges, azaz nem tagadott és nem fókuszos⁶ mondatokban. Kilenc előfordulást találunk címekben, és további nyolcat egy fejezet vagy egy eseménysor elbeszélésének élén. Az ige-igekötő sorrend egy eseménysor (történet) felvezetéseként áll az első mondatban, melyet aztán igekötő-igés alakok követnek, l. (22). Tehát nem szabadon váltakozik a kétféle szórend, hanem a történet elején áll egy ige-igekötős felvezetés, amit később már igekötő-ige sorrendes mondatok követnek. A 2.3. alpontban idézett (11)-es példában, melyet Wacha a két szerkezet váltakozására hoz példának, szintén igaz, hogy az ige-igekötő sorrendet követi az igekötő-igés előfordulás. Ezen megfigyelések jelzik, hogy nem egyszerűen szabad váltakozásról van szó, és Wacha azon megjegyzésére irányítják a figyelmet, mely szerint a fordított szórend a figyelem felkeltésére szolgál, ti. a történetmesélés kezdetét jelenti. Ennek legkiugróbb esetei a címek, a cím a fejezet teljes tartalmára igyekszik utalni valamiképpen.

⁶ Azaz kizáró fókusz nem tartalmazó.

- (22) 87/11 *De tewrtenek hogÿ bodog ferencz yewue oda es meg uadoltatotuala nekÿ*

• címek

- (23) a. 128/20–21 *Mykeppen zent ferencz emele fel fuallaffual frater Maffeust*
 b. 77/2–3 *Mykeppen frater Egyed vonot kÿ nemÿ meÿtirt ew ketsegebelewl*
 c. 87/26–27 *Mykeppen mentuala ky buzgosagual nemj zegenhez kÿ megye[n]uala alamifnaua*
 d. 74/25–26 *Mykeppen kereftet czudalatoft teryezte ky kenyereknek*
 e. 61/4–5 *Frater leorol mikent yelenet meg nekÿ bodog ferencz*
 f. 79/18–20 *Penznek meg vtafarol es mykeppen az barátot gewtre meg ky ewtet yllteuuala*
 g. 83/11–12 *Mykeppen fegye meg az barátokat kyke czÿnaltakuala oduarÿ aztalt*
 h. 107/3–5 *Mykoron bodog ferencz fegye meg az barátokat kÿk akarnakuala tudomanÿnac vtan ÿarni : es nem alazatoÿfagnac*
 i. 135/4–5 *Mykeppen ÿelenet meg cristus az barátoknak kyk yÿtenrewl bezelnekuala*

A miképpen/mikoron/miként akár lehetne kérdőszó, és akkor a fordított szórendnek egyszerűen a fókuszálás lenne a magyarázata. Ám a (23f) és (23h) példákban nem állnak ezek a kifejezések fókuszban. Ez alapján világos, hogy nem kérdőszavakról van szó, hanem vonatkozó névmásokról. Tehát *amiképpen/amikoron/amiként* értelemben szerepelnek a történet egészére utalva.

A véges igét és irányjelölő határozót tartalmazó címekre is igaz, hogy az irányjelölő nem az ige előtt, hanem az ige mögött jelenik meg:

- (24) a. 19/23–24 *Hogÿ mentuala f[rate]r bemald bolonyaba*
 b. 73/10–11 *Mykeppen vytettetetuolt zent clara euel ÿÿten zewletety napyan az eghazba*
 c. 160/8–9 *Egÿ nemÿnemew gyermekrewl ky holtuala vÿzbe*

Továbbá találunk négy olyan címet is, amely ellentmondani látszik a szabálynak. A (25a) példában azt mondhatjuk, hogy a *vele* igekötő státusza vitatható. De még ha igekötőről van is szó, nem teszi befejezetté az eseményt, tehát kívül esik a perfektíváló igekötőkre (és határozókra) vonatkozó megállapításokon. (25b–d) pedig három megigekötős kivétel. (25b–c)-ben az *eleue* határozó is utal arra, hogy egy korábban lezárult eseményről van szó, tehát nem meglepő, ha itt az igekötő elől áll. A (25d) példa nagyon hasonlít a fenti (24c)-hez, joggal várnánk itt is a fordított szórendet. Mindenesetre (26b) és (26i) példák mutatják alább, hogy a két hasonló című és témájú fejezet kezdete már az igekötők pozícióját tekintve is párhuzamosan alakul. A történetet kezdő fordított szórendű szerkezetet egyenes szórendű alakok követik.

- (25) a. 13/2–3 *ffrater bernaldrol mikoron a[n]gial vele mene*
 b. 110/3–4 *Eleue meg monda zerzetnek yewuendew tewredelmit*
 c. 124/16–17 *Az tudomanrol kyt zent ferencz eleue meg mondott*
 d. 161/18–19 *Az gyermekrewl ky meg nywmuadotuala haznac romlafatol*

• eseménysor eleje

- (26) a. 39/6–8 *De ewk az helnek efmeretlenfegeert •/• Ez felewl mondot vrnak varat nagy nechezseguel lewlek meg •/• De mykoron ez felewl mondot vrhoz yuttanak volna* – eseménysor eleje
 b. 161/21–23 *Nemynemew haz hyrtelen le omoluan egy hewfet nyoma meg : hyrtlen meg ewle* – fejezet eleje
 c. 6/11 *De menenek el pyjpekfege herre* – eseménysor eleje
 d. 9/4 *azert nemj ewdeben mene el helerewl : es mene az helyre* – fejezet eleje
 e. 9/11 *Tehat zent ferenc mene el az erdewbe* – ugyanott ismétlés
 f. 144/25–26 *Ezebeueuen hogy zent ferencz onnatt mentuolna ky legottan az erdewbe mene vtanna* – eseménysor eleje
 g. 80/2–3 *De tewrtenek nemj napon hogj ez vylagj pap⁷ mene bel Γ Porciuncula belj zent marianak egyhazaba* – fejezetkezdő
 h. 110/6–7 *MOngyauala bodog ferencz hogj yew meg az ewdew* – fejezet eleje
 i. 160/13–15 *magat nem ouan effek az mely vyzbe : kyt az febes vyz gyarfan el nyeluen halottat eltemete az fewuen ala* – eseménysor eleje

(26i) mutatja, hogy az irányjelölő határozókra is igaz, hogy az eseménysor elején az ige mögött maradnak.

Egyetlen olyan semleges ige-igekötő sorrendű mondatot találunk a kódexben, mely nem felel meg a fenti megállapításoknak. Az alábbi (27)-es mondat egyik lehetséges interpretációja, hogy a *be(d)tegewltuala meg* a 2.2. alpontban említett, majdnem beálló eseményt jelent, vagyis az alany (Szent Ferenc) csak majdnem betegedett bele a gyötrelmekbe, de még idejében eszébe jutott, hogy annyi mindent nem vállalhat magára. A másik lehetőség, hogy az *ykab (inkább)* előfordulásából arra következtetünk, hogy ige-fókuszról van szó. A mai nyelvváltozatban ugyan ez az eset már nem feltétlenül jár együtt az igekötő hátravetésével (*inkább betegszem meg* vs. *inkább megbetegszem*), azonban nem zárható ki, hogy a Jókai-kódexben még együtt járt.

- (27) 81/17–20 *Es nagj zenuedetyert es gyewtrelemeert ykab be(d)tegewltuala meg :Γ Gondoluan magat hogj ez enne dolgot ewnewn maga nem vyfelhetne*

A prezentáló szerepű szerkezetek igeidővel való összefüggésére a következő adatok jellemzőek. Egyszerű jelen (pl. *megy*) 1, befejezett jelen (pl. *ment*) 3, egyszerű múlt (pl. *mene*) 13, befejezett múlt (pl. *ment vala*) 4, folyamatos múlt (pl. *megy vala*) 0.

Ebben a pontban tehát megállapítottam, hogy a Jókai-kódex semleges mondataiban előforduló ige-igekötő szórend egy történet bevezetését, prezentálását szolgálja,

⁷ Valójában nem *ez*, hanem *egy*, a *pap* pedig nincs az eredetiben.

vagyis funkciójában nem egyszerűen a lezárult eseményekre való utalás egyik lehetséges alternatívája, hanem a 2.2. alpontban említett, Simonyi (1884) által elbeszélő vagy értesítő szórendnek, míg Kádár (2007) által prezentáló szórendnek nevezett, és a mai székelly és csángó nyelvjárársból is adatolható szerkezet nyelvtörténeti előzményével állunk szemben.⁸

5. Elemzés

Az ige-igekötő sorrendnek mindenekelőtt a 4. pontban tárgyalt funkcióját kívánja magyarázni a dolgozat, azonban felvethető egy általánosabb kérdés is. Fellelhető-e egységes jelentés az összes ige-igekötő sorrenddel járó szerkezetben? Az igekötő helyét a magyarban az aspektus fogalmával szoktuk kapcsolatba hozni, lássuk tehát először az igekötő aspektuális vonatkozását 5.1.-ben. Az aspektus tárgyalása az igekötő információszerkezeti szerepére irányítja a figyelmünket (5.2.), és az aspektus nélküli szerkezetek létezésére lyukadok ki 5.3.-ban. Az itt mondottak figyelembe vételével érthetjük meg a dolgozat fő állítását, mely aspektuális szempontból semlegesnek, sőt aspektus nélkülinek nevezi az ige-igekötő sorrendet. Ezt az állítást fejtem ki az 5.4. alpontban a prezentáló szerepű semleges mondatok esetére és kitekintésképpen a többi ige-igekötő sorrenddel járó szerkezetre is.

5.1. Aspektus

É. Kiss (2006) tárgyalja a magyar igeidő- és aspektusrendszer leegyszerűsödését és kapcsolatba hozza az igekötők kialakulásával. Gondolatmenete háttérül Smith (1991) kétszintű aspektuselmélete szolgál. Ennek lényege, hogy megkülönbözteti az események szituációs aspektusát és a mondat nézőponti aspektusát. Az előbbi az ige, illetve az igekötős ige által leírt esemény sajátága, tehát lexikális információ. Telikus, azaz inherens végponttal rendelkező és ilyennel nem rendelkező, azaz atelikus szituációs aspektust különböztethetünk meg. Míg a nézőponti aspektus folyamatos vagy befejezett lehet aszerint, hogy a mondat az esemény folyamatszakszakra koncentrált-e (feltéve, hogy az esemény nem pontszerű) vagy annak befejezett, lezárult voltára. Kérdés azonban, hogy ez a két szint mennyire különíthető el az egyes nyelvekben, hiszen nyilvánvaló a telikusság és a befejezettség, illetve az atelikusság és a folyamatosság közötti korreláció.

É. Kiss szerint a magyar igeidőrendszer a nézőponti aspektus jelölésének gazdag rendszerét vonultatta fel, ám mára az eredeti *-a/-e* múltidőjel eltűnésével és az eredetileg befejezett aspektust jelölő *-t* morféma időjellé való átértékelődésével a nézőponti aspektus jelölése megszűnt. Viszont gazdag igekötőrendszer bontakozott ki, mégpedig úgy, hogy az igekötők túlnyomó többsége az esemény végállapotára, telikus voltára, azaz a szituációs aspektusára utal. Az igekötő nélküli igék egy-két kivételtől (pl. *nyer*) és a nonspecifikus tárgyat tartalmazó létesítő szerkezetekben való előfordulásaitól (pl. *épít egy házat, fut egy kilométert*) eltekintve atelikus eseményt jelölnek. Az igekötők a legtöbb esetben

⁸ Kádár nyelvjárársi példái ugyan nem csak az eseménysor elején tartalmaznak fordított szórendet, l. (7), aminek az is oka lehet, hogy Kádár példái nem mind sorolandók a prezentáló funkcióhoz. Ezen példák elemzése azonban nem témája a jelen dolgozatnak. Mindenesetre, mivel nem konkrét eseményekre utalnak (általában receptek leírásai), érthető az igekötő hátravetése.

telikusságot, lezárttságot fejeznek ki, de ezen túlmenően egyéb szemantikai tartalommal is bírnak (a végállapotot jellemzik, akciómínőségeket kódolnak). A *meg* igekötőt szokás az egyetlenként említeni, mely a teljes grammatikalizálódásig eljutott, azaz csak a lezárttságot fejezi ki (vö. pl. Kovács 1954) már a Jókai-kódex idejében is.

A szituációs és a nézőponti aspektus közötti fent említett erős korreláció miatt az előbbi megjelenése a magyar nyelv rendszerében úgy tűnik, pótolhatja az utóbbi eltűnését. Ha a nyelvben a nézőponti aspektus morfoszintaktikailag egyáltalán nincs jelölve, akkor a nézőponti tartalmat csak határozók segítségével tudjuk kifejezni. Erre példa a *majdnem* határozószó mai használata a *majdnem* beálló aspektus, míg például az angol nyelv ugyanezt a jelentést grammatikalizálódott aspektusszerkezettel éri el (*majdnem elérte a hegycsúcsot* vs. *he was reaching the top*). Sőt a mai magyarban az atelikus események befejezett, illetve progresszív használata között is csak egy határozó tesz különbséget: *tegnap délután énekeltem* vs. *éppen énekeltem, amikor...* Azonban általánosságban nem igaz, hogy a magyar csak határozókkal fejezné ki a nézőpontot:

- (28) a. *tegnap felmentem a padlásra* → *éppen mentem fel, amikor ...*
 b. *tegnap megmostam az ablakot* → *éppen mostam meg az ablakot, amikor ...*

Ezek szerint az igekötő helyzete mégiscsak a nézőponti aspektus szintaktikai leképeződése? Hogyan váltotta fel a *-t* befejezettségjelölő morféma szerepét az igekötő igéhez viszonyított pozíciója?

5.2. Információs szerkezet

A fenti kérdésekre akkor kapunk választ, ha az igeidő és nézőponti aspektus rendszerének változását nem csupán az igekötők kategóriájának kialakulásával állítjuk párhuzamba, hanem az információs szerkezeti változásokkal is. A Halotti beszédből idézett (29)-es mondat alapján arra szokás következtetni, hogy a korai ómagyarban még nem volt meg az ige előtti fókuszpozíció, illetve még a Jókai-kódexben is alacsony a fókuszos szerkezetek száma.

- (29) *Heon tilutoa wt ig fa gimilcetvl*

A szórendi változások jelen szempontból fontos motívuma az, hogy kialakult az ige előtti hangsúlyos pozíció, mely a mondat fő állításának a helye. A nézőponti aspektus morfoszintaktikai jelölésének eltűnését nem egyedül a szituációs aspektus megjelenése tette lehetővé, hanem az információs szerkezet szórendi megszilárdulása is. A befejezett nézőpont esetén a végállapot elérését állítjuk, tehát az ezt kifejező elem, leggyakrabban az igekötő vagy a végállapotra utaló határozó kerül a hangsúlyos pozícióba, míg ha a nézőpont folyamatos, tehát nem a végállapotra koncentrálnak, akkor magára az igére esik a főhangsúly. A nézőponti aspektus szerepét tehát az információs szerkezet váltotta fel. Ez az általánosan vált lehetségessé, hogy az igekötők formájában egy olyan mondategység jött létre, mely egyrészt a lexikalizálódott jelentés részeként kódolja a szituációs aspektust, másrészt szintaktikailag mégis önálló egység, és így az információs szerkezet kiszabta szórendi helyre tud kerülni a mondatban. A nézőponti aspektus és az

információs szerkezet szoros összefüggését bizonyítják a mai magyarban az alábbi tények is.

Egyrészt, mint azt Wacha (1994) is hangsúlyozza, a fókusz neutralizálja az aspektust. Azaz fókuszos mondatban nem eldönthető, hogy folyamatos vagy befejezett eseményről van-e szó, l. (30). Bár megfelelő határozókkal természetesen egyértelműsíthető a helyzet, szerkezeti vagy morfológiai különbség nincs. Ez a tény természetes módon adódik, ha nem feltételezzük, hogy a nézőponti aspektus és az információs szerkezet, bár a felszínen egybeesik, valamilyen mögöttes reprezentációban elkülönül.

Másrészt a tagadás neutralizáló hatása is ugyanezt bizonyítja. A tagadás neutralizáló hatása alatt azt értem, hogy telikus, duratív események esetén következetes kétértelműség van a tagadott mondat jelentésében aszerint, hogy csak az esemény befejezettségét tagadjuk-e vagy a teljes eseményt, l. (31).

- (30) *MARI mászott fel a fára, amikor megjöttem.*
 a. megjöttem, erre ő felmászott
 b. éppen mászott fölfelé, amikor megjöttem
- (31) *Mari nem mászott fel a fára.*
 a. nekiállt, de a legelső ágról egyből leesett
 b. a közelébe se ment a fának

Harmadrészt a mai progresszív aspektusról is belátható, hogy aspektuális tartalma nem különíthető el az információs szerkezettől, ugyanis nem tagadható. Míg a (32a)-beli atelikus esemény tagadása jól formált, (32b), a telikus esemény progresszív aspektusának, (33a), nem létezik tagadott párja, l. (33b).

- (32) a. *Fütyörészttem, amikor megláttam Pétert.*
 b. *Nem fütyörészttem, amikor megláttam Pétert.*
- (33) a. *Mentem át a zebrán, amikor megláttam Pétert.*
 b. **Nem mentem (éppen) át a zebrán, amikor megláttam Pétert.*

5.3. Aspektusnélküliség

A neutrális aspektus fogalmát Smith is használja, bizonyos nyelvekben ezt a harmadik aspektusfajta is feltételezi. A neutrális jelentheti azt, hogy mindkét aspektussal összeférő. Én itt a neutrális aspektus fogalmát a nézőponti aspektus hiányának értelmében használom. Ha elfogadjuk az eddig mondottakat, akkor abból az alábbiak következnek.

- Atelikus események folyamatos és befejezett aspektusa nem különbözik.
- Telikus események nézőponti aspektusa is csak semleges mondatokban különbözhet, vagyis azokban az esetekben, amikor a mondat fő állítását a nézőpont kifejezése képezi. Ekkor az igekötő előrevitele jelzi a befejezettséget, az ígére eső főhangsúly pedig a folyamatosságot (a progresszívet).

- Nem-semleges mondatokban (fókusz, tagadás), vagyis azokban a mondatokban, ahol a főhangsúlyos ige előtti pozíciót ezen plusz jelentéstartalmakat kifejező elemek foglalják el, a nézőponti aspektus nem fejeződik ki (morfoszintaktikailag).

5.4. A Jókai-kódex aspektus nélküli, prezentáló szerkezetei

Mindezek alapján azt állítom, hogy az igekötő megjelenése és az ige előtti hangsúlyos pozíció együttesen a telikus események befejezett nézőponti aspektusának kifejezésére adott lehetőséget (igekötő az ige előtt), ez már a Jókai-kódexben is érvényesül. Az igekötő ige mögötti helyzete nem folyamatosságot, hanem egyszerűen csak aspektusnélküliséget jelöl. A Jókai-kódex nyelvében a folyamatosság jelölésére még az összetett igealak szolgált, l. pl. (34), míg a prezentáló funkciójú példák közül egyetlen folyamatos igeidőt sem találunk. Az igekötővel kifejezett telikus események folyamatos (progresszív) és aspektus nélküli használata közötti különbséget bizonyítja az, hogy a Jókai-kódex és az archaikus nyelvjárások prezentáló mondatai, pl. (35a), tartalmazzák a *meg* igekötőt is, míg a mai progresszív, pl. (35b), nem. A progresszívből a csupán telicizáló, de semmilyen más szemantikai tartalmat nem hordozó igekötő elmarad, tehát tulajdonképpen az atelikus eseményt kifejező igét használjuk.

- (34) 160/10–11 *Caupue nevw varaŋban mykoron nemynemew gyermek yacikuala fok germekuel uulte[r]im nevw vjznek • partyan magat nem ouan effek az mely vjzbe*
- (35) a. 107/03 *Mykoron bodog ferencz fegy meg az barátokat*
 b. *Boldog Ferenc éppen fedte a barátokat, amikor ...*

A csángó nyelvjárásban a kétféle használat egymás mellett megél, ugyanakkor érthető, ha egy nyelvjárásban csak az egyik vagy a másik van jelen. A Jókai-kódex nyelvjárásában a prezentáló, aspektus nélküli használat, míg a mai köznyelvben a progresszív. Mindkét esetet az ige és az igét követő igekötő jelöli, az egyetlen különbség a *meg* igekötős igéknél van, ugyanis a progresszívben a *meg* igekötő elmarad. A hangsúlyban esetleg lehet különbség, de ez feltehetően nem elegendően nagy kontraszt a két szerkezet hosszú távú együttéléséhez.

A mai köznyelvben egyre elterjedtebbek azok a formák, melyek ige előtti igekötőt használnak, ezt a nyelvjárási adatok (2.2.) és a köznyelvi adatok (2.1.) alapján kijelenthetjük, vagyis az információszerkezeti pozíció egyre inkább alárendelődik az aspektuális szerepnek. Minél inkább igaz az, hogy a telikus események ige előtti igekötővel jelennek meg még akkor is, ha a mondat fő tartalma nem a befejezettség (pl. habituális mondatokban, vagy a vizsgált prezentáló szerkezetekben), annál inkább társítjuk a folyamatosságot a fordított szórendű mintához. A Jókai-kódexben azonban még (legalábbis a múlt időben) a folyamatos igealak használata tett különbséget a két szerkezet között.

HIVATKOZÁSOK

- É. Kiss K. 2006: From the grammaticalization of viewpoint aspect to the grammaticalization of situation aspect, in É. Kiss K. ed.: *Event structure and the Left Periphery* (Studies in Natural Language and Linguistic Theory), Dordrecht, Springer.
- Horger Antal 1934: *Magyar nyelvjárások*, Budapest.
- J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar igekötők*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kádár Edith 2007: Az ige-igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben, in Maticsák Sándor, Jankovics József, Kolláth Anna, Nyerges Judit, Péntek János, Hoffmann István, Juhász Dezső szerk.: *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai*, Budapest – Debrecen, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 61–80.
- Kovács Teréz 1954: A meg igekötő a Jókai-kódexben, *Magyar Nyelv* **50**, 152–5.
- P. Balázs János 1981: Jókai-kódex, XIV–XV. század, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sasse, Hans-Jürgen 1987: The thetic/categorical distinction revisited, *Linguistics* **25**, 511–80.
- Simonyi Zsigmond 1884: „Fordul elő”, *Magyar Nyelvőr* **13**, 356–64.
- Simonyi Zsigmond 1902: A magyar szórend, *Magyar Nyelvőr* **31**, 121–9.
- Smith, Carlota 1991: *The Parameter of Aspect*, Dordrecht, Kluwer.
- Wacha Balázs 1991: A mondat szórendje és aktuális tagolása, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 618–31.
- Wacha Balázs 1994: *A folyamatos szemlélet a magyarban*, kandidátusi értekezés tézisei, Budapest.
- Wacha Balázs 1995: A mondat szórendje, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 155–209.
- Wacha Balázs 1999: Az Érdy-kódexről és a magyar nyelv szórendjéről, in Büky László – Fogács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tan-szék, Szeged, 175–88.

ADALÉKOK A VAJON DISKURZUSJELÖLŐ TÖRTÉNETÉHEZ

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

Dolgozatomban a diskurzusjelölők közül a *vajon* kérdőszóval foglalkozom, a kérdőszó történetét és a hozzá kötődő nyelvhasználati stratégiát mutatom be nyelvtörténeti és szinkrón nyelvi példák segítségével. A *vajon* eredete a nyelvtörténeti szakirodalomban nincs megnyugtató módon tisztázva (2. fejezet), azonban már a legkorábbi adatoknál is tetten érhető az elem diskurzusjelölői használata. A magyar nyelvészetben azonban a klasszikus történeti munkákból (pl. Simonyi 1882; Klemm 1925–1942) hiányzik a *vajon* diskurzusjelölővé válásának a bemutatása. Ennek az is oka lehet, hogy az említett szerzők történeti grammatikában gondolkodtak, s az ő kategóriáik a szófaj és a mondatrész voltak. Mivel azonban a diskurzusjelölők nem alkotnak sem szófaji, sem mondatrészi csoportot, ezért az általuk használt elméleti keretbe a diskurzusjelölők nem illeszthetők be. Napjaink nyelvtörténeti leírásában is még csak elvétve jelennek meg a diskurzusjelölővé válással foglalkozó írások (vö. Pólya 2006; Dömötör 2008; Schirm 2007–2008), ugyanis a történeti pragmatikának hazánkban még nincsenek nagy hagyományai. Általában annak a leírása marad el, hogy az egyes elemeknél mi tette lehetővé a diskurzusjelölői használatot, azaz hogyan ment végbe az implikaturák konvencionalizálódása. Dolgozatomban a diskurzusjelölők tulajdonságainak a leírása (3. fejezet) után diakrón példák segítségével a *vajon* diskurzusjelölői szerepkörét mutatom be (4. fejezet), majd a kérdőszó mai viselkedését írom le országgyűlési beszédekből származó példák elemzésével (5. fejezet).

2. A *vajon* etimológiája

A *vajon* szó eredetével kapcsolatban nagy a bizonytalanság a nyelvészeti szakirodalomban. Simonyi Zsigmond (1882) szerint a **valjon* a *val-* igető egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, amely eredetileg megengedést és ráhagyást fejezett ki, azaz a 'legyen bár' jelentésben állt. Simonyi bár a *van* ige felszólító módú alakjából eredeztetette a *vajon*-t, a szó 'legyen' jelentésével azonban bevallottan nem tudott mit kezdeni, s a kérdőszói használatot ő maga sem tudta megmagyarázni, így egy másik feltevéshez folyamodott: „a kérdő *vallyon*-t bajos a 'legyen' jelentésből magyarázni, s nem lehetetlen, hogy volt egy önálló *vaj* indulatszó” (uo.). Egyébiránt a *vaj* és a *vajon* kapcsolatáról sincs egyetértés a történeti nyelvészek közt.

Zolnai Gyula (1893: 159) a *vajon* kérdőszót mondattani vizsgálódásaiban az állítmányból határozóvá vált elemek iskolapéldájaként mutatja be, s a szót ő is a *van* ige elavult felszólító módú alakjának tartja. A szóban meglévő 'legyen' jelentést a régi latinos kérdezőmóddal (pl. *kihez legyen szerencsém?*) magyarázza, mely Erdélyben Zolnai idejében még használatos volt. Állítását Illyés István Prédikációiból származó példákkal (pl. *honnét vallyon ez o benne*) támasztja alá, bemutatva, hogy az átmenetre

alkalmas mondatforma teremtette meg a *vajon* mai használati körét. Véleménye szerint ugyanis olyan mondatokban használták először kérdőszóként a 'legyen'-t jelentő *valjon* alakot, amelyeket ige nélkül szoktak mondani (1893: 160). A *vajon*-nak igéből határozószóvá, illetve kérdőszóvá válását Zolnai a „mondatbeli észjárás megváltozásával”, illetve „az igealak elhomályosulásával” magyarázza (i. m. 161). A kérdőszó szórendi helyének változására is felfigyelt, arra, hogy régebben a *vajon* kérdőszó a kértett mondatrész után helyezkedett el (pl. *honnét valjon, mit jelent vallyon*), később viszont a kérdés elejére került, az elé az elem elé, amelyre vonatkozott (pl. *vajon honnét, vajon mit jelent*). Ez a szórendi mozgás is igazolhatja a szó funkcióváltozását. Ám a *vajon* kérdőszóként való állandósulása után ismét képes a mondaton belül mozogni, ugyanis napjainkban a topik pozíció kívül az állítmányi helyet is elfoglalhatja a szó (pl. *Péter tegnap mit csinált vajon?*) (vö. Kálmán 2001: 99).

Klemm Antal (1923: 112–3, 1926: 120) is elődeihez hasonlóan vélekedett: ugyanúgy a létige felszólító módú alakját vélte megtalálni a *vajon*-ban, s szerinte is mondattani tapadással vette fel a szó a kérdő jelentést. Eredetileg a *vajon* kapcsolatot teremtett a kérdés előzménye és maga a kérdés közt. Klemm értelmezésében például a *Vajon s ki tette ezt?* kérdés jelentése kétfelé bontható, s a *vajon* 'ám legyen'-ként értelmezhető: *Vajon* (azaz 'Ám legyen'). *S ki tette ezt?* Idővel aztán a *vajon* megengedő, ráhagyó szerepe elhomályosult, s az utána következő kérdő mondatból a szó magába szívta a kérdés képzettartalmát.

Beke Ödön (1915–1917: 31) fenntartja ugyan a felszólító módú értelmezést, ám arra hivatkozva, hogy a **valjon* a *val*- ige tőnek „nem éppen lehetetlen, de a valóságban mégsem létező alakja”, és hogy a *vajon* szó régen „mindig két *l*-lel van írva (*valljon, vallyon*)”, a *vall* 'confiteri' igéből tartja levezethetőnek a szót, s ő is mondattani tapadással magyarázza a kérdőszói használatot (*Valljon: ki ment el?* → *Vajon ki ment el?*). Érvéle azonban több ponton is hibás, ahogy arra már Klemm Antal is rámutatott (1926: 119): egyrészt nem mindig két *l*-lel írták a szót, hiszen sok példa hozható ennek az ellenkezőjére: *valion* (LobK.), *valyon* (CornK.), *val'on* (GuaryK.), másrészt ahol mégis két *l* található, ott valójában fonetikai nyúlás ment végbe. Továbbá a **valljon* felszólító alak „csak egy harmadik, tehát távollévő személyhez lehet intézve” Klemm (1926: 119) szerint.

Beke (1915–1917) is mondattani tapadást feltételez a *vaj* kérdőszó esetén, vagyis a szót nem a *vajon* rövidüléséből eredezteti, hanem a *vall* ige második személyű felszólító módú alakjának tartja: **vallj* > *vaj*, ez utóbbiból pedig *j* > *gy* hangváltozással Beke szerint a *vagy* keletkezett (uo.). E feltevés mellett szemben is vannak azonban ellenvetések. Például az, hogy miért csupán az E/2. és E/3. felszólító alakkal számol Beke (**vallj*, **valljon*), hiszen a kérdést több személyhez is lehetne intézni (**valljatok*, **valljanak*), s azokból mégsem fejlődött kérdőszó (vö. Klemm 1926: 119).

A *vajon*-nak a *vall* igéből való származtatása egyébként már 1817-ben, Kassai József *Magyar nyelv-tanító könyvében* is megjelenik („*vall* igéből lön ezen kérdező öszsze-kötő: *valljon?*”, 1817: 293), s később a Czuczor–Fogarasi szótárban (1874: 746) is ez a származtatás olvasható: „Némelyek így szokták írni és mondani: *valljon!*, mintha a *vall* igétől származtatva azt tenné: *vallja*, azaz mondja meg”.

A TESz. (III: 1070–1) szerint a *vajon* a *van* létigének az egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, s eredetileg megengedést és ráhagyást kifejező önálló mondat lehetett, mint ahogy azt Klemm Antal is gondolta. Majd a ráhagyó szerep elhomályoso-

dásával a *vajon*-nak ez az önálló mondat volta megszűnt, s a szó kérdőszóvá vált. Azonban a TESz. is megjegyzi (uo.), hogy „e fejlődést nyelvtörténeti adatokkal nem lehet kielégítően igazolni”. A TESz.-hez hasonlóan vélekedik az EWUng. is (II: 1597), megállapítva, hogy belső fejleményről van szó, amelynek azonban a keletkezésmódja bizonytalan. A TESz. elveti a *vagy* kötőszóból, a *vaj* indulatszóból és a *vall* ige felszólító módú alakjából való származtatást, ám ennek ellenére – ahogy arra Pólya Katalin rámutatott (2006: 125) mind a TESz., mind az EWUng. a *vajon* első előfordulására épp egy olyan adatot hoz a FestK.-ből (1493), amely a *vall* ige felszólító módú alakjára példa: *mondottam, myg walyon ezeket. ees my leezen weege* (FestK. 401).

Szófajtani vizsgálódásai során D. Máta Mária (2000) Zolnai Gyulához (1893: 159) hasonlóan főmondati szerepű igei állítmányból származtatja a *vajon* partikulát, az alábbiak szerint: [Az] *valjon* [’legyen’ vagy *val’on* ’vayon’], ...? → *vajon* (*valyon*), elfogadva, hogy „az ’Az legyen...?’/’Az vayon...?’ főmondat eldöntendő kérdést feltételez” (i. m. 104). A jelentésváltozás során a *vajon* funkciója a morfémaszerkezet elhomályosulásával a kérdő jelleg megerősítése és nyomatékosítása lett.

Az önálló tagmondatból alakulást vallja Haader (2008) és Juhász (1991: 505) is: szerintük főmondati pozícióból sülyedt viszonzószóvá a *vajon*, s vált a beszélői viszonyulás jelölésére alkalmas elemmé.

Az ESz. (Zaicz 2006: 895) is a *van* igéből eredeteti a *vajon*-t, ám hozzát teszi, hogy az alakulásmódja bizonytalan, illetve azt, hogy a feltételezett létigei eredet nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható. Az ÉrtSz.+ (Eöry 2007: 1698) is bizonytalan eredetként tünteti fel a szót.

Vagyis a szakirodalmi idézetekből és szófejtésekből egyértelműen kiderül, hogy a szó feltételezett etimológiáját az adatok nem támasztják alá. A *van* igéből való származtatás ellen szól még az a nyelvhasználati tény is, hogy a *van* felszólító módjaként sosem a *vayon* használatos, hanem a *legyen*. Zolnai Gyula (1893) nyelvi példa nélkül fogadja el a *van* igének a feltételezett *valjon* felszólító alakját, a *Magyar nyelv történeti nyelvtanának* I. kötete pedig szintén csak feltételezi, hogy a **βal-* tőből alakult ki a felszólító mód, de ezek csupán feltevések, ahogy a könyv is fogalmaz, „bár adataink nincsenek rá” (E. Abaffy 1991: 115). Az ómagyarban a *van* igének ugyanis a *valjon*, *valjonak* alakjai nem adatolhatók (D. Máta 2000: 104).

A *vajon* etimológiájához Arany János is hozzászólt, ő ugyanis a szófejtés segítségével akarta a kérdőszó helyesírását megállapítani (Simonyi 1916: 5), mivel sokáig ingadozó volt a szó írásmódja: *vajon*-ként és *vajjon*-ként is használták. A Koszorúban megjelent A „*vajon*” kérdéshez című írásában Arany nem fogadta el a kérdőszó *vall* igéből történő eredeztetését (Ferenczy 1958: 4), hanem a *vaj*, *vagy* kötőszó származékának tekintette. Ő maga ennek megfelelően rövid *j*-vel ejtette a szót: „Közéletben, kivált az irodalom hatása alatt nem álló népnél, sohasem hallottuk másképp, mint egy *j*-vel. Simán és röviden: *vajon*” (idézi Simonyi 1916: 5). A kérdőszót 1954 előtt két *j*-vel írták, ám azóta a megváltozott kiejtéshez igazodva egy *j*-vel írjuk (NymKsz. 609). Ahogy láttuk, Beke Ödön (1915–1917: 31) is a szó írásmódját hívta segítségül a feltételezett eredet alátámasztásához, ám az írásmód önmagában sem Beke, sem Arany esetében nem igazolhatja az etimológiát.

A szó eredetével foglalkozó vélekedéseket összegezve megállapítható, hogy a *vajon*-t a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval és a *vall* igével, valamint a létigével is kapcsolatba hozták, ám egyik feltevés sem bizonyítható teljesen. Abban azonban egyet-

értettek a kutatók, hogy a kérdőszó valamikor főmondat lehetett, s onnan került be a mondat belsejébe (Pólya 2006: 126).

Tehát a szó eredete nincs megnyugtató módon tisztázva, azonban a rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy a szó bizonytalan etimológiája ellenére is tetten érhető a *vajon* diskurzusjelölői használata már a kezdetektől. A következőkben ezt mutatom be példák segítségével. A nyelvtörténeti adatok elemzése előtt azonban először a diskurzusjelölők jellegzetességeit ismertetem.

3. A diskurzusjelölők jellegzetességei

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan sajátos csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzus-szegmenseket kötnek össze, illetve pragmatikai viszonyokat jelölnek. Jucker (1993) szerint ezek az elemek nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják annak a propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkciójuk van. Jelentésük procedurális, azaz műveleti, nem pedig konceptuális, vagyis fogalmi (Fraser 1999: 944). Fontos hangsúlyozni, hogy a diskurzusjelölőség nem szófaji, hanem funkcionális kategória (Dér 2009; Schirm 2009a), ennél fogva különféle szóosztályokból kerülnek ki a diskurzusjelölők. Főként kötőszók (*és, de, sőt, vagyis*), határozószók (*akkor, aztán*), igék (*tudod?, érted?*), partikulák (*-e, csak*) és módosítószók (*talán*) tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány állandósult szókapcsolat (*ezzel szemben*) is, valamint nem verbális diskurzusjelölők is léteznek (ilyenek a hümmögések bizonyos típusai vagy éppen a különböző kézmozdulatok). Bell (1998) szerint a diskurzusjelölők pragmatikai instrukciónak tekinthetők, így számos nyelvhasználati stratégiát képesek kódolni: például a beszélőnek a mondanivalóhoz, a közléshelyzethez vagy épp a beszélőpartnerhez való viszonyát tudják jelezni.

A diskurzusjelölők kialakulásának a kérdése a történeti pragmatika vizsgálati körébe tartozik. Létrejöttüket a legtöbben (pl. Traugott 1999) grammatikalizációs folyamatnak tartják, amelynek során implikatúrák konvencionálizálódása történik, s ezek az implikatúrák beszélői attitűdöket kódolnak. A grammatikalizáció traugotti kritériumainak megfelelően a diskurzusjelölőknél érdemes vizsgálni a fonológiai redukciót, azaz a rövidülést, a dekatégorizációt, vagyis az eredeti szófaj elvesztését, a pragmatikai erősödést, azaz a szubjektív és a modális funkció megjelenését és a szubjektifikációt, azaz a beszélő különféle attitűdjeinek a grammatikalizálódó elem jelentésébe való beépülését. Ezek az ismérvek egy kivételtől – a fonológiai redukciótól – eltekintve mind tetten érhetők a *vajon* esetében: a dekatégorizáció – ha elfogadjuk a nyelvtörténeti szótárakban megjelenő, nem bizonyított etimológiát – az igéből partikulává válást jelenti. De a diskurzusjelölővé válás szempontjából gyakorlatilag mindegy, hogy mi volt az eredeti forrásszófaj, hiszen funkcionálisan kezd másképp viselkedni a szó. A pragmatikai erősödés a *vajon* esetén a kérdő modalitás megjelenését jelenti, a szubjektifikáció pedig a kételkedés és bizonytalanság attitűdjének a kifejeződésében érhető tetten.

Feltevésem szerint a *vajon* már a létrejötte után diskurzusjelölőként viselkedett. Ez nem mond ellent az esetleges szófaji váltásnak sem, hiszen – ahogy fentebb már kiemeltem – a diskurzusjelölőség funkcionális kategória, nem pedig szófaji osztály. A *vajon* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy kérdő szerkezetekben fordult elő, így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implika-

túráként a szó jelentésévé váltak. A korai diskurzusjelölői viselkedést az egyöntetűség elve (uniformitarian principle, magyarul l. pl. Sárosi 2003: 445) is támogatja, amely kimondja, hogy régen is hasonlóképpen működött a kommunikáció, mint ma. A továbbiakban a *vajon* legkorábbi adatainál megjelenő diskurzusjelölői használatot mutatom be példák segítségével.

4. A *vajon* diskurzusjelölői használata a nyelvtörténeti példák alapján

Pólya Katalin (2006: 126) az adatokból kiindulva arra mutatott rá, hogy a *vajon* első előfordulásai kiegészítendő kérdésekből adathatók, nem pedig eldöntendőkből, ahogy azt a szótárak és a szakirodalom is állította. A Guary-kódexbeli összes adat, azaz kilenc, mind kiegészítendő kérdésből való, ahogy a Winkler-kódex egyetlen adata is. A Nádor-kódex nyolc *vajon*-os kérdéséből pedig hét szintén kiegészítendő, s csak egy eldöntendő (uo.). Vagyis a korai kódexbeli adatok egyértelműen a kiegészítendő kérdésben való megjelenést mutatják. Példaként Pólya (uo.) a Guary-kódex és a Winkler-kódex *vajon*-os adatait idézi: *Val'on mi vlatatoſb 2ezog . embo2nel.* (GuaryK. 7), illetve *Ky volna valyon az bekesegnek angyala ky termezeth ellen nem sirna holoth az istennek fya termezeth ellen kent zenved* (WinklK. 79). Ezekben a kérdésekben a *vajon* funkciója nem a kérdő jelleg erősítése, hanem éppen ellenkezőleg, a mondanivaló retorizálása: valójában nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak a megnyilatkozások. Vagyis az eddigi adatok szerint a *vajon* legkorábbi használati köre nem az információkérés volt.

Saját gyűjtésű adataim is a retorikus használatot támasztják alá. Az 1521-es *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című szövegemlék három *vajon*-os mondata közül kettő bizonyíthatóan szónoki funkcióban áll:

(1) *Vallyonsky ment volna o elolleh el mykoron nagh czodakat tenneh: ky nem kyuanta volna latny az o zep orczayat kybol ysteny gyonyoroseges ffenyesség zarmazyk vala: ky nem kyuanna hallany az o edes bezedeth: kyt meeg az o ellensegyes dyczernek vala ky nem kyuanta volna ylletny az o zent ruhayath: kybol yozagh zarmazyk vala es meg gyogyth vala myndeneketh?* (ApMélt. 45 23r)

A retorizáltság a teljes mondat szerkesztésében és a gondolatritmusokban is tetten érhető, s látható, hogy a *vajon* nem igazi információt kér, használatával a kérdező azt jelzi, hogy épp a mondottak ellentétét gondolja, vagyis a *Vallyonsky ment volna o elolleh el* mondat a 'senki nem ment volna ő előle el' kijelentéssel egyenértékű. A szövegemlék ugyanezen oldalán található a másik, *vajon*-nal szerkesztett retorikai kérdés:

(2) *Wallyonsky mondhatna ky mynemo ahettatossagnak edessegeuel yllettenek vala az halgatoknak zwwok mykoron zol vala ystennek ygeyeh vrunk yes9 az nepeknek elotteh menorzagnak dwczosegerol: az zenteknek bodogsagokrol: az zent zeretnek tokelletesegerol: az alazatossagnak haznalattyarol es mynd az tob yozagokrol?* (ApMélt. 45 23r)

Itt is tagadóvá fordul az értelmezés, azaz a *Wallyonsky mondhatna ky* jelentése valójában: 'senki sem mondatná ki'. Mindkét idézett példában a *vajon* az *s* kötőszóval és a *ki?* kérdőszóval van összekapcsolva. Klemm Antal szerint (1923: 112) a XVI–XVII. században ez a használati mód gyakori volt, s jól példázza, hogy a *vajon* kérdőszó eredetileg külön mondat volt, s mondattani tapadással vette föl a mai funkcióját.

Az idézett szövegelemekben található még egy *vajon*-os kérdés, ezzel azonban külön is érdemes foglalkozni:

(3) *Vallyonsh gondolode mykeppen volna ez vylagh ha az apostolok nem voltanak volna: kyk ez vylagot tudományokkal megh vylagosyttak, bwlchesegekkel megh ekes(e)yttek: malasztok kal fel tamasztak.* (ApMélt. 52 26v)

A példában a *vajon*-hoz itt is az *s* kötőszó kapcsolódik, azonban a többi, fentebb idézett adattól eltérően itt mégsem szónoki kérdéssel, hanem valódi kérdéssel van dolgunk. Itt ugyanis nem fordítható át ellentétes értelmű állítássá a kérdés. A példa azért különösen érdekes, mert az egy szövegelemen belüli eltérő használati mód a *vajon* átmeneti státuszára utalhat.

Az 1510-es Példák könyvéből származó adat szintén a retorikai használatot mutatja:

(4) *El megyek meg halny / bewlch vagyok de vallyon mynemew bewlchefeg tug / gya az halanak okoffagat meg gyewz / ny oly mynt azt mondanaya egy fem* (PéldK. [79.] (61), 5. sor)

A kérdés itt is ellentétes állítást rejt magában, azaz 'semminemű bölcsesség nem tudja az halálnak okosságát meggyőzni'. A válasz itt is előre tudható, mind a kérdés feltevője, mind a megkérdezett számára.

A rendelkezésünkre álló adatok tehát azt mutatják, hogy a XVI. század első negyedében a *vajon* már képes volt különféle, egymástól eltérő funkciók kifejezésére. A bemutatott példák többségében (a retorikai kérdésekben) a *vajon* a kérdező attitűdjét jelöli, vagyis véleményem szerint már a korai adatok is egyfajta diskurzusjelölői használatot mutatnak.¹ De mit is jelölnek ekkor *vajon*-nal a kérdezők? Hiszen az eddigi példák tanúsága szerint nem információt akartak szerezni a kérdéssel, vagyis nem alkalmazható ezekre az adatokra a CzF. szócikkében (1874: 745) megadott értelmezés, miszerint a *vajon* olyan „kérdő indulatszó, mely különösen kíváncsiságra, tudvágyra mutat”. Kérdéssé válik továbbá az a feltevés is, amint arra Pólya is rámutat (2006: 126), hogy a *vajon* eredeti funkciója a kérdés nyomatékosítása lett volna. Ehelyett az adatokból kiindulva ő úgy véli, „hogy az eredetileg feleletet váró kérdő mondatba lépve a *vajon* a mondatot úgy változtatta meg, hogy az a beszélő kételyét, tünődését továbbra is kifejezve nem várt feleletet” (uo.). Vagyis a *vajon* a beszélő attitűdjét volt

¹ A diskurzusjelölői használat nyomait lehet felfedezni a *vajon vaj* alakjának pusztai indulatszói példáinál is, amely gyakori volt csodálkozó felkiáltásokban, ahogy azt Beke példája (1915–1917: 34) is mutatja: *Vaj mely bolondok tü vattok*.

képes jelölni már ekkor is, így a kérdőszó korai használati köréből is a diskurzusjelölői szerep bontakozik ki.

Jó volna magyarázatot találni arra is, hogy a beszélők a rendelkezésükre álló elemkészletből miért éppen a *vajon*-t választották ennek a funkciónak a jelölésére. Ezzel kapcsolatban azonban a nyelvtörténeti adatok esetén természetesen csak feltevéseink lehetnek.

Az egész nyelvtörténet folyamán megőrződött a kérdőszónak az a tulajdonsága, hogy tényleges információ szerzésére szolgáló mondatokban nem használták és nem is használják. Vagyis ha például tudni szeretném, hogy pontosan hány órákor kezdődik az írásbeli vizsga, nem tehetem fel a *Vajon mikor kezdődik az írásbeli vizsga?* kérdést (vö. Gyuris 2008). A *vajon* bár kizárólag kérdő mondatokban fordul elő, mégsem a mondat kérdő voltát jelöli, hiszen a *vajon* szócska nélkül is kérdő marad a mondat (pl.: *Vajon mikor fogod már megérteni?* → *Mikor fogod már megérteni?*).

A különböző értelmező szótárak a szónak a kérdő funkciója mellett azonban a beszélői attitűd kifejezését is jelzik. Az ÉrtSz. (III: 1966) a *vajon* minden jelentésénél szerepelteti az attitűdjelölő funkciókat is. Eszerint a kérdőszó kifejezhet kételkedést, aggodást, bizonytalankodást, gúnyt és megvetést is, valamint visszakérdezésként, a közlés megerősítését várva, a 'kérdés, hogy úgy van-e' jelentésben is használhatják a szót (pl. – *Ezzel elkészülünk egy hét alatt. – Vajon?*). Továbbá eldöntendő és kiegészítendő kérdésben kételkedés, töprengés, tépelődés, bizonytalanság és találgatás kifejezésére, illetve kiemelésére használatos a szó (pl.: *Vajon eljön-e?*, *Vajon mi lesz ebből?*). Az ÉKsz². (Pusztai 2006: 1419) is utal az eldöntendő és a kiegészítendő kérdésben való megjelenésén kívül a szó módosítószói használatára, s kételkedő vagy aggodó visszakérdezésként jellemzi a szót. Az ÉrtSz.+ (Eöry 2007: 1698) a kiegészítendő kérdésbeli megjelenéshez a nyomatékosító funkciót társítja (*Vajon ki mondta el neki?*). Az NyKk. (II: 1173) két fő használati módját írja le a *vajon* kérdőszónak: vagy a kérdés nyomósítására használják, vagy pedig kételkedést és bizonytalanságot jelölnek vele. A szó használati körét és mondattani viselkedését hasonlóan adják meg a mai grammatikák is. A *Magyar grammatikában* Kugler Nóra (2000: 278) a kérdésekhez tartozó modális alapérték jelölőjének veszi a *vajon*-t. Kálmán László strukuralista mondattanában szintén a kérdések közt tárgyalja a szót, megállapítván, hogy „csak kérdő mondatban fordulhat elő, a topik mezőben vagy az állítmányi részben”, pl. *Péter tegnap vajon mit csinált?*, illetve *Péter tegnap mit csinált vajon?* (2001: 99).

A kérdésekkel foglalkozó retorikai és stilisztikai munkákban is találhatóak utalások a *vajon* funkcióira. Szikszainé (2008: 204) a dubitáció jellegzetes velejárójaként tekint a *vajon*-ra, s az *-e* kérdő partikulával együtt tárgyalja, mindkét elemet a látszólagos eldönthetetlenség, a tépelődés, a bizonytalanság és a kételkedés nyomatékosító elemeként tartván számon. S ha a két kérdőszó egyszerre jelenik meg egy megnyilatkozásban (pl. *...de vajon megfelelő lesz-e azon összetett folyamatokat mederben tartani, melyek az uniós együttműködés jövőjét meghatározzák, ...?*), az Szikszainé szerint (uo.) a tűnődés nyomatékosítását jelöli.

Kíváncsi voltam arra, hogy mennyire vág egybe a szótárakban, nyelvtanokban és retorikai-stilisztikai munkákban lévő jellemzésekkel a kérdőszó mai viselkedése, ezért a *vajon* diskurzusjelölő szinkrón használati körének a feltérképezéséhez az Országgyűlési Napló felszólalásaiban (http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo, a továbbiakban OrszN.) végeztem kereséseket.

5. A *vajon* napjaink országgyűlési beszédeiben

Már Szikszainé (2008: 204–5) is hoz példákat a *vajon* dubitatív szerepére az országgyűlési felszólalásokból, de külön ennek a műfajnak a jellegzetes kérdésviszonyait eddig még részletesen nem vizsgálták. A *vajon* funkcióinak a bemutatása előtt röviden mindenképpen kell szólni a parlamenti beszédek műfaji jellegzetességeiről, hiszen csak így érthetjük meg teljesen a kérdőszó működését és a beszédekben betöltött szerepét.

Az országgyűlési beszéd intézményes keretek közt, meghatározott helyszínen zajló kommunikációs forma, amelynek szabályait a Magyar Köztársaság Országgyűlésének Hárszabálya² tartalmazza. Az ülések előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlanak. Az irányítás legfontosabb személye az elnök: ő határozza meg a felszólalók sorrendjét, ő figyelmezteti a tárgytól eltérő felszólalót, valamint neki van joga a szó megvonására is. Az erős szabályozottság abban is megnyilvánul, hogy a felszólalások időtartama kötött, a szerepek és a fordulókiosztás, valamint a szóátadások rendje is előre meghatározott. S bár a felszólalások a típusokat tekintve nagyon változatosak – például azonnali kérdés, határozati javaslat, interpelláció, jelentés, politikai vita, törvényjavaslat stb. –, abban megegyeznek, hogy többnyire a hivatalos stílus és az érvelő, valamint a vitakozó jelleg dominál bennük. A Hárszabály azt is kimondja, hogy a felszólaló nem használhatja az Országgyűlés tekintélyét vagy valamelyik országgyűlési képviselőt sértő kifejezést, s a gyakorlatban a szabályt megszegőket csengő utasítja rendre. Vagyis a nyílt verbális agresszió tiltott a parlamenti beszédekben. Azonban burkolt formában mégis megjelenik, s ebben – ahogy azt két korábbi tanulmányomban be is mutattam (vö. Schirm 2009b, 2010a) – a diskurzusjelölőknek is fontos szerepe van.

Az országgyűlési munkával kapcsolatban a semleges stílus csak egy nem teljesülő elvárás, a valóságban ugyanis a politikai beszédekben a beszédpartner folyamatos megsértésével (Zimányi 2008: 115) és a nyilvánosság befolyásolásával (i. m. 116) kell számolni. A parlamenti beszédekben tehát a kooperatív stratégiák helyett a kompetitív stratégiák dominálnak. Így a diskurzusjelölők egy része – köztük a *vajon* is – a verbális agresszió erősítésének, illetve mérséklésének a szolgálatában áll.

A parlamenti felszólalásokban a *vajon* kérdőszónak kétféle használati köre figyelhető meg. Egyrészt olyan kérdésekben jelenik meg, amelyekre tényleges választ várnak a kérdezők. Ilyen például az (5a) és (5b) alatt látható két kontextus is, ahol a beszélők azt jelzik, hogy kíváncsiak a válaszra:

(5a) *Ezért kérdezem államtitkár úrtól, mit várhatunk a jelenlegi kárenyhítési rendszertől, vajon megfelelő védelmet tud-e nyújtani a következő évek elemi csapásaival szemben.* (OrszN., Demendi László, 2008. 11. 17.)

(5b) *„Foglalkoztatás, az európai ember értékteremtő munkája, ez ma Európában a gazdagságnak és a jólétnek a forrása.” Nos, Magyarország vajon hol van, Európában avagy Európán kívül? Mi az ön véleménye erről?* (OrszN., Bernáth Ildikó, 2008. 05. 19.)

² <http://www.parlament.hu/hazszabaly/hszfo.htm> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

A kérdések tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy ezekben a példákban valóban választ szeretnének kapni a feltett *vajon*-os kérdésekre a képviselők, ugyanis a kérdés feltevése után a társalgásban rögtön szóátadás is következik. Ilyenkor a *vajon* többnyire rövid kérdésben áll, s a kérdés egy meghatározott személynek (államtitkár úr, ön) van címezve.

A *vajon* azonban nem csupán ilyen kérdéskörnyezetben jelent meg a parlamenti beszédekben, hanem többnyire retorikai kérdésekben szerepelt. Ilyenkor a kérdezők egyáltalán nem vártak választ a feltett kérdésre, csupán hatáskeltő eszközként használták azt, többnyire hosszú monológokban. Ezt a használati módot szemléltetik az alábbi (6a–b) példák:

(6a) *Megemlíteném azokat a családokat, amelyek abszolút lehetetlen helyzetben vannak, viszont a romaársadalomnak ehhez a részéhez igen komoly elszántságra, pénzre és akaratra van szükség. **Vajon** képes-e valaki arra, hogy felvállalja ezt a problémát? **Vajon** van-e valaki, aki ezt a gondot a nyakába veszi? Mert azt látom, hosszú évek óta azt tapasztalom, hogy senki. Mindenki csak tologatja az ügyet, mindenki ír egy szép programot, aztán a program elévül, és utána nem lesz belőle semmi.* (OrszN., Rác István, 2007. 05. 29.)

(6b) *Igen, ezek tények. De **vajon** kihasználtuk-e mindazokat a lehetőségeket nemzeti támogatások szempontjából, amelyeket az Európai Unió enged? Én hallgattam egy közgazdász előadását ebben a témában, aki azt fejtegette, hogy azért nem használjuk ki, mert nincs rá pénzünk.* (OrszN., Medgyasszay László, 2009. 10. 13.)

Ezekben a példákban a *vajon*-os kérdések nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak. A retoricitást pedig tovább fokozhatja a *vajon* ismételt használata, ahogy azt a (6a) is mutatja. A kérdések utáni szövegfűzés is alátámasztja a *vajon* diskurzusjelölői szerepét. Például a (6b)-ben a kérdező azt akarta sugallni, hogy 'nem használtuk ki a lehetőségeket', s a következő mondat indoklását is ebből vezeti le: „*azért nem használjuk ki, mert...*”.

Az állításnak kérdés formájában történő megfogalmazása tekinthető udvariassági stratégiának is, hiszen kevésbé arcromboló valamely sértő, negatív dolgot kérdés formájában rejtetten megfogalmazni, mint ugyanazt nyíltan állítani. Ám a kérdésben használt *vajon* mégis jelöli a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját, vagyis valójában arcromboló elem, de még mindig udvariasabb, mint egyéb, ellentételezést kifejező elemek. A hétköznapi beszélgetések résztvevői általában törekednek arra, hogy jó színben tünnessék fel magukat, illetve a beszélgetőpartnerüket is. Vagyis a céljuk saját arcukat és a partner arcukatának fenntartása, továbbá az arcfenyegetés mérséklése. Ezzel szemben a parlamenti beszédek tipikusan arcromboló aktusokat tartalmazó beszédtevékenységek. Zimányi szerint (2008: 116) „a parlamenti kérdések és interpellációk, valamint a rájuk adott válaszok nem szorítkoznak a tényszerűségre, nem maradnak meg a semleges hangvételnél, hanem sokszor az érzelmekre kívánnak hatni”. A kérdések, válaszok és viszontválaszok során a felszólalók a szembenálló fél megbántására, megsértésére,

lejárására törekednek, s igyekeznek az ellenfelet rossz színben feltüntetni (Zimányi 2008: 117). Azonban ez a személyeskedés és lejáratás nemcsak vagy nem elsősorban a tényleges ellenfélnek szól, hanem valójában a nagyközönség manipulálását szolgálja, hiszen az interpellációkat és az azonnali kérdéseket a közszolgálati televízió is közvetíti (i. m. 116). Az előző (6a–b) példákhoz visszatérve így már nem is olyan meglepő, hogy a *vajon* diskurzusjelölő olyan szóközi kérdésekben is megjelenik, amelyekre nem várnak igazi választ a kérdezők. Vagyis a parlamenti beszédekben a *vajon* a kompetitív stratégia szolgálatában áll, amikor az ellentétes értelmet jelöli a kételkedés és a kérdés helyett.

6. Összefoglalás

Összegezve a *vajon* történetét és szinkrón státuszát, elmondható, hogy a szó eredetének a tisztázatlansága (ti. hogy a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval, a *vall* igével és a létigével is kapcsolatba hozták) ellenére is adatolható már a kezdetektől az elem diskurzusjelölői használata. Az első adatok ugyanis olyan kiegészítendő kérdésekből származnak, ahol a beszélő attitűdjét jelölte az elem. Nem információkérésre használták a *vajon*-t a korai adatok tanúsága szerint sem, hanem a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedésének a kifejezésére. Jelölhetett bizonytalankodást, töprengést, aggodást, gúnyt és megvetést is, sokszor pedig retorizálta a mondanivalót, azaz ellentétes értelmű állítássá alakította. Ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött. Napjaink országgyűlési beszédeit elemezve a *vajon* kérdőszónak kétféle használati körét írtam le. Egyrészt olyan kérdésekben jelent meg, amelyekre tényleges választ vártak a kérdezők, másrészt viszont retorikai kérdésekben szerepelt. Ez utóbbiak mind ellentétes értelmű állításoknak feleltek meg. S bár a kérdésnek állításként történő megfogalmazása udvariassági stratégiának tekinthető, azonban a kérdésbeli *vajon* mégis jelölte a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját. A parlamenti beszédek kommunikációs szituációjának bemutatása is megerősítette, hogy a *vajon* diskurzusjelölő e szövegekben valójában a kompetitív stratégiát erősíti, amikor nem a kételkedést és a kérdést fejezi ki, hanem az ellentétes értelmet.

FORRÁSOK

- OrszN. = *Országgyűlési Napló*, http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo
ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521* (Régi magyar kódexek 1.). Közzéteszi: Puztai István, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985. Elektronikusan hozzáférhető:
<http://mek.niif.hu/05600/05650/05650.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 29.)
Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidő-rendszer, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- Beke Ödön 1915–1917: Finnugor mondattani adalékok, *Nyelvtudományi Közlemények* **44**, 1–34.
- Bell, David M. 1998: Cancellative discourse markers: a core/periphery approach, *Pragmatics* **8**/4, 515–41.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest, Athenaeum.
- Dér Csilla Ilona 2009: Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? A Budapesti Uráli Műhely (BUM) 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. január 11–13.) konferencián elhangzott előadás írott, lektorált változata, elérhető: <http://fgtort.nytud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 2.)
- Dömötör Adrienne 2008: Az *ügy mond*-tól az *ügymond*-ig. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig, *Magyar Nyelvőr* **132**, 37–52.
- Éksz.². = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza et al. szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma főszerk. 2007: *Értelmező szótár + Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ferenczy Géza 1958: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, *Magyar Nyelvőr* **82**, 1–14.
- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* **31**, 931–52.
- Gyuris Beáta 2008: A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 639–82.
- Haader Lea 2008: Az alárendelő mondatok változási irányairól, in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 77–87.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker well: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* **19**, 435–52.
- Juhász Dezső 1991: A módosítószók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–14.
- Kálmán László szerk. 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé*, Sárospatak, Nádaskay András.
- Klemm Antal 1923: A lélektani magyarázatnak a mondattanban való szerepe, *Magyar Nyelv* **19**, 111–7.
- Klemm Antal 1925–1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Klemm Antal 1926: A „vagy” kötőszó és határozószó eredete, *Magyar Nyelv* **22**, 117–25.
- Kugler Nóra 2000: A partikula, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–81.
- D. Máta Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 97–109.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NymKsz. = Grétsy László – Kemény Gábor szerk. 1996: *Nyelvművelő kézisótár*, Budapest, Auktor Könyvkiadó.
- Pólya Katalin 2006: Észrevételek a *vajon* történetéhez, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, Szeged, JATE Press, 125–31.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–48.
- Schirm Anita 2007–2008: A *hát* diskurzusjelölő története, *Nyelvtudomány. Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica* **III–IV**, 185–201.
- Schirm Anita 2009a: Partikula és/vagy diskurzusjelölő? in Keszler Borbála – Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 304–11.
- Schirm Anita 2009b: Diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben, in Kukorelli Katalin szerk.: *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*, Dunaújváros, Dunaújvárosi Főiskola, 168–75.
- Schirm Anita 2010: A parlamenti beszédek a diskurzuselemzés szemszögéből – esettanulmány a *vajon* diskurzusjelölőről, in Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, Székesfehérvár – Budapest, Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, 250–4.
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötőszók: egyúttal az összetett mondat elmélete*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1916: Arany János és a helyesírás, *Magyar Nyelvőr* **45**, 1–6.
- Szikszaíné Nagy Irma 2008: *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Traugott, Elizabeth C. 1999: From Subjectification to Intersubjectification, elérhető: <http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf> (utolsó letöltés: 2005. március)
- Zimányi Árpád 2008: A politikai-közéleti nyelv érzelmi színezete, in Uő: *Az agresszió-kutatásról interdiszciplináris keretben*, Eger, Líceum Kiadó, 114–22.
- Zolnai Gyula 1893: Mondattani bűvárlatok, *Nyelvtudományi Közlemények* **23**, 145–77.

KONTAKTUSJELENSÉGEK ÉS ETIMOLÓGIA

SIPOS MÁRIA

1. Bevezetés

Az etimológia egységesnek tekinthető elvek és módszerek szerint működő tudományán belül – nem beszélve ezúttal a különböző korszakokban fellépő irányzatokról és hangsúlyeltolódásokról – természetszerűleg alakultak ki bizonyos eltérések a vizsgált nyelvcsalád, nyelvág, nyelvek adottságaitól függően. Más eljárások kerülnek előtérbe, illetve más célok fogalmazódnak meg a különböző szakaszaiban jól dokumentált nyelvek esetében – ilyen például a latin és a jó néhány neolatin nyelv (vö. Lloyd 2005: 1285) –, és ismét mások olyan nyelvcsaládokban, amelyekben írásbeliség hiányában kizárólag a rekonstrukcióra lehet hagyatkozni. Ugyancsak más, kiegészítő módszerek szükségesek, ha olyan nyelvek szavainak keressük a közös előzményét, amelyek a relatív alapnyelv felbomlása után kapcsolatba kerültek vagy kapcsolatban maradtak egymással, és e kontaktusoknak az etimológiai anyagra nézve is vannak következményei.

Az osztják és a vogul nyelv¹ bizonyos nyelvjárásai – egyrészt az északi vogul az északi osztjakkal az Ob folyó alsó folyása és a nyugati mellékfolyók mentén, másrészt a (mára már kihalt) déli osztják és a keleti vogul nyelvjárások a fenti területtől délebbre, különösen a Konda folyó vidékén – hosszú ideig érintkeztek egymással. A sematikus ábrán a két nyelvet „elválasztó” vonal egyben az érintkezés „helyét” is szimbolizálja:

vogul nyelvjárások		osztják nyelvjárások	
NY	É	É	
D (TAVDAI)	K (KONDAI)	D	K

Ezek a kapcsolatok egyrészt olyan – jobb szó híján – „szóegyezéseket” eredményeztek, amelyekről nem egykönnyen lehet eldönteni, hogy a két nyelv közös előzményére, az obi-ugorra visszavezetendő etimológiával (vagyis primér egyezéssel) van-e dolgunk vagy átvétellel. Másrészt a bizonyosan obi-ugor kori innovációkban is jelentkezhet deviancia. A több mint 200 obi-ugor kori etimológiának kb. 10 százalékában mutatható ki, hogy a szó hangalakját, jelentését vagy mindkettőt befolyásolták későbbi nyelvi kapcsolatok (Sipos 2002, 2003a).

¹ A két nyelv, illetve népnév esetében ma már a tudományban is a hanti és a manysi elnevezés használatos, különösen, ha mai társadalmi vagy nyelvi helyzetükről van szó. Az etimológiai szakirodalom még tartja magát a régebbi elnevezések használatához.

Mivel az obi-ugor nyelvek hangtörténete alaposan kidolgozva áll rendelkezésre (GOV, OKT), és a szabályos hangmegfelelések bizonyító anyaga is össze van gyűjtve,² az esetek túlnyomó többségében nem jelent problémát annak eldöntése, hogy obi-ugor etimológiákkal vagy szókölcsonzással állunk-e szemben. Előállhat azonban olyan helyzet is, amikor hangtanilag nem különül el e kettő. Ilyenkor tipikusan a jelentések is közel állnak egymáshoz, vagyis a szemantika sem segít a mérlegelésben.

Általános vélemény, hogy az etimologizálásban az objektivitás – tekintve, hogy a jelentéstani változások törvényszerűségei sokkal kevésbé vannak kidolgozva – leginkább a hangtani kritériummal függ össze, a szemantika legfeljebb támogathatja az elképzelést (vö. Lloyd 2005: 1287). Minden más kritérium ennél is kisebb súllyal esik latba, illetve az alkalmilag kínálkozó fogódzók³ legfeljebb alátámaszthatnak valamilyen etimológiai elképzelést, de önmagukban nem perdöntők. Az alábbiakban – konkrét problémát tárgyalva – arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen szempontokat és milyen súllyal lehet figyelembe venni a problémás obi-ugor etimológiai felvetések megítélésakor.

A tárgyalt példában is egy több szempontból kérdéses etimológia kapcsán keresek fogódzókat a primér egyezések és a későbbi átvételek elkülönítésére. Ez egyben próbája lesz annak, lehet-e egzakt kritériumokat találni a döntéshez.

Maga a tárgyalandó etimológiai felvetés nem új, több mű említi az összetartozás lehetőségét (DEWOS 490, GOV N°. 748 – a rekonstruktumok nélküli, azaz a nem szabályos hangmegfeleléseket bemutató – második részben). A felvetésekben közös, hogy egy osztják és két vogul adatsorra utalnak. Az összevetés előtt hangtani és szemantikai problémák miatt a vogul és az osztják oldalon külön is át kell tekinteni az adatokat.

2.1. Az osztják adatok

Az adatok alább nem morfológiai szempontból vannak listázva mint a szótárban, hanem nyelvjárásonként. Néhány északi dialektusban összesen kilenc előfordulást említ a DEWOS, melyek között a tőszón kívül ellátó- és egy fosztóképzős alakok vannak:

Syg *laim kalyeng niring juos* (Reg. 3^b 44 /399/)

Kaz *χολ* 'признак, Anzeichen'

χολά *āntom* 'es ist nichts von ihm zu sehen und zu hören'

χολά 'unberührt (Ort, wo vorher niemand gefischt oder gejagt wird)'

məjɔr jəš-χολ kür-χολ wəjətsəm 'ich habe Bärenspuren gefunden' (KazSt)

χολəη tāχ 'Ort an dem jemand einem zuvorgekommen ist (=bezeichnete Stelle)'

mə *ĩäš-χal'em, kur-χal'em* 'mein Handzeichen, mein Fußzeichen (sagt der Bär von seiner Spur)' (Páp³ 79)

laɪəm-χal'i uən jəyən 'kurzer Fluß mit Axt-Zeichen' (Páp³ 95)

Š *χetaη: tajəm χetaη jirəη juš* 'Jagdpfad mit Axtzeichen und kerben (an Bäumen)'

Ni *χəttə* 'unberührt (Ort, wo vorher niemand gefischt oder gejagt wird)'

² A GOV adattárában.

³ Erre egy példa: Sipos 2003b.

A szó előfordul továbbá Honti László szójegyzékében (Honti 1982: 46), a Popov által lejegyzett obdorszki adatok között: *χal'* 'Nachricht, Gerücht'.

Ami az osztják vokálisokat illeti, a kazimi nyelvjárásból származó adatok kétféle magánhangzót mutatnak, ha Pápay lejegyzését következetesnek fogadjuk el: *χαλ* vs. *χal'em* (DEWOS, Páp³ 79), ahol az utóbbi szóban szereplő *a* ugyanazon szöveg más szavaiban redukált *ǎ*-t jelöl. Ugyancsak redukáltak tartja a magánhangzót Honti is Popov adatában. Külön magyarázatot igényelne továbbá a Š *χet'aj* adat első szótagi magánhangzója is. Nehéz lenne tehát megadni a vokálisok közös előzményét, a konszónánsokkal azonban nincs probléma.

2.2. A vogul adatok

Részletesebb állásfoglalás nélkül számos, az obi-ugor nyelvek etimológiáit és hangtörténetét tárgyaló műben felbukkan a két vogul adatsor valamiféle kapcsolata (Kannisto 1919: 103; Steinitz 1955: 151; DEWOS 490; GOV N° 748; WWb 74b, 90a).

Kannisto egymás után (külön bekezdésben) tárgyalja az alábbi szavakat mint hasonló hangmegfeleléseket tartalmazó adatsorokat, de – feltehetőleg szemantikai okokból – nem kapcsolja össze a kettőt:

KU *χál'*, KM KO *k̄əl'*, P *kił'*, LO *k̄χil'*, So *χil'* 'kenntnis, spur, zeichen'.

illetve:

TJ *k̄al't̄al*, TČ *k̄al't̄eal*, KU *χ̄al't̄a_ol*, KO *k̄əl't̄'əl*, P *kił' t̄oal*, VN *k̄il't̄al*, VS *k̄el't̄al*, LU *k̄al't̄al*, LO *χ̄il't̄al*, (seltén) *χ̄al't̄al*, So *χ̄il't̄al* 'ohne stimme, lautlos' (Kannisto 1919: 103)

Steinitz nem választja el kategorikusan e két jelentéshez tartozó adatokat a vogul vokalizmusról írt monográfiájában (Steinitz 1955: 151), hanem Kannisto (fent bemutatott) LO adatait példának hozza fel a LO és a So dialektusban megfigyelhető *i ~ a* váltakozásra (és további három ilyen példát említ), majd a felsorolás után utal Kannisto 'Zeichen, Spur' (sic!) jelentésű adatsorára, amelyek az ösvogul veláris *ʃ fejleményeként jelennek meg (292), és Kannisto fosztóképzős 'ohne stimme, lautlos' jelentésű adatsorára is, amelyek ugyanezen ösvogul hang folytatásai között mint szabálytalan hangmegfelelések jelennek meg (294). Honti László obi-ugor magánhangzó-történetében (GOV 30) nem sorolja be a szabályos megfelelések közé. Az osztják nyelv dialektológiai és etimológiai szótára is Kannisto két külön adatsorára mutat rá a szó származtatása kapcsán (DEWOS 490).

Kálmán Béla sem vonja össze a kettőt Munkácsi anyaga alapján írt szótárában (WWb). Továbbá amellet, hogy utalnak egymásra a hangalakban és jelentésben feltűnően hasonló szócikkek, valamilyen összefüggést sejtetnek egy harmadik vogul szócsaláddal is. A szótárban jelölt összefüggéseket az alábbi ábra szemlélteti:

vog. $\chi il'$ ~ $\chi al'$ 'jel, nyom, ösvényjel' ↑↓ vog. $\chi il'$ 'zaj, hír, hang, jel, nyom, üzenet'	↔	↔	vog. kal' 'nesz, zaj, hang'

Az alábbi táblázatban az áttekinthetőség végett a vogul adatok gyűjtő, nyelvjárás és morfológiájuk szerint rendezve láthatók. A nyelvjárások oszlopában bal oldalon a dialektuscsoportok összefoglaló nevének – ami az égtáj szerinti elhelyezkedést tükrözi – rövidítése található, jobb oldalon pedig pontosabb, falu- vagy folyónévvel megadott (al)nyelvjárás, illetve gyűjtőpont. Az egyes adatok annak a nyelvjárásnak vagy alnyelvjárásnak a sorában szerepelnek, amit a források megadnak. A WWb adatai között a képzőkkel ellátott adatok (2. és 4 oszlop) jobbra vagy balra vannak igazítva aszerint, hogy ellátó vagy fosztóképzős alakok-e (amint a fejlécben is).

nyelv- járás	Munkácsi – Kálmán (WWb)				Kannisto	
	jel, nyom, ösvényjel	jelű, jeles, megjelölt jeltelen, nyomtalan	zaj, hír, hang, jel, nyom, üzenet	beszédés csendes, kihalt, néptelen, nyomtalan'	Kenntnis, Spur, Zeichen	ohne Stimme, lautlos, ruhig'
É LO So	$\chi il'$ ~ $\chi al'$	$\chi il'ij$ $\chi il'tal$	$\chi al'$	$\chi il'tal$	$\chi il'$ $\chi il'$	$\chi il'täl$ / $\chi al'täl$ $\chi il'täl$
Ny LM P VN VS LU		$khal'ëj$	$\chi i\lambda$ ~ $khj\lambda$	$khal'ëj$ (LM) $khal'tal$	kil'	$kil't\acute{o}\lambda\lambda$ $kjil't\acute{o}\lambda\lambda$ $kel't\acute{o}\lambda\lambda$ $k\grave{a}l't\acute{o}\lambda\lambda$
K KU KM KO					$\chi\acute{a}l'$ $k\grave{e}\delta l'$ $k\grave{z}\delta l'$	$\chi\acute{a}l't\acute{o}\lambda\lambda$ – $k\grave{e}\delta l't\acute{o}\lambda\lambda$
D TJ TČ				$khal'tél$		$k\grave{a}l't\acute{o}\lambda\lambda$ $k\grave{q}l't\acute{o}\lambda\lambda$

Az összekapcsolásnak a kutatók valószínűleg jelentéstani akadályát láthatták.⁴ A '(z ösvény)jel' és a 'nyom' összetartozása elképzelhető lehetett számukra, hiszen noha az egyik önkéntelen, a másik szándékolta, mindkettő valakinek vagy valaminek a helyszínen jártáról árulkodik. Ebből a 'hír, tudomás' fejlemények is levezethetők.

Ezt a feltételezést a következő – vogul – analógiával lehet alátámasztani:

N *asèn*, P *àsèn* 'hír, jel; Kunde, Kenntnis, Zeichen' (WWb 51b)

A szótárban idézett mondatok arra utalnak, hogy a fenti szó eredeti jelentése ugyancsak 'bevágott útjel' volt:

N *tit sayilaxtim asnätü äli* 'hier ist sein Zeichen (in den Baum eingeschnitzt)'

N *χätte tax jol-rošes, nē-mat asnätü ätim* 'er verbleibt irgendwo, wir haben keine Kenntnis, davon, wo er ist'

P *täu masü at khölkhati, äsnä, ätim* 'von ihm ist nichts zu hören, es gibt keine Nachricht von ihm'.

A kérdés ezek után az, hogy a 'nyom, bevágás' jelentésnek lehet-e 'hang' fejleménye is. Ez, minthogy megvan a 'hír' jelentés is, végső soron nem tűnik elképzelhetetlennek, de analógiával mindeztidáig nem sikerült alátámasztani.

Összefügghet-e ez a szócsalád vagy a kérdéses jelentés a WWb-ben található harmadik – 'nesz, zaj, hang' jelentésű – szócikkkel, ahogy a szótári utalások sugallják?

É *kal* 'nesz, zaj, hang',

kal'nä ~ käl'nä 'hang, kiáltás',

ka'ij 'zörgő'

Ny LM *ka'ën ~ ka'en* 'hang, kiáltás', *ka'ental ~ ka'ental* 'hangtalan'

LU *ka'ën* 'hang, kiáltás'

P *khâl'en* 'hang, kiáltás'

K *khâl'en* 'hang, kiáltás'

T *käl'ni* 'hang, kiáltás'

A magánhangzó, amint a szókezdő mássalhangzó mutatja, palatális volt eredetileg. Magyarozatképpen felvetődik, hogy a két szó(család) palatoveláris pár lehet-e, illetve, hogy a hasonló hangzású szó jelentése hatott-e a vizsgált szócsalád jelentéseire. Mindkét ötletre igaz, hogy ilyen adatoltság mellett sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet, ezért a továbbiakban nem foglalkozom velük.⁵

⁴ Mindkét gyűjtő anyagára igaz, hogy az összetartozónak tekintett adatsorokon (ami a WWb-ban a táblázatban két-két egymás melletti oszlop, Kannisto esetében pedig az utolsó oszlop) belül van váltakozás.

⁵ Mivel képző nélküli alakban csak az északi nyelvjárásban adatolt, ez a morfológiai és hangalaki különbség csökkenti a szóvegyülésszerű összefüggés esélyét.

3. A vogul és az osztják szavak összetartozása

3.1. Hangalak

A konzonánsok tökéletesen megfeleltethetők egymásnak, vagyis támogatják a közös előzményből való származást. Mivel azonban a Ni Š **l > t* változás relatíve új,⁶ nem feltétlenül zárja ki a kölcsönzés lehetőségét sem (vagyis a vogul szó az **l > t* változás előtt is bekerülhetett a közép-obi osztják nyelvjárásokba).

A magánhangzók nem kapcsolhatók gyakori megfelelésmintákhoz. Az osztják és a vogul adatok vokálisai – talán leginkább – hosszú veláris **j*-ből magyarázhatók. Azonban ezekben az esetekben a vogul folytatások általában hosszúak szoktak lenni, amelyek között nem fordul elő veláris *j*. Ez a hang nem része pl. az északi vogul fonémarendszernek, csak variáns, így a vizsgált szavakban velarítása adódhat egyszerűen a χ szomszédságából (Riese 2001: 12–3).

Összegzésként elmondható, hogy a konzonánsok egyeztetetősége alátámasztja az etimológiai összetartozást, de nem zárja ki egy viszonylag régi átvétel lehetőségét sem. A magánhangzók megfelelései nem szabályosak sem a vogulon, sem az osztjácson belül, így a primér egyeztetést sem támogatják. A vogul $>$ osztják irányú kölcsönzést azonban nem zárják ki. Valószínűleg a Š osztják alak is egy szomszédos keleti vogul forma átvétele (ezt azonban vokalizmusát tekintve hasonló szókölcsönzéssel lehetne alátámasztani).

A következőkben a vogul $>$ osztják irányú kölcsönzéssel szemben vagy mellett keresek érveket.

3.2. Jelentés

Szemantikai téren látszólag semmi probléma nem lehet, a vogul és az osztják jelentések megnyugtatóan hasonlítanak. Ugyanakkor legalábbis ritkának kell tartanunk, hogy a jelentések ilyen közel állnak egymáshoz: szemantikailag (és a szövegekörnyezetet tekintve is) minden egyes osztják adat párba állítható egy vogullal (az osztják adatok forrása minden esetben a DEWOS):

osztj. Kaz *χολάη τάχι* 'Ort an dem jemand einem zuvorgekommen ist'
vog. So *χίληη wōr* 'Ort im Walde, wo jemand gejagd hat' (KLE)

osztj. Kaz *χολίι* 'unberührt (Ort, wo vorher niemand gefischt oder gejagt wird)'
vog. N *ēlēmχālēs χίληη mā* 'Land, wo keine Spur von Menschen zu finden ist'
(WWb)

osztj. Kaz *λαϊəm-χάλι ύάν ιογάν* 'kurzer Fluß mit Axt-Zeichen'
vog. N *ēlēmχālēs sajrep-χίληη χάντατäsēm* 'ich finde die Zeichen der Axt der Menschen' (WWb)

osztj. Kaz *χολίι άντəm* 'es ist nichts von ihm zu sehen und zu hören'

⁶ Honti 1984: 27.

osztj. (Popov) *mŋjɨm tɛl'na nɛmaza xal' antóm* 'nachdem er weggangen ist, ist keine Nachricht mehr von ihm zu hören'
 vog. N *χal'ü āli* 'man hat Kenntnis von ihm' (WWb)

Amennyiben primér egyezésről van szó, mindkét nyelvben hajszára ugyanazon jelentésváltozásoknak kellett lezajlaniuk: 'jel' → 'nyom' → 'hír' → 'zaj', 'hír' → 'tudomás' – és másnak nem. Valószínűbb, hogy ezek az osztják szavak ilyen jelentésekkel átvételek a vogulból.

3.3. Morfológiai változatosság

Morfológiailag nagyon hasonló a vogul és az osztják adatsor: más szóval az osztjában egyetlen olyan képzőt nem találunk (ti. a vogul képző osztják megfelelőjét), ami a vogulban ne lenne meg – és viszont. Ez, ha ritkán fordul is elő primér egyezésben, azért ezt a származtatási lehetőséget sem zárja ki. Másrészt *ö n m a g á b a n* nem utal az átvétel irányára, tehát ugyanúgy lehet vogul > osztják, mint osztják > vogul kölcsönzés.

3.4. A szó a két nyelv szókincsében

Az osztják előfordulásoknak szinte mindegyike (verses!) folklórszövegekből származik, ahol köztudomású egyrészt a kötött formulák nagy száma, másrészt gyakori az ugyanazon vagy nagyon hasonló formulák megléte mindkét nyelvben (mintha tükörfordítás lenne):

Syg *laim kalyeng niring juos* 'fejszejeles, karós ösvény' (Reg. 3^b 44 /399/)⁷

Kaz *λajəm-χal'i uán jɔγän* 'kurzer Fluß mit Axt-Zeichen' (Páp³ 95)

Š *χe'taŋ: tajəm χe'taŋ jirəŋ juš* 'Jagdpfad mit Axtzeichen und kerben (an Bäumen)'

A medvekultusszal kapcsolatos szövegekben, a medveműnyelv részeként is dokumentálva van, amely szintén arról nevezetes, hogy az északi vogul és északi osztják területeken a szertartások részleteitől az énekelt szövegek megfogalmazásaiig nagyon hasonlít:

Kaz *məjpər jəš-χəl kür-χəl wəjətsəm* 'ich habe Bärenspuren gefunden'

Kaz *mə jə's-χal'em, kur-χal'em* 'mein Handzeichen, mein Fußzeichen (sagt der Bär von seiner Spur)' (Páp³ 79)

A vogulban egyetlen adat arról tanúskodik, hogy a szó alapjelentésének van kisé tágabb használata is:

vog. N *χjələŋ kwol* 'Hütte, wo die Frauen in ihren unrein Perioden wohnen'

Egyik alakjában vagy jelentésében sem található meg Rombandeewa orosz–vogul szótárában sem (Rombandeewa 1954).

⁷ A DEWOS-ban megadott helyen nem szerepel ez az idézet, ezért fordítása tőlem származik – S.M.

A szóbanforgó hanti adat nem található meg a színjai hanti tőtárban (Ruttkay-Miklián 2009), amely nem folklórnyelven alapul, és nem fordul elő a modern kazimi hanti–oroszlótárban sem (Szolovar 2006), ami összhangban van a folklórnyelvi használat feltételezésével.

Más 'bevágás, útjel' jelentésű szó nem található a vogul szótárban. Ami az osztják nyelvjárási és etimológiai szótárt illeti, ilyen jelentésű szó a 1566–1567 hasábokon található. A Ni Kaz *wəŋχ-*, Sy *wəŋχ-*, *wəχ-* 'behauen, (mit der Axt z.B. e. Balken)' töből képzett Ni Š Kaz *wəŋχəp*⁸ jelentése 'zarecka, Kerbe an e. Baum als Wegzeichen', de számos nyelvjárásban van 'vájófejsze' jelentése is. Ugyanezt az adatot említi a kazimi szótár is 'отметка, запобка' jelentéssel (Szolovar 2006: 39). A színjaiban a szón összetett képző van: *wəŋχəpsa*,⁹ és mint 'fejszével élő fába vágott útjel' (Ruttkay-Miklián 2009) használatos. Ehhez hasonlít a képzőbokor tekintetében sok déli hanti adat. Az alapszó az egész hanti nyelvterületen ismert, a szócikk tömegesen hozza számtalan nyelvjárásban a változatos képzőkkel létrehozott derivátumokat, ez lehet az általánosan használt szó az említett jelentéssel.

3.5. Elterjedtség

Az elterjedtséget két nyelv viszonylatában nem szokták különösebben vizsgálni, a vogul és az osztják esetében azonban elengedhetetlen.

A vogulban a szó elterjedtsége nem speciális: vagy az eredeti vagy a későbbi jelentésével, de gyakorlatilag a nyelvterület egészén ismert. Az osztjákban ezzel szemben az északi területekre korlátozódik, ahol a nyelvi kapcsolatok kétségtelenül szorosak voltak a vogullal. Ez a képlet elméletileg elképzelhető primér egyezés esetén is, de erősen támogatja az átvétel lehetőségét is.

4. Összegzés

A fentiekben hangalakjukkal és jelentésükkel valamilyen kapcsolatot sejtető vogul–osztják adatsorokat vizsgáltunk.

Elsőként a szóba jövő vogul adatok viszonyának tisztázására volt szükség. Valószínűleg összetartozó, bár vokalizmusát tekintve homályos vogul szócsaláddal állunk szemben. Az obi-ugor korra történő rekonstrukciónak, vagyis a vogul–osztják adatok primér egyeztetésének is hangtani nehézségei voltak. Mivel sem a vogul, sem az osztják oldalon nem tiszták a megfelelések, az obi-ugor előzményt sem lehet biztonsággal kikövetkeztetni.

A másik magyarázati lehetőség a szóátvétel, aminek nincs hangtani akadálya. Ezt a feltételezést az alábbi megfigyelések támasztják alá:

(a) A jelentések feltűnően egybevágznak; pontosabban az osztják jelentések rész-halmazát képezik a vogulokénak (másképpen: nincs dokumentálva olyan osztják jelentés, ami a vogulban ne létezne). Ez vogul > osztják irányú kölcsönzésre utal.

(b) Az osztják és a vogul képzett származékok rendre megfelelnek egymásnak (vagyis: a tőszón kívül csakis ellátó és fosztóképzős alakokat találunk mindkét nyelvben). Ez mindkét irányban megengedi a kölcsönzést.

⁸ Sauer 1967: 57–62.

⁹ Sauer 1967: 73–6.

(c) Az osztjában bizonyára folklórnyelvi szóval állunk szemben – ismerjük a vizsgálttal szembeállítható, a nyelvterület egészén elterjedt, általánosan használt szót; a vogulban a WWb tanúsága szerint nincs más ilyen jelentésű szó. Ez ugyancsak a vogul > osztják irányú kölcsönzést valószínűsíti.

(d) a vogulban az összes nyelvjárásból adatolt a szó (több jelentésével is), míg az osztjában kizárólag olyanokból ismerjük, amelyekben a vogul–osztják kapcsolatok nyelvi téren, valamint a tárgyi és szellemi kultúra vonatkozásában köztudottan intenzívek (voltak). Ez is vogul > osztják irányú kölcsönzésre enged következtetni.

Mindezek birtokában – a rendelkezésre álló adatokra nézve – megalapozottnak mondható az állítás, hogy az osztják adatok átvétel eredményei az északi területeken. A kölcsönzés lehetőségét folklorisztikai, illetve néprajzi ismereteink is alátámasztják.

HIVATKOZÁSOK

- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und Etymologisches Wörterbuch der Ostjakischen Sprache*, Berlin, Akademie Verlag.
- GOV = Honti László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Honti László 1982: *Nordostjakischen Wörterverzeichnis* (Studia Uralo-Altica 16.), Szeged, Universitas Szegediensis de József Attila Nominata.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiaca*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kannisto, Artturi 1919: *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt* (MSFOu 46.), Helsinki.
- KLE = Kannisto, Artturi–Liimola, Matti–Eiras, Vuokko 1982: *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI*. (MSFOu. 180.), Helsinki.
- Lloyd, Albert L. 2005: Topics of etymological research in past and present, in Cruse, D. Alan–Hundsnerscher, Franz–Job, Michael–Lutzeier, Peter Rolf eds: *Lexicology. Vol. 2. An international handbook on the nature and structure of words and vocabularies*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1280–9.
- Malkiel, Yakov 1994: Etymology, in *Encyclopedia of Language and Linguistics* 3, Oxford etc. Pergamon Press, 1168–78.
- OKT = Honti László 1999: *Az obi-ugor konzonantizmus története* (Studia Uralo-Altica. Supplementum 9.), Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- Riese, Timothy 2001: *Vogul* (Languages of the World / Materials 158.) München, LINCOM EUROPA.
- Rombandeeva 1954 = Ромбандеева, Евдокия И.: *Русско-мансийский словарь*, Ленинград, Учпедгиз.
- Ruttkay-Miklári Eszter 2009: *Tőtár a színjai hanti morfológiai elemzőhöz*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Finnugor osztály.
- Sauer, Gert 1967: *Die Nominalbildung im Ostjakischen* (Finnisch-Ugrische Studien V.). Berlin, Akademie-Verlag.
- Sipos Mária 2002: Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I, *Nyelvtudományi Közlemények* 99, 7–57.
- Sipos Mária 2003a: Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi II, *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 245–63.

- Sipos Mária 2003b: Jelentésrekonstrukció az obi-ugor nyelvekben, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 169–76.
- Sipos Mária 2005: Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban, *Nyelvtudományi Közlemények* **102**, 35–63.

AZ OBI-UGOR DITRANZITÍV SZERKEZETEK TÖRTÉNETI HÁTTERÉRŐL

SIPŐCZ KATALIN

1. Bevezetés

Az obi-ugor (manysi és hanti) nyelvek sokat kutatott jelensége az ún. ditranzitív szituációk kétféle kifejezési lehetősége:

manysi

1. *am naŋənn sūp junteɣəm*
én te-DAT ing-NOM varr-Sg1
'Én inget varrok neked.'

2. *am naŋən sūpəl juntləm*
én teACC ing-INSTR varr-Sg1>Sg
'Én inget varrok neked.'

hanti

1. *löy mänä wikä jantəs*
ő én-DAT kabátNOM varr-PastSg3
'Ő kabátot varrt nekem.'

2. *löy mänt vikätə jantəs*
ő én-ACC kabát-INSTR varr-PastSg3
'Ő kabátot varrt nekem.'

A szerkezetek vizsgálata és magyarázata az uralisztikai szakirodalomban már egy évszázadra nyúlik vissza, és e szerkesztésmódokat a kutatók hosszú időn át az obi-ugor nyelvek egzotikus vonásának tartották, mely más rokon nyelvekből nem ismert. Az újabb kutatások már szakítottak ezzel a felfogással, és a világ számos nyelvében jól ismert ún. „datív-mozgatás” jelenségéhez kapcsolták a kétféle kifejezési módot, melynek lényege, hogy a 2. szerkezetekben a recipiens tárgy pozíciójába kerül, melyből passzivizálás útján ily módon alany is válhat.

Az utóbbi években a tipológiai vizsgálatok egyik sokat kutatott területévé váltak a ditranzitív szerkezetek. Írásomban e tipológiai keretbe kívánom helyezni az obi-ugor nyelvek ezen jelenségét, és ebből a nézőpontból kívánom a szerkezetek történeti hátterét vizsgálni.

2. A manysi ditranzitív szerkezetek kutatásáról

2.1. A manysi ditranzitív szerkezetek „hagyományos” értelmezése

Az uralisztikai kutatásokban a vizsgálatok érthető módon az instrumentálisragos bővítményt tartalmazó szerkesztésmódra irányultak, hisz a másik fajta kifejezés-mód minden uráli nyelvben általános. A továbbiakban röviden áttekintem a manysira vonatkozó megállapítások főbb irányait.

A hagyományos szintaktikai megközelítés elsősorban arra próbált választ adni, hogy az instrumentálisragos bővítményt tárgynak vagy határozónak kell-e felfogni. Munkácsi „köztes” megoldást választ tárgyhatarozónak (1894: 9, 194), illetve tárgyi viszonyt kifejező instrumentálisznak (uo. 263) nevezve az *-l* ragos bővítményt. Beke tárgynak tekinti a kérdéses mondatrészt, kialakulását illetően pedig így ír (1905: 186):

„Vannak olyan igék, melyek mellett az eszköz egyúttal tárgya is a cselekvésnek; pl. valamivel megajándékoz és valamit ajándékoz, dob, áldoz stb. ... Ezek analógiájára azután oly igék cselekvő alakjával is *-l* ragos tárgy áll, melyeket eszköznek egyáltalán nem lehet venni, gyakran még a szenvedőben sem.”

Lavotha (1953) valószínűbbnek tartja a határozói eredetet, „amint a magyarban a *-ból/ -ből* rag, úgy lett a manysi *-l* a részleges tárgy jelölője, amellelt, hogy eredeti helyhatározói funkcióját is megtartotta” (uo. 208). Továbbá azt is megállapítja, hogy a manysi szemlélet nem feltétlenül felel meg a magyar felfogásnak, tehát az, amit a magyar nyelvben tárgynak fogunk fel, a manysi beszélő számára nem feltétlenül a cselekvés tárgyát jelenti. Liimola (1963: 47) szintén a határozói felfogás mellett áll, és hasonlóképpen Honti (1969) is, aki szerint már csak azért sem lehet tárgynak tekinteni a kérdéses mondatrészt, mert a kifejezésekben gyakran jelen van a voltaképpeni (általában determinált, néha tárgyraggal is ellátott) tárgy is. Honti szerint tehát az *-l* ragos bővítmény csak logikai szempontból fogható fel tárgynak, grammatikailag határozó. Létrejöttét tekintve Bekéhez hasonló álláspontot képvisel: az ’ad, ajándékoz, dob’ típusú igék esetében alakulhattak ki az ilyen szerkezetek, majd később „ez a szemantikai kötöttség meglazult” (Honti 1969: 119). Az obi-ugor ditranzitív szerkesztésmódok funkciójára vonatkozóan Honti megemlíti a tárgy elidegeníthető-elidegeníthetetlen voltának megkülönböztetését (ez a hantiban figyelhető meg), valamint a kiemelést, vagyis az akkuzatívuszragos tárgynak a közlés középpontjába való állítását (Honti 1999: 37).

2.2. A manysi ditranzitív szerkezetek az újabb kutatásokban

A kérdéskörre irányuló újabb elemzések, szakítva a hagyományos szintaktikai megközelítéssel, komplexebb módon vizsgálják a jelenséget, pragmatikai szempontokat is figyelembe véve. Ilyen igényt fedezhetünk fel Rombandeeva írásaiban (Rombandeeva 1962, 1973, 1979). Rombandeeva az *-l* ragos bővítményt instrumentálisban álló tárgynak nevezi, és funkciója – szerinte – a tárgy konkretizálása, kiemelése, határozottá tétele. Bár Rombandeeva az egyetlen nyelvész, aki anyanyelvi kompetenciával felvértezve szólhat a szerkesztésmód használatáról, írásai nem tisztázzák megnyugtató módon a kérdéskört, saját magának is ellentmondó állításokat tartalmaznak, példamondatai között pedig egyszerű eszközhatározós kifejezések is ditranzitív szerkesztésként vannak feltüntetve (vö. Dolovai 2003).

Kulonen (1990) a ditranzitív szerkezeteket összekapcsolja az obi-ugor nyelvek passzivizálási lehetőségével, és megállapítja, hogy olyan vonásról van szó, mely a világ számos nyelvében előfordul. A datív-mozgatás néven ismert jelenség lényege, hogy a ditranzitív szituációk recipiense a tárgy pozíciójába kerül, majd passzivizálás útján elfoglalhatja az alany pozícióját, vagyis az alacsonyabb pozíciójú mondatrészek szintaktikai eszközzel való kiemelésére szolgál. Vö.

1. *naḡann nāl wāreḡam, jōwt wāreḡam.*
te-DAT nyílNOM csinál-Sg1 újNOM csinál-Sg1
'Nyilat csinállok neked, újat csinállok neked.'

2. *náll wāriləm, jōwtəl wāriləm*
nyíl-INSTR csinál-Sg1>Sg új-INSTR csinál-Sg1>Sg
'Nyilat csinálok neked, újat csinálok neked.'
3. [änämn] *náll wārwäsen, jōwtəl wārwäsen*
[én-LAT] nyelv-INSTR csinál-Pass-Sg2 új-INSTR csinál-Pass-Sg2
'Nyilat csináltam neked, újat csináltam neked.'

Az (1) mondatban részeshatározóként megjelenő bővítmény a (2) mondatban implicit módon (a determinált ragozású ige révén) a tárgy szerepét tölti be, a (3) mondatban pedig – szintén implicit módon – a passzív ige alanya.

Skribnik (2001) Kulonenhez hasonlóan a jelenséget a datív-mozgatás kérdésköréhez kapcsolja, és a passzivizálással együtt tárgyalja. Úgy véli, a mondat aktuális tagolásában, a topik-komment viszonyok kifejezésében játszik szerepet az, hogy a beszélő melyik ditranzitív szerkezetet, aktív vagy passzív szerkesztést, valamint determinált vagy indeterminált igeragozást használ-e. Tanulmányából kiemelendő, hogy egyrészt a jelenség areális (szibériai) elterjedtségére is felhívja a figyelmet, másrészt pedig arra a vonásra, hogy az obi-ugor nyelvekben a kétféle ditranzitív szerkezetben előforduló igék köre – a passzivizáláshoz hasonlóan – nagyon kiterjedt:

„In Ob-Ugric languages, on the other hand, we find such indirect object promotion as a regular grammatical device practically independent of lexical or semantic limitations.” (Skribnik 2001: 229)

3. Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttére

3.1. Közös örökség vs. párhuzamos innováció?

Az obi-ugor nyelvek érdekes vonása, hogy a szintaxisuk a morfológiájukkal ellentétben nagyfokú egyezést mutat.

„Although the modal elements are not always the same, the syntax of the two languages is often entirely parallel even in details.” (Kálmán 1988: 408)

Történeti szempontból ellentmondásos, hogy a részleteikben is megegyező szintaktikai szerkesztésmódok és használati szabályok általában eltérő morfológiai eszközökkel valósulnak meg. Mindez a szintaxis számos részterületét érinti, és látványosan megmutatkozik pl. a determinált igeragozásban, a passzív és a ditranzitív szerkezetekben. Az ebből a jelenségből adódó diakron kérdés pedig a következő: ha az azonos alapelveken nyugvó szintaktikai jelenségek a közös eredet következményei, tehát az obi-ugor alapnyelvből erednek, akkor morfológiailag miért nem mutatják a közös eredetet, ha pedig a morfológiai különbözőség a szerkezetek külön nyelvi kialakulása miatt van, akkor a szintaktikai egyezések nagy száma megmagyarázható-e a későbbi (folyamatos) manysi–hanti areális kapcsolattal? Úgy vélem, egy általánosan érvényes, minden szintaktikai jelenségre vonatkozó válasz a fenti kérdésre nem adható – vagy legalábbis jelenlegi ismereteink még nem teszik lehetővé egy ilyen szintű szintézis megfogalmazá-

sát. A továbbiakban csak a ditranzitív szerkezetekre vonatkozóan próbálkozom meg a jelenség megmagyarázásával, pontosabban az eddigi magyarázatok kiegészítésével.

Kulonen (1990: 53) fent említett tanulmányában megállapítja, hogy bár a tárgy jelölése nem csupán a két obi-ugor nyelvben, hanem azok nyelvjárásaiban is eltérhet, a ditranzitív igék mindkét obi-ugor nyelvben egyező mondatstruktúrát hoznak létre, ráadásul részben közös morfémákkal, és így lehetségesnek tartja egy obi-ugor „datív-mozgatási mechanizmus” rekonstruálását. E rekonstrukciót pedig a két obi-ugor nyelv ditranzitív szerkezeteiben fellelhető közös morfológiai jegyekből hozza létre. Feltételezése szerint három névszói eset szerepelt e mechanizmusban a tárgy jelölésére: a nominatívusz a határozatlan patiens esetében, az akkuzatívusz a határozott patiens valamint a recipiens esetében, és az instrumentális a recipienst tárgyként szerepeltető szerkezetek patiensének jelölésére. Mindez a mai nyelvekben (nyelvjárásokban) számos esetragot érint, de ősinek tekinthető ezek közül a személyes névmások nominatívusz/akkuzatívusz-megkülönböztetése, a manysi nyelvjárások zömében megőrződött *-*m* akkuzatívuszrag, valamint az obi-ugor alapnyelvig visszavezethető *-*t* elemű instrumentálisrag.¹

Egy későbbi írásában Kulonen (1999: 68–9) az obi-ugor „datív-mozgatási mechanizmust” az angollal összevetve megállapítja, hogy az obi-ugor nyelvekben az angoltól eltérően nem csupán a recipiens „tárggyá emelése” történik, hanem egyúttal a patiens adverbialis szerepekörbe (eszközhatározóvá) való „süllyesztése” is, vö.:

angol *I brought some food to you > I brought you some food*
 manysi *am nānann tēn-ut totiɣlasəm > nānan am tēn-utəl totiɣlasanəm*
 én ti-Dat ételNom hoz-Past-Sg1 tiAcc én étel-Instr hoz-Past-Sg1>Pl
 'éltelt hoztam nektek'

A manysi és angol szerkezet közötti eltérés azonban tipológiai szempontból gyakorlatilag csak annyit jelent, hogy az angol és az obi-ugor nyelvek más-más tipológiai csoportot képviselnek a ditranzitív szerkezeteik alapján.

3.2. A ditranzitív szerkezetek tipológiája

Ditranzitívnek az olyan szerkezeteket tartjuk, melyek tartalmaznak egy ditranzitív igét, egy ágens (A), egy recipiens (tágabb értelemben „recipiens-szerű”) (R) és egy páciens (egyres irodalmakban, és a továbbiakban a tipológiai háttér világos és következetes ismertetése érdekében ebben az írásban is : téma) (T) argumentumot. (Malchukov et al. 2007)

Mary gave John a book.
 A R T

A ditranzitív igék jellemzően fizikai transzferet fejeznek ki (*ad, küld, visz* stb.), de sok nyelvben az ún. „mentális transzferet” kifejező igék is hasonlóképpen viselkednek, ezért a ditranzitív igék csoportjába tartoznak. Vö.:

¹ A *-*t* elemű instrumentálisrag folytatása a manysi *-l* Instr. számjелеk és birtokos személyragok után jelentkező *-təl* variánsában megjelenő *-t*, valamint a déli hanti nyelvjárások instrumentálisza és a keleti hanti nyelvjárások instruktívusz-finális ragja.

Mari könyvet adott Jánosnak. *Mary gave John a book.*
Mari mesét mond Jánosnak. *Mary told John a story.*

A ditranzitív szerkezetek legáltalánosabb tipológiai besorolása a monozitív és a ditranzitív szerkezetek összehasonlításán alapul: a ditranzitív szerkezet R és T, valamint a monozitív P (patiens) argumentumok jelölismódját szokás összehasonlítani. Ez alapján három fő csoportot lehet elkülöníteni:

(1) Az indirekt típus, melyben a monozitív ige patienséhez hasonlóan jelölik a ditranzitív igék téma argumentumát (T = P R), ilyen nyelv pl. a magyar:

(monozitív) *János könyvet olvas.*
(ditranzitív) *János könyvet vesz Annának.*

(2) A szekundatív típus, melyben a ditranzitív igék recipiens argumentumát jelölik a monozitív igék patienséhez hasonlóan (T P = R), ilyen szerkezeteket találunk tehát az obi-ugor nyelvekben. Vö. pl. manysi:

(monozitív) *am naḡən sunsiləm*
 én teAcc néz-Sg1>Sg
 'nézlek téged'
(ditranzitív) *am naḡən sūpəl juntiləm*
 én teAcc ing-Instr. varr-Sg1>Sg
 'inget varrok neked'

(3) A neutrális típus, melyben a ditranzitív ige témája és recipiense is a monozitív ige patienséhez hasonlóan jelölődik (T = P = R). (A szakirodalomban gyakran a „double object construction” elnevezéssel találkozunk.) Közismert példája az angol, vö.:

(monozitív) *Mary saw John.*
(ditranzitív) *He gave John a book.*²

Meglehetősen gyakori jelenség, hogy egy nyelvben kétféle ditranzitív szerkesztésmód is megjelenik. Jól ismert az angoltól az indirekt és a neutrális típus kettőssége, de valójában ez a fajta alternáció meglehetősen ritka a világ nyelveiben, sokkal elterjedtebb az, amikor az indirekt típus mellett a szekundatív szerkesztésmód jelenik meg. E kettőnek az alternációját figyelhetjük meg az obi-ugor nyelvekben is. A tipológiai kutatások fényében tehát azt mondhatjuk, hogy a manysiban és a hantiban a kétfajta ditranzitív szerkesztésmód semmiképpen nem tartható „egzotikumnak”, ellenkezőleg, inkább általánosnak kell tartanunk.

² További, logikailag lehetséges, de előfordulásuk alapján gyakorlatilag figyelmen kívül hagyható szerkesztésmódok még az ún. tripartitív (T ≠ R ≠ P) és horizontális típus (T = R ≠ P) (Malchukov et al. 2007: 5–6). E tipologizálási keretbe nem illeszthető be, de a világ nyelveiben előfordulnak még az ún. szeriális igés-, valamint possesszív-szerkesztésmódok (uo. 10–1).

3.3. A szerkezetek kialakulása

Ha a szerkesztésmódok eredetére keressük a választ, meg kell vizsgálnunk azt a kognitív mechanizmust, melyek az adott szintaktikai struktúrákat létrehozták. Az obi-ugor nyelvekben fellelhető szerkesztésmódok kognitív alapja logikus mintát követ: az indirektív szerkezetben a cselekvés tárgya (a téma) úgy jelenik meg, ahogy általában a tranzitív igék tárgya, a recipiens pedig datívuszi szerepű (latívusz-) raggal, vagy ezzel azonos értékű névutóval áll, összefüggésben azzal, hogy a recipiens voltaképpen a cselekvés (a „transzfer”) spacio-temporális ösvényének a végpontja. Ennek tükrében nem meglepő, hogy az indirektív ditranzitív szerkezetek morfológiai megformálása nagyon sok nyelvben ugyanezt a mintát követi.

A szekundatív szerkesztésmódnál ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy meglehetősen általános az a fajta morfológiai szerkezet, mely az obi-ugor nyelvekben is megfigyelhető: a recipiens jelenik meg oly módon, ahogy a monotranzitív igék tárgya, és a cselekvés tárgya pedig valamilyen instrumentáliszi szerepű ragot (vagy adpozitumot) kap. Ez utóbbi jelölő használatának a kognitív alapja pedig az olyan típusú cselekvések, mint pl. a 'dob', 'etet', 'ajándékoz', 'ellát', tehát a cselekvés tárgya és eszköze közeli, azaz Beke bő egy évszázados megállapítása nagyon is helyes volt. A ditranzitív szerkezetek kognitív hátterére, valamint a grammatikai jelölők és a ditranzitív igék szemantikai jegyeire irányuló vizsgálatok ezeknél az általános következtetéseknél jóval részletesebb megállapításokat nyújtanak (vö. Malchukov et al. 2007: 39–54), de jelen vizsgálatom szempontjából ezek a részletek most nem szükségesek.

3.4. A következtetés

A fentiek alapján tehát úgy látom, hogy a manysi és hanti ditranzitív szerkezetek azonos mechanizmusa nem feltétlenül jelenti azok közös eredetét, viszont a másik oldalról nézve, az azonos szintaxisú szerkesztések eltérő morfológiája sem zárja ki a jelenlegi ditranzitív szerkezetek obi-ugor korra való visszavezethetőségét. A tipológiai háttér alapján megállapíthatjuk, hogy a kétféle szerkesztésmód általánosnak tekinthető, e szerkesztésmódok egyazon nyelvben történő alternációja szintén gyakori. A szerkezetekben szereplő grammatikai jelölők sem esetlegések, kognitív és szemantikai alapon determináltak. Ha már az obi-ugor korban is létezett a kétfajta szerkesztésmód alternációja, a szerkezetekben megjelenő grammatikai jelölők az „akkori” esetragok (nominatívusz, akkuzatívusz, latívusz-datívusz és instrumentálisz) vagy azokhoz hasonló szerepű névutók voltak. Nem kell feltételeznünk, hogy ezeknek egyfajta grammatikalizálódott ditranzitív téma- vagy recipiensjelölökké kellett volna válniuk, melyeket őrizniük kelle-ne a mai obi-ugor nyelveknek is.

A manysi és hanti nyelvjáráások névszóragozási paradigmáinak kialakulásával párhuzamosan módosulhattak a konkrét grammatikai eszközök, melyek a ditranzitív szerkezet argumentumaihoz kapcsolódtak. A korábbi irodalmakat értékelve tehát megállapíthatjuk, hogy Kulonen obi-ugor korra rekonstruált „mechanizmusa” a tipológiai keret szempontjából is elfogadható, Beke és Honti feltételezése az 'ajándékoz, dob' típusú igék analogikus „kiterjedéséről” szintén helytálló. Skribnik megállapítása arra vonatkozóan, hogy az igék nagy csoportja alkalmas mindkét szerkesztésmódban megjeleni, fontos tényező, mely a hantira vonatkozóan az idézett tipológiai szakirodalomban is megjelenik (Malchukov et al. 2007: 50; vö. még Nikolaeva 1999). Az indirektív és

szekundatív szerkesztések alternációját mutató nyelvekre általában érvényes, hogy minden ditranzitív ige mindkét szerkezetben nem fordulhat elő. Vannak igék, melyek prototipikusan „instrumentálisz-stratégiát” alkalmaznak (‘dob’, ‘ellát’, ‘etet’, ‘ajándékoz’ stb.), és vannak, melyek prototipikus „datívusz-stratégiájúak” (‘ad’, ‘küld’, ‘mutat’ stb.). Nyelvspecifikus vonás, hogy e stratégiák milyen mértékben terjedhetnek át az egyik igei csoportról a másikra, vagyis az igék mekkora csoportja engedi meg a mindkét típusú szerkezetben való használatot. A manysi és a hanti ebből a szempontból tipológiailag kiemelendő, a két nyelvet ezen a téren jellemző hasonlóságok pedig az erős és folyamatos nyelvi kontaktusokkal magyarázhatók.

HIVATKOZÁSOK

- Beke Ödön 1905: A vogul határozók, *Nyelvtudományi Közlemények* **35**, 71–100, 165–93.
- Dolovai Dorottya 2003: Tárgyas mondat szerkezetek a vogulban, in Oszkó Beatrix – Sipos Mária szerk.: *Budapesti Uráli Műhely III. Uráli tárgyaló*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 63–76.
- Honti László 1969: A tárgy jelölése a vogul nyelv tavadai nyelvjárásában, *Nyelvtudományi Közlemények* **71**, 113–21.
- Honti László 1999: Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? in Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária szerk.: *Budapest Uráli Műhely I. Ugor műhely*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 19–42.
- Kálmán Béla 1988: The History of the Ob-Ugrian Languages, in Denis Sinor ed.: *The Uralic Languages*, Leiden – New York, E. J. Brill, 395–412.
- Kulonen, Ulla-Maija 1990: Obinugrilaisten kielten syntaksin yhtäläisyyskistä, *Virittäjä-lehti* **94**, 49–56.
- Kulonen, Ulla-Maija 1999: Object Marking in the Ugric Languages, in Bakró-Nagy Marianne – Molnár Zoltán – Salánki Zsuzsa – Sipos Mária szerk.: *Budapest Uráli Műhely I. Ugor műhely*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 63–72.
- Lavotha Ödön 1953: A tárgy jelölése a manysiban, *Nyelvtudományi Közlemények* **54**, 200–18.
- Liimola, Matti 1963: *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. Flexion der Nomina* (MSFOu 127.), Helsinki.
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2007: *Ditransitive constructions: a typological overview*, first draft, September 2007.
<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/DitransitiveOverview.pdf>
- Munkácsi Bernát 1894: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve, *Ugor Füzetek* **II**.
- Nikolaeva, Irina 1999: Object agreement, grammatical relations, and information structure, *Studies in Language* **23**, 341–86.
- Rombandeeva, E. I. 1962: *Kauzativnye formy mansijskogo glagola*, in V. I. Cincius ed.: *Učenyje zapiski* 167, Leningrad, 71–84.
- Rombandeeva, E. I. 1973: *Mansijskij (Vogul'skij) jazyk*, Moskva, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Sintaksis mansijskogo (vogul'skogo) jazyka*, Moskva, Nauka.
- Skrjabin, Elena 2001: Pragmatic Structuring in Northern Mansi, *CIFU IX/6*, 222–39.

A FELÚJÍTOTT ÉS MEGÚJÍTOTT KÉPZŐK

A NYELVÚJÍTÁS HATÁSA A KÉPZŐRENDSZERRE

T. SOMOGYI MAGDA

1. A nyelvújítás és a képzők

Köztudomású, hogy a klasszikus nyelvújítás korában, vagyis a felvilágosodástól a kiegyezésig, illetve a *Magyar Nyelvőr* megindulásáig tartó mintegy száz év folyamán az egységessé vált magyar köz- és irodalmi nyelv szókészlete látványosan, kb. tízezer szóval gyarapodott. A szóalkotás terén azonban nemcsak jelentős mennyiségi, hanem bizonyos minőségi változások is bekövetkeztek, ilyen minőségi változásnak szokás értékelni az új képzők megjelenését. Valójában vadonatúj formánsokról alig beszélhetünk, a néhány, főleg szóvég-megelevenítéssel adaptált, ún. koholt képző (pl. *-onc/-enc/-önc, -da/-de, -ma/-me*, esetleg *-ag/-eg*) mellett elsősorban a felújított és megújított képzők voltak azok, amelyekkel az új szavakat létrehozták.

Toldalékaink döntő többsége ma is a képzők közé sorolható. Áttekintésükkor, elemzésükkor, a szóképzési rendszerben betöltött helyük, szerepük meghatározásakor nemcsak a természetes nyelvi folyamatok hatásával, a spontán változásokkal, hanem a szándékos változtatások következményeivel is érdemes foglalkozni.

A nyelvújítás hatásait általában túl szokás értékelni, az ortológus törekvések eredményeképpen sokáig a szabálytalanságok hangsúlyozása, nem egyszer a nyelvrontás vádja került előtérbe. Ugyanakkor máig sincs tisztázva, hogy valójában mennyire mondanak ellent a magyar nyelv szabályainak azok a szóalkotások, amelyeket a képzőhasználat vagy a képzésmód szokatlan volta miatt szabálytalannak ítélték.

A következőkben elsősorban azokat a ma is kielemezhető képzőket vizsgálom, amelyek a nyelvújítók szóalkotási lázának köszönhetően újraeledtek, illetőleg korábbi szerepkörüktől eltérő funkcióban, mintegy megújulva, kezdtek működni. Talán nem meglepő, hogy akár Szily NyÚSz.-beli listáját (a nyelvújításban „résztvevő” képzők, külön ige- és névszóképzők), akár Tolnai (1929) felsorolását vetjük össze a mai leíró grammatikákban számon tartott képzőmorfémákkal, alig találunk olyat, amelyet e két forrás nem említ. Így szinte minden mai képzőnk érintve lehet a kérdésben valamilyen módon, hiszen tágabb értelemben megújításként értékelhetjük azt is, ha valamelyik formáns gyakoribbá vált. Természetesen az érintettség különböző súlyú és mértékű. A vázlatos áttekintésben csak azokkal foglalkozom, amelyeknek a nyelvújítást megelőző szóképzési rendszerben elfoglalt helyük – tartósan vagy átmenetileg – észrevehetően megváltozott.

2. Vizsgálati szempontok

A szóképzési rendszerbeli viszonyokat a képzők különböző jellemzőinek meghatározásán keresztül vizsgálhatjuk. Az újdonságok megfigyelhetők mind az egyes formánsok gyakoriságának, produktivitásának, mind funkciójának, szófaji irányultságának vagy akár a szerkezetének megváltozásában, de esetenként nem hagyhatjuk figyelmen kívül a képző kialakulására, eredetére vonatkozó kérdéseket sem. Nem hanyagolhatók el

a szemantikai összefüggések sem, de mivel az egyes képzők származékainak bemutatásánál ezekre mindenképpen utalni kell, erre a problémakörre csak érintőlegesen térek ki. Ezzel kapcsolatos az is, hogy a nyelvújítási származékok szegmentálhatósága a mai magyar nyelvre vonatkozóan csak az elemezhetőség és az újraképezhetőség szempontjából merülhet fel. A tö- és képzőmorfémára nem bontható alakulatok helye a többi elhomályosult képzéshez hasonlóan ma már a tőszók között van (pl. *pamlag*, *szilárd*).

2.1. A gyakoriság és a produktivitás

Kétségtelen, hogy a kielemezhető képzők produktivitási és gyakorisági szempontból elméletileg és gyakorlatilag is 4 csoportra oszthatók, tehát a különféle képzők és képzésmódok lehetnek a) produktívák és gyakoriak; b) produktívák és ritkák; c) improduktívák és gyakoriak; d) improduktívák és ritkák.

Ez a felosztás természetesen a nyelvújítás előtti és utáni nyelvállapotra is érvényes. Lényeges kérdés lehet, hogy az egyes elemek hogyan, milyen mértékben kerültek át egyik csoportból a másikba akár a nyelvújítás idején, akár az azt követő időszakokban. Ahhoz, hogy erre viszonylag pontos választ adhassunk, számba kell venni lehetőleg az összes olyan képzőt, amely a korban valamilyen minőségben és mértékben működött, és mivel az előzmények és a következmények vagy utóhatások is érdekesek, a szinkrón elemzés mellett diakrón szempontokat is érvényesíteni kell. Jelen áttekintés keretében egy ilyen átfogó vizsgálatra nem vállalkozom, csupán a tendenciákat igyekszem felvázolni néhány jellemző példa segítségével.

Ugyancsak nem térek ki a produktivitással kapcsolatos elvi kérdésekre, a produktivitás, a gyakoriság és az analógia, valamint a kreativitás és a szóalkotási szabályok szerves összefüggéseinek boncolgatására. Alapvetően egyetértek Ladányi Mária e témakörben kifejtett nézeteivel (vö. 2007: 39–57; 2008: 354–70), de a nyelvújítótól felkapott képzők esetében nemcsak a gyakoriság és a produktivitás nem vizsgálható egymástól függetlenül, hanem az egyes származékok, illetőleg a különböző képzésmódok létrejöttében működő szabályok, illetőleg szabályszegések és az analógia kölcsönhatásai sem. A produktivitási szabályok a nyelvújítás esetében a tudatosság és a direkt „szócsinálási” törekvések miatt nem úgy érvényesültek, mint a természetes folyamatoknál. Egy-egy élenjáró szóalkotó „gyártmányai” erősen befolyásolták az analógiát, gondoljunk csak Bartzafalvi *-alom/-elem*, *-dalom/-delem*, *-mány/-mény* vagy *-onc/-enc/-önc* képzős szavainak sokaságára. Ezek annak ellenére szolgáltak esetenként többé, máskor kevésbé termékeny mintául további új származékok létrehozásához, hogy gyakran vagy nem transzparensak, vagy nem szabályosak, esetleg egyik követelménynek sem felelnek meg.

Az azonos képzőkkel létrehozott új szavakat tekintve a legszembetűnőbb a gyakoriság megváltozása, amelynek mértékét egyelőre csak a szótározott adatok alapján lehet hozzávetőlegesen megbecsülni. A szabályok és a termékeny minták kutatása ugyan már átvezet a produktivitás kérdésköréhez, de az egyes képzők ilyen irányú részletes vizsgálata úgy, hogy egyenként foglalkozunk velük, külön tanulmányokat igényel. A képzők életébe való mesterséges beavatkozás tovább bonyolítja azt a nyelv kutatói számára közhelyszerű alaptételt, miszerint a képzők keletkezése, elhalása permanens folyamat, éppen ezért egy nyelvállapoton belül a termékenység és a gyakoriság különböző fokán álló szuffixumok találhatók együtt, amiből következik, hogy a kivétel

és a rendszerszerű jelenség nem mindig választható szét megnyugtatóan, a döntést nem egyszer csak az elemzés célja határozhatja meg.

2.2. A szófaji meghatározottság

A képzők funkciójuk szerint lehetnek szófajváltók, szófajtartók vagy esetenként szófajjelölők. Ennek a szempontnak a vizsgálata a nyelvújítási származékok esetében nagyon jellemző lehet, egyrészt azért, mert az új képzéseknél a szóalkotók többsége számára egyáltalán nem volt fontos, hogy egy adott képzőt milyen szófajú alapszóhoz társít, és hogy így milyen szófajú új szót hoz létre. Tipikus szófajváltó képzőt minden gond nélkül szófajon belül tartottak, vagy fordítva. Ezek szerint egy korábban csak deverbális (pl. *-ár /-ér, -mány/-mény*) vagy csak denominális (pl. *-nok/-nök*) névszóképzővel denominális, illetőleg deverbális származékokat alkotni elvileg nem lehet, de gyakorlatilag sikerült (vö. *tüz-ér, ok-mány, mér-nök* stb.), így kapcsolódhatott kicsinyítő képző akár igetőhöz is (pl. *talál-ka*). Az ilyen származékokat a nyelvészek különösen a XIX. század végén nagyon helytelenítették, és ez a megítélés sokáig befolyásolta a nyelvművelést. A nyelvújítást értékelve Fábíán (1984: 59) azonban felhívta a figyelmet arra, hogy több olyan képzőnk is van, amelyik hagyományosan kettős szerepű. Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy alapnyelvi képzőink többségére pedig a multifunkcionalitás volt a jellemző, tehát nyelvünktől egyáltalán nem idegen, hogy ugyanaz a képző különböző szófajú alapszavakhoz járulhasson.

A mai nyelv szemszögéből nézve a szófajjelölő funkció is előtérbe került, hiszen az elvonással létrehozott tövekhez illesztett képzők csak a származékszó szófaját határozták meg minden kétséget kizáróan. Igaz ugyan, hogy ez a megállapítás a korabeli szinkrón viszonyoknak nem feltétlenül felel meg, hiszen szép számmal találunk olyan elvonással létrehozott töveket, amelyek ideig-óráig önálló életet éltek a nyelvújítás idején, pl. *fesz, gerj, hábor, hars, könyör, sanyar, szenv, szomor, tám, tév*. A sor még hosszan folytatható, de elsősorban azok az érdekesek, amelyek még ma is önállóak, pl. *bősz, csáb, csőd, éber, heg, iszony, korcs, lob, pír, rag, szörny, tan*.

A kérdés taglalása messzire vezet, mivel korábban már részletesen foglalkoztam vele (T. Somogyi 1984: 310–2, 1987: 15–22), most csak utalni szeretnék arra az alapvető problémára, hogy a nyilvánvaló jelentésbeli összefüggések ellenére sem tekinthetők transzparensnek a velük összefüggő képzett szóalakok – legyenek azok az elvonás alapjai, vagy már az elvonással létrehozott tőből alkotott származékok.

A nyelvújítás értékelői minden esetben boncolgatják a szóalkotások szabályos, illetőleg szabálytalan voltának kérdését is elsősorban a szófaji irányultság vonatkozásában. Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell vizsgálni, hogy mennyiben „felelősek” a nyelvújítók azért, hogy a ma kielemezhető képzőink között jó néhány olyan van, amelynél eliminálható, hogy mely szófajokhoz kapcsolható. Esetükben a szófaj-meghatározó szerep a domináns (T. Somogyi 2000: 31–2). Minden bizonnyal ilyen az *-s* melléknévképző (vö. *utólag-os, beteg-es, rendszer-es, kettő-s, szor-os*), az *-ít* igeképző (vö. *közel-ít, szép-ít, alak-ít, áll-ít, szor-ít*) és a *-ság/-ség* főnévképző (vö. *távol-ság, merész-ség, erdő-ség, tanul-ság*) is. Természetesen próbálhatjuk szófajváltással magyarázni az alapszavak szófaji sokszínűségét, de ez inkább a probléma megkerülését eredményezi. Azt újabb példák nélkül is könnyű belátni, hogy bár a ma is termékeny minták felől nézve feltehetőleg nagyobb jelentősége van a szófaji kapcsolhatóság meghatározottságának,

de a továbbképzés és a ragozás, jelezés szempontjából a döntő az, hogy milyen szófajává lesz egy adott szó, szemben azzal, hogy milyen szófajú volt.

2.3. A képzők szerkezete

A képzők szerkezetük szerint egyszerűek vagy összetettek. Első pillantásra a megkülönböztetés világos, egy képző egyszerű, ha egyelemű; összetett képzőről (vagy képzőbokorról) pedig akkor beszélhetünk, ha két vagy több képző meghatározott sorrendben úgy kapcsolódik együtt egy szótóhoz, hogy az elől álló képzővel elvileg alkotható derivátum nem létezik a vizsgált nyelvéllapoton belül. Egy összetett képző vagy képzőbokor elemei továbbra is létezhetnek önállóan, sőt egymással kapcsolódva is minősíthetők önállóan, ha származékaik egymásból levezethetők valamely más szótó mellett. A kérdést bonyolíthatja még egyes szóelemek elhomályosulása, illetőleg az, hogy szinkrón vagy diakrón szempontokat érvényesítünk. Igaz ugyan a *Magyar grammatikában* olvasható megállapítás, mely szerint „[s]okszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról vagy egy összetett képzőről van-e szó” (Keszler 2000: 313), de véleményem szerint a vizsgálati szempontok megfelelő kiválasztásával, valamint mind a származékok, mind a toldalékok komplex elemzésével elég jól el lehet különíteni őket (T. Somogyi 2000: 29–30). További, az összetett képzők típusainak megkülönböztetésére is alkalmas szempontokat H. Varga (2000: 519) fogalmazott meg.

A kérdéskörrel a nyelvújítás kapcsán is foglalkozni kell, hiszen az újonnan létrejött képzőösszetételek is az addigi képzők egyfajta megújítását jelentik más szerepkörben. A nyelvújítók éppen azért, mert nem tartották fontosnak, hogy világosak és szabályokba foglalhatóak legyenek az alapszó és a származékszó közötti jelentés- és szófajtani viszonyok, az alkalmi képzőtársulásokból, egyedi megoldásokból alakult olyan új képzőbokrokat hoztak létre, illetőleg tettek gyakorivá, amelyekkel a mai nyelvben is számolni kell (pl. *-zat/-zet, -sít, -sul/-sül*).

2.4. A képzők eredete, kialakulása

Eredetük szerint a képzők lehetnek ősiek, belső keletkezésűek, jövevények vagy idegen eredetűek. Kialakulhatnak más szóelemből, esetleg valamely önálló szóból, létrejöhetnek adaptációval, azaz ráértéssel vagy szóvég-megelevenítéssel. Ebben a vonatkozásban minket csak azok érdekelnek, amelyeknek a fejlődéstörténetébe a nyelvújítók beavatkoztak, ezek közül is elsősorban azok, amelyeket fel-, illetőleg megújítottak. **Felújított képzőknek** nevezem azokat, amelyek a kérdéses időszakra már elavultak, visszaszorultak, elvesztették produktivitásukat, esetleg elhomályosultak, **megújított képzőknek** pedig azokat, amelyek a nyelvújítóktól valamilyen – többé vagy kevésbé – jól körülírható többletfunkciót és -jelentést kaptak, illetőleg az addigitól eltérő szerepben kezdték használni őket.

A képzők fel- és megújítása kapcsán ki kell térni az adaptáció kérdésére is, mert sok nyelvújítási szóalkotás esetében nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy téves következtetésen alapuló pusztán szóvég-megelevenítésről vagy ráértésről van-e szó egy új formáns alkalmazásakor, vagy érdemes vizsgálni valamely kihalt képző hatását (pl. *szerep, roham, jogar*), és akkor a kérdéses szóelemet nem az új, hanem a felújított képzők közé kell sorolnunk. Természetesen ezt a kérdést csak a ma is világosan szegmentálható származékok elemzésekor érdemes felvetni, illetve akkor, ha a képzésmód

feltehetően valamilyen mintát követ. A szóalkotások hátterének feltárásával kapcsolatban ma is igazak Tolnai (i. m. 208) szavai: „A szócsináló tudatában homályosan ködlik valamely szócsoport, melyből »megérzi« a g y ö k ö t, egy másik csoport, melyben k é p z ő t vél felismerni; a régiség szolgáltatja a h o l t, s z u n n y a d ó és b é n u l t képzőket, melyek életre kelthetők és igazolhatják a többi képzést.”

2.4.1. A keletkezés ideje

Egy-egy képző (vagy képzőbokor) megjelenésének, működésének, esetleges visszaszorulásának a megfigyelése, adatolása általános és egyedi vonatkozásban is hasznos információkkal szolgálhat a rendszer egészére nézve. Az adatolás gyakran nem egyszerű, hiszen a nyelvtörténészek számára közhely, hogy az első előfordulás – legyen ez akár egy önálló szó, vagy akár csak egy morféma – arra elegendő, hogy azt tudjuk, az adott időpontban ez a nyelvi elem már létezett. Számos egyéb nyelvi és nyelven kívüli tény ismerete alapján állapítható meg vagy csak feltételezhető, hogy valójában mikortól létezik a kérdéses szó vagy toldalék. A képzőbokok esetében még bonyolultabb a helyzet, hiszen – ahogy erről a képzők szerkezetével kapcsolatban már volt szó – a formánst alkotó elemek együttes megjelenését még nem biztos, hogy összetett képzőnek minősíthetjük.

2.5. A szabályosság kérdése

Mindegyik típusnál felmerülhet a szabályosság kérdése, de a problémakör annyira szerteágazó, hogy most csak azzal kívánok foglalkozni, hogy a nyelvújítás kora előtti időszakot megelőzően már elavult, esetleg elhomályosult, vagy ritkán előforduló, sőt egyáltalán ki nem mutatható, tehát szempontunkból új, illetőleg megújított vagy felújított képzők hogyan illeszkedtek be a többi képző közé. Ennek a kérdésnek is két vetülete van: az érintett formánsok viszonya a korabeli rendszerhez, illetve az, hogy a nyelvújítási mozgalom, majd az azt követő ortológus ellentámadás után milyen lett a rendszerbeli helyük. A probléma úgy is megfogalmazható, hogy a régi-új képzők bevonásával a nyelvújítás mennyiben alakította át a képzőrendszert, a szabálytalanságok vélt vagy valós szabályok megszegésével jöttek-e létre, és ha meg tudtak gyökeresedni a nyelvben, tényleg szabálytalanságok-e?

3. A képzők és képzésmódok

Az itt közölt áttekintésben a nyelvújítás során felújított és megújított, illetőleg adaptált képzőket vizsgálom a legfontosabb jellemzők, vagyis eredetük, funkciójuk és gyakoriságuk szerint. Az egyes képzők bemutatásához a TESz., az EWUng, az UEW., a NyÚSz., az ÉKSz.², a VégSz. és a legutóbb megjelent MKSz. szóanyagára, valamint D. Bartha Katalin képzőtörténeti munkájára és a történeti nyelvtanokra támaszkodó kéziratot adattáramat, valamint azokat az ebből általam írt, toldalékokat tárgyaló szócikkeket használtam fel, amelyek az ESz.-ban már megjelentek.

3.1. Elavult és ritka képzők

A nyelvtörténeti adatok tükrében a nyelvújítást megelőzően már elavultnak és/vagy ritkának bizonyuló képzők közül elsősorban azokat tekinthetjük felújítottnak,

amelyekkel meglehetősen sok új származékot alkottak a nyelvújítók. Ezek közé tartoznak többek között a *-g*, *-ály/-ély*, *-ány/-ény*, *-mány/-mény*, *-nok/-nök*, *-ár/-ér* névszóképzők. Más esetekben az új szó alkotására kiszemelt formánst csak néhány esetben alkalmazták, pontosabban csak egy-két újonnan létrehozott szóban őrződött meg. Ilyen az *-l* (*-al/-el*), *-más/-més*, *-csa/-cse*, *-cs*, *-c*, *-só/-ső* névszóképző és a *-lal/-lel* igeképző is.

3.1.1. A képzőfelújítások

A következőkben azt próbálom bemutatni, hogy a nyelvújítók az említett képzőket milyen szóalkotási minták alapján, hogyan vonták be a szókincs bővítésbe.

A főnévképző deverbális *-ály/-ély* 1252-től adathozható. Igei alapszóhoz járulva általában a cselekvőt vagy a cselekvést fejezte ki, pl. *asz-ály*, *oszt-ály*. A nyelvemlékek tanúsága szerint a régi nyelvben csak kevés származékban fordult elő. A nyelvújítók kedvelték, igéből, névszóból is alkottak vele új szavakat, pl. *usz-ály*, *tart-ály*, *szent-ély*, *ünnep-ély*, *agg-ály*, *borzad-ály*, *er-ély*, *rejt-ély*. A névszói alapú képzésekre lehet, hogy hatottak a korábbról származó, hasonló végződésű, szintén csak kis számban kimutatható denominális származékok (pl. *szem-ély* 1214; *lap-ály* 1617), bár ezekben nem ez a formáns, hanem az *-l* ~ *-ly* denominális névszóképző tövéghangzóval megnyúlt változata szerepel (vö. D. Bartha 1958: 83–4).

Az *-ály/-ély* ma már természetlen ugyanúgy, mint az *-ány/-ény* névszóképző, amelynek első ismert adatát 1380 körül jegyezték le. Igei alapszóhoz járulhatott, származékai elsősorban a cselekvőt (*ser-ény*) vagy a cselekvés tárgyát (*köt-ény*) jelölték. A régi magyar nyelvben nem volt túl termékeny, de a nyelvújítók jó néhány új származékot is alkottak vele nemcsak igei alapszóból, pl. *nyit-ány*, *hajt-ány*, *növ-ény*, *vág-ány*, *föl-ény*, *mell-ény*, *vir-ány*; és nemcsak főnevet, hanem melléknevet is, pl. *puh-ány*. A teljesség igénye nélkül felállított példasorból is látszik, hogy az új képzésekben az eredeti funkció már eléggé háttérbe szorult, szabályt se lehet felállítani. A képző népszerűségére magyarázat lehet, hogy a korban jó hangzásúnak tartották a vele alkotott szavakat, ezt bizonyítják Berzsenyi szavai „Nem volna-e jobb *éber* helyett *ébrénk* avagy a szebb hangú *ébrény*” (idézi NyÚSz. 52). Ez a melléknévi használatú *ébrény* nem került be a nyelvbe, volt ugyan egy főként az orvosi nyelvben használatos *ébr-ény* 'embrió' jelentésű főnév, ami azonban az *ébredő lény* összerántásával keletkezett. (Itt kell megjegyezni, hogy sokszor nem lehet eldönteni, hogy valamely szóalak szóképzéssel vagy más szóalkotási móddal jött-e létre, gyakran csak onnan tudjuk, hogy a szóalkotó beszámolt a módszeréről. Mivel nagyon sok esetben a ténylegesen képzett származékok és az alapszó kapcsolata sem egyértelmű, vagyis a képzés nem tekinthető transzparensnek, nincs értelme külön-külön tárgyalni az azonos végződéssel létrehozott derivátumokat.)

A *-mány/-mény* főnévképzőbörök első előfordulásait a Jókai-kódexben (1372 u.) találjuk. A nyelvújítást megelőzően szinte kizárólag tárgyias igékhez járult, pl. *tudomány*, *gyűjt-emény*. Származékai elsősorban a cselekvés eredményét fejezték ki. Már az ómagyar korban kezdett elavulni, a nyelvújítók azonban újraélesztették, és számtalan új szót alkottak vele tárgyias és tárgyatlan igéből egyaránt, pl. *tanul-mány*, *tűn-emény*, *biz-omány*, *ered-mény*, *közl-emény*, *állít-mány*, *kiad-mány*; sőt főnévhez, határozószóhoz is illesztették, pl. *ok-mány*, *tok-mány*, *or(r)-mány*, *esz-mény*; *körül-mény*. A tarkaság ellenére eredeti funkciója az új képzések jelentős részében érvényesült, tehát viszonylag sok a transzparens származéka, amelyben nyilvánvaló az eredményjelentés. Ezen kívül

a mai nyelv számára is a változatos kifejezés lehetőségét kínálja a túl gyakori *-ás/-és* mellett. Ezért lehetséges, hogy egy-két új szó alkotására újabban is használjuk akár tudatosan is, pl. *kioszt-mány* (a *handout* magyarítására), de előfordulhat denominális jellegű képzésben is egyedi motivációval, pl. *undor-mány*.

A *-nok/-nök* foglalkozásnév-képző jövevény toldalékként került a szlávból (vö. szl. *udvar* : szl. *udvarnok*) a magyarba egészen az ómagyar kor elején. 1024-től már a szlávtól függetlenül képeztünk vele új szavakat, igaz, a nyelvújítás koráig csak néhány főnévből. Ezek a következők *asztal-nok, fegyver-nök, pohár-nok, tál-nok, tár-nok, titok-nok*. A nyelvújítók nagyon megkedvelték, az alapszó szófajától függetlenül tömegesen hoztak létre vele új származékokat nem csak foglalkozás megnevezésére, pl. *el-nök, mér-nök, ügy-nök, véd-nök, hivatal-nok, mér-nök, ül-nök, fő-nök, dönt-nök, gyakor-nok, hord-nok, járul-nok, javít-nok, vés-nök, akar-nok, zsar-nok*. Érdekes, hogy a korábban csak egyetlen adattal képviselt *titoknok* (1554) szót 1780 körül újra megalkották, bár később ezt kiszorította a *titkár*.

Sajátos az *-ár/-ér* névszóképző helyzete, amelynek első adata már a TA.-ban megtalálható (*feheruaru* 1055). Mint deverbális formáns már az ómagyar korban sem volt termékeny, de a *füz-ér, tölcs-ér, vez-ér, búv-ár, kop-ár* származékokból ma is ki-elemezhető. Igei alapszóból melléknevet és főnevet is hozhatott létre, utóbbiakban jelölhette a cselekvőt, pl. *búv-ár, vez-ér*, a cselekvés eredményét, pl. *füz-ér* vagy eszközt is, pl. *tölcs-ér*.

A nyelvújítók alkotásai között jelentős számban találunk *-ár/-ér* képzős szavakat, amelyek egy része deverbális, pl. *hord-ár, üz-ér, szakad-ár, áldoz-ár*; nagyobb részük azonban denominális, pl. *bank-ár, csat-ár, dal-ár, tűz-ér, fut-ár, hord-ár, idom-ár, irodalm-ár, pinc-ér, tan-ár, titk-ár, zen-ér, forradalm-ár*. Mivel az így alkotott szavak többsége valamiféle foglalkozást, hivatást, illetőleg valamilyen (elhivatott) tevékenységet folytató személyt jelöl, felmerülhet, hogy a *kulcsár, kádár* stb. szláv jövevéyszavak *-ár* végződése is lehetett az analógia alapja. Mintául szolgálhatott azért is, mert ez a szlávban is foglalkozásnév-képző, és az említett példák a magyarban is tekinthetők transzparensnek, hiszen van, illetve volt *kulcs* és *kád* szavunk. A probléma nem ilyen egyszerű, ezt mutatja például a *csill-ár* és a *siv-ár*, amelyeket a *csillog*, illetőleg a *sivatag* tövéből alkottak, és nyilvánvaló, hogy a *füz-ér, kop-ár* stb. szuffixuma, vagyis az ősi deverbális nomenképző volt a minta.

3.1.2. Felújítási kísérletek

A következőkben tárgyalt képzőkkel kapcsolatban inkább csak felújítási kísérletről lehet szó, hiszen ma már egyikük sem tekinthető sem gyakorinak, sem termékenynek, és mindegyikükkel meglehetősen kevés új származékot hoztak létre.

Csak két új szó (*áll-omás* 1829, *vall-omás* 1787) alkotásához elevenítették fel a nyelvújítók a *-más/-més* képzőbokrót, amit nem is találunk meg a NyÚSz. Függelékében. A formáns, amelynek elemei már az ősmagyar korban bokrosulhattak, mindössze néhány mély hangrendű szavunkban mutatható ki, valószínűleg már az ómagyar korban sem volt termékeny. A legrégebbi adat az *áld-omás*-ra vonatkozik (1150 k.). A régiségből adatható még a *lát-omás* (1211), a *hall-omás* (1372 u.) és a *tud-omás* (1643, de: *tud-omás-os* 1380 k.). Magas hangrendű változata csak a már elavult *él-emés* 'élelem' szóalakban mutatható ki, viszont van adat az *él* ige pusztá *-m* mozzanatos képzős szár-

mazékára is (*él-emik*), valamint mai nyelvünkben is megvan még továbbképzésben (vö. *élem-edett*).

A *-csa/-cse* kicsinyítő képzőbokrot sem találjuk meg az említett Függelékben, a mai köznyelvben is teljesen elavultnak számít, főleg elhomályosult származékokban, pl. *tó-csa*, *vér-cse*, *szár-csa*, valamint néhány keresztnévünk becéző alakjában őrződött meg, pl. *Jul-csa*, *Bor-csa*. Egy-két elavult szóalaktól is kielemezhető, pl. R. *gyermek-cse*, R. *tolvaj-csa*. (Helynévképző szerepének vizsgálata nem tartozik a tárgykörbe. Egyébként az ómagyar korban *-sa/-se* alakban is előfordult, legkorábbi adata is erre utal: 1055 *ursa*.) A nyelvújítók figyelmét ez a régi és ritka formáns sem kerülte el egészen, alkottak vele egy-két új származékot, pl. *szem-cse*, *üveg-cse*, *levél-cse*.

Az 1211-től adatolható *-cs* névszóképző már a nyelvújítás előttről is kimutatható igei és névszói alapszavak mellett egyaránt. A névszói származékokban kicsinyítő szerepe van, pl. *köv-ecs*, az igei származékok, pl. *habarcs*, *tekercs*, viszonylag későn jelentkeznek. A *puffan-cs*, *lebben-cs*-féle képzésekben lehet, hogy tréfás szóalkotás eredményeképpen a felszólító módú alak (vö. *puffants*, *lebbents*) főnevesült. A nyelvújítók mind a kicsinyítő, mind a deverbális *-cs* képzőt felhasználták néhány esetben, pl. *labda-cs*, *szög-ecs*, *ur-acs*, illetve *gyut-acs*, *töm-ecs*, *sziv-acs*. Ma már ez a formáns sem tartozik a termékeny toldalékok közé.

A kevés adat ellenére (*bohó-c*, *él-c*, *jeg-ec*) érdekes módon a *-c* névszóképző szerepel a NyÚSz. már többször említett Függelékében. Kérdés, hogy tekinthetjük-e önálló formánsnak vagy csupán az *-sz* névszóképző változatának, de már 1351-ből van rá adatunk (*gomb-oc*). Az sem egyértelmű, hogy a szintén nyelvújítási alkotásnak tekinthető *gyerkőc* ő-je a képzőhöz számítandó-e. Az bizonyos, hogy a nyelvújítás előtt is csak ritkán fordult elő elsősorban kicsinyítő jelentésármalattal, pl. *gomb-oc* ~ *gomb-óc*, *gömb-óc*. Ma már teljesen elavult toldalék.

Ugyancsak érdekes a *-só/-ső* melléknévképző, amelynek legkorábbi előfordulása 1194-re tehető. Mindent összevetve összesen 21 származékát különböztethetjük meg. Ma már nem hoz létre újakat, úgy tűnik, a nyelvújítás korában kiaknáztak minden lehetőséget, ami még benne rejtett. A képzések alapszava általában helyet jelölő főnév vagy határozószó, a származékok pedig elsődleges értelmüket tekintve 'valamilyen helyen levő' jelentésű melléznevek. Többségük már az ómagyar korból adatolható, *al-só*, *bel-ső*, *el-ső*, *eliül-ső*, *fel-ső*, *innen-ső*, *közép-ső*, *kül-ső*, *túl-só*, *utol-só*, *vég-ső*, de minden bizonnyal a *hátul-só* (1536) és a *szélső* (1604) már korábban is megvolt a nyelvben, mint azt az első előfordulásuk jelzi. A Gelejinél (1645) olvasható *közbel-ső* ~ *közből-ső* szóalak a *közbul-ső* előzményének is tekinthető. A nyelvújítók teljessé tették a sort a következők megalkotásával: *ben-ső*, *fen-ső*, *hát-só*, *közben-ső*, *közbul-ső*, *mell-ső*, *oldal-só*.

Meg lehet említeni még egy viszonylag ritka igeképzőt is, amely szintén új szavak alkotására ösztönözte a nyelvújítókat. A XIV. század utolsó harmadától (1372 u.) adatolható *-lal/-lel* képzőbokkal alkotott szavak közül jó néhány már kiveszett a nyelvből vagy nyelvjárási szinten maradt. Származékaiban a gyakorító (pl. *fog-lal*, *kér-lel*) és a műveltető (pl. R. *áz-lal*, R. *biz-lal*, R., N. *fagy-lal*, *fáj-lal*, *ér-lel*, *hiz-lal*, N. *kész-lel*) jelleg egyaránt kimutatható. A nyelvújítók főnevekhez is illesztették, pl. *észlel*, *színlel*, *taglal* 'részletez'. Megjegyzendő, hogy a *taglal* első adata még 1582-ből való 'üt, ver' jelentésben.

3.2. Kikövetkeztetett képzők

Az új képzők alapvetően adaptációval jöttek létre, de mivel sok esetben nem világos a képzésmód, nem lehet eldönteni egyértelműen, hogy tévesen kikövetkeztetett képzőket alkalmaztak derivációs formánként vagy elhomályosult képzőket élesztettek-e újra. Ha esetenként az utóbbi eljárás igazolható is, az biztos, hogy a szóalkotók jelentős része a minták keresésekor nem tett különbséget az egyszerű szóvég és az egykori képző között. Ez az elvi hiányosság nem róható fel hibájukul, hiszen az elhomályosult származékokban a képzőelem felismerése mai tudásunkkal sem mindig egyértelmű.

3.2.1. Adaptáció vagy felújítás

A következőkben arra hozok néhány példát, hogy miért jöhet szóba szókincsbővítési eljárásként az adaptáció és a képzőfelújítás egyaránt.

Az ősi eredetű névszóképző *-g*, amely végső soron azonos az igeképző *-g*-vel, egyszerű, elemi képzőként már az ómagyar korban terméketlenné vált. Első adata 1018-ból való. Jellemzően igei alapszóhoz járulhatott, Hangalakját tekintve elsősorban nyílt magánhangzóval kapcsolódott a szótőhöz, pl. *csill-ag*, *mel-eg*, *har-ag*, azonban kimutatható megnyílt, valamint középzárt magánhangzóval is, pl. *vil-ág*, *vir-ág*, ill. *bold-og*. A nyelvújítás korára származékai elhomályosultak. Azonban a nyelvújítók elsősorban az *-ag* vagy *-eg* végű nem feltétlenül képzett (vö. *agyag*, *féreg*, *nyereg*) főnevekből kikövetkeztettek egy *-ag/-eg* képzőt, és ezzel alkottak új szavakat nem csak igei alapszavakból, pl. *ad-ag*, *köt-eg*, *szöv-eg*, *lov-ag*, *össze-g*, *anya-g*, *lény-eg*. Jellemzően nem írhatók le a derivációs szabályok, gyakoriak a nem transzparens képzések igei alapszó esetében is, pl. *töm-eg*. Ennek is köszönhető, hogy hamar elavult a *-g*, illetőleg *-ag/-eg* névszóképző.

A nyelvújítási származékokból kielemezhető *-am/-em* főnévképzőt a nyelvújítók mesterségesen alkották meg a különböző módokon alakult *-am/-em* végű főnevek (pl. az *-m* képzős *foly-am*, az elvonással létrehozott *kellem*) alapján. Létrehozása ebben a megközelítésben adaptációnak számít, de ha azt vesszük figyelembe, hogy mintaként a korábban már elavult, csak néhány, többnyire elhomályosult származékban (*ál-om*, *ör-öm*) megőrződött *-m* névszóképző is szerepel, akkor az új képzésmód legalábbis kapcsolatba hozható az ősi *-m* felújításával is. Jó néhány új szót hoztak így létre igei és névszói töből egyaránt, pl. *ér-em*, *hajl-am*, *szól-am*, *üt-em*, *üz-em*, *roh-am*, *ill-em*, *jell-em*, *dall-am*, *szell-em*. Akármilyen volt is a minta, átmenetileg működött, annak ellenére hogy a származékokra vonatkozóan bármiféle szabályszerűséget vagy tendenciát meg lehetne állapítani azon kívül, hogy *-am/-em* végződésű főnevek. Szemantikai szempontból az egyes derivátumokat akár egyedi képzéseknek is tekinthetjük, így érthető, hogy a továbbiakban nem hatott az analógia, a toldalék mára teljesen elavult.

Ősi, egyszerű toldalékaink között számon tartunk egy finnugor előzményre visszavezethető, a gyakorító *-r*-rel azonos eredetű *-r* névszóképzőt, amely már az ómagyar korban sem számított elevennek Főnévi alapszavakhoz járult elsősorban kicsinyítőbecéző funkcióban, de csak elhomályosult származékokból mutatható ki, pl. *bot-or*, *söm-ör*, *tomp-or*, R., N. *od-or* 'odúcska'. A nyelvújítók alkotta *kaland-or*, *mod-or*, *tud-or*, *vid-or*, *töm-ör* képződmények mintái egyaránt lehettek ezek, a latin *-or* végződésű szavak (vö. *gladiátor* magyarítására nyú. *viad-or*), valamint a magyar *-r* végű, de nem képzett szavak is (pl. *bátor*, *komor*).

A NyÚSz.-ban a nyelvújítás kedveltebb képzőinek sorába a névszóképzők közé Szily felveszi az *-ar/-er-t*, melynek származékai *jog-ar*, *lov-ar* 'lovas', *rov-ar*, *szem-er* 'gyógyszerészeti súlymérték: 0,073 gramm', vagyis denominális képzésekben vett részt. Mielőtt bármi szabályszerűséget vagy analógiát keresnénk e szavak megalkotásában, elég utalni arra, hogy a *rovar*-ról tudható, eredetileg *robar* volt, és Bugát szóalkotói buzgalmának köszönhetően összerántással jött létre. A többivel kapcsolatban nem derül ki, hogy alkotóik milyen mintát használtak. Mai nyelvünkben már nem tartunk számon semmilyen *-r* képzőt.

Az ugyancsak ősi eredetű *-p* névszóképző is kevés származékból elemezhető ki, feltehetően már az ősmagyar korban elavulttá vált. Igéhez és névszóhoz is járulhatott. Kialakult zöngés *-b* változata is. Mindkét formájában csak néhány szavunk őrzi: *közép*, *hasáb*, *nyaláb*. A nyelvújítók az általuk alkotott *al-ap*, *szep-ep* főnevek *-p* képzőjét az eredetileg mozzanatos *-p*-vel alakult *telepedik*, *ülepedik*-féle igékből elvont *telep*, *ülep* stb. főnevekből következtették ki. Mai nyelvünkben *-p* névszóképzőt (és igeképzőt) sem tartunk számon, a vele alakult származékok nem elemezhetők.

3.2.2. Adaptáció vagy nyelvjárási alak terjesztése

A kikövetkeztetéssel létrehozott toldalékok között meg kell említeni a *-tyú/-tyű* főnévképzőt is, amely elterjedését minden bizonnyal a nyelvújítóknak köszönheti. Magának a formánsnak a kialakulása is eltér kissé a szokásostól, bár nem példa nélküli. Eredetileg morfémahatár-eltolódással keletkezett, egyes nyelvjárásokban ugyanis bizonyos hangfestő-hangutánzó jellegű *-t* képzős igék folyamatos melléknévi igeneve sajátos hangtani fejlődés következtében *-tyú/-tyű* végűvé vált, pl. *pattantyú* 'pattantó', *pörgettyű* 'pörgető'. A nyelvújítás korában számos hasonló szó került a nyelvbe, pl. *billentyű*, *szivattyú*, *röppentyű*. Ezek alakulhattak mesterséges szóalkotással, de az is elképzelhető, hogy nyelvjárási szóalakok váltak köznyelvi főnévi értékben. Hasonló végződésű szavak a későbbiekben is keletkeztek, a nyelvérzék a tévesen kikövetkeztetett képzővel új származékokat hoz létre még napjainkban is, pl. *emel-tyű*, *szerken-tyű*, *bizgen-tyű*. Ezzel a képzésmóddal általában valamilyen eszköz, szerkezet tréfás megnevezésére szolgáló szavakat alkothatunk analogikusan.

3.2.3. Koholt képzők

Van néhány olyan, a nyelvújítás idejéből adathozható suffixumunk, amely biztosan a „koholt”, vagyis ráértéssel vagy szóvég-megelevenítéssel mesterségesen létrehozott képzők közé sorolható. Ezek mindegyike névszóképző. A leggyakoribbak közül való a *-da/-de* és az *-onc/-enc/-önc*, néhány új szó alkotásához felhasználták többek között a *-ca/-ce* és a *-ma/-me* szóelemeket is.

A *-da/-de* főnévképző első adata 1787-ből való. A nyelvújítók feltehetőleg a *kaloda*, *csárda* szavak végződését elevenítették meg, majd tömegesen alkottak vele új szavakat leggyakrabban igei alapszóból a cselekvés helyének megnevezésére, pl. *tanoda*, *gyül-de*, de főnévhez is illesztették, pl. *csillag-da* 'csillagvizsgáló', *zene-de*. Az ortológusok szabálytalannak ítélték, kíméletlenül és elég eredményesen irtották az ilyen képzéseket. (A képző történetéről részletesen T. Somogyi 2002). A viszontagságok ellenére számos származéka napjainkig megmaradt, pl. *fon-oda*, *fog-da*, *önt-öde*, *bőlcső-de*, de a *-da/-de* képző az új szavak alkotásában átmenetileg jelentősen visszaso-

rult. Teljesen nem avult el, a mai nyelvhasználatban újra felfedezték. Az újabb szóalkotások pl. *kajál-da*, *másol-da*, *napoz-da* 'szolárium', már olyan mennyiségben fordulnak elő, hogy a *Magyar grammatikában* a termékeny képzők találjuk (Keszler 2000: 317–8). Ladányi is foglalkozik a *-da/-de* produktivitásának kérdésével. Bár egyelőre még nem sorolja a produktív képzők közé, úgy látja, hogy bizonyos szabályszerűségek már mutatkoznak a termékeny minta alkalmazásában (2007: 142, 2008: 382).

Az 1786-tól adathozható *-onc/-enc/-önc* is a nyelvújítóktól tévesen kikövetkeztetett toldalék. Nagy számban alkottak vele igékből, főnevekből, melléknevekből és kötött tövekből is személyt jelölő főneveket, pl. *küld-önc*, *kedv-enc*, *új-enc*, *vad-enc* 'vadember', *tan-enc*, *kül-önc*, amelyek gyakran melléknevesültek is. Jó néhányuk mára gúnyos, lekicsinylő vagy rosszalló jelentésárnyalatban használatos, pl. *bér-enc*, *kéj-enc*, *kegy-enc*, *ifj-enc*, *udvar-enc*. Főleg ezzel a jelentéstartalommal keletkezhet még egy-egy újabb származék, pl. *nyomor-enc*, de a képző alapvetően már nem tekinthető produktívnak.

A ritkábbak közül való a *-ca/-ce* névszóképző. A magyarban meghonosodott *-ca/-ce* végű jövevényszavak (szláv *pálca*, *mérce*, olasz *tálca*) végződését a nyelvújítók képzőként alkalmazták például az *ál-ca*, *tár-ca*, esetleg a *ken-ce* és a csak kísérletként jelentkező *él-ce* 'élc' szóalakok megalkotásakor. Új szavak képzésében ez a formáns már nem vesz részt.

Ugyancsak ritka a *-ma/-me* névszóképző. A nyelvújítók a *-ma/-me* végű szavak (pl. *elme*) alapján mesterségesen következtették ki. Igékből is, névszóból is alkottak vele származékokat, pl. *ad-oma*, *gyur-ma*, *játsz-ma*, *ér-me*, *szőr-me*. Ma már teljesen elavult toldalék.

3.3. Régi képzők – új képzőbokrok

A nyelvújítás során hoztak létre új képzőbokrokat is, illetőleg korábban ritkán előforduló képzőösszetételeket tettek gyakorivá, termékeny mintává. Ezeknek a jellemzője, hogy régi képzőket alkalmaznak az új szavak megalkotásakor, az újdonság abban rejlik, hogy a kérdéses képzőket mindig együtt kapcsolják a szótóhoz, közbenső szóalakat nem hoznak létre. A nyelvújítók a leginkább kedvelték a *-sít*, az *-ászat/-észet*, a *-lat/-let*, a *-zat/-zet* képzőbokrokat, sőt a *-sít* mellett megjelent a *-sul/-sül* és a *-sodik/-sedik/-södik* is az *-ít*: *ul/-ül* ~ *-ít*: *-odik/-edik/-ödik* párhuzamos képzések analógiájára.

A *-sít* már 1604 óta (*fiasít*) adathozható, de csak a XIX. század elejétől tekinthető képzőbokornak, amikor az *-ú/-ű*, *-ó/-ő* magánhangzóra végződő főnevekhez, melléknevekhez – főleg az *-s* végű melléknevek hatására – úgy kezdték illeszteni az *-ít* képzőt, hogy közbeiktatták az *-s*-t. Az így létrejött *-sít* funkcióját tekintve nagyrészt a denominális *-ít* képző változatának minősíthető. Elsősorban 'valamilyenre tesz, valamivel ellát' jelentésű származékokat alkottak vele, pl. *fiú-sít*, *célszerű-sít*, *állandó-sít*, *egyszerű-sít*, *hiú-sít*. Később már mássalhangzóra végződő főnevek mellett is megjelent. Egyéb alkalmazására csak egyetlen deverbális példát tudunk felhozni (*ért-esít*), és mindössze két olyan eset van, amelyben megőrződött ragos szóalak továbbképzésében (*szembe-sít*, *kézbe-sít*). Ma leginkább főnévi alapszavak mellett számít termékenynek, pl. *állam-osít*, *gép-esít*, *bruttó-sít*.

Az *-ászat/-észet* elemei ősi eredetű képzők. Az *-at/-et* deverbális nomenképző gyakran kapcsolódott a denominális *-ász(ik)/-ész(ik)* képzős igékhez; a *hal-ász-at*, *vad-ász-at* típusú képzések teljesen megszokottak és szabályosak voltak. A *hal-ász* és *vad-*

ász szóalak főnévi értékben is létezik, hiszen az *-ász/-ész* főnévképző gyakori, sőt a nyelvújítók még több új szót is alkottak vele. A továbbképzéseknél azonban nem érvényesült, hogy az *-at/-et* szigorúan deverbális képző. Így jöhettek létre közbenső igei származék nélkül is, pl. *fodr-ászat, méh-észet, gyógy-ászat, fest-észet stb.* Mivel az *-at/-et* formánst továbbra is deverbális főnévképzőnek tartjuk, ezért az *-ászat/-észet* képzőegyüttest képzőbokornak kell tekintenünk, ha nem tudunk kielemezni egy *-ász(ik)/-ész(ik)* képzős denominális igt. A mai nyelvben még inkább érvényesül képzőbokor jellege, mert ma már nincs pl. *fest-ész* szavunk (a NyÚSz.-ban szerepel) csak *fest-ő*, viszont van *fest-észet* stb. Ezekben már semmiképpen sem értelmezhetjük az *-ász/-ész* és az *-at/-et* névszóképzők egyszerű kapcsolataként.

A *-lat/-let* az adatok szerint először 1792-ben bukkant fel képzőbokorként. Az *-l* képzős igeiből továbbképzett *-at/-et* képzős főnevek analógiájára a nyelvújítók terjesztették el. Hozzáadték igehez, névszóhoz, így jött létre, pl. *magas-lat, táv-lat, egy-let, értekezlet, kész-let, kör-let, vég-let: cím-let, szigor-lat, üz-let, több-let.* A szóalkotásokban nem figyelhető meg produktív szabály, ma már nem is hozunk létre vele új szavakat.

A *-zat/-zet* már a XIII. század elején megfigyelhető mint képzőkapcsolat, bár feltehető, hogy ekkor még nem bokrosult. A nyelvtörténet későbbi időszakaiban is gyakori volt, hogy *-z* képzős igeiből *-at/-et* képzővel főnevet alkottak, de a *-zat/-zet* képzőbokorra válása biztosnak a nyelvújítástól mondható, ekkortól lehet megfigyelni, hogy egyértelműen hiányzik a nyelvből a közbenső igei származék. Az *-at/-et* funkciójának megfelelően elvont főneveket alkot, de kialakult gyűjtőnévképzői szerepe is. A nyelvújítóknak köszönhető a legtöbb idesorolható származék, pl. *dombor-zat, homlokzat, személy-zet, növény-zet, fedél-zet, gyökér-zet, haj-zat, izom-zat, bohó-zat, kő-zet, láb-azat, mód-ozat.* Gyakori toldalék, ma sem tekinthető elavultnak.

3.4. A funkcióváltozások

A megújított és a felújított képzőkkel alkotott származékok, a képzésminták áttekintése során többször is szóba került, hogy a nyelvújítók nem ragaszkodtak az eredeti funkciókhoz, sokszor nem foglalkoztak a szófaji vonatkozásokkal, leginkább az alapszó szófaja volt közömbös, de az is előfordult, hogy a származékszó szófaja tért el a mintától. Azokat a szabályszerűségeket, amelyeknél egy-egy képző rendszeresen vagy esetlegesen ragos szóalakokhoz is járulhat nyelvújítási minták következtében, nem tekintem a tárgykörünkhöz tartozónak, így most külön nem foglalkozom velük (vö. *nagyban-i, részben-i; újrá-z, kézbe-sít, szembe-sít, hátra-lék* stb.).

3.4.1. Deverbális képzők denominális funkcióban

Már az eddig tárgyalt képzők között is több olyannal találkozhattunk, amely eredetileg kizárólag vagy jellemzően igei alapszóhoz járult, a nyelvújítók azonban névszókhoz vagy más szófajokhoz is illesztették. Ezek közül volt már szó a *-mány/-mény* főnévképzőről. Korábban nemcsak hogy kifejezetten deverbális képző volt, hanem ezen belül is csak tárgyias igeik kaphatták meg. (A példákat l. 3.1.1. pontban.) Arra viszont fel kell hívni a figyelmet, hogy a denominális és deadjektívális képzések nem terjedtek el, a ma is kielemezhető képzésmódoknál az alapszó túlnyomórészt ige.

A *-vány/-vény* szintén főnévképző, nagy számú származékainak elemzésekor ugyancsak megállapíthatjuk, hogy elsősorban igehez kapcsolódik, a *-mány/-mény* kép-

zöhöz hasonlóan leggyakrabban a cselekvés eredményét vagy tárgyát jelöli, pl. *tanítvány, önt-vény, olt-vány*. A nyelvújítók ezt a képzőt is kedvelték, és számtalan új szót alkottak vele, pl. *ültet-vény emel-vény, alapít-vány*; sőt egy főnévhez is illesztették, *jelvény*. Ma is gyakori, de már természetlennek tekinthető toldalék annak ellenére, hogy egy-egy új származékot még létrehozhatunk vele, pl. *rendezvény*.

Itt is megemlíthetjük az *-ár/-ér* deverbális névszóképzőt. Ha eltekintünk attól, hogy a nyelvújítási képzések mintájaként a szlávból nyelvünkbe került *-ár* végű foglalkozásnevek is szolgálhattak, akkor nagyon markáns funkcióváltózásról beszélhetünk, mivel az új származékok jelentős része denominális képzésű (mint *bank-ár, titk-ár, tűz-ér*). Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az új foglalkozásnevek létrejöttére mind az ősi *-ár/-ér* képzőnk, mind a szláv *-ár* morféma hatással volt, akkor ezt nem állapíthatjuk meg egyértelműen.

Más a helyzet a *-g* névszóképzővel. A nyelvújítás előtti, elhomályosult származékairól nyelvtörténeti elemzéssel megállapítható, hogy igei alapszóból jöttek létre, de az igető önállóan már nem fordult elő. Tehát nem működhetett olyan minta, amely gátolta volna a más szófajból kiinduló képzéseket.

A *-lék* főnévképzőbokor is eredetileg igékhez kapcsolódott, pl. *áz-alék, főz-elék, mos-lék*, de a nyelvújítók az alapszó szófajától függetlenül alkottak vele új szavakat, pl. *jut-alék, told-alék, hátra-lék, száz-alék, ezr-elék, roncs-alék*.

A *-lal/-lel* igeképzőbokor is azok közé a toldalékok közé tartozik, amelyeknek a nyelvújítók által valamennyire módosult a szófaji meghatározottsága, mivel főnevekhez is illesztették. Arra azonban érdemes felhívni a figyelmet, hogy már a XVI. században is jelentkezett denominális képzésben (*taglal*). Mivel túl sok származékban nem lehet megfigyelni ugyanúgy, mint a *-lék* főnévképzőt, jelentős mennyiségi változásokról a szófaji kiindulás tekintetében sem beszélhetünk.

3.4.2. Denominális képzők deverbális funkcióban

Azok közül a képzők közül, amelyek eredetileg jellemzően névszóhoz kapcsolódhattak, de a nyelvújítók ezt az irányultságát módosították, az egyik legismertebb az *-ász/-ész* foglalkozásnév-képző. Már a TA.-ban is denominális nomenképzőként szerepel (*luazu > lovász*). A nyelvújítás koráig csak főnevekhez járulhatott, pl. *hal-ász, kert-ész*, de a nyelvújítók igei alapszóhoz is kapcsolták, pl. *épít-ész, szül-ész, fest-ész, út-ész, költ-ész, nevel-ész, történ-ész, büv-ész*. Korlátozott produktivitású, de ma is élő névszóképző, esetenként tréfás jelentésárnyalattal, pl. *finnugr-ász*. A mai nyelvben is meglévő származékait tekintve megállapíthatjuk, hogy erős többségben vannak a denominális képzések.

A másik kedvelt foglalkozásnév-képzőt fentebb már tárgyaltam. A nyelvújítóktól felújított *-nok/-nök* mint tipikus nyelvújítási képző működött, nem volt fontos az alapszó szófaja (*írmok ~ tollnok*), ezt igazolják az előzőekben felsorolt példák is.

A kicsinyítő képzők alapvetően denominális származékokat hoznak létre. Az ősmagyar korig visszavezethető *-ka/-ke* képzőbokor az általános kicsinyítés-becézés (pl. *egér-ke, Gyur-ka*) mellett kifejezhet valamire jellemzőt, valamihez hasonlót, pl. *otthon-ka* 'otthoni ruha', valamint *-ó/-ő* képzős melléknévi igenévhez járulva jelölheti az alapszóban kifejezett cselekvés eszközét, helyét is, pl. *fúvó-ka, ülő-ke, járó-ka*. (Ez utóbbiakban az *-ó/-ő + -ka/-ke* mint *-óka/-őke* képzőbokor is értelmezhető.) A nyelvújítók nem

egyszer igetőhöz is kapcsolták, pl. *talál-ka*, *zár-ka*, *röp-ke*. Ma is eleven toldalék, de igéhez nem tehető.

3.4.3. Egyéb szófaji szabálytalanságok

Egyes képzéseknél nemcsak a kiinduló szófaj változhatott meg, de az is előfordult, hogy ugyanazzal a képzővel már nem főnevet, hanem melléknévet hoztak létre. Ennek egyik példája a *-sdi* névszóképző, amely az *-s* melléknévképző és a kicsinyítő értelmű *-di* morféma kapcsolatából keletkezett feltehetően már az újmagyar korban. Az első adat 1787-ből való. Származékai általában valamilyen játékot vagy nem komoly tevékenységet neveznek meg, pl. *szembekötő-sdi*, *katoná-sdi*, *színház-asdi*, *alkotmány-osdi*. A *-sdi*-t képzőbokorként a nyelvújítók felhasználták más jellegű képzésekre is. Így alkották az *ó* 'régí' melléknévből az *ó-sdi* melléknévet, valamint az *élő* igenévből az *élő-sdi* főnevet. Ezek elszigeteltek maradtak. A köznyelvben viszonylag ritka, de termékenynek tekinthető képzésmód, ha nem mint összetett képzővel, hanem *-s* képzős főnevek, melléknévi igenevek mellett jelentkező *-di* toldalékkal számolunk (vö. Ladányi 2008: 394).

Más kérdést vet fel a *-lag/-leg* határozószó-képző (más felfogás szerint rag), amely főleg mód- és állapotkifejező határozószavakban fordul elő már első ómagyar kori jelentkezésétől (1372 u.) kezdve, pl. *keserű-leg* 'keserűen', *véges-leg* 'befejezésképpen'. Elsősorban *-i* képzős mellénevekhez és folyamatos melléknévi igenevekhez kapcsolva mai nyelvünkben is eleven és gyakori toldalék, pl. *atyai-lag*, *házi-lag*, *kérdő-leg*. A nyelvújítók szívesen alkottak vele új szavakat főnevekből és egyéb szófajokból is, pl. *szín-leg*, *arány-lag*, *eset-leg*, *át-lag*. Alkalmazták deverbális névszóképzőként is, pl. *üt-leg*, *mér-leg*, de ez utóbbi funkcióiban nem vált termékennyé.

3.5. A gyakoriság megváltozása

Ha a nyelvújítási képzések közül a termékeny szóalkotási mintákat tekintjük, és nem az esetleges, morfológiailag nehezen értelmezhető származékokat, akkor az egyes, érintett képzők esetében a gyakoriság megváltozása látszik a legszembetűnőbbnek. Olyan képzőgyakorisági lista, amelyből kiderül, hogy az egyes képzők hány különböző származékban szerepeltek egy-egy nyelvtörténeti korszakban, nem áll rendelkezésre. A problémafelvetés szintjén azonban egyelőre az is elégnak látszik, ha történeti szempontból a TESz., illetőleg az EWUng. és a NyÚSz. szócikkeinek adatai, valamint a TNyt. és D. Bartha Katalin (1958) megállapításai alapján próbálunk következtetéseket levonni a gyakoriság vonatkozásában. A mai nyelvet illetően viszont rendelkezésre áll Janurik Tamás képzőszótára, amelyből jól fel lehet mérni az egyes képzők típusgyakoriságát. A NyÚSz. nagy segítséget jelent abban, hogy meg tudjuk ítélni a nyelvújítás szerepét egy-egy képző gyakoriságának alakulásában, bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, mint ahogy arról sem, hogyan alakultak a gyakorisági mutatók a nyelvújítás után. Erről a legtöbb esetben csak feltételezéseink lehetnek.

Természetesen a következő összefoglalásban nem lehet sorra venni az összes nyelvújításban érintett képzőt. Szemléltetésképpen azok közül válogattam, amelyek a legjellemzőbben viselkedtek a tekintetben, hogy a ritka képzők gyakorivá, vagy a viszonylag sűrűn előfordulók még gyakoribbá, illetőleg nagyon gyakorivá váljanak.

Gyakorlati szempontból egyelőre csak két csoportba sorolom a példákat. Ha Szily a NyÚSz.-ban 50-nél több származékszót sorol fel egy képzőnél vagy egyéb forrásból ilyen mennyiségre vissza tudunk következtetni, illetve ha kb. 50 nyelvújítási szóalkotása a mai nyelvben is adatolható, akkor ezt jelentős növekedésnek minősítem. Ha egy képző legalább 20–25 nyelvújítási képzésben vett részt, és az így keletkezett származékok döntő többsége ma is él, akkor erős növekedésről beszélhetünk. Az köztudott, hogy Szily viszonylag sok olyan származékot is a nyelvújítóknak tulajdonít, amelyek már jóval korábbról is adatolhatók. Ezek tisztázása és más adattárak, újabb korpuszfeldolgozások figyelembevétele a későbbiekben árnyalhatja képet.

3.5.1. Jelentős növekedés

Jó néhány képzőt a nyelvújítók annyira felkaptak, hogy a NyÚSz.-ban is szótározott származékainak száma nemcsak 50, hanem 100 fölé is kerülhetett. Ilyen a korábban deverbális és denominális verbunkképzőként sem ritka *-ít*, amellyel a nyelvújítás korában számtalan új szót hoztak létre elsősorban melléknévből és főnévből, pl. *alak-ít*, *egyén-ít*, *egyenl-ít*, *kicsiny-ít*, de alkalmazták határozószók továbbképzésére is, pl. *hamar-ít*, *tovább-ít*, *távol-ít*. Természetesen néhányszor igékhez is hozzátették, pl. *izz-ít*, *oml-ít*, *örvend-ít*. A NyÚSz.-ban felsorolt származékai közül jó néhány valójában *-sít* képzős, többüket megtaláljuk a *-sít* szócikkében is, pl. *fiú-sít*, *egyszerű-sít*, *népszerű-sít*, *mozgó-sít*, *tanú-sít*. Ennek oka, hogy Szily a két képző összefüggéseire is fel akarta hívni a figyelmet. Ha ezeket a derivátumokat leszámítjuk, akkor is nyilvánvaló, hogy denominális funkciójában nemcsak gyakori, hanem produktív formánsként működött. Elsősorban 'valamilyenné, illetőleg valamivé tesz' értelemmel szolgált termékeny mintául. Sok olyan szó is szerepel a listában, amelyet a nyelvhasználat végül nem fogadott be, de az *-ít* névszókból – különösen – melléknevekből ma is hozhat létre új szavakat.

Az *-ít* képzős származékokkal párhuzamosan jelentősen megnőtt az *-ul/-ül* képzős szavak száma is, bár korántsem ugyanolyan mértékben. Ezekből is le kell vonni a *-sul/-sül* képzőbokkal alkotottakat, pl. *érvényesül*, *összpontosul*. (Anélkül, hogy belebonyolódnánk a kapcsolódási szabályokba, itt kell utalni arra, hogy a legtöbb *-ít*-tel alkotott igének potenciálisan ma is létrehozható az *-ul/-ül* -vagy *-odik/-edik/-ödik* képzős párja.)

Az ősmagyar kor végén vagy az ómagyar kor elején kialakult *-kodik/-kedik/-ködik* igeképzőbokor a nyelvújítást megelőzően is meglehetősen gyakori volt. Igéhez és névszóhoz is kapcsolódhatott. Igéből elsősorban visszaható, illetőleg kölcsönös cselekvést kifejező származékokat képzett, pl. *mos-akodik*, *ruház-kodik*, *fésül-ködik*, illetőleg *gyűlöl-ködik*, *társal-kodik*. A deverbális származékok analógiájára elterjedt főnevek, melléknevek továbbképzésében is. Névszói alapszó mellett általában azt fejezte ki, hogy 'valaki vagy valaminek megfelelően vagy valamilyen minőségben működik vagy viselkedik', pl. *majom-kodik*, *kényes-kedik*, *bátor-kodik*, *hangos-kodik*, *fejedelem-kedik*. Ebben a funkciójában ma is gyakori, sőt termékeny toldalék. A nyelvújítás korában tovább nőtt a *-kodik/-kedik/-ködik* képzős szóalakok száma, különösen a denominális származékok szaporodtak meg, bár a NyÚSz.-ban (vö. 390) felsorolt Faludi-féle szóalkotásokból nem sok maradt meg. Ha az *s*-sel, *l*-el vagy *n*-nel kiegészült formánsokat (*-skodik/-skedik/-sködik*, *-lkodik/-lkedik/-lködik*, *-nkodik/-nkedik/-nködik*) egyszerűen a

-kodik/-kedik/-ködik változatainak tekintjük, akkor még hosszabb azoknak a szavaknak a listája, amelyek idetartoznak. Megjegyzendő, hogy Szily sem különítette el őket.

A nyelvújítók szókincsbővítési tevékenysége következtében a névszóképzők közül a jellemzően deverbális *-alom/-elem* ~ *-dalom/-delem*, *-mány/-mény* és *-vány/-vény* képzős szavak száma nőtt meg látványosan. Ma már egyik említett formáns sem tekinthető produktívnek, de mindegyik gyakori, aminek az oka a nyelvújítási népszerűségükben keresendő.

Az *-alom/-elem* főnévképző a XII. század vége óta, a *-dalom/-delem* a XIV. század közepe óta adathozható. Funkciójukat, jelentésüket tekintve azonosak, esetenként váltakozhattak is, vö. *győz-edelem* ~ *győz-elem*, *biz-odalom* ~ *biz-alom*. A kielemezhető *-d* végű igék mellett az *-alom/-elem* még inkább összemosisodik a *-dalom/-delem*-mel. A nyelvújítók szívesen alkottak velük – nem csak igéből – elvont fogalmak jelölésére használatos szavakat, pl. *történ-elem*, *függ-elem*, *vél-elem*, *érz-elem*, *fárad-alom*, *társ-adalom*, *ir-odalom*, *jav-adalom*, *ill-edelem*, *szab-adalom*. Ezek jellemzően szemantikai képzések, mivel az alapszó és a származékszó között a jelentéskapcsolat nehezen értelmezhető, nem tekinthetők transzparensnek. Termékeny mintául a későbbiekben nem tudtak szolgálni, az elvontság kifejezése iránt megnőtt igényekhez viszont nagyon jól tudtak alkalmazkodni.

A *-mány/-mény* képzőről más vonatkozásban már volt szó. A nyelvújítást megelőzően már elavulóban volt, de jól elemezhető származékai mintaként szolgáltak a jelentős mennyiségű új szó gyártásához. Közülük nem egy kérészéletűnek bizonyult, ez kiderül abból is, ha csak a NyÚSz. Függelékében felsorolt szavakat keressük a későbbi szótárakban – sokukat hiába. Ennek ellenére ma is sok, nyelvújítási eredetű *-mány/-mény* képzős szót használunk, pl. *állít-mány*, *enged-mény*, *fest-mény*, *hagyomány*, *követel-mény*, *tanul-mány*, *vél-emény*, tehát a nyelvújítók gyakorivá tették. Szórványos újrajelentkezése ellenére produktivitását mára már elvesztette.

A *-mány/-mény*-nyel váltakozva alkalmazták a szintén elavulóban levő *-vány/-vény*-t, pl. *fest-vény* ~ *fest-mény*, *intéz-vény* ~ *intéz-mény*. A két képző már a régi nyelvben is erős alaki és funkcionális rokonságot mutatott. Egyes nyelvújítók azonban megpróbálták szétválasztani őket úgy, hogy a *-mány/-mény*-nyel csak tárgyias, a *-vány/-vény*-nyel pedig csak tárgyatlan igékből lehessen új szavakat alkotni. Azonban hiába próbálták az *ered-mény*-t *ered-vény*-re, az *indít-vány*-t *indít-mány*-ra cserélni, a két képző között csak a kezdő mássalhangzóban van különbség. A *-vány/-vény*-t is sikerült gyakorivá tenni, ma is jóval több, mint 50 szóból tudjuk kielemezni, pl. *ér-vény*, *igazol-vány*, *kiált-vány*, *lát-vány*, *szerez-vény*, produktivitása azonban szintén átmenetinek bizonyult, újabb származéknak csak a már említett *rendez-vény* tekinthető.

3.5.2. Erős növekedés

Ugyan nem tudunk felsorolni csak 20–30 olyan származékot, amelyeket a következőkben említett képzőkkel hoztak létre a nyelvújítók, de közülük a ma is élőknek a kétharmada vagy legalább a fele nyelvújítási eredetű.

Az igéképzők közül az *-aszt/-eszt* is ide tartozik. Korábban nem volt gyakori. Érdekessége, hogy esetenként névszóhoz is kapcsolódhatott, pl. *lyuk-aszt*. Az *-aszt/-eszt* képzős igék többnyire az *-ad/-ed* gyakorító képzős tárgyatlan igékkel állnak szemben, pl. *támaszt* : *támad*, *éleszt* : *éled*. A nyelvújítóktól alkotott képzéseknél gyakran hiány-

zik a párjuk, főleg ha önálló szavakhoz, és nem kötött tövekhez illesztették, pl. *növ-eszt*, *fogy-aszt*, *öml-eszt*. Az is előfordult, hogy éppen a nyelvújítók hozták létre valamely *-ad/-ed* képzős ige párjaként az *-aszt/-eszt* képzős szóalakot, pl. az 1544 óta adatolható *heg-ed* mellé analógiásan megalkották a *heg-eszt* derivátumot 1805-ben; a *korh-ad* első adata 1595-ből származik, a *korh-aszt-é* pedig 1836-ból.

Mivel a nagyon produktív *-at/-et* ~ *-tat/-tet* mellett nem igazán volt szükség más műveltető képzőre, az *-aszt/-eszt* hamar visszaszorult. Denominális képzőként mindig nagyon korlátozott volt a használata, a nyelvújítás idején is csak egy-két ilyen származéka keletkezett, pl. *jeg-eszt*, *mély-eszt*.

A másik jellegzetes nyelvújítási igeképző az *-ong/-eng/-öng*. Az eredetileg deverbális, illetve hangfestő-hangutánzó tövekhez kapcsolódó gyakorító funkciójú formáns hangzása miatt a nyelvújítók nagyon költőinek tartották, igéhez és más szófajú szóhoz is gyakran illesztették, pl. *borz-ong*, *bus-ong*, *der-eng*, *düh-öng*, *forr-ong*, *jaj-ong*, *öml-eng*, *terj-eng*, *ujj-ong*. Származékai nem tekinthetők transzparensnek, valószínűleg ezért nem tudott igazán termékenyé válni. Annak ellenére, hogy ma is sok szóalakból kielemezhető, már elavultnak számít.

A főnévképzők közül a korábban bemutatott, eredetileg nem nagyon termékeny, kevés számban adatolható *-ály/-ély* és *-ány/-ény* is az erősen megnövekedett gyakoriságú, már terméketlen formánsok közé tartozik. Ezt bizonyítja, hogy azoknak a szavaknak körülbelül a fele, amelyekből az *-ály/-ély*, illetve *-ány/-ény* képző ma is kielemezhető, a nyelvújítás korában tudatos szóalkotással keletkezett.

Az 1193 óta adatolható *-atag/-eteg* névszóképző főleg igei alapszavak mellett mutatható ki. A régebbi származékok között több főnevet is találunk, pl. *görgeteg*, *forgatag*. Később azonban jellegzetes melléknévképzőként működött, a nyelvújítók is főként ebben a szerepben alkottak vele új szavakat, pl. *álm-atag*, *ing-atag*, *élv-eteg*, *rosk-atag*, bár néhány főnevet is létrehoztak, pl. *szörny-eteg*, *zuh-atag*. Úgy látszik, hogy jó néhány esetben az *-ad/-ed* : *-aszt/-eszt* képzőpár egészül ki vele analógiásan, pl. *herv-ad* : *herv-aszt* : *herv-atag*, *sáp-ad* : *sáp-aszt* : *sáp-atag*. A nagyon kedvelt nyelvújítási formánsok közé tartozott, de sok származéka kiesett a nyelvhasználatból, pl. *tesp-eteg*, *sorv-atag*, *tév-eteg*, *lank-atag*. Ma már elavultnak tekinthető, a vele képzett melléknéveknek gyakran régies vagy túlzottan választékos stílusértékük van.

4. Eredmények és következmények

A bemutatott példák áttekintése után érdemes összefoglalni, hogy a nyelvújítást megelőző időszakhoz képest mit értek el a nyelvújítók a képzők fel- és megújításával, illetve az új(nak tekinthető) formánsok hogyan hatottak a szóképzési rendszer egészére a nyelvújítást követően.

A legszembeütőbb, hogy részben vagy teljesen új képzők jelentek meg és kaptak helyet a szóképzési rendszerben. Ez mindenképpen gazdagította a képzőállományt akkor is, ha többségük ma már (újra) terméketlen. A kielemezhető képzők és a transzparens származékok a további megújulás lehetőségét rejtik akár analógia, akár egyedi szóalkotási törekvések formájában, vö. *kiosztmány*.

Megnőtt a képzőszinonimitás. Különösen jellemző ez a valamiféle elvontságot kifejező deverbális nomenképzők körében. A képzőfelújításoknak köszönhető, hogy a jelentés- és stílusárnyalatok jól érzékelhető megkülönböztetésére alkalmas különböző

szinonim képzők egy szócsaládban való megjelenésükkel gyakran új szerepet kaptak, pl. *ad-at, ad-ag, ad-alék, ad-omány, (be)ad-vány, érz-és, érz-et, érz-elem, érz-ék, érz-emény* stb.

Nagy hatása van az új, termékeny, illetve termékennyé váló minták jelentkezésének. Ez elsősorban az adaptált és az újonnan bokrosult képzők körében figyelhető meg, pl. *-da/-de: kajál-da, másol-da, napoz-da, fal-oda, bőr-de, gombóc-da*, illetőleg *-sít: államo-sít, gépe-sít, bruttó-sít, turbó-sít, zanzá-sít* stb. Az egyedi képzések mintává válása továbbra is elszigetelt jelenség, illetőleg a költői nyelv hatókörébe utalható.

A nyelvújítási képzések következtében a szófaji meghatározottság szerepe átértékelődött, bár sokáig a szabálytalanságok körébe utalták az olyan funkcióváltást vagy -módosítást, amikor tipikus deverbális képzők nem csak igéhez járulhattak, pl. *or-mány* (eredetileg *orr-mány*), *körül-mény*, vagy foglalkozásnév-képzőkkel nem csak főnevekből lehetett foglalkozásnevet képezni, pl. *szül-ész, épít-ész, hord-ár*. Ma már ezeket elsősorban az analógia és a termékeny minta szempontjából ítéljük meg.

Az egyes képzőkkel alkotott származékok nagy száma miatt a képzőlistában gyakorisági átrendeződés következett be, korábban ritka képzők meglehetősen gyakori-vá is válhattak, ezt tapasztalhattuk többek között az *-ály/-ély, -ány/-ény* és *-atag/-eteg* névszóképzőknél.

A gyakoriság megnövekedése a produktivitásra is kihat, de csak abban az időszakban, amikor az új képzések létrejönnek. Ha a képző funkciója és jelentésszuktúrája, hatóköre nem írható le elég világosan, túl sok a kivétel, az egyedi képzés, a származékok jelentős része nem transzparens, az analógia nem válik igazán termékeny mintává, a formáns terméketlen, annak ellenére, hogy sok származékból kielemezhető. Ez történt többek között a rövid időn belül nagy tömegű új szót alkotó *-mány/-mény*-nyel és *-vány/-vény*-nyel is.

Végeredményben, ha összehasonlítjuk a mai magyar szóképzési rendszert az alapnyelvből örökölt képzőrendszerrel, akkor nem a szabályosság-szabálytalanság kérdése kerül a középpontba, hanem a rendszer megőrződése vagy átalakulása. A lényeg az, hogy mind a felújított, mind a megújított, mind az adaptált képzőkkel alkotott új származékok életképesnek bizonyultak, és jó néhányuk nem kivételként, hanem termékeny mintaként került be a rendszerbe. Egyetérthetünk Tolnaival: „Nem vált be az ortológusok aggodalma, kik attól féltették nyelvünket, hogy az újítás kifordítja valójából, idegenné, érthetlenné, zűrzavarossá teszi” (i. m. 214).

HIVATKOZÁSOK

ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.

EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

MKSz. = Janurik Tamás 2009: *Magyar képzőszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

NyÚSz. = Szily Kálmán 1902–1908: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest.

TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1991–1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1988–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II*, Budapest – Wiesbaden, Akadémiai Kiadó.

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Fábián Pál 1984: *Nyelvművelésünk évszázadai*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Keszler Borbála 2000: A szóképzés, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 307–46.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Ladányi Mária 2007: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76.), Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2008: *Produktivitás és analógia a szóképzésben: a magyar főnévképzés néhány esete*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **22**, 349–430.
- T. Somogyi Magda 1984: A nyelvújítási képzések és mai magyar nyelvünk szóképzési rendszere, *Magyar Nyelv* **80**, 305–13.
- T. Somogyi Magda 1987: *A passzív igetövek leíró vizsgálata a magyarban*, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* **125**.
- T. Somogyi Magda 2000: *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 3.), Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- T. Somogyi Magda 2002: A *-da/-de* képző diadala, in Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 432–6. (É. n.)
- Tolnai Vilmos 1929: *A nyelvújítás*, Budapest.
- H. Varga Márta 2000: Egyszerű vagy összetett képzők? *Magyar Nyelvőr* **124**, 514–9.

A RAGOZOTT FŐNÉVI IGENEVEK A KÉSEI ÓMAGYAR KORBAN*

TÓTH ILDIKÓ

1. Bevezetés

A tanulmány első részében bemutatom a személyragos főnévi igeneves szerkezetek használatát a Jókai-kódexben. Ezeket az adatokat összevetem és kiegészítem a Bécsi kódexből, a Münchener kódexből, illetve a XVI. századi Jordánszky-kódexből és Székelyudvari kódexből származó adatokkal. A XV–XVI. századi kódexekben található a személyragos főnévi igenevek legkiterjedtebb használata, mely száz évvel későbbi nyelvemlékeinkben már jelentősen visszaszorult. A kódexek ragozott igeneves szerkezeit összehasonlítom a mai magyarban előforduló ragozott igenevekkel. Ismertetem a személyragos főnévi igenevet tartalmazó szerkezetek típusait, és azok szerkezeti tulajdonságait, a különböző típusok között megfigyelhető hasonlóságokat és eltéréseket. A tanulmány másik fontos célkitűzése, hogy az ismertetett kései ómagyar kori adatokra és a megfigyelhető változásokra egy generatív szemléletű elemzést adjon, mely magyarázatot nyújt a személyragos főnévi igenév használatában végbement diakrón változásra, és megmutatja a változás lehetséges kiváltó okait. Elemzésem szerint a diakrón változás mozgatórugója három tényező együttes hatásával magyarázható: 1) az egyeztető morféma fonológiai realizációja opcionális; 2) főnévi argumentummal rendelkező főpredikátumok esetén az igeneves szerkezet alanya mind ragozott, mind ragozatlan igeneves szerkezetben kötelezően koreferenciális a főmondat egyik főnévi argumentumával, és ez a kötelező koreferencia nem következik személyragok morfológiai tulajdonságaiból; 3) a ragtalan alak statisztikai gyakorisága egyes szám harmadik személyű beágyazott alany esetében messze meghaladja a ragozott alakét.

2. A főnévi igeneves szerkezet típusai mondattani szerepük alapján

A magyar nyelv történetében előforduló igeneves szerkezeteket a főnévi igenevet tartalmazó beágyazott szerkezet mondattani szerepe alapján csoportosítom. A főnévi igeneves szerkezet lehet a főmondat alanya, tárgya, illetve előfordulhat határozói szerepben. A leíró történeti tárgyú tanulmányokkal ellentétben cikkemben kizárólag a főnévi igenév mondattani szerepe alapján állítok fel osztályokat, és nem térek ki olyan szemantikai megkülönböztetésekre, mint például a határozói szerepű főnévi igeneveken belül a célhatározói, véghatározói, állapothatározói szerep megkülönböztetése. Ezeket a jelentésbeli kategóriákat azért nem veszem figyelembe, mert a ragozatlan és a ragozott főnévi igenevek eloszlása és ezen jelentéstani kategóriák között semmilyen korreláció nem figyelhető meg.¹ Amint azt az alább kifejtett elemzés során látni fogjuk, nem is

* Ez a tanulmány az OTKA 78074 *Magyar generatív történeti szintaxis* című kutatás támogatásával készült.

¹ Károly (1956) művében részletesen foglalkozik az egyes határozófajták elhatárolásának kérdésével. Sokszor új osztályokat, alosztályokat állít fel. Dolgozata elején azonban megjegyzi: „Az egyes adatok osztályokba, alosztályokba, csoportokba, stb. való elhelyezésére rengeteg időt fordítottam, elvileg nem tulajdonítok

várható, hogy a pusztán morfológiai és szintaktikai szempontból releváns szerkezeti változás ezen jelentéstani kategóriáktól függjön.

A ragozott főnévi igeneves szerkezetek történeti változásait vizsgálándó a következő hat típust különböztetem meg:

(i) A ragozott főnévi igeneves szerkezet egy személytelen (egy, ill. két argumentumú) predikátum alanyi argumentuma. A leggyakrabban használt ilyen személytelen predikátumok: *kell, illik, jó, jobb, kemény, édes, kellemes, nehéz, könnyű, szokása, része, hatalma van, van/nincs*. Ez az igeneves szerkezet a mai magyarban és a kései ómagyarban is grammatikus. Lásd (1) példamondatok.

(ii) A ragozott főnévi igeneves szerkezet a főmondati predikátum tárgyi argumentuma. A főmondati predikátum argumentumszerkezete és a koreferenciaviszonyok alapján három alesetet különböztethetünk meg:

(a) A főmondat részeshatározójának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum háromargumentumú. A mai magyarban ebbe a típusba tartoznak a *hagy, enged* és *segít* igék, melyeket bizonyos korlátok között használunk főnévi igeneves szerkezettel.² A kódexirodalomban további igék tartoztak ebbe a csoportba: *tanácsol, mutat* (= tanít) *parancsol, ad*. Lásd (2) példamondatok.

(b) A főmondat alanyának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum kétargumentumú. A generatív szintaktikai irodalom az ilyen koreferenciát nevezi alanyi kontrollnak. A kései ómagyar korban ebben a szerkezetben előforduló főigék például *kezd, akar, kíván, tud, merészik, mer, (meg)fogad, méltól, áhít, megtökökél, elfeled, szégyell, érdemel*. Lásd (3) példamondatok.

(c) A főmondat tárgyának és az igenév alanyának referenciája azonos. A kései ómagyar korban ebben a szerkezetben előforduló főigék például *kényszerít, hagy, enged, tanít, lát, hall, érez*. Lásd (4) példamondatok.

(iv) A ragozott főnévi igeneves szerkezet határozói szerepű. A főmondati predikátum argumentumszerkezete és a koreferenciaviszonyok alapján két alesetet különböztethetünk meg:

(a) A főmondat alanyának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum egyargumentumú. Ebben a szerkezetben előforduló főigék például *jön, ered, (el)fut, (fel/ki/be)megy, felkel, eresztetik*. Lásd (5) példamondatok.

túlságosan nagy jelentőséget ennek. De egyrészt az adatokat el kellett valahová helyezni, másrészt arra is gondoltam, hogy a finom különbségek szételemezésének sokszor csak az eljövendő kutatások látják hasznát” (Károly 1956: 8).

² A mai magyarban ezek az igék csak olyan esetben engedik meg a ragozott főnévi igeneves szerkezetet, ha az igenév tárgyas ige (vö. *Nem hagyott (nekem) egy filmet sem megnéznem. *Nem hagyott (nekem) elmennem.*)

(b) A főmondat tárgyának és az igenév alanyának referenciája azonos, a főmondati predikátum kétargumentumú (alanyi konroll). Ebben a szerkezetben előforduló főigék például *küld*, *(el)ereszt*, *enged*, *hagy* (= hátra-hagy), *bocsát*, *kényszerít*, *unszol*, *erőltet*. Lásd (6) példamondatok.

(1)	a. <i>nem nëktec kel tudnotoc az itelètet è</i>	(BécsiK. 249)
	b. <i>Iob ènnèkem meğ halnom hog nē elnem</i>	(BécsiK. 245)
(2)	a. <i>èngèttè tünèktec tū fèlèsegtekèt èlhagnotoc</i>	(MünchK 25ra)
	b. <i>adot onèkic tèhètsègèt èllènt allanioc</i>	(BécsiK. 19)
(3)	a. <i>nēm akazac kouètniec ρ at'oknac iftènekèt</i>	(BécsiK. 17)
	b. <i>gondollakuala otèt meğolniec</i>	(BécsiK. 20)
	c. <i>tuttoe io adomanocat adnotoc</i>	(MünchK. 13rb)
(4)	a. <i>Kènzèreite i° (Jèzus) ρ taneituañit a haioLkaba fèlmènnièc</i>	(MünchK. 21rb)
	b. <i>hagÿ engemett ... mondanom</i>	(JókK.90)
	c. <i>taneituan ρkèt tartanioc mēdeneket</i>	(MünchK. 36ra)
	d. <i>Kikèt ... hallottakuala ρ reiaioc ipnièc</i>	(BécsiK. 43)
(5)	a. <i>en jèwtem frater jlyeshez bezellenem</i>	(JókK.15)
	b. <i>Ki menen° ke· latnioc</i>	(MünchK. 64rb)
(6)	a. <i>erezèl èlϕzer engè' mēnem τ eltemetnē en at'āat</i>	(MünchK. 66vb)

A (ii/b), (ii/c) és a (iii) típusok a mai magyarban már nem engedik meg a ragozott főnévi igenév használatát. A kései ómagyar korban viszont ezekben a szerkezetekben ugyanolyan gyakran előfordulhatott a ragozott alak, mint a ragozatlan.

A XV. század első feléből származó kódexeken kívül csak két magyar szövegművet ismertünk, melyben előfordul főnévi igeneves szerkezet: Halotti beszéd és könyörgés (1192–1195) és Ómagyar Mária-siralom (1300 körül).³ A Halotti beszédben 4 ragozott főnévi igeneves alak fordul elő, egy tárgyi pozícióban, 3 pedig szabad határozóként.

(7)	a. <i>gimilcictul munda nekí elnie</i>	
	b. <i>kinec odut hotolm ovdonia ef ketmie</i>	
	c. <i>iov felevl iochtonia ilezie wt</i>	(ÓmOlv. 69–70.)

A Halotti beszéd adataiból azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy a személyragos igenevek első írásos nyelvműveink korában már a nyelv szerves részét képezték. Ebből az is következik, hogy a személyragos főnévi igenév eredetére a magyar nyelv adataiból választ nem kaphatunk, csupán feltételezéseket tehetünk a többi rokon nyelvben fellelhető ragozott főnévi igeneves formák alapján. Az eddigi történeti kutatások alapján a legelfogadottabb nézet szerint a birtokos személyragból alakult ki a főnévi igenév személyragja. Tanulmányomban a személyragos főnévi igenév kialakulásával nem foglalkozom.

³ Az Ómagyar Mária-siralomban egy meglehetősen kérdéses adat maradt ránk: *tuled ualmun de num ualallal...*

A kódexirodalom igenévhasználatának kapcsán gyakori az az érvelés, miszerint az igenevek túlzott használata latinizmus, s ennek megfelelően számos szerkezet idegenszerű, a magyar nyelvnek nem képezi szerves részét. Babits Kálmánt idézve „a régi magyar nyelvben az infinitívusz széleskörű alkalmazása (*főlemelvén szavukat és kezdének sirniuk*) a particípiumok nótájára keletkezett idegenszerűség volt, nem tösgyökernesség” (Nyr 7: 260). Az ilyen megállapítások mögött azonban nyelvészeti érvelések, bizonyítások nem találhatók.

A kódexekben az igenevek használata kétségtávolan függ az eredeti latin szövegek igenévhasználatától, sok esetben azt teljes mértékben tükrözi. A személyragos főnévi igenevek előfordulása azonban a latintól független, hiszen a magyar ragozott igenév megfelelője a latinban ragozatlan főnévi igenév gerundium.

3. Az igeneves szerkezet alanyának esete

3.1. Strukturális eset igeidő jelenléte nélkül

Univerzális grammatikai elv, hogy az időjel nélküli és személyragtalan igének nem lehet hangzó alanya. Minden hangzó alany esetében szükség van az időjel nélküli személyragtalan igenév strukturális esetet nem engedélyez. Az ilyen szerkezetekben a főnévi igenévnek eset nélküli rejtett alanya van, melynek referenciája vagy általános (generatív szóhasználatban PRO_{arb}), vagy főigéi egyik argumentumával azonosított, azaz a PRO alanyt a főmondat egy adott argumentuma kontrollálja. Vita tárgya, hogy a hangzó alany megjelenítéséhez szükséges strukturális esetet az időjel, a személyrag vagy a kettő együtt engedélyezi-e.

Más nyelvekben előforduló kötőmódú igék, illetve ragozott infinitívuszi igék hangzó alanya alapján megállapíthatjuk, hogy az alany strukturális esete nem köthető egyértelműen az időjelhez. Ismert példák erre a balkáni nominatívuszi alanyal rendelkező kötőmódú szerkezetek, ahol a beágyazott kötőmódú igének nincsen független időjele (pl. görög, román). Az É. Kiss (2009) által redukált kötőmódú beágyazott mondatnak elemzett, Moldvában és Erdélyben használatos *el kell érje János a vonat* szerkezetben nominatívuszi esetű alany engedélyezett, bár a beágyazott igei szerkezetnek nincs független igeideje, se független aspektusa. A nominatívuszi esetet nem az igeidő, hanem az ige megjelenő személyrag engedélyezi. A portugál ragozott infinitívuszok is engedélyeznek testes alanyt olyan környezetben, ahol független időjel nem feltételezhető az infinitívuszi mondatban (Raposo 1987).

3.2. Datívuszi alany a magyarban

A magyarban a személyragos főnévi igenév, bár igeideje nincs, datívuszi esetű alanyt engedélyez. Ennek az állításnak az elfogadásához meg kell mutatnunk, hogy a főmondati személytelen igék mellett megjelenő datívuszi főnév bizonyos szerkezetekben az infinitívuszi szerkezet alanya.

A személytelen predikátumok mellett megjelenő igeenes szerkezetek a főmondati predikátum argumentumszerkezetek alapján két típusba sorolhatók:

(1) A főmondati predikátum egyargumentumú, egyetlen argumentuma a főnévi igenévi kifejezés. Ezen a csoporton belül megkülönböztethetünk (i) episztemikus modálisokat (valószínűséget kifejező), (ii) irányultság nélküli deontikus modálisokat (szükséget kifejező) és (iii) főnévi predikátumokat (pl. *gonoszság, szemtelenség, illetlenség*).

(2) A főmondati predikátum kétargumentumú. Egyik argumentum a datívuszi esetben megjelenő *experiens* szerepű főnévi kifejezés, a másik argumentum a főnévi igeneves szerkezet. A főmondati predikátum lehet (i) alanyi irányultságú deontikus modális, (ii) értékelést kifejező melléknévi predikátum (pl. *kellemes, lehetetlen, fontos, könnyű, jó*), illetve (iii) létige.⁴

É. Kiss (2001) a következő, elméleti szempontból nagyon elegáns elemzést javasolja a mai magyar adatokra. *Experiens* szerepű vonzat jelenlétében – azaz kétargumentumú predikátumok esetében – mindig kontrollszerkezetről van szó, az infinitívusz alanya PRO. Ekkor az infinitívusz kötelezően ragtalan (8a). Egyargumentumú főmondati személytelen predikátumok esetében azonban kontrolláló hiányában az infinitívusz alanya vagy hangzó főnévi csoport vagy ennek fonológiailag üres, esettel rendelkező megfelelője, azaz *pro*. Az infinitívuszi alany datívuszi esetét az igenévi alaptaghoz kapcsolódó birtokoltságjel engedélyezi (8b).

- (8) a. *Kár volt Jánosnak [PRO emnyit várakozni]*
b. *Nem kell [az ebédnek/pro délre kész lennie]*

Az elemzés alapját adó összefüggés a következőképpen fogalmazható meg:

- (9) A főnévi igenév akkor és csak akkor vesz fel személyragot, ha a főmondatban nincs jelen kontrolláló főnévi csoport.

A következő fejezetben amellet érvelek, hogy ez a kétirányú implikáció a mai magyar adatok esetében problematikus, míg a kései ómagyar kori adatokra semmiképpen sem terjeszthető ki.

4. A személyrag használatának választhatósága

4.1. Mai magyar – személytelen predikátumok és a ragozott igeneves szerkezet⁵

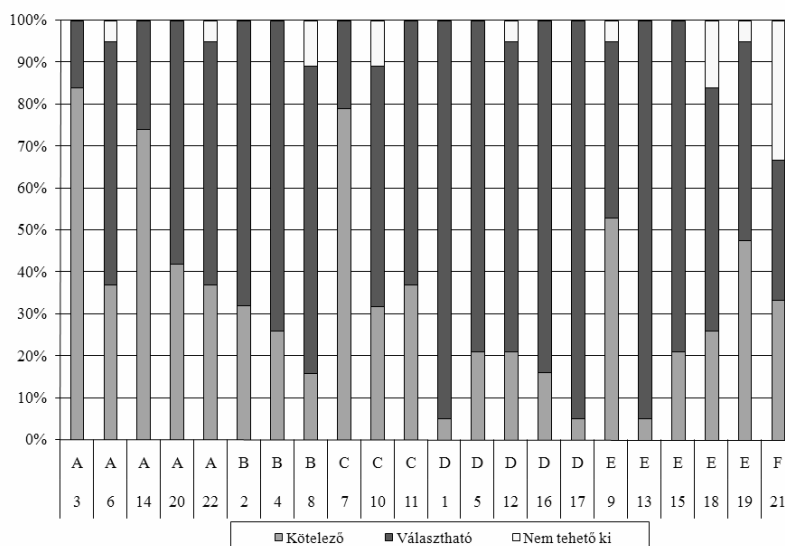
A személytelen főmondati predikátum vonzatszerkezete alapján megkülönböztetett típusok és a személyrag elhagyhatósága közötti összefüggés vizsgálatához kérdőívet készítettem, melyben a 3.2. részben felsorolt mindegyik típusra több példamondat is szerepelt, és a példamondatokban mindig jelen volt egy lexikális datívuszi argumentum.

⁴ Az egyes típusokra konkrét nyelvi példák a 4.1. alfejezetben találhatóak.

⁵ Ezen adatok ismertetése Tóth (2002) kutatásain alapul, az adatok részletesebb kifejtése ott található. Tóth (2002)-ben további érveket sorolok fel a ragozott igenév birtokos szerkezetként való elemzése ellen.

A: epiztemikus modális	(A tónak nem kellene még befagynia.)
B: irányultság nélküli deontikus modális	(Az ebédnek kész kell lennie.)
C: főnévi predikátum	(Butaság volt Jánosnak türelmetlenkednie.)
D: deontikus modális	(Péternek haza kell mennie.)
E: értékelést kifejező predikátum	(Péternek fontos volt megjelennie.)
F: létigés szerkezetek	(Van kinek elmennie a gyűlésre.)

A megkérdezett anyanyelvi beszélőknek el kellett dönteniük, hogy a főnévi igenévén a személyrag megjelenése kötelező, választható, vagy nem jelenhet meg a személyrag. Az adatok feldolgozása után kapott eredményeket az alábbi táblázat ismerteti.

1. táblázat

Főnévi igenév melletti személyrag

(Az oszlop alatti értékek a mondatok kérdőívbeli sorszámát mutatják. A torzítás elkerülése miatt az azonos szerkezetű mondatok nem kerültek egymás közelébe a kérdőívben.)

Jól látható, hogy a mai magyar nyelvhasználatban nem áll fenn egyértelmű összefüggés a főmondati predikátum alapján létrejövő szerkezet és a személyrag megjelenése között (ettől eltérő véleményt lásd É. Kiss (2001)). Más szóval a mai magyarban is létező jelenség a ragozott alak használatának választhatósága. A felmérés adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a szinkrón adatok esetében kétséges az a fajta elemzés, miszerint a személyragos főnévi igenév megjelenése attól függ, hogy a személytelen predikátumának van-e főnévi vonzata, mely betöltheti a kontrolláló szerepét.

4.2. Kódexirodalmi adatok

A kódexekben több olyan személytelen predikátumos szerkezet található, amelyre nem áll fenn a (9)-ben megfogalmazott összefüggés. Egyrészt episztemikus predikátum is előfordulhat ragozatlan főnévi igenévvel. A (10a,b) példákban a datívuszi főnév az igeneves szerkezet alánya: (10a)-ban a *kell* episztemikus modális, míg a (10b)-ben a főmondatban szükségét kifejező irányultság nélküli névszói predikátum áll.

- (10) a. *keluala [ew benne lenny banatnak]* (JókK. 117)
 b. *zykfeegh [bel tellyefedny myndeneknek]* (JordK. 620)

Másrészt a ragozott alakot használják olyan igeneves szerkezetben is, ahol a főmondat névszói predikátumának vonzata megjelenik: a (11a) példában a részeshatározói (*zsidóknak*), a (11b) példában pedig az alanyesetű (*én*) főnévi kifejezőként a főmondati predikátum vonzataként elemezhető, hiszen a birtokos szerkezet birtokosa.

- (11) a. *miképpèn a fidocnac žokafoc èltèmètnièc* (MünchK. 106va)
 b. *En rezem ... te tóruenedet óriznem* (AporK. 90)

Az alábbi példákban láthatjuk, miként fordul elő a Jókai-kódexben mind a ragozott, mind a ragozatlan igenév olyan személytelen főige mellett, melynek megjelenik részeshatározós vonzata.

- (12) a. *ma ennekem ewmjatta engettetett teftembe ternem* (JókK. 156)
 b. *legottan meg adatek nekem erteni* (JókK. 48)

Megállapíthatjuk, hogy a főmondati személytelen predikátum argumentumszámától nem függ a személyrag megjelenése. Az azonban megfigyelhető, hogy harmadik személyben a személyragtalan igenév legtöbbször olyan szerkezetekben fordul elő, amikor részeshatározós főnév jelen van (akár az igenév alánya, akár a főmondati predikátum argumentuma), illetve ha az igenév alánya általános alany.⁶

Kiterjesztve a vizsgálódást a személyes predikátumok körére is, a kérdés az, hogy a ragozott és ragozatlan alakok használata mutat-e összefüggést az igeneves szerkezet mondattani szerepével. Felhasználva Károly (1956) nyelvi adatait és a Nyelvtudományi Intézet honlapján elérhető adatbázist, táblázatot készítettem a személyragos, illetve személyragtalan főnévi igenevek használatának eloszlásáról.

⁶ Az első és második személyű beágyazott alany esetében nincs összefüggés a személyrag használata és a személytelen ige részeshatározós vonzatának megjelenése között.

Személy	Szám	alanyi igeneves szerkezet		tárgyi igeneves szerkezet		határozói igeneves szerkezet	
		<i>kell, illik...</i>		<i>akar, tud...</i>		<i>megy, küld</i>	
		Agr	Ø	Agr	Ø	Agr	Ø
1.	E.	4	2	15	21	4	5
	T.	4	1	0	0	1	1
2.	E.	2	2	14	10	7	1
	T.	5	0	1	2	0	2
3.	E.	4	38	23	121	10	24
	T.	6	2	9	38	2	12

2. táblázat

Személyragos és személyrag nélküli főnévi igenevek a Jókai-kódexben

Személy	Szám	alanyi igeneves szerkezet		tárgyi igeneves szerkezet		határozói igeneves szerkezet	
		<i>kell, illik...</i>		<i>akar, tud...</i>		<i>megy, küld</i>	
		Agr	Ø	Agr	Ø	Agr	Ø
1.	E.	8	0	14	0	7	0
	T.	4	0	2	0	3	0
2.	E.	5	0	25	0	4	0
	T.	1	0	16	0	4	1
3.	E.	0	34	1	126	2	40
	T.	9	1	23	47	22	13

3. táblázat

Személyragos és személyrag nélküli főnévi igenevek a Bécsi kódexben

Személy	Szám	alanyi igeneves szerkezet		tárgyi igeneves szerkezet		határozói igeneves szerkezet	
		<i>kell, illik...</i>		<i>akar, tud...</i>		<i>megy, küld</i>	
		Agr	Ø	Agr	Ø	Agr	Ø
1.	E.	14	0	19	0	37	1
	T.	11	0	9	1	3	1
2.	E.	16	0	23	0	6	0
	T.	10	0	73	0	16	0
3.	E.	0	84	6	143	0	56
	T.	13	1	63	26	17	11

4. táblázat

Személyragos és személyrag nélküli főnévi igenevek a Münchener kódexben

A táblázatban az adatokat a főnévi igeneves szerkezet mondattani szerepe alapján, valamint az igenév alanyának nyelvtani száma és személye szerint rendszereztem, felhasználva a 2. fejezetben vázolt tipológiát.

A statisztikai adatokból jól látható, hogy a ragozott alak gyakorisága nem mutat összefüggést az igeneves szerkezet mondattani szerepével. Alanyi, tárgyi, illetve határozói funkcióban a Jókai-kódexben első és második személyű alany mellett mind a ragozott, mind a ragozatlan alakok körülbelül ugyanolyan mennyiségben fordulnak elő. A Bécsi és a Münchener kódexben első, illetve második személyű igenévi alany esetén szinte kizárólag csak ragos alakok fordulnak elő. Az egyes szám harmadik személyű főnévi igeneves alany esetében a helyzet éppen fordított. A Bécsi és a Münchener kódexben szinte kizárólag a ragozatlan alak fordul elő (Bécsi kódex: 3 ragozott, 200 ragozatlan; Münchener kódex: 6 ragozott, 283 ragozatlan), míg a Jókai-kódexben nagyobb arányban találunk ragozott alakot is, de ez a ragozatlan alakoknak még mindig csupán az ötöde. Többes szám harmadik személyben szintén más eloszlást mutat a Bécsi és a Münchener kódex, mint a Jókai-kódex: Az utóbbiban a ragozott alak csak elenyésző mennyiségben fordul elő, míg a Bécsi és Münchener kódexben a ragozott alak előfordulása az előbbiben azonos, az utóbbiban magasabb számú, mint a ragozatlan alaké. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy mindhárom kódexben meghatározó tényező a ragozott alak előfordulásában az igenév alanyának személye. Az első és a második személy messzemenően többször alkalmazza a ragozott alakot, de ez az összefüggés az igeneves szerkezet minden mondattani funkciójában fennáll.

A latin és a magyar összevetése során is megmutatkozik a ragozatlan, illetve ragozott főnévi igenév használata közötti ingadozás. Ugyanazon latin infinitívuszi szerkezetet egy kódexen belül egyszer ragozott, egyszer ragozatlan főnévi igenévvél van lefordítva. Az alábbi esetekben azonos a főmondat predikátuma is, tehát sem a latinban, sem a magyarban nem található olyan szintaktikai vagy szemantikai különbség, mely indokolná a választást a ragozott, illetve ragozatlan alakok között.

- (13) a. *kèzèficuala otèt megfognioc* (MünchK. 27va)
 Latin: *Quaerentes eum tenere*
 b. *kèzèficuala aze2t otèt megfogni* (MünchK. 92va)
 Latin: *Quaerebant ergo eum apprehendere*
- (14) a. *kez vagjok attyam engedelmefjeget tennj* (JókK. 11)
 b. *lezec kez ... meg fegellenem* (JókK. 79)

Az elemzésem szempontjából fontosak azok az adatok, ahol mellérendelt személyragos és ragtalan alakok egy mondaton belül fordulnak elő mellérendelő szerkezetben.

- (15) a. *tudyak mjytt kel tartanjok es myt eltauoztatnj* (JókK. 119)
 b. *annac kel fel njni ènnèkem ke· meg kuffèbednem* (MünchK. 87)

Összefoglalva, mivel a kódexirodalomban alanyi és tárgyi kontrollszerkezetekben ugyanolyan gyakran előfordulhat a ragozott, mint a ragozatlan főnévi igenév határozói és vonzatpozícióban is, így a (9)-ben megfogalmazott összefüggés a diakrón adatok esetében nem áll fenn.

5. Kötelező koreferencia

5.1. Koreferenciális alanyok ragozott igeneves szerkezetekben – kései ómagyar

A vizsgált kódexekben a személyragos igenév alanya mindig koreferenciális a főmondat egy argumentumával. Kétagumentumú predikátumok esetén az alannal, a tárggyal vagy a datívuszi vonzattal, három argumentumú főigék esetén a főige tárgyával vagy datívuszi vonzatával. Ez a kötelező koreferencia nem következik a személyragok morfológiai tulajdonságaiból: a paradigma minden eleme egyértelműen azonosítja a főnévi igenév alanyának számát és személyét. E tulajdonság fényében magyarázatra szorul az a tény, hogy nem grammatikusak az olyan szerkezetek, ahol a beágyazott ragozott főnévi igeneves szerkezet alanya nem koreferens a főmondatban előforduló argumentumok egyikével sem (**jobb ènnèkem meghalnod, minthogy...*; **akarom néked eltűnnöd*).

Az 2. fejezetben hat különböző típusba soroltam az ómagyarban előforduló ragozott főnévi igeneves szerkezeteket. Az (i) és (ii) esetben (alanyi és tárgyi igeneves szerkezetek) minden típusban vannak olyan főmondati predikátumok, melyek lexikai-szemantikai tulajdonságai nem teszik lehetővé a beágyazott mondatban egy független cselekvéshordozó megjelenését. Ezeket kötelező konrolligéknek nevezzük. Tartozik azonban minden típushoz számos olyan predikátum, amely szemantikailag a beágyazott mondatban a főmondat bármely argumentumától eltérő referenciájú alanyt engedélyez.

Az alanyi mellékmondatok esetében szemantikailag nem kizárt a független referenciájú beágyazott alany. A kódexekben független beágyazott alany esetében *hogykötőszavas* alanyi mellékmondat található:

- (16) a. *Mýolta kelletek vrnak hogý teged latnalac*⁷ (JókK. 98)
 Latin: *postquam placiut Domino, ut te viderem.*
 b. *Illik neektek, hogý egh embor halion megh* (WinklK. 138)
 c. *kellèmètes tünèctec hog eg èmber meghall'jon è népezt* (MünchK. 98ra)
 d. *nē volna kellèmètes onèkic hog valaki tanofağot vallana èmbe2rql*
 (MünchK. 86va)
 e. *lehattetlen hogý ez ember ne legen zent* (JókK. 21)

Ezeket a szerkezeteket csak akkor lehetne ragozott főnévi igeneves szerkezettel kifejezni, ha a főnévi igenéven megjelenő személyrag engedélyezne független referenciájú alanyt. Megállapíthatjuk tehát, hogy a mai magyarhoz hasonlóan a kódexirodalomban sem volt lehetséges független részeshatározói vonzatot kifejezni a főmondatban, és független alanyt kifejezni a ragozott főnévi igeneves mondatban.

A személyraggal ellátott igenév és a *-t* képzős főnév birtokjeles használata közötti különbség szintén a fenti állítást támasztja alá. A latin szövegben előforduló, úgynevezett kettős tárgyú szerkezetek (*accusativus cum infinitivo*) fordításánál a Bécsi és a Münchener kódexben leggyakrabban a *-t* képzős főnevet találjuk, mely lehetővé teszi egy független alany kifejezését a főnévi csoporton belül: *nem remélik vala immár onéki megjöttét* (BécsiK. 38). Ha a ragozott főnévi igenév megengedné egy, a főmondati alanytól független referenciájú datívuszi alany megjelenését, akkor az eredetileg infinitívuszt tartalmazó latin mondatot a *nem remélik vala immár neki megjönnie* szerkezettel lehetett volna lefordítani. Ilyen és ehhez hasonló igeneves szerkezetek azonban egyik vizsgált kódexben sem fordulnak elő.

5.2. Független referenciájú alanyok ragozott igeneves szerkezetekben – osztják, vogul, egyes újlatin nyelvek

Kitekintésképpen ismertetek olyan nyelvekből adatokat, ahol szintén létezik ragozott infinitívuszi vagy participiumi alak. Ellentétben a magyarral, ezekben a nyelvekben a ragozott infinitívusz független referenciájú beágyazott alanyok esetében grammatikus, míg a ragozatlan formát a kötelező koreferencia esetében használják.

E cikk kereteibe nem fér bele a magyar nyelv legközelebbi rokon nyelveiben előforduló ragozott igeneves alakok részletes tárgyalása, ezért az osztják és a vogul nyelvvel kapcsolatban csupán azokat a jellemzőket emelem ki, melyek a cikk témájához legszorosabban kapcsolódnak: a ragozott alak szerkezeti eloszlása, a ragozott és a ragozatlan alak váltakozása. Az osztjákban nincs ragozott infinitívusz, viszont a participium vonzat és szabad határozó funkcióban egyaránt megjelenhet ragozott alakban is. A participiumon megjelenő ragozott alakok történetileg a birtokos szerkezetben a birtokon megjelenő birtokragnak felelnek meg, de fonológailag már eltérnek tőle. A participium ragozott formája engedélyezi a beágyazott mondatban a főmondat argumentumától különböző referenciájú alanyt. A személyrag megjelenése a beágyazott mondat információstruktúrájától függ (Nikolaeva 1999)

⁷ Ebben a példában a *kelletik* ige 'tetszik' jelentésben fordul elő.

- (17) a. [naŋ o:l-t-e:n e:lti] ma u:r-na jax-s-ə-m (Nikolaeva 1999: 48)
 te alszik-PART-E/2 én erdő-LOC sétáltam
 'Te aludván, én az erdőben sétáltam.'

A vogulban a főnévi igenéven nem jelenhet meg egyeztető morféma. A *-n*, *-ne*, *-nő* képzős és az *-m* képzős particípiumon azonban megjelenhetnek egyeztető személyragok alanyi, tárgyi vagy határozói funkcióban is. A beágyazott ragozott particípiumi mondat alanya független referenciával rendelkezhet. A személyrag kitétele azonban nem mindig kötelező. Az alábbi példákban fonológiailag testes független alannyal jár együtt ragozott, illetve ragozatlan particípium.

- (18) a. *matər χārəštənə sujtı*
 valami reccsen-PART hall-PASS-E/3
 'Hallanak valamit reccseni.'
 b. ...*āyt χājtıyt-a-ne-nel sujtı*
 lányok fut-PART-T/3 hall-PASS-E/3
 'Hallják a lányokat futni.'

Az osztják és a vogul ragozott particípiumokhoz hasonlóan viselkednek a magyar *-ás/-és* képzős főnevek birtokos szerkezetben: a személyrag jelenléte engedélyezi a független referenciájú birtokost, mely kifejezheti az alapige cselekvéshordozóját.

- (19) a. *Nagyon kellemetlen volt nekik [Péter panaszkodása/Péternek a panaszkodása].*
 b. *Jól esett volna [a (te) támogatásod]*
 c. *Kinyitotta a kaput [a lovak bevonulásához]*

Az újlatin nyelvek közül a portugál (Raposol 1989), a galíciai (Longa 1994), a szárd nyelv logudorói dialektusa (Jones 1993) és a nápolyi nyelv XIII–XVI. századig használt változata (Vincent 1998) használ ragozott infinitívuszi alakokat. Ellentétben a magyarral, ezekben a nyelvekben a ragozott alak csak a független referenciájú infinitívuszi alany esetében grammatikus. Az alábbi szárd példák ezt illusztrálják tárgyi (20a,b), illetve határozói szerepű (20c,d) infinitívuszi szerkezetben.

- (20) a. *keljo cant-are*
 akarok énekel-ni
 'Akarok énekelni.' (Jones 1993: 278)
 b. *non keljo a cant-are-n*
 nem akarok énekel-ni-T/3
 'Nem akarom, hogy ők énekeljenek.'
 c. *so issitu kene mandic-are*
 én mentem nélkül en-ni
 'Elmentem anélkül, hogy ettem volna.' (Jones 1993: 298)
 d. *devo accabare custu travallu prima de ghir-are-t su mere*
 kell befejezni ezt munkát mielőtt visszatér-ni-E/3 a főnök
 'Be kell fejeznem ezt a munkát, mielőtt visszatér a főnök.' (Jones 1993: 279)

Ugyanez a tendencia figyelhető meg portugál ragozott infinitívuszok esetében már a XIV. században is és a mai portugálban is. A ragozott infinitívuszi szerkezet előfordulhat alanyi, tárgyi és határozói pozícióban is. A (21) mondatban a célhatározói mellékmondatban az infinitívusz ragozott alakban fordul elő, alanya pedig független referenciájú.

- (21) *ele abriu a cancela [para os calavos entr-ar-em no curral]*
'Kinyitotta a kaput, hogy a lovak bemehessenek az istállóba.'

Érdekes párhuzam a magyar ragozott igenévvvel, hogy az ónápolyi dialektusban vannak ragozott particípiumok és gerundiumok, melyek esetében a ragozás teljes mértékben opcionális. A főmondat és a beágyazott mondat alanya azonos, és bizonyos esetben ragozott, bizonyos esetekben ragozatlan gerundium jelenik meg a beágyazott határozói mondatban (Vincent 1998:140).

- (22) a. *Li troyani ... abattevano non sparagn-ando ...*
'A trójaiak lemészárolták [a görögöket] figyelmen kívül hagyva...'
b. *Li casali intravano adimand-ando-no pane.*
'A falusiak bevonultak kenyeret követelve.'

A galíciai infinitívuszi szerkezetekben lexikális alany esetében szintén opcionális a rag jelenléte (Longa: 1994).

- (23) *É doado supoñ-er-(en) os nenos as cousas.*
van könnyű feltételez-ni-(T/3) a fiúk ezeket dolgokat
'Könnyen megtörténik hogy a fiúk feltételezik ezeket a dolgokat.'

Az a tény, hogy a magyar nyelvben a ragozott infinitívuszi szerkezet szervesen összekapcsolódik a kötelező koreferenciával, míg más nyelvekben a ragozott infinitívuszi szerkezet lehetővé teszi az eltérő referenciájú alany megjelenését, magyarázatra szorul. Nem valószínű, hogy a megfigyelhető különbség forrása az újlatin nyelvekben és a magyar nyelvben a ragozott infinitívusz mondattani szerepének történeti alakulásából következik. Az újlatin nyelvek ragozott infinitívusza esetében a legelfogadottabb elemzés szerint a ragozott infinitívusz a latin imperfektum szubjunktívusból alakult ki, annak célhatározói előfordulásaiából (Pires 2002; Wireback 1994). A magyar *-ni* képzős igenevet egy *-n* képzős nomen akcionisz latívuszragos alakjából magyarázzák (TNyt. 1991: 340). Ez az *-n* képző megtalálható rokon uráli-finnugor nyelvekben is (zürjén, vogul és votják). Az igenévképző és a rag kapcsolatából alakult ki egy egységes igenévképző. Sematikusan ábrázolva: (igető + igenévképző) + rag → igető + (igenévképző + rag) → igető + új igenévképző. Ezen elképzelés szerint a főnévi igenév mondattani szerepeit a nomen akcionisz funkciója és a rajta található latívuszrag funkciója együttesen határozta meg. Valószínűsíthető, hogy eredeti funkciója a latívuszi, azaz célhatározói szabad bővítmény volt, és ebből alakulhatott ki további határozói és később a tárgyi funkciójú főnévi igenév, hiszen a tárgy ezekben a szerkezetekben az alany cselekvésének cél-, illetve végpontját fejezi ki. Így tehát mindkét nyelvben a ragozott infinitívusz célhatározói szabad bővítményi szerepű beágyazott szerkezetből alakulhatott ki.

5.3. Szintaktikai és szemantikai kontroll

A generatív szintaktikai irodalom kontrollal foglalkozó legújabb elemzései a kötelező koreferencia jelenségét két különböző okra vezetik vissza: szemantikai kontrollra, amikor függetlenül a beágyazott mondat szerkezeti tulajdonságaitól a koreferencia a főmondati predikátum szemantikai tulajdonságából következik, annak lexikális jegye. A szemantikai kontrolltól független jelenség a strukturális kontroll. Ez esetben nem a főige lexikai tulajdonsága magyarázza a kötelező koreferencia tényét, hanem a beágyazott szerkezet strukturális tulajdonságai. Ilyen szerkezet például az eset nélküli PRO alanyt tartalmazó infinitívuszi mondat az angolban. A koreferencia a PRO szám- és személyjegyeinek hiányából következik. A strukturális és a szemantikai kontroll olyan értelemben összefügghet egy nyelvben, hogy szemantikai kontrolligék is előfordulhatnak strukturális kontrollszerkezetben. Például az angolban és a magyarban is a *próbál, kezd, tud* (= képes) szemantikai kontrolligék kizárólag infinitívuszi szerkezettel együtt állhatnak.

Az ómagyar adatok esetében strukturális kontrollról van szó, mivel a főnévi ige- neves szerkezet mindig kötelező koreferenciát von maga után, függetlenül a főmondati predikátum típusától és a személyrag jelenlététől (kivételesen, ha nincs a főmondatnak főnévi argumentuma). Ebből következik, hogy az univerzális grammatika lehetővé teszi, hogy a strukturális kontroll nem feltétlenül csak a *PRO* tulajdonságából következik, hanem következhet a beágyazott mondat más szerkezeti tulajdonságából is. Az ilyen esetek elemzésére alkalmas elmélet például Borer (1989) I-alany elmélete, mely szerint léteznek olyan szám- és személyragos egyeztető morfémával ellátott igei kiterjesztések, melyek alanya csak kötelező koreferenciával fordulhat elő. Az elemzés szerint a fölérendelt predikátum valamely vonzatának és a főnévi igenév *pro* alanyának kötelező koreferenciája a kiterjesztett főnévi ige- neves szerkezet szintaktikai tulajdonságából következik. Ezt az elméletet a kései ómagyar adatokra alkalmazva, a főnévi igenéven megjelenő személyragot anaforaként köti a fölérendelt predikátum Infl-összetevője. A főnévi igenév alanyának és a főmondati predikátum vonzatának koreferenciája tehát annak következménye, hogy a főmondati és a beágyazott mondati Infl-fejek anaforikus viszonyban állnak.

6. Elemzés

A vizsgált adatok alapján összefoglalásképpen az alábbi megállapításokat tehetjük.

1. A kódexirodalomban a ragozott főnévi igenév minden olyan szerkezetben előfordult, ahol a ragozatlan igenév elfogadható, ha az igenévben szereplő cselekvés végzője ismert, nem pedig általános alany. Sem a latin eredeti, sem a magyar szerkezet nem indokolja a ragozott, illetve ragozatlan alak közötti választást.
2. Főmondati főnévi argumentum jelenléte esetén az ige- neves szerkezet alanya koreferenciális egy főmondati argumentummal (alannyal, tárggyal vagy részeshatározós argumentummal).

3. A személyrag kitetele legtöbb esetben nem szükséges a főnévi igenév argumentumának azonosításához. Ennek oka a (2)-ben megfogalmazott általánosítás a koreferencialitásról, valamint az a tény, hogy személytelen egyargumentumú predikátumok esetén a főnévi igenév alanya megjelenhet datívuszi főnévi csoportként.

Az adatok tükrében a kései ómagyar korban előforduló ragos, illetve ragozatlan főnévi igeneves szerkezetekre az alábbi elemzést javasolom. A magyar nyelv ezen állapotában a főnévi igenév mindig együtt jár egy absztrakt Infl egyeztető morfémával, mely a főnévi igenévhez kapcsolódik. Fonológiai alakot azonban nem vesz fel kötelezően. Az absztrakt egyeztető Infl-fej jelenlétéből következik, hogy a főnévi igenév alanya minden esetben egy esettel rendelkező főnévi csoport, mely fonológiailag vagy testes vagy üres, utóbbi esetben *pro*.

$$\text{DP}_{i \text{ NOM}} \quad \text{V}_{\text{főmondati}} \quad \underbrace{[\text{pro}_i \quad \text{V}_{\text{inf}+} \text{Infl}]}_{\text{egyeztetés}} \quad (\text{alanyi koreferencia})$$

$$\text{DP}_{\text{NOM}} \quad \text{V}_{\text{főmondati}} \quad \underbrace{\text{DP}_{i \text{ ACC}}}_{\text{egyeztetés}} \quad \underbrace{[\text{pro}_i \quad \text{V}_{\text{inf}+} \text{Infl}]}_{\text{egyeztetés}} \quad (\text{tárgyi koreferencia})$$

$$\text{V/Adj/N}_{\text{főmondati}} \quad \text{DP}_{i \text{ DAT}} \quad \underbrace{[\text{pro}_i \quad \text{V}_{\text{inf}+} \text{Infl}]}_{\text{egyeztetés}} \quad (\text{datívuszi koreferencia})$$

Míg az igenév alanyának referenciáját személytelen főmondati predikátum mellett lexikális datívuszi DP hiányában csak a főnévi igenéven megjelenő rag jelölheti, addig a tárgyi és határozói szerepű igeneves szerkezetben a főnévi igenév alanya azonos referenciájú a főmondat predikátumának alanyával vagy tárgyával. Azokban a szerkezetekben, ahol a főmondati ige személyragja kifejezi a beágyazott mondat alanyának referenciáját, ott a ragozott infinitívusz egy idő után agrammatikus szerkezetté vált:

A szintaktikai szerkezetben ez a történeti változás azt jelenti, hogy a kötelező koreferencia olyan kontrollstruktúrával párosult, ahol az igenév alanya eset nélküli PRO, a beágyazott mondat igenevéhez pedig nem kapcsolódik egyeztető morféma (akár azokban a nyelvekben, ahol soha nem is alakult ki ragozott igenévi alak).

$$\text{DP}_{i \text{ NOM}} \quad \text{V}_{\text{főmondati}} \quad \text{[PRO}_i \quad \text{V}_{\text{inf}+*} \text{Infl}] \quad (\text{alanyi kontroll})$$

$$\text{DP}_{\text{NOM}} \quad \text{V}_{\text{főmondati}} \quad \underbrace{\text{DP}_{i \text{ ACC}}}_{\text{egyeztetés}} \quad \text{[PRO}_i \quad \text{V}_{\text{inf}+*} \text{Infl}] \quad (\text{tárgyi kontroll})$$

A változást kiváltó okok a 4.2. és 5.1. alfejezetekben ismertetett tulajdonságok. A rag opcionálitása és a kötelező koreferencia miatt a nyelvet elsajátító új generáció legtöbb esetben olyan adatokkal szembesül, amelyekben semmi jel nem utalt arra, hogy az igenév alanya esettel rendelkezik. A 4.2. alfejezet táblázataiból láttuk, hogy statisztikailag a leggyakoribb forma az egyes szám harmadik személyű alany mellett előforduló ragozatlan igenévi alak volt. Így feltételezhető, hogy az elsajátításban is ilyen adatok

voltak a leggyakoribbak. Ezekben az esetekben azonban a rag hiánya és az alany koreferenciális volta lehetővé tette az igeneves szerkezet újraelemzését. Az elsajátításban szereplő nyelvi adatokban az igeneves szerkezet *pro* igenévi alanyának jelenlétét két észrevehető marker jelezheti: a személyrag fonológiai megjelenése, illetve az igenév alanyának független referenciája. Ha e kettőből egyik sem jelenik meg, akkor a szerkezet újraelemzhető: a beágyazott koreferenciális üres alany PRO alanyként elemződik. Elemzésem szerint ez történt a XVI. század folyamán azokkal a magyar igeneves szerkezetekkel, amelyekben az igenévi személyrag elhagyása nem vezet jelentésváltozáshoz, illetve jelentésvesztéshez akkor sem, ha a mondatban nincs jelen lexikális kontrolláló főnévi csoport. Ez két esetben fordulhat elő: az alanyi, illetve a tárgyi kontroll esetében.

HIVATKOZÁSOK

- É. Kiss Katalin 2001: A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről, in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris Kiadó.
- É. Kiss Katalin 2009: Nekem el kell menni/ el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni, in É. Kiss Katalin szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 213–30.
- Jones, Michael Allan 1993: *Sardinian Syntax*, London – New York, Routledge.
- Károly Sándor 1956: Igenévszerkezetünk a kódexirodalom első szakaszában, Budapest, Akadémiai Kiadó = *Nyelvtudományi Értekezések* 10.
- Károly Sándor 1965: *A Bécsi Kódex nyelvtana*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Keresztes Kálmán 1953: A személyragos főnévi igenév használatáról, *Magyar Nyelvőr* 77, 340–52.
- Longa, Víctor Manuel 1994: The Galician inflected infinitive and the theory of UG, in *Catalan Working Papers in Linguistics* 4.1, 23–44.
- Mariánovics Milán 1908: A datívus történetéhez, *Magyar Nyelvőr* 37, 296–302.
- Martins, Ana Maria 2001: On the origin of Portuguese inflected infinitive, in Brinton, L. ed.: *Historical Linguistics 1999: Selected papers from the 14th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam, John Benjamins
- Miller, Gary D. 2003: Where do conjugated infinitives come from?, *Diachronica*, Amsterdam, John Benjamins, 45–81.
- Nikolaeva, Irina 1999: *Ostyak* (Languages of the World/Materials 305.), München, Lincom Europa.
- ÓmOlv. = Jakubovich Emil – Pais Dezső szerk. 1929: *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 246–9.
- Pires, Acrisio 2002: Cue-Based Change: Inflection and Subjects in the History of Portuguese Infinitives, in D. Lightfoot ed.: *Syntactic Effects of Morphological Change*, Oxford, Oxford University Press.
- Raposo, Eduardo 1987: Case theory and Infl-to-Comp: the inflected infinitive in European Portuguese, *Linguistic Inquiry* 18, 85–109.
- Riese, Timothy 2001: *Vogul* (Languages of the World/Materials 158.), München, Lincom Europa.

- Simonyi Zsigmond 1890: A főnévi igenévről, *Magyar Nyelvőr* **19**, 241–50.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Ildikó 2000: *Inflected infinitives in Hungarian* [Ragozott főnévi igenevek a magyarban], PhD disszertáció, Tilburg.
- Tóth Ildikó 2002: Can the Hungarian Infinitive be Possessed? *Approches to Hungarian*, Vol. 8., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vincent, Nigel 1998: On the Grammar of Inflected Non-Finite Forms (With special reference to Old Neapolitan), in Korzen, Iorn–Herslun, Michael ed.: *Clause Combining and Text Structure*, Copenhagen, Samfundslitteratur, 135–58.
- Wireback, K. J. 1994: The origin of the Portuguese inflected infinitive, *Hispania* **77**, 544–52.

Tartalom

Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs: Bevezető	5
Dömötör Adrienne: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyar és a középmagyar korban	7
É. Kiss Katalin: A Jókai-kódex tagadó szerkezetei	19
Egedi Barbara: Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai	35
Forgács Tamás: Újabb vizsgálatok a frazeológiai egységek lexikalizációs folyamatai körében	49
G. Orosz Renáta: Miért bolond(ul) a bolond? Jelentéstani változások vizsgálata a <i>bolond</i> kapcsán	65
Haader Lea: Ómagyar megakadásjelenségek: Ráskay Lea tollbotlásainak típusai	79
Hegedűs Veronika: Névtűs kifejezések a Jókai-kódexben	95
Horváth Katalin: <i>Szurkol</i> igénk eredete és rokonsága. Egy téves etimológia nyomában	105
Horváth László: A felszólító módú igealakok kettősségének diakrón korpuszvizsgálata ..	115
Juhász Dezső: A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában	123
Kalcsó Gyula: Lehetett-e Sylvester János egy bécsi nyomtatványtöredék magyarra fordítója?	129
Kuna Ágnes: A XVI–XVII. századi orvosi receptek történeti-kognitív pragmatikai megközelítése	141
Nádasdi Péter: Az <i>isten-adta-</i> és a <i>magva-szakadt</i> -féle szerkezetek vizsgálata a nyelvemlékek tükrében	157
Nyirkos István: A magyar hangrend a toldalékok felől nézve	177
Peredy Márta: Az ige-igekötő sorrend a Jókai-kódexben	181
Schirm Anita: Adalékok a <i>vajon</i> diskurzusjelölő történetéhez	199
Sipos Mária: Kontaktusjelenségek és etimológia	211
Sipőcz Katalin: Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttéréről	221
T. Somogyi Magda: A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre	229
Tóth Ildikó: A ragozott főnévi igeelvek a kései ómagyar korban	249

Norma Nyomdász Kft.

H-6800 Hódmezővásárhely, Rárósi u. 11.

Telefon: +36-62-244-499

Fax: +36-62-241-249

E-mail: info@norma.hu